

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

На правах рукопису

КРИСЬКОВ АНДРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94(477) «18/20»:332.2+332.3

**ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор

Орлик Василь Михайлович

Переяслав-Хмельницький – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1 Стан наукової розробки теми	13
1.2 Джерельна база	43
1.3 Методологічні основи дослідження	51
РОЗДІЛ 2	
ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	61
2.1 Дворянське землеволодіння (1795-1861 рр.)	61
2.2 Церковне землеволодіння. Секуляризація церковних земель	88
2.3 Особливості селянського землеустрою (1795-1861 рр.)	107
2.4 Скасування кріпосного права в губерніях Правобережної України ..	134
РОЗДІЛ 3	
АГРАРНІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШЕ ПОРЕФОРМЕНЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ (1861-1881 рр.)	152
3.1 Пореформений землеустрій	152
3.2 Землеволодіння і землекористування	175
3.3 Капіталізація в аграрному секторі Правобережної України	200
РОЗДІЛ 4	
ПРОБЛЕМИ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ І ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ	214
4.1 Землевлаштування сільського населення Правобережної України у 70-90-х роках ХІХ ст.....	214
4.2 Переселенська політика уряду	234
4.3 Відходництво	260

РОЗДІЛ 5**АГРАРНИЙ СЕКТОР ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У**

1882-1914 рр.	280
5.1 Динаміка землеволодіння.....	280
5.2 Аграрна промисловість	302
5.3 Ефективність господарювання	326

РОЗДІЛ 6**РОЛЬ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУ В ЕВОЛЮЦІЇ АГРАРНОГО**

СЕКТОРУ	342
6.1 Державні установи іпотечного кредитування	342
6.2 Недержавні установи іпотечного кредитування	361
6.3 Зміни у землеволодінні і землекористуванні у 1906-1914 рр.....	375
ВИСНОВКИ.....	383
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	392
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	524
ДОДАТКИ.....	528

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема землі і власності на неї є наріжним каменем аграрної політики будь-якої держави. Україна, потенціал земельних ресурсів якої перевищує 32 млн. га лише орних земель, не є винятком. Землі сільськогосподарського призначення становлять майже 71% від загальної площі нашої держави. І Конституція України (ст.14), і Земельний кодекс України (ст.1) називають землю основним національним багатством і гарантують право власності на неї. Все ж, дотепер, земельна реформа виглядає як перманентний, діючий з 2000 р., мораторій на відчуження в будь-якій формі земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Не дивлячись на це, 29 млн. га колишніх колгоспних земель роздано у приватну власність, майже 7 млн. сільських мешканців стали власниками наділів, розміри яких коливаються від 0,5 га на заході країни до кількох десятків га на сході та півдні. Отже, фактично приватна власність на землі сільськогосподарського призначення в Україні існує, але її відчуження заборонено. Зняти мораторій планувалося з прийняттям законів про державний земельний кадастр і про ринок земель (про обіг земель сільськогосподарського призначення). Наразі проекти цих законів перебувають на доопрацюванні. З огляду на це, комплексне вивчення історії землеволодіння і землекористування в процесі його кількісної та якісної еволюції становить одне з важливих прикладних завдань.

Актуальним, з точки зору суспільно-економічних процесів, які відбуваються в сучасному аграрному секторі, є вивчення періоду, якому присвячене дисертаційне дослідження – кінець XVIII – початок XX ст. – час потужних і різких трансформацій в історії Правобережної України, значення і наслідки яких на економічне, соціальне, політичне життя ще не до кінця з'ясовано і досі. В історії є багато прикладів розв'язання земельного питання шляхом напрацювання відповідного законодавчого потенціалу та економічного інструментарію. Показовим є досвід переходу до ринкової економіки, в тому числі й у земельних відносинах, Російської імперії.

Звернення до історичного досвіду та його правильне використання не лише дозволить вірно зрозуміти вектор і динаміку еволюційних процесів, узагальнити набутий іншими поколіннями досвід, але й певною мірою сприятиме вирішенню низки сучасних завдань, які постануть після появи в Україні земельного ринку. Актуальність ретроспективного аналізу землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. полягає і у співпадінні завдань XIX ст. із завданнями сучасної земельної реформи: вироблення методики оцінки земельних угідь, формування земельного кадастру і розмежування земель, розвиток іпотечного кредитування, оренда землі тощо. Отже, досвід вирішення цих питань у минулому має вагомим значення для сучасних умов реформування аграрного сектору економіки України.

Актуальною обрана тема є і з точки зору заповнення історіографічної прогалини. На сьогоднішній день аграрна проблематика має досить широку історіографію, але дослідження її триває, оскільки залишається цілий ряд аспектів, що заслуговують на пильнішу увагу. Саме на це і спрямоване наше дослідження, адже у ньому аналізуються не тільки питання відносин землеволодіння і землекористування, а й їхній вплив на аграрний сектор губерній Правобережної України в цілому. Прослідковано як дореформене землеволодіння та землекористування, так і ті зміни, які принесла реформа 19 лютого 1861 р. в економіку регіону, трансформували цим самим соціальне та політичне життя.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно теми кафедри історії та культури ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ» (номер державної реєстрації 011U002942).

Мета дисертації полягає у відтворенні та з'ясуванні на основі аналізу архівних документів, вітчизняної та зарубіжної історичної, економічної, юридичної літератури, конкретно-історичного матеріалу, особливостей відносин з приводу

володіння, розпорядження і користування земельними угіддями в губерніях Правобережної України кінця XVIII - початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних основних наукових завдань:

- проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначити етапи вивчення відносин землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., відстежити появу нової наукової інформації із зазначеної теми та з'ясувати коло не вивчених або малодосліджених питань з обраної теми;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- встановити особливості землеволодіння і землекористування у губерніях Правобережної України кінця XVIII - першої половини XIX ст.;
- висвітлити особливості проведення в регіоні аграрної реформи 19 лютого 1861 р.;
- дослідити еволюцію відносин землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України у перше пореформене двадцятиліття (1861-1882 рр.), коли в основному склалися основні типи господарюючих суб'єктів;
- з'ясувати ступінь впливу державних структур на поземельні відносини в губерніях Правобережної України, визначити особливості землевлаштування на тлі аграрного перенаселення регіону;
- проаналізувати основні етапи переселенської політики уряду в регіоні;
- прослідкувати динаміку змін у землеволодінні в губерніях Правобережної України за земельними переписами 1877 і 1905 рр.;
- охарактеризувати становище обробної промисловості, дати оцінку ефективності господарювання у регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст.;

- оцінити вплив установ іпотечного кредитування на стан землеволодіння і землекористування у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- сформулювати висновки, які випливають з аналізу зазначених проблем і теми в цілому.

Об'єктом дослідження даної роботи є земельні відносини у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст..

Предметом дослідження є відносини землеволодіння та землекористування у Волинській, Київській та Подільській губерніях кінця XVIII – початку XX ст., які визначали зміст і саму суть еволюції аграрного сектору економіки в цього періоду.

Хронологічні межі дослідження окреслені періодом з 1793 р. до 1914 р. Вони охоплюють історичний період від приєднання Правобережної України до початку Першої світової війни. Нижня межа пов'язана з початком процесу інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії, що призвело як до зміни традиційних для Речі Посполитої форм і видів землеволодіння і землекористування в регіоні, так і до зміни національного складу землеволодільців. Для цього часу було властивим панування натурального господарства і кріпацтва, які перебували у стані кризи внаслідок розвитку товарно-грошових відносин, руйнації натурального господарства і зростання товаризації сільськогосподарського виробництва. Верхня межа обумовлена початком Першої світової війни, яка призвела до корінних змін у соціально-економічному житті, переорієнтації економіки на потреби воєнного часу. Широкі хронологічні межі дослідження дозволили проаналізувати еволюцію форм землеволодіння і землекористування фактично від етапу розкладу феодально-кріпосницьких відносин і до закінчення епохи становлення капіталістичних відносин в аграрному секторі губерній Правобережної України.

Територіальні межі охоплюють приєднані до Російської імперії за другим (1793 р.) і третім (1795 р.) поділами Речі Посполитої українські землі, розташовані по правий берег Дніпра, на теренах яких були створені Волинська, Київська та Подільська губернії, які, починаючи з 1832 р., склали Київське генерал-

губернаторство. Цей регіон, внаслідок попереднього історичного розвитку та наявності потужного землеволодіння польських дворян, існування невідомих російському законодавству видів умовного землеволодіння, селянського користування поміщицькою і державною землею на підставі подвірного розподілу земельних ділянок, а також способу реформування відносин землеволодіння і землекористування у другій половині XIX ст., значно відрізнявся від губерній Лівобережної та Південної України. В законодавстві Російської імперії кінця XVIII – початку XIX ст. ця територія називалася «приєднаними від Польщі землями», а після польського повстання 1830-1831 рр. – «землями, повернутими від Польщі». Після скасування кріпацтва у 1861 р. територію Волинської, Київської і Подільської губерній вже називали «Південно-Західний край». Сьогодні це територія Вінницької, Волинської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької, переважної більшості Київської та Черкаської областей, а також північні райони Кіровоградської, Тернопільської та Одеської областей України.

Методологічною основою дослідження виступають фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі аграрної історії. Дисертаційну роботу написано з використанням модернізаційного та регіонального підходів. У дослідженні використано проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, соціологічний, історико-психологічний та історико-системний методи. Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили виокремити в дослідженні окремі проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних форм землеволодіння та землекористування. Одночасно трансформації землеволодіння зумовили необхідність застосування історико-порівняльного методу. Цей метод застосовано в якості засобу співставлення аграрної політики царату на різних етапах регулювання питань землеволодіння і землекористування з метою виявлення як загальних рис, так і певних особливостей. Простежити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, відтворити процес формування системи землеволодіння та землекористування, вивчити передумови її становлення та її подальшу еволюцію дає

можливість історико-генетичний метод. Використано також соціологічний метод, який розглядає особистість у сукупності її соціальних зв'язків. Застосування методу історичної психології дозволило розглянути проблеми землеволодіння та землекористування крізь призму аналізу дій людей, визначити їхню мотивацію. З'ясувати еволюційний процес як сукупність подій та явищ у їх цілісності і взаємозв'язку дав можливість історико-системний метод. Цей метод було застосовано при вивченні діяльності органів державної влади, їхніх взаємин із різними соціальними групами та станами суспільства. Конкретне застосування зазначених методів, багатоаспектного аналізу землеволодіння та землекористування сприяло формулюванню комплексних, загалом взаємоузгоджених узагальнень та висновків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим системним і комплексним дослідженням землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Наукова новизна обумовлена об'єктом, предметом, метою та дослідницькими завданнями дисертації, авторською концепцією її реалізації і визначається наступними положеннями:

Уперше в українській історіографії:

- сформульовано та розроблено нову актуальну наукову проблему, що не отримала свого висвітлення в історичній літературі, а саме здійснено комплексний теоретичний та фактологічний аналіз землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.;
- узагальнені різноманітні погляди дослідників, викладені в наукових публікаціях з історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України, сформульовано власне розуміння проблеми;
- створено власну базу даних, введено до наукового обігу та інтерпретовано значний комплекс маловідомих та втрачених архівних

документів, статистичних відомостей і матеріалів тогочасної преси. В роботі використано матеріали 8 вітчизняних архівів;

- виділено основні етапи урядової політики щодо переселень з регіону;
- визначено вплив закладів цукрової галузі на інтенсифікацію землекористування.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження законодавства Російської імперії щодо регулювання відносин володіння, користування і розпорядження земельною власністю на теренах Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.;
- твердження про збереження, незважаючи на законодавчу і урядову уніфікацію, специфіки відносин землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні;
- вплив Листопадового 1830 р. і Січневого 1863 р. повстань на еволюцію ставлення правлячих кіл Російської імперії до приватної власності дворян Правобережної України;

Уточнено:

- дані про рух землеволодіння у 1861-1863 рр.;
- кількісні показники виробництва промислових закладів, що діяли у сільській місцевості регіону.

Практичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене комплексним характером дисертаційного дослідження і має кілька аспектів: науково-теоретичний, виховний і практичний. Науково-теоретичний полягає в тому, що одержані результати дають можливість реконструювати еволюцію форм землеволодіння і землекористування, оренди, принципів іпотечного кредитування державними та акціонерними установами та критеріїв оцінки земельної власності. Висновки дисертації та її теоретичні положення можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з соціально-економічної історії України, монографій, дисертацій та наукових статей. Фактичний матеріал, основні положення

дисертації можна використати при написанні навчальних підручників і посібників для факультетів, де вивчається історія України та економічна історія, читанні лекцій, спецкурсів, при проведенні семінарських і практичних занять, факультативних курсів у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, у культурно-освітній та історико-краєзнавчій роботі.

Виховний аспект дисертації полягає у тому, що шляхом вивчення історії землеволодіння і землекористування можна формувати у молодого покоління бережливе ставлення до праці землеробів та до землі, як до традиційної основи благополуччя України. Результати та положення дисертації доцільно використовувати у просвітницькій роботі бібліотек, музеїв та інших установ для популяризації історичних знань.

Положення, висновки та узагальнення, викладені в дисертації, можуть становити певний практичний інтерес для співробітників державних установ та підприємців, які пов'язані з аграрним сектором.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Окремі наукові проблеми, розроблені в дисертації, та підсумки їх дослідження доповідалися автором на таких міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Українська історіографія на рубежі століть» (Кам'янець-Подільський, 2001); II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2003); Всеукраїнська науково-практична конференція «Фермерські господарства на Поділлі: історична історична ретроспектива і сучасний стан» (Кам'янець-Подільський, 2003); Міжнародна наукова конференція «Поляки в Росії: XVII – XX ст.» (Краснодар, 2003); Гуржіївські історичні читання (Черкаси, 2007); I Науковий семінар «Проблеми інтеграції науково-освітнього інтелектуального

потенціалу в державотворчому процесі. Україна-Туреччина» (Тернопіль, 2007); XIII Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський, 2010); I Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Економіка та менеджмент: перспективи розвитку» (Суми, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальные направления фундаментальных и прикладных исследований» (Москва, 2013); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (Москва, 2013); III Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2013); Міжнародна науково-практична конференція «Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи» (Полтава, 2013).

Публікації. Викладені в дисертації положення знайшли своє відображення в одноосібній монографії, п'ятнадцяти статтях у фахових виданнях, затверджених ДАК України, п'яти статтях у наукових виданнях іноземних держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів (19 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 1293 позиції, термінологічного словника, додатків. Повний обсяг дисертації 546 сторінок, загальний обсяг – 391 сторінка.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Вивчення історії українських земель кінця XVIII – початку XX ст. стало однією з найважливіших задач вітчизняної історіографії. Однак розгляд проблем землеволодіння та землекористування у губерніях Правобережної України цього періоду ще не був предметом спеціального наукового дослідження. У полі зору нашого історіографічного огляду постали праці, у яких розглядаються ті чи інші аспекти досліджуваної проблематики.

Історичний розвиток Правобережної України кінця XVIII–початку XX ст. був тісно пов'язаний з еволюцією форм землеволодіння та землекористування. Незважаючи на значну кількість літератури, так чи інакше присвяченої питанням аграрної історії українських губерній у складі Російської імперії досліджуваного періоду, існує певна прогалина у висвітленні історичного розвитку форм землеволодіння та землекористування губерній Правобережної України.

У вітчизняній історіографії даної проблеми чітко вирізняються три етапи: I – російсько-імперський (середина XIX ст. – 1917 р.), II – радянський або формаційно-позитивістський (1920-ті – кінець 1980-х рр.), III – сучасний або плюралістичний, започаткований у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

Специфіка історичного розвитку губерній Правобережної України багато в чому визначалася аграрним характером економіки та кількісного переважання в регіоні дворян-поміщиків польського походження. Цей факт наклався на спроби

дослідження земельних відносин кінця XVIII – початку XX ст., нерідко стаючи ілюстрацією і доказом необхідності протидії полякам в регіоні.

У вітчизняній історіографії російсько-імперського періоду приділялася недостатня увага історії землеволодіння та землекористування у Волинській, Київській та Подільській губерніях, специфіки земельних відносин кінця XVIII – початку XIX ст. Більш-менш послідовне відтворення та осмислення цих процесів та подій заклали праці безпосередніх свідків подій.

Дослідження Л. Похилевича та І. Фундуклея¹ містять значний статистичний матеріал про земельні відносини в Київській губернії першої половини XIX ст. Вони мають описовий характер і у них відсутні характеристики конкретних поміщицьких маєтків. Зразком об'єктивістського наукового дослідження юридичних аспектів підготовки і проведення інвентарної реформи може слугувати стаття М. Василенка. Особливо позитивним є те, що він наводить різні оцінки цієї реформи – від різко негативних до компліментарних.² Дещо інший підхід до з'ясування причин проведення інвентарної реформи знайшов втілення у статті О. Левицького.³ Він особливу увагу звернув на те, що до повстання 1830-1831 рр. в руках польської шляхти в губерніях Правобережної України була адміністративна влада, а також на те, що лише «в його ході російський уряд побачив, що він, крім війська, немає на кого спертися у краї, оскільки все місцеве дворянство і чиновництво належало до польської народності і, в більшій чи меншій мірі, співчувало повстанню».⁴ Саме цим пояснює автор наступні зусилля уряду щодо зміни існуючого стану справ у ставленні влади до земельної власності, судово-правової системи регіону.

В кінці XIX – на початку XX ст. були здійснені спроби встановлення підсумків здійснення земельної реформи 1861 р. Тому саме в цей час з'явилася численна

¹ Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х тт. – СПб., 1852.

² Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т.IV. – С.94-109.

³ Левицкий О. О положении крестьян юго-западного края во второй четверти XIX ст. // Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1906.

⁴ Там само. – С.5-8.

література з аграрної проблематики, в тому числі щодо землеволодіння та землекористування. В першу чергу це стосувалося наслідків реформування для поміщицького землеволодіння. З одного боку, представники консервативного та ліберального напрямів розглядали його як об'єкт крупного сільськогосподарського виробництва, який мав культурне і державне значення. З іншого боку, революціонери-радикали виступали з різкою критикою поміщицького землеволодіння і вимагали його ліквідації. У зв'язку з цим спір про характер землеволодіння та землекористування, його сьогодення та майбуття набував ідеологічного і політичного значення.

З позицій войовничого русофільства, навіть з певною критикою влади за «м'якість» у ставленні до польських землевласників та орендарів-євреїв, написана книга І. Рудченка.⁵ Це єдина праця цього періоду, присвячена землеволодінню і землекористуванню саме у губерніях Правобережної України досліджуваного періоду. Аналізуючи з точки зору законодавчого регулювання землеволодіння у Правобережній Україні у ХІХ ст., автор розглядав дане питання через призму протистояння урядових структур та місцевого, переважно польського за походженням, дворянства за землю. І. Рудченко вказав на велике значення урядової політики, спрямованої на «обрусение» Правобережної України, для збільшення питомої ваги російського землеволодіння після польського повстання 1863 р.⁶ Проте змушений був констатувати: «Польське землеволодіння, мобілізувавши все, що у нього було слабкого і ненадійного, підтримавши себе кредитом, яким, до честі поляків, вони скористалися помірковано, - почало міцніти і видужувати від завданого йому погрому».⁷ Негативно автор ставився до зростання недворянського землеволодіння, вважаючи, що таким чином земельна власність завуальовано переходить до рук євреїв.⁸ Дослідження цікаве тим, що окремо прослідковує кількісні параметри землеволодіння поляків і «росіян» протягом періоду від

⁵ Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882.

⁶ Там само. – С.99-100.

⁷ Там само. – С.102.

⁸ Там само. – С.125.

інкорпорації регіону і до земельного перепису 1877 р. Значна частина праці присвячена розгляду законодавчого регулювання в аграрній сфері та конкретних проявів реалізації цього законодавства. Схожою в ідеологічному відношенні, хоча теж цінною з фактологічного боку, є книга Е. Картавцова.⁹

Сильною стороною праць Д. Воейкова, В. Загоскіна¹⁰ і Т. Осадчого¹¹ є наявність великого фактичного матеріалу, що стосується розподілу сільськогосподарських угідь між власниками, кількість дворянських господарств у краї в 60-80-ті рр. XIX ст., співвідношення великих, середніх та дрібних маєтків, головні галузі виробництва в поміщицьких господарствах. Низку відомостей щодо землеволодіння та земельного фонду Правобережної України вміщено у науковій розвідці Т. Осадчого. Дослідник, аналізуючи зміни, пов'язані з власністю на землю, що відбулися внаслідок скасування кріпацтва, зробив ряд висновків щодо купецького і селянського землеволодіння після реформи. Констатує розвиток капіталістичних відносин і майнове розшарування селянства, він застерігав від підштовхування еволюційних процесів, особливо проти ліквідації інституту селянського надільного землеволодіння: «Нехай наділ нашого селянина занадто малий для людського існування, але він являє собою важливий регулятор попиту і пропозиції робочих рук, важливу умову, поки народне господарство перейде до вищих соціальних форм».¹² Ряд праць присвячено окремим питанням соціально-економічного розвитку регіону, в контексті якого розглядалися питання землеволодіння та землекористування, економічних відносин в поміщицьких маєтках та селянських господарствах.¹³

Погляди дослідників кінця XIX ст. щодо становища поміщицького землеволодіння були різними. Переважна більшість представників консервативного напрямку негативно ставилася до зменшення землеволодіння дворян. Так, Ф. Бар та Л.

⁹ Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. – К., 1877.

¹⁰ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867.

¹¹ Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899.

¹² Там само. – С.20.

¹³ Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Сб. ст. – СПб., 1897; Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. – М., 1855.

Слонімський вихід з кризового стану вбачали в наданні урядом дворянству певних привілеїв у питанні консервації станового землеволодіння.¹⁴ Головною причиною кризи дворянського землеволодіння називали реформу 1861 р. Ф. Тернер, В. Ільїн.¹⁵ На їхню думку, реформа лише підірвала натуральне господарство, замкнутість дворянського маєтку, владу поміщиків над селянами. З приводу негативних наслідків передачі землі селянам особливо гостро висловлювався А. Салтиков, вважаючи, що це призведе «або до банкрутства фінансового держави і втрати політичної незалежності, або до ... вимирання ... народу від голоду, ... бо ніхто не зможе перешкодити німцям і англійцям вирвати потрібний їм хліб з рота народу».¹⁶ Він вважав поміщицькі господарства ефективними виробничими підприємствами, які давали країні профіцит продовольства і прибутки в міжнародній торгівлі.¹⁷ Автор заперечував можливість вирішити проблему селянського малоземелля шляхом ліквідації поміщицького землеволодіння, вказуючи, що проблема селян полягає не у розмірі земельних угідь, а в пануючих формах землекористування.¹⁸ Схожої точки зору притримувався і В. Соловйов.¹⁹ П. Соковнін підрахував, що передача поміщицької землі селянам збільшила б їхні наділи лише на 1,1 дес. у Подільській губернії, на 1,8 дес. у Київській і на 10 дес. у Волинській.²⁰ Він доводив, що всі біди селян закорінені не в малоземеллі, а в низькому рівні культури землеробства. П. Соковнін відстоював тезу, що поміщицьке землеволодіння є абсолютно необхідним елементом всього сільськогосподарського виробництва. Тому радив не заохочувати переходу поміщицьких земель до селян через Селянський земельний банк, а покластися на природну еволюцію. Важливим є спроба автора підрахувати середній

¹⁴ Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. – СПб., 1903; Косинский М.А. К аграрному вопросу. – Одесса, 1906; Слонимский Л. Экономические заметки // Вестник Европы. – Т.4. – 1897, №5. – С.318-333.

¹⁵ Тернер Ф. Дворянство и землевладение // Вестник Европы. – Т.4. – 1905, №8. – С.470-497; Ильин В. Вытеснение барщинного хозяйства капитализмом в современном русском земледелии // Начало. – 1899, №3. – С.96-117.

¹⁶ Салтыков А.А. Голодная смерть под фирмой дополнительного надела. К критике аграрного вопроса. – СПб., 1906. – С.31.

¹⁷ Там само. – С.43.

¹⁸ Там само. – С.183.

¹⁹ Соловьев В. Мнимые и действительные меры к подъёму народного благосостояния // Вестник Европы. – 1892, сентябрь. – С.359.

²⁰ Соковнин П.Н. Культурный уровень крестьянского полеводства на надельной земле и его значение в земельном вопросе. – СПб., 1906. – С.40.

прибуток з десятини орної землі у дворянських і селянських господарствах в губерніях Правобережної України за 1880-1900-ті рр.²¹

Тривогу з приводу масового продажу заставлених у банках дворянських маєтків висловив О. Єлішев. Особливо його непокоїла втрата маєтків дворянським станом та злиття його зі «строкатими лавами різночинства». Для збереження дворянського землеволодіння він пропонував ввести майоратну систему та невідчужуваність приватних маєтків.²² Наслідки реформи 1861 р. він характеризував як розплату «...за нашу політичну легковажність шістдесятих років, це тяжке похмілля після бурхливого і безтурботного кутежу реформеної епохи».²³

О. Антонович виступив з комплексною характеристикою занепаду поміщицького господарства, зазначивши, що у значних втратах поміщицького землеволодіння та у труднощах пристосування до нових економічних умов слід звинувачувати дефіцит та дорожнечу робочих рук.²⁴ Причинами занепаду дворянського землеволодіння він назвав нераціональне використання викупних платежів через відсутність досвіду організації підприємницького господарства, зростання ризику сільськогосподарської діяльності, наслідком чого стала масова втрата маєтків та падіння цін на збіжжя на світовому ринку.²⁵

На загал, представники консервативного напрямку приділили менше уваги становищу селянських господарств після реформи 1861 р. Але питання аграрного перенаселення змусило їх включитися в ініційовану лібералами дискусію про доцільність селянських переселень. За дозвіл вільних переселень виступали поміщики Півдня України, які відчували нестачу робочих рук.²⁶ Керуючись прагненням довести негативність наслідків переселень малоземельних і безземельних селян для забезпечення робочою силою поміщицьких маєтків Правобережжя, професор Київського університету Д. Піхно, використавши висновки французького

²¹ Там само. – С.79-143.

²² Єлішев А.И. Дворянское дело: сборник статей. – М., 1898. – С.158.

²³ Там само. – С.2.

²⁴ Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – М., 1898. – С.70.

²⁵ Там само. – С.31-33, 50.

²⁶ Неручев М.В. Русское землевладение и земледелие. – М., 1877. – С.5.

економіста П. Леруа-Бол'є, стверджував, що Російська імперія страждає не від надлишку населення, а, навпаки, від малонаселеності, яка гальмує економічний і культурний розвиток.²⁷

Ліберальна історіографія в цілому заперечувала життєздатність дворянського землеволодіння і вбачала майбутнє аграрного сектору в розвитку селянського. Не дивлячись на ліберальну доктрину невтручання держави в економічне життя та недоторканість приватної власності, ліберальні дослідники висували ідеї фактичного відчуження земель у тих поміщиків, які не могли створити прибуткове господарство. П. Лященко та В. Святловський²⁸ вважали процес зубожіння поміщиків закономірним і негативно ставилися до заходів уряду, спрямованих на підтримку поміщицького землеволодіння. Вивчення «Материалов по статистике движения землевладения в России» дозволило П. Лященко стверджувати, що поміщицьке землеволодіння, як і селянське, зазнало внутрішньостанової мобілізації. Дворянство було не тільки найбільшим продавцем землі, але й найбільшим покупцем на земельному ринку, в той час як інші стани – меншими покупцями. Отже, занепад торкнувся далеко не всієї маси дворянства. Це означає, що доля дворянської земельної власності, проданої іншим дворянам, була значною, а, отже, в якості виняткового продавця виступали лише економічно слабкі групи дворянства. Автор здійснив дослідження оптимальної площі господарства, показавши обмежений характер дрібного господарства. На його думку, велике капіталістичне господарство має займатися не виробництвом зерна, оскільки воно буде втрачати на конкуренції з дешевим селянським хлібом, а намагатися індустріалізувати виробництво, тобто прагнути до подальшої переробки сільськогосподарської продукції.²⁹ Чим більше підприємницьке господарство, тим наполегливіше воно прагнучиме набути індустріального характеру. Прибуток в такому господарстві повинен отримуватися не стільки від землеробства, скільки від переробки землеробських культур.

²⁷ Пихно Д.И. К переселенческому вопросу. – К., 1881. – С.33.

²⁸ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Ч.1. – СПб., 1913; Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. – СПб., 1907.

²⁹ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Ч.1. – СПб., 1913. – С.95.

На особливу увагу заслуговує монографія В. Святловського, в якій дано ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського і селянського землеволодіння. Ця монографія є однією з найзмістовніших праць про купівлю-продаж землі, вона забезпечена статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності за сорокаріччя – з 1863 по 1902 рр.³⁰ Ключовим моментом концепції В. Святловського стало ототожнення землі із звичайним товаром. Він з'ясував, що відразу після реформи 1861 р. торгівля землею здійснювалася в основному серед дворян, відзначив тенденцію до подрібнення земельних ділянок при продажу поміщицьких володінь. Площа таких ділянок зменшувалась, а їхня ціна зростала.³¹ В. Святловський зазначав, що у майновому відношенні дворянство відчутно розшарувалося. До поміщицького землеволодіння в якості визначального фактора аграрного розвитку він ставився достатньо скептично.³²

Після масових погромів поміщицьких маєтків у 1905-1907 рр. А. Мануйлов висунув ідею про примусове і оплатне відчуження частини поміщицьких земель державою з наступним перерозподілом отриманого земельного фонду між селянами.³³ Цю думку підтримував також І. Петрункевич.³⁴ О. Чупров вважав, що переділ земельної власності не призведе до позитивного результату, якщо не буде поєднаний з переходом до інтенсивних форм господарювання.³⁵

Подолання селянського малоземелля шляхом відчуження частини поміщицьких земель за винагороду вважав пріоритетним О. Кауфман. Однак автор відзначав і цілий ряд позитивних моментів у поміщицькому землеволодінні, вважаючи його найлегшим шляхом проникнення передових способів господарювання у селянське господарство.

³⁰ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). – СПб., 1911.

³¹ Там само. – С.120.

³² Там само. – С.57.

³³ Мануйлов А.А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда. – М., 1906. – С.86.

³⁴ Петрункевич И.И. К аграрному вопросу // Аграрный вопрос: Сб. статей. – М., 1906. – С.ХХV.

³⁵ Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе. – М., 1906.

О. Кауфман дав детальну характеристику орендних відносин. Він вважав, що на орендованих землях, як правило, велося інтенсивніше господарство. Виняток становила дрібна селянська оренда. При цьому він зауважував, що експлуатація земель шляхом віддачі в оренду селянству, яке гостро потребує землі, є не тільки несправедливим, а й не має жодного виправдання з точки зору агротехніки чи продуктивності землі.³⁶ Багато уваги дослідник приділяв питанню необхідності міграцій, пов'язуючи їх з існуванням великого землеволодіння та високими цінами на землю.³⁷

Ю. Богушевич виступив з критикою авторів, які, аналізуючи наслідки реформи 19 лютого 1861 р., зациклювалися на селянському малоземеллі. Він звернув увагу на те, що реформа й не передбачала наділення землею у достатній кількості абсолютно всіх селян. На його думку, йшлося про те, що земельна ділянка гарантувала особисту свободу. Маєтки, які перейшли б до селян, очікувало б виснаження ґрунту.³⁸ М. Водовозов, на прикладі Франції та Пруссії, показав, що зменшення розміру земельного володіння серед дрібних і середніх господарств з одночасним укрупненням найбільших господарств, є природнім процесом розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.³⁹

Землеволодінню та землекористуванню, а також питанню співвідношення розмірів селянських наділів та їхньої прибутковості, присвячені дослідження Ю. Янсона.⁴⁰ Зрештою, Ю. Янсон започаткував наукове обґрунтування тези про недостатність земельних наділів селян для ведення ефективного товарного сільськогосподарського виробництва та внесення викупних платежів. Він висунув

³⁶ Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // Аграрный вопрос. – Т.2. – М., 1907. – С.458.

³⁷ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб., 1905; Його ж. Аграрный вопрос и переселение. – Харьков, 1918.

³⁸ Богушевич Ю.М. О крестьянском малоземелье в связи с помещичьим хозяйством. – СПб., 1881. – С.4, 21.

³⁹ Водовозов М.И. Землевладение и сельское хозяйство: статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften. – СПб., 1901. – С.56.

⁴⁰ Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб., 1868. – С.257-276; Його ж. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881.

концепцію відносного аграрного перенаселення, яке склалося після скасування кріпосного права в Росії внаслідок «природних та господарських умов».⁴¹

Ще у 1868 р. Ю. Янсон одним із перших дослідив вплив реформи 1861 р. на аграрний сектор Правобережної України. Характеризуючи пореформені поміщицькі господарства, він зазначав: «...перехід до нової ситуації відбувся без особливих потрясінь, але мав істотно ту корисну сторону, що дозволив господарству звернутися власне на галузі більш вигідні і, головне, заставив поміщика з рання зробитися справжнім господарем. ...дякуючи фактичному знищенню обмежень у праві володіння землею реформа ...зробила легким перехід земель з рук безгрошових власників до рук людей з грошми, людей комерційних. Ніде, мабуть, не відбувся б цей перехід так швидко і в таких великих розмірах, як у Південно-Західному краї, якби місцеві капітали допускалися до купівлі землі; але вони до покупки землі не допускаються, оскільки знаходяться в руках євреїв».⁴² Аналізуючи становище селян Ю. Янсон дійшов висновку, що вони залишилися залежними від колишніх власників, оскільки при наділенні не отримали всіх видів угідь (випаси, сіножаті, ліс), необхідних для ведення господарства: «...якісно воно залишилося таким же, яким і було: ті ж знаряддя, та ж дрібна худоба, та ж мотузьяна упряж».⁴³ Також дослідник відзначив швидке соціальне розшарування селян: «Нерівномірність, неминуча у розвитку достатку окремих селянських господарств, ...за відсутності общинного володіння, сприяє виділенню так званих «багатирів»: вони утворюють серед селянського населення новий клас власників».⁴⁴

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В. Гульдманом. Результатом цього стала поява на рубежі XIX-XX ст. об'ємних праць, присвячених питанням землеволодіння та форм оренди, промисловості та сільського

⁴¹ Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. – СПб., 1878. – С.ХІІІ.

⁴² Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб., 1868. – С.266-267.

⁴³ Там само. – С.270.

⁴⁴ Там само.

господарства регіону, кількості та обсягам виробництва місцевих заводів і фабрик.⁴⁵ Цінним з точки зору статистики є характеристика Подільської губернії у 1862-1864 рр., наведена у дослідженні А. Дем'яненка.⁴⁶ Питанням економіко-статистичної характеристики Київської губернії присвячені роботи В. Мозгового⁴⁷ та І. Реви.⁴⁸

У праці М. Порша⁴⁹ міститься узагальнений статистичний матеріал з питань землеволодіння періоду 1877-1905 рр. Здобутком роботи є порівняльні характеристики розмірів володінь, обсягів мобілізації земельної власності. Дослідження П. Струве, А. Плансона⁵⁰ аналізують прогресивні риси виробничої діяльності поміщицьких господарств: раціональний обробіток угідь, організацію цукрового виробництва в маєтках, застосування найманої праці тощо.

На початку ХХ ст. побачили світ ряд праць О. Ярошевича,⁵¹ у яких автор докладно зупинився на питаннях економічного розвитку правобережних губерній. У своїх роботах він помістив обширний статистичний матеріал щодо економічного розвитку краю: землеволодіння, промислового і сільськогосподарського виробництва, особливостей внутрішньої і зовнішньої торгівлі і товарно-грошових відносин у регіоні. Окремо автор зупинився на особливостях краю у порівнянні з іншими українськими землями, впливові та наслідках реформ 1860-х рр. на загальний стан економічного життя та соціальної сфери мешканців.

Радикальні погляди на наслідки реформи 1861 р. були притаманні прибічникам марксистської ідеології, найрадикальнішим з яких був лідер більшовиків В. Ленін. Альтернативу еволюційному шляху він вбачав у поширенні класової боротьби,

⁴⁵ Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1896; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. – Каменец-Подольский, 1895.

⁴⁶ Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865.

⁴⁷ Мозговой В.В. Киевская губерния. Очерк. – К., 1881.

⁴⁸ Рева И.М. Киевский крестьянин и его хозяйство. – К., 1893.

⁴⁹ Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. – К., 1907.

⁵⁰ Струве П. Крепостное хозяйство. – СПб., 1913; Плансон А. Несколько слов о земледелии в России. – Смоленск, 1865.

⁵¹ Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении. – К., 1913; Його ж. Юго-Западный край как производительная среда. – К., 1912; Його ж. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Вып. I-IV. – К., 1908.

вважаючи, що боротьба між селянами і поміщиками є боротьбою за тип аграрного ладу. Ці два типи аграрного ладу В. Ленін назвав пруським і американським. У роботі «Розвиток капіталізму в Росії» він показав, що руйнування дворянського землеволодіння забезпечувало найбільш швидкий і вільний розвиток продуктивних сил на капіталістичній основі.⁵² В. Ленін звернув увагу на переваги великого землеволодіння, які полягали не лише у меншій втраті культурних площ, економії на реманенті, у ширшій можливості застосовувати машини, у більшій доступності кредиту, але і в комерційній перевазі, а також у застосуванні в них системи керівництва господарством.⁵³ Він вважав, що землекористування в Російській імперії було пристосоване лише до відробітків, кабали, рутини, а не до підприємницького господарства.⁵⁴ В. Ленін відзначав, що суттю революційних подій 1905-1907 рр. була ліквідація латифундій з метою створення сприятливих умов для заможного землевласницького селянства, здатного ефективно господарювати на землі. У його працях звучить неприхований заклик до насильницьких дій: «Аграрне питання» ...є питання про усунення залишків кріпосництва... про круту ломку старого, середньовічного землеволодіння, як поміщицького, так і надільного селянського, - ломку, абсолютно необхідну внаслідок крайньої відсталості цього землеволодіння, крайньої невідповідності між ним і всією системою народного господарства, що стало капіталістичним».⁵⁵ Отже, В. Ленін, як представник ортодоксального марксизму, цікавився питаннями розподілу й ігнорував сутність сільськогосподарського виробництва. Він започаткував традицію негативної оцінки поміщицького господарства, яка пізніше стала нормою для історіографії радянського періоду.

Схожими були й погляди О. Пешехонова, який критикував погляди на співіснування поміщицьких і селянських господарств як на запоруку прогресу у сільському господарстві. На його думку, вузол протиріч «може розрубати тільки

⁵² Ленин В.И. Развитие капитализма в России // ПСС. – Т.3. – М., 1958. – С.1-609.

⁵³ Ленин В.И. Капитализм у сільському господарстві // ПЗТ. – Т.4. – К., 1969. – С.89-114.

⁵⁴ Ленин В.И. Аграрне питання на кінець XIX ст. // ПЗТ. – Т.17. – К., 1971. – С.53-129.

⁵⁵ Ленин В.И. Суть «аграрного питання» в Росії // ПЗТ. – Т.21. – К., 1971. – С.295.

рішуча мобілізація землі у той чи інший бік, – у бік підприємців чи трудящих».⁵⁶ Він визначив наступні способи розширення селянського землекористування за рахунок поміщицьких земель: 1) купівля селянами землі за ринковою ціною за сприяння Селянського земельного банку; 2) обов'язковий викуп приватновласницької землі за «совістливою оцінкою»; 3) націоналізація землі, тобто перетворення землі у власність держави з наданням її в користування всіх трудящих.⁵⁷

З критикою основних положень марксизму щодо функціонування аграрного сектора виступив М. Суханов. Він писав: «Відправним пунктом в капіталізації сільського господарства не був переворот у засобах праці; ...капіталістичні відносини... у переважній більшості випадків породила не економіка,.. а перебудова правових відносин – у вигляді знищення кріпосної залежності».⁵⁸ Тому автор дійшов висновку про вимушену капіталізацію сільського господарства, яка «ґрунтується не на економічному базисі (приспосовуватися заставляють не економічні фактори), не в цілях економічного прогресу, а в цілях самозбереження».⁵⁹ Дослідник був переконаний, і в цьому є логіка, заявляючи: «Про рівень розвитку капіталістичних відносин треба судити по селянських господарствах, бо поміщицькі мають більше можливостей для виживання – зовні капіталістичні, але базуються на некапіталістичних відносинах».⁶⁰ Він також звернув увагу на хибну постановку питання стосовно найоптимальніших форм функціонування сільськогосподарських господарств: «Цілі і задачі великокапіталістичного і дрібнотрудового господарства зовсім різні і, строго кажучи, для співставлення їх не може бути спільного критерію: дрібнотрудове землеробство має ціллю отримання більшого продукту з меншими затратами праці, але сучасне великокапіталістичне землеробство таких цілей не має: для останнього не має значення ні кількість продукту, ні кількість праці, для нього має значення лише кількість чистого прибутку на одиницю капіталу».⁶¹ М. Суханов

⁵⁶ Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1906. – С.54.

⁵⁷ Там само. – С.140.

⁵⁸ Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909. – С.92.

⁵⁹ Там само. – С.94.

⁶⁰ Там само. – С.98.

⁶¹ Там сам. – С.21.

також не вважав, що розорення селянства відбувається через малоземелля: «Сучасне селянське малоземелля не можна вважати першопричиною розорення селянства. Малоземелля... селянства є фактором похідним, і є явищем відносним, яке повністю залежить від існуючих прийомів і способів господарювання».⁶²

Таким чином, в історіографії дорадянської доби не було єдиного погляду на еволюцію форм землеволодіння та землекористування, землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України не стали предметом професійних зацікавлень. Позитивною її рисою було використання значної кількості статистичного і фактичного матеріалу, хоча більшість робіт мала описовий характер. Не дослідженими залишилися досить важливі питання: історія походження земельних володінь найбагатших поміщиків, еволюція їх господарства за тривалий період, співвідношення відробіткової та капіталістичної систем, банкрутство маєтків, особливості розвитку дворянських та не дворянських землеволодінь у Правобережній Україні. Жодна з цих праць не давала комплексного аналізу відносин у сфері землеволодіння та землекористування.

Вивчення проблем землеволодіння та землекористування радянськими істориками теж мало свої особливості. Оцінки будь-якого історичного явища давалися з точки зору пролетарського підходу і підпорядковувалися пануючій ідеології. В цілому проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури, а селянське надільне та приватне землеволодіння стало домінуючим для характеристики аграрного сектору. Так, М. Слабченко та Ф. Ястребов⁶³ аналізували поміщицьке господарство в загальному контексті аграрної проблеми Російської імперії – констатували наявність кризи в сільському господарстві, колапс дворянських маєтків упродовж другої половини XIX ст., перманентний занепад і злидні селянства.

⁶² Там само. – С.159.

⁶³ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. В 2-х тт.; Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине. – К., 1936.

Проблема аграрних відносин і класової боротьби на селі досліджувалася радянськими науковцями досить активно. Про це свідчить і значна кількість робіт, написаних як на загальноросійських, так і на українських матеріалах. Виключне значення для формування методології в радянській історіографії мали праці В. Леніна, який дійшов висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві, хоча й підкреслив наявність численних кріпосницьких пережитків, серед яких визначальними назвав відробітки, обмеження свободи пересування для селян, стану нерівність. Також В. Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку – пруського й американського.

У 1920-х рр. були опубліковані перші дослідження, написані на нових методологічних засадах, присвячені вивченню аграрних відносин.⁶⁴ Але у центрі уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані з класовою боротьбою, а поземельні відносини цікавили дослідників лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба. Праці мали не стільки науковий, скільки публіцистичний характер. У тогочасних досліджень були й інші недоліки: їх зміст підпорядковувався інтересам політичної кон'юнктури, недостатньо залучалися документальні джерела, аналіз був нерідко слабким і поверховим, майже повністю були відсутні наукові висновки та оцінки. Так, зокрема, у праці Мірза-Авак'янц охарактеризовані селянські заворушення в українських губерніях 1905-1907 рр. Їхні причини зумовлювалися, на думку автора, не стільки діяльністю революційних політичних партій, скільки полягали в «...тяжкому економічному стані, в якому опинилася більшість селянських господарств у поч. ХХ ст., - постійні злидні, від яких не було порятунку селянській бідності».⁶⁵ Причинами занепаду селянського господарства називалися «... з одного боку, селянське безземелля і малоземелля..., а з другого – зріст капіталізму в сільському господарстві, що з кінця ХІХ ст. набував все більшої сили, тяжко

⁶⁴ Зекцер А. 1905 р. на Поділлі. Частина 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904-1906. – Вінниця, 1925; Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні. 1905-1907. – Харків, 1925; Мороховец Е.А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. – М., 1926; Руднев Н. Крестьянское движение в начале ХХ века. – М., 1929.

⁶⁵ Мірза-Авак'янц Н. Назв. праця. – С.4.

відбиваючись на бідніших господарствах і доводячи їх до повної руїни».⁶⁶ Певної уваги заслуговує робота О. Степанишиної,⁶⁷ значення якої полягає в тому, що вчена на конкретному прикладі показала еволюцію дворянського маєтку в дореформений період. Характерною з точки зору методології для цього періоду працею є дослідження О. Шестакова,⁶⁸ який звернув увагу на становище сільських робітників і вимоги, які вони ставили в роки першої російської революції, праця В. Довженка, який описав селянські рухи у зв'язку з подіями в Австрійській імперії 1848-1849 рр.⁶⁹ та розвідка А. Буцика.⁷⁰ Варто згадати в контексті дослідження означеної проблеми праці А. Альтермана, Д. Батуринського, Л. Бухановського, А. Гайстера, О. Оглобліна, О. Попова, І. Шулейкіна та М. Шульгина,⁷¹ в яких є наведені побічно чи у контексті інших питань дані про землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.

Період 1920-1940-х рр. був, мабуть, найскладнішим для історичної науки. Репресіями фактично ліквідованою виявилася історична школа М. Грушевського, було заарештовано академіка М. Слабченка, заслання відбував дійсний член ВУАН М. Яворський, переслідувань зазнали Є. Тарле, С. Дубровський, М. Покровський та тисячі інших істориків. Негативно вплинули і труднощі, пов'язані з Другою світовою війною. Все це відбилося на якості історичних досліджень, робота над висвітленням поземельних відносин була фактично припинена.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині та реформа 1861 р. в їхніх маєтках // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т.3. – К., 1930. – С.117-232.

⁶⁸ Шестаков О.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. – М., 1930.

⁶⁹ Довженко В.И. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX века // Исторические записки. – Т.8. – М., 1941. – С.144-164.

⁷⁰ Буцик А.К. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905-1907 гг. // Наукові записки Київського університету. – К., 1949. – С.75-96.

⁷¹ Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Одесса, 1923; Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925; Бухановский Л.М. Крестьянское свекловодство на Украине. – К., 1929; Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России: в 2 частях. Ч.1 От реформы 1861 г. до революции 1905 г. – М., 1928; Оглоблін О. Нариси історії капіталізму на Україні. – Харків-Київ, 1931; Попов О. Хлібна торгівля України: передвоєнна криза українського хлібного експорту. – Харків, 1927; Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства. Вып.1 Сельское хозяйство и земельные отношения до и после реформы 1861 года. – М.-Л., 1930; Його ж. История земельных отношений и землеустройства. – М.-Л., 1933; Шульгин М.М. Землеустройство и переселения в России в XVIII – первой половине XIX вв. – М., 1928; Його ж. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. – Харків, 1927.

Плідними, як для вивчення питань землеволодіння і землекористування взагалі, так і для вивчення досліджуваної нами теми зокрема, виявилися 1950-1980 рр. Значною мірою цьому сприяли засудження на офіційному рівні культури Й.Сталіна та демократичні перетворення періоду «відлиги», які повернули до наукової праці значну частину репресованих дослідників. Щоправда, у більшості праць проблема землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. являлася допоміжним сюжетом. Розглядаючи питання передумов Жовтневої революції 1917 р. П. Першин, П. Хромов, К. Тарновський та ін., значне місце відводили вивченню капіталістичних відносин у сільському господарстві,⁷² що спонукало їх до аналізу стану землеволодіння та землекористування.

Вихід у світ статті Л. Іванова та монографії В. Теплицького засвідчили початок спеціального вивчення поземельних відносин в українських губерніях.⁷³ У цих працях були розглянуті зміни в структурі землеволодіння напередодні першої російської революції по окремим губерніям, показано процес формування буржуазії та сільського пролетаріату, ріст аграрного перенаселення, розглянуті орендні відносини, які розвивалися у напрямку поступового витіснення відробіткової оренди грошовою, переселенський рух. Л. Іванов розглянув динаміку земельної власності між 1877 і 1905 рр. Для більшої переконливості висновків роботу було побудовано на компаративному аналізі губерній. В. Теплицьким використав потужний фактологічний масив для створення картини еволюції ринкових відносин у землеволодінні, визначення специфіки цих відносин в окремих районах України. Важливим є висновок про наявність прихованої мобілізації надільної селянської земельної власності.

Д. Пойда започаткував діяльність наукової школи досліджень аграрної історії України XIX – початку XX ст. Йому належить першість у розробці методики оцінки

⁷² Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – начале XX вв. – М., 1950; Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн.1: От реформы к революции. – М., 1966; Тарновский К.Н. Проблемы аграрно-капиталистической эволюции России // История СССР. – 1970. - №3.

⁷³ Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.176-214; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.

кількісних та якісних характеристик селянського руху, яку сприйняли більшість істориків-аграрників. При дослідженні селянських виступів вчений вивчав стан землеволодіння і землекористування, вважаючи, що виступи були спрямовані перш за все на завоювання права на володіння землею.⁷⁴

У роботах Л. Мінарик⁷⁵ дана оцінка розвитку капіталізму в дворянських маєтках, площа яких перевищувала 50 тис. дес., розглянуто походження 155 найбільших з них. Аналізуючи системи господарської діяльності поміщиків, дослідниця визнала напівфеодальний характер їхньої земельної власності. За її підрахунками площа частини оранки, на якій велося капіталістичне господарство, займала у більшості маєтків не перевищувала чверті від загальної площі землеволодіння.⁷⁶ У працях І. Гуржія та А. Барабою⁷⁷ введено в обіг нові архівні документи, дано аналіз кризи феодалізму в сільському господарстві, досліджено становище державних та поміщицьких селян та спроби використання вільнонайманої праці у маєтках дворян України. І. Гуржій охарактеризував поміщицьке землеволодіння, орендні відносини, навів приклади насильницького захоплення родючих земель з наступним примусовим виселенням їхніх жителів. Питання земельної власності розглядав П.Зайончковський, який звернув увагу на малоземелля селян як на причину пошуку сторонніх заробітків, дав загальну характеристику землеволодінь по повітах Подільської губернії.⁷⁸

⁷⁴ Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1861-1900 гг.). – Днепропетровск, 1960.

⁷⁵ Минарик Л.П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX вв. / Л.П.Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России. – М., 1965; Ї ж. Об уровне развития капиталистического землевладения в крупном помещичьем хозяйстве Европейской России конца XIX – начала XX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966. – С.615-626; Ї ж. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – XX вв. – М., 1971.

⁷⁶ Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – XX вв. – М., 1971. – С.140-141.

⁷⁷ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954; Барабой А. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига, 1963. – С.321-330.

⁷⁸ Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958.

З початку 1960-х рр. з'являється цілий ряд узагальнюючих праць А. Анфімова, С. Дубровського, П. Першина,⁷⁹ які стали вагомим внеском в дослідження аграрного ладу. У дослідженнях А. Анфімова⁸⁰ періоду 1960-х рр. вперше зроблено комплексний аналіз широкого кола питань. А саме: землекористування та системи організації поміщицьких господарств, торгівельно-промислової діяльності маєтків, використання кредитів тощо. В монографіях та статтях науковця є фрагментарний розгляд землеволодіння в губерніях Правобережної України. Крім того, вченим було введено велику кількість архівних матеріалів у науковий обіг.

Досить високо оцінював ступінь поширення капіталізму в сільському господарстві П. Риндзюньський, визнаючи, що поміщицькі господарства в кінці XIX ст. розвивалися у капіталістичному напрямку. Аналізуючи розвиток системи орендних відносин, автор вважав, що малоземелля селянства, штучно створене у результаті реформи 19 лютого 1861 р., стало головною причиною появи і зростання оренд, які трактувалися як гальмо у розвитку сільського господарства.⁸¹

Серед монографій, присвячених проблемам аграрних відносин, слід відзначити дослідження П.Першина, присвячене періоду 1861-1917 рр., у якому він прагнув знайти відповідь на питання: чому при наявності в імперії величезних площ родючих земель селяни не могли їх раціонально використовувати. Автор чітко визначив умови розмежування поміщицьких і селянських земель, виразно відтворив плани земельних володінь деяких сільських товариств. Ним визначено численні економічні показники. Великого значення мають підрахунки автора щодо кількості купленої та орендованої селянами землі, розміри їх платежів за ці операції.⁸²

⁷⁹ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. – М., 1963; Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн.1. От реформы к революции. – М., 1966.

⁸⁰ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 1969; Його ж. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961; Його ж. Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец XIX – начало XX вв.). – М., 1966.

⁸¹ Риндзюньский П.Г. Утверждение капитализма в России 1850-1880 гг. – М., 1978. – С.126.

⁸² Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн.1 От реформы к революции. – М., 1966. – С.88-96.

Проблеми аграрних відносин і класової боротьби селянства в Україні розглядалися в дослідженнях М. Лещенка.⁸³ Вони характеризують внутрішні процеси розвитку капіталізму в поміщицькому і селянському господарстві України, особливості розподілу селянства на сільських підприємців і сільський пролетаріат, формування сільськогосподарських робітників, їх становище, початок боротьби проти поміщиків. «Залишені після скасування кріпосного права численні пережитки феодалізму, зокрема поміщицькі латифундії, середньовічне селянське надільне землеволодіння, община, викупні платежі, відробітки і кабала, станова і громадянська не повнокровність селянина, його підкорення озброєному різкою привілейованому землевласнику...»⁸⁴ – саме це, на думку науковця, лежало в основі аграрно-селянського питання в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Монографія П. Теличука присвячена економічним передумовам аграрної революції в Україні.⁸⁵ Автором введені в науковий обіг нові архівні матеріали, зокрема, про використання поміщиками найманої праці на кабальних умовах. Глибоко проаналізовано стан селянського землеволодіння, в тому числі і приватного, розподіл земельної власності в Україні на початку ХХ ст. Значної уваги автором приділено питанням орендних відносин, земельної ренти, купівлі землі. Він вказував на те, що «...на Україні в кінці ХІХ – початку ХХ століття земельна площа, що орендувалася селянами, скорочувалася...».⁸⁶ Це зумовлювалося тим, що орендна плата малоземельних селян поглинала весь їх чистий дохід та її постійний ріст, як і зростання цін на землю.⁸⁷

У 1980-х рр. вагоме місце в дослідженнях аграрних відносин пореформеної Росії займають монографії А. Анфімова.⁸⁸ У його працях досліджуються важливі сторони

⁸³ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. – К., 1968; Його ж. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970; Його ж. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.

⁸⁴ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С.39.

⁸⁵ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.

⁸⁶ Там само. – С.65.

⁸⁷ Там само. – С.68.

⁸⁸ Анфімов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904). – М., 1980; Його ж. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России, 1881-1904. – М., 1984.

господарського життя селян, розглянуті зв'язки його з поміщицьким землеволодінням та аграрною політикою уряду. Вперше вивчено поземельний устрій різних категорій селян, показано землеволодіння селян, відмінність його від поміщицького за розмірами і складу угідь. Розглянуті елементи селянського господарства, які виходять за межі власне сільського господарства – промисли, податки, платежі, повинності. Дослідник приділив велику увагу питанню аграрного перенаселення. Цій же проблемі присвячена стаття П. Риндзюньського. В ній автор характеризує основні причини аграрного перенаселення в Росії, норми селянського землекористування в європейській її частині.⁸⁹ При цьому він робить висновок про те, що основними категоріями населення, які мають відношення до вирахування розмірів аграрного перенаселення є не тільки селянське (сільськогосподарське) населення, але й також усе сільське населення,⁹⁰ а також, що питання про ступінь аграрного перенаселення в капіталістичній Росії не повинно розглядатися відокремлено від соціальної структури суспільства.

Дещо осібно серед праць, що стосуються даної проблеми, стоїть дослідження Д. Ковальченка та Л. Бородкіна,⁹¹ яке базується на досвіді багатовимірного типологічного аналізу. Суть його полягає у розгляді не окремих показників, які характеризують об'єкт дослідження, а їх сукупності, оскільки багатовимірний математично-статистичний аналіз передбачає використання ЕОМ. Виявивши аграрну типологію губерній Європейської Росії на межі XIX і XX ст., вони зробили висновок, що «...насамперед від масштабів і глибини буржуазно-капіталістичного розвитку селянського господарства залежали загальний рівень і продуктивність сільськогосподарського виробництва і становища селян».⁹² Тому основним, на їх думку, у вирішенні аграрного питання в цей період є даліше поглиблення процесу

⁸⁹ Риндзюньский П.Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX-XX вв. // Социально-экономическое развитие России. Сб. ст. – М., 1986. – С.155-172.

⁹⁰ Там само. – С.162.

⁹¹ Ковальченко Д.И., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции Европейской России // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. Сб. ст. – М., 1991. – С.18-40.

⁹² Там само. – С.35.

обуржуазнювання селянства, ріст застосування найманої праці та збільшення питомої ваги селянського господарства в сільськогосподарському виробництві.

Робота над аграрною типологією губерній європейської частини Російської імперії дозволила І. Ковальченку та Л. Бородкіну⁹³ запропонувати три типи аграрної структури: поміщицький, селянський та селянсько-поміщицький. Губернії Правобережної України були віднесені до першого типу, що дало можливість підтвердити висновок про серйозний вплив дворянської земельної власності на соціально-економічні відносини.

Хоча тематика соціально-економічного розвитку другої половини XIX ст. була превалюючою, все ж зацікавлення періодом кінця XVIII – першої половини XIX ст. не зникало. Вагомий доробок у вивчення української історії першої половини XIX ст. міститься у працях І. Гуржія.⁹⁴ В. Маркіна⁹⁵ вивчала латифундії Правобережної України, значну увагу приділила регулюванню магнатами процесів народної колонізації правобережних земель, виникненню та формуванню фільварків, розвитку та ролі оренд (посесій) в економічному житті. У працях В. Смоля, Є. Сташевського⁹⁶ та інших подається аналіз ситуації на правобережних землях перед і в період поділів Речі Посполитої, піднімається питання про юридичну основу нового, російського режиму в регіоні та соціально-економічний розвиток південно-західних губерній. Є. Сташевський дослідив люстрації XVIII – першої половини XIX ст., проаналізував еволюцію оренди, прибутковість приватних і державних землеволодінь, а також церковного і монастирського землеволодіння. Г. Марахов⁹⁷ дослідив механізм підготовки повстання в регіоні (агітація серед шляхетства, фінансування повстання тощо), сам хід подій та репресивні заходи царату до його учасників у сфері

⁹³ Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX – XX веков. Опыт многомерного количественного анализа // История СССР. – 1979. - №1. – С.59-95.

⁹⁴ Гуржий И.О. Зарождения рабочего класса Украины (конец XVIII – первая половина XIX ст.). – К., 1958; Його ж. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з конца XVIII ст. до 1861 г.). – К., 1962.

⁹⁵ Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Социально-экономическое развитие. – К., 1961.

⁹⁶ Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978; Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968.

⁹⁷ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967.

землеволодіння. Статистично-аналітичний підхід до проблеми повстання і участі в ньому правобережного дворянства використав у своїй науковій праці В. Зайцев.⁹⁸ Спробу проаналізувати зміни в кількості та розміщенні дворянства в Російській імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. було здійснено В. Кабузаном та С. Троїцьким,⁹⁹ а підготовлені ними таблиці репрезентували цікаву інформацію про чисельність легітимних дворян в Київській губернії цього періоду. А. Барабой¹⁰⁰ звернув увагу на процес обезземелювання українського селянства в 1859-1861 рр. і зауважив, що заможні поміщики в цей період мали зиск із збереження кріпосного права і поєднували його з ринковими відносинами.

При оцінці загального внеску історичної науки радянського періоду у вивчення проблем землеволодіння і землекористування протягом 1920-80-х рр., необхідно відзначити, що цей доробок був досить значним. Він зводився до того, що село було ареною класової боротьби, причина якої полягала в селянському малоземеллі, безземеллі, гнобительській діяльності панівних класів та антинародній політиці царизму. Повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі бачилися як головні і єдиновірні засоби вирішення аграрного питання. Роботи, що суперечили цим положенням, були визначені як ворожі і серйозно ніколи не аналізувалися. Це, в свою чергу, привело до того, що певні історичні явища, факти тлумачилися і оцінювалися не зовсім об'єктивно. Однак саме тоді почалося активне вивчення і введення в науковий обіг архівних і документальних матеріалів, розробка і осмислення окремих сторін цієї проблеми. Були створені сприятливі умови для подальших досліджень. Тому необхідно віддати «...належне тодішній історичній науці за низку теоретичних надбань та особливо за неоціненний внесок в нарощування фактологічного матеріалу».¹⁰¹ Отже, слід

⁹⁸ Зайцев В.П. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.: Опыт статистического анализа. – М., 1973.

⁹⁹ Кабузан В.М., Троїцький С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. // История СССР. – 1971. - №4. – С.153-168.

¹⁰⁰ Барабой А.З. Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губернии накануне и в период революционной ситуации в России 1859-1861 гг. // Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. – М., 1960. – С.29-48.

¹⁰¹ Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 2011. – Вип.21. – С.253.

констатувати, що вчені дослідили широке коло питань, але окремі напрямки розвитку форм землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України лишились поза їхньою увагою. Деякі їхні висновки потребують уточнень і більш об'єктивних оцінок. Мається на увазі дослідження питань організації та характеру землеволодіння, орендних відносин, виробничої та комерційної діяльності маєтків, рівня рентабельності, місця поміщицького господарства в аграрному секторі.

У 1900-2014-х рр. помітне місце в історіографії зайняли наукові оцінки земельного питання, реформ 1860-х рр. і 1906 р., розкриття їхньої ролі в економічному розвитку, шляхи еволюції поміщицьких та селянських господарств. Якщо раніше панували концепції феодально-кріпосницької системи господарства та революційної ситуації, то тепер зусилля дослідників фокусуються на вивченні суб'єктивних факторів в аграрних перетвореннях. Цим значною мірою пояснюється поява останнім часом численної історичної наукової літератури, побудованої на новій методологічній основі та з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної історичної науки. В ній знайшло своє висвітлення чимало невідомих або маловідомих раніше сторінок історії України, у тому числі доля Правобережжя у складі Російської імперії, чим зроблено суттєвий крок у напрямку об'єктивного розкриття минулого цього регіону. Це надважливо, оскільки російська історіографія, особливо XIX ст., не стільки вела пошук істини, скільки обґрунтовувала справедливість приєднання Правобережної України до Росії та мобілізувала минуле для творення «триєдиної російської народності». Для радянських істориків теж було характерним таке трактування подій XIX ст. в історії Правобережної України, яке висвітлювало культуртрегерську місію Російської імперії за рахунок історичної достовірності. На жаль, воно майже повністю співпадало з офіційною версією дореволюційної історіографії, і, зрозуміло, нав'язувало стереотипи, витісняючи з національної свідомості справжнє минуле.

Новітня історіографія (1990-ті рр. – 2014 р.) даної проблеми вже нараховує чимало праць різного рівня і гатунку – це монографії, дисертаційні дослідження, окремі статті та збірки наукових праць.

Монографія Я. Бойко стосується питання заселення Південної України.¹⁰² Розглядаючи причини переселень, автор цілий ряд сюжетних ліній в ній присвячує проблемам землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України, які виявилися одними з найбільших місць виходу переселенців. С. Борисевич у своїй монографії¹⁰³ розглянув землеволодіння та землекористування періоду 1793-1886 рр. під кутом правового регулювання цих питань, проаналізував вплив держави на поземельні відносини в регіоні. Проблемі утворення та діяльності відділень державних банківських установ в другій половині XIX ст. в губерніях Правобережної України присвячена розвідка В. Венгерської.¹⁰⁴ Про складну класову структуру суспільства, поглиблення майнової нерівності та господарську диференціацію Правобережної України чимало цінного містить монографія Г. Казьмирчука та Т. Соловійової.¹⁰⁵ Історію існування німецьких колоній, в тому числі землеволодіння та землекористування у них, у Волинській губернії другої половини XIX – початку XX ст. дослідив М. Костюк.¹⁰⁶ Землеволодіння релігійних установ в контексті соціально-економічного розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст. висвітлили А. Зінченко та О. Крижанівський.¹⁰⁷ Вплив закладів обробної промисловості на зміни у землекористуванні в губерніях Правобережної України другої половини XIX ст. описав М. Москалюк.¹⁰⁸ Матеріали, що стосуються землеволодіння і землекористування селян другої половини XIX – початку XX ст., наводить В. Нечитайло.¹⁰⁹ Діяльність Селянського земельного банку в роки

¹⁰² Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1864-1890 гг. – Черкасы, 1993.

¹⁰³ Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 рр.). – К., 2007.

¹⁰⁴ Венгерська В.О. Утворення і діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997.

¹⁰⁵ Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998.

¹⁰⁶ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2003.

¹⁰⁷ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994; Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991.

¹⁰⁸ Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. – Тернопіль, 2012.

¹⁰⁹ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004.

столипінської аграрної реформи стала предметом наукового зацікавлення А. Опрі.¹¹⁰ Питання податкової політики імперії в українських губерніях проаналізував В. Орлик.¹¹¹ Вплив магнатурії Волинської губернії на економіку Правобережної України у XIX ст. розглянув В. Павлюк.¹¹² Концептуальний аналіз висвітлення історії України XIX-XX ст. міститься у дослідженні О. Реєнта.¹¹³ Вперше у вітчизняній історіографії поміщицтво як соціальну групу дослідила Н. Темірова.¹¹⁴ Залучивши величезний фактичний матеріал, А. Філінюк вивчив соціальні та економічні трансформації у Правобережній Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст.¹¹⁵ В центрі уваги В. Шевченка стало висвітлення формування і кількісних параметрів земельного ринку України другої половини XIX – початку XX ст.¹¹⁶

За період від здобуття незалежності в українській історичній науці зросла увага до вивчення аграрних перетворень у XIX ст., що знайшло своє вираження у публікації цілого ряду окремих наукових статей.¹¹⁷ Цілий ряд з них безпосередньо стосуються досліджуваної нами теми, висвітлюючи окремі її аспекти.¹¹⁸

¹¹⁰ Опрі А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи. – Кам'янець-Подільський, 2006.

¹¹¹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007.

¹¹² Павлюк В. Магнатурія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острогоз, 2000.

¹¹³ Реєнт О.П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченківський, 2009.

¹¹⁴ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.

¹¹⁵ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010.

¹¹⁶ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.). – Ніжин, 2010.

¹¹⁷ Зінченко А. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки // Київська старовина. – 2006. - №2.; Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша половина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – Ч.1. – С.73-79; Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип.19. – С.6-26; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // УІЖ. – 1996. - №1. – С.3-14 тощо.

¹¹⁸ Бармак М., Брославський В. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян і казни на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Наукові записки ТНПУ ім.В.Гнатюка. Серія «Історія». – 2005. - №1. – С.16-20; Борисевич С.О. Чиншова реформа 1886 р. // Наукові праці КПДПУ: історичні науки. – 1998. – Т.2. – С.133-138; Венгерська В.О. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ // Волинські історичні записки. – 2008. – Т.1. – С.92-98; Десятніков І.В. Заробітна плата найманих робітників у поміщицьких господарствах України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – 2006. – Вип.10. – С.260-264; Жиленкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип.19. – С.151-160; Кириченко В.С. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. // Держава і право. – 2009. – Вип.44. – С.397-405; Кривошея І.І. Демагнатуризація Уманьських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип.6. – С.56-69; Лобко О.А. Посесія в Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2009. – Вип.16. – С.98-107;

З погляду нашої теми дослідження, зокрема реконструкції основних тенденцій соціально-економічного стану губерній Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., особливий інтерес викликають докторські дисертації П. Теличука,¹¹⁹ Н. Темірової,¹²⁰ М. Якименка¹²¹ та В. Шевченка,¹²² кандидатські дисертації М. Бармака,¹²³ С. Богатчук,¹²⁴ С. Борисевича,¹²⁵ В. Венгерської,¹²⁶ О. Гордуновського,¹²⁷ Л. Горенко,¹²⁸ А. Мамалиги,¹²⁹ П. Олешко,¹³⁰ Т. Соловйової.¹³¹

Чималою кількістю наукових праць, в яких наводяться дані про землеволодіння і землекористування у Волинській, Київській і Подільській губерніях досліджуваного нами періоду, може похвалитися і сучасна зарубіжна історіографія. На жаль, як і раніше, минуле українських земель здебільшого вивчається переважно як частина загальноросійського минулого. Цікавою є робота Л. Горизонтова,¹³² в якій висунуто тезу про загальну недооцінку польського вектору у російській історії, що робить важко досяжним відтворення достовірної картини подій. Це повністю стосується і Правобережної України досліджуваного періоду.

Романюк І.М., Рудь О.М. Вплив столипінської аграрної реформи на продаж і оренду землі в Подільській губернії в 1906-1914 рр. // Український селянин. – 2006. – Вип.10. – С.35-37; Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // УІЖ. – 2005. - №2. – С.101-110 тощо.

¹¹⁹ Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс. ...д.э.н.: 08.00.04. – К., 1979.

¹²⁰ Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.: автореф. дис. ... д.істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

¹²¹ Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.): дисс. ...д. ист. наук:07.00.02. – Полтава, 1988.

¹²² Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х років XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... д. істор. наук: 07.00.01. – К., 2011.

¹²³ Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796-1914): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Львів, 1999.

¹²⁴ Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (Соціально-економічний аспект): автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2000.

¹²⁵ Борисевич С.А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793-1861 гг.: автореф. дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.01. – Днепропетровск, 1992.

¹²⁶ Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1998.

¹²⁷ Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000.

¹²⁸ Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997.

¹²⁹ Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг.: дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.01. – Днепропетровск, 1978.

¹³⁰ Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Львів, 2001.

¹³¹ Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст.: автореф. дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1997.

¹³² Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX вв.). – М., 1999.

В останнє двадцятиліття з'явилася низка праць російських істориків, які розкривають окремі аспекти економічних відносин Російської імперії, у якій перебувала і Україна. Серед них – монографії академіка Д. Ковальченка та професорів Т. Мойсеєнка, Н. Селунської та А. Соловйової.¹³³ Особлива увага в монографії А. Соловйової приділяється вивченню передумов, етапів та масштабів технічної та соціально-економічної перебудови Російської імперії, в якій активну позицію займало купецтво. Розвиток товарного виробництва все більше втягував Росію ХІХ ст. до реформи 1861 р. в систему світового ринку. Зовнішня торгівля стала набувати нового змісту та значення для економіки. Поміщицький хліб став складати головну статтю експорту, а отримані прибутки поверталися в державну казну. Приміром, український купець К. Яхненко, здобувши капітал торгівлею хлібом на півдні України, побудував у Черкасах перший в Російській імперії завод для вироблення рафінаду. У такий спосіб відбувалося зрощення купецького капіталу з промисловим. Це, в свою чергу, доводить, що Правобережна Україна мала власний економічний потенціал.

У дослідженні В. Кабузана¹³⁴ здійснено спробу прослідкувати вплив демографічних факторів на зміни в землеволодінні та землекористуванні на українських землях. С. Мошенський¹³⁵ дослідив ринок цінних паперів в Російській імперії, зазначивши кількісні параметри акціонерних земельних банків, які діяли на території Волинської, Київської та Подільської губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Плідним дослідником історії є Б. Миронов,¹³⁶ основним зацікавленням якого є зміни в добробуті населення Росії імперського періоду. Спірними є його гіпотези про

¹³³ Ковальченко И.Д., Мойсеенко Т.Л., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – М., 1988; Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991; Торговля и предпринимательство в феодальной России. – М., 1994; Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX в. – М., 1990.

¹³⁴ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 г.: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006.

¹³⁵ Мошенский С.З. Рынок ценных бумаг Российской империи. – М., 2014.

¹³⁶ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII - начало XX века. – М., 2012; Його ж. Благосостояние российского крестьянства после Великих реформ 1860-1870-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php>; Його ж. Мифологема о системном кризисе в России после Великих

те, що ефективному господарюванню на землі перешкоджала велика кількість святкових і вихідних днів в імперії, та про те, що після реформи 1861 р. сільське господарство імперії не перебувало у кризовій ситуації. Перу Н. Проскурякової¹³⁷ належить змістовна монографія про земельні банки Російської імперії, яка наразі є єдиною в новітній історіографії спробою проаналізувати вплив як державних, так і приватних установ іпотечного кредитування, на землеволодіння в кінці XIX – на початку XX ст.

Приклад об'єктивного викладу історії України, польсько-українських і російсько-українських відносин подає французький історик Даніель Бовуа,¹³⁸ доводячи на конкретних історичних джерелах, що господарська діяльність землевласників була цілковито спрямована на вирощування зернових, що було характерним для Правобережжя, а промислове виробництво пов'язувалося виключно з аграрним сектором. Ґрунтовно дослідивши суспільні взаємини, він назвав адміністративну акцію російського уряду по декласації шляхетства найбільшою соціальною маніпуляцією, яку пережила Європа до XX ст. Як зазначає Б. Гудь, «Д. Бовуа, на відміну від своїх колег із Заходу, не обмежився аналізом доступної на той час літератури (польської, російської і радянської), а зосередився на вивченні архівних документів, які зберігалися в радянських архівах».¹³⁹ Значну увагу приділено розгляду питань землеволодіння та землевлаштування як селянства, так і сільського населення Правобережної України.

Для створення загальної картини подій кінця XVIII – початку XX ст. в Російській імперії та на її окраїнах, у тому числі і в губерніях Правобережної України, цікавими є праці американців С. Беккера,¹⁴⁰ С. Гоча,¹⁴¹ П. Грегори,¹⁴² Д.Кіренса,¹⁴³ Я.

реформ 1860-1870-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru>; Його ж. «Всякая душа празднику рада»: труд и отдых в русской деревне второй половины XIX – начала XX в. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX веков. – СПб., 1999.

¹³⁷ Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи. – М., 2002.

¹³⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). – К., 1996; Його ж. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

¹³⁹ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Харків, 2011. – С.47.

¹⁴⁰ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – М., 2004.

Коцоніса,¹⁴⁴ Б. Натанса,¹⁴⁵ Л. Росмана,¹⁴⁶ С. Уільямса,¹⁴⁷ австрійця А.Каппелера,¹⁴⁸ поляків Д. Клемантовіча та В. Зьомека,¹⁴⁹ Є. Лоека,¹⁵⁰ А. Міхальські,¹⁵¹ француза Ж. Соколоффа,¹⁵² японців Кімітаки Мацузато¹⁵³ та Мацумури Такесі.¹⁵⁴

Отже, огляд наукової літератури показує, що історія Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. стала предметом уваги в цілому невеликого кола дослідників, а питання землеволодіння та землекористування в регіоні взагалі ніколи не розглядалися в якості окремої теми дослідження. В той час цей напрямок має можливості щодо з'ясування провідних процесів, які відбувалися в українському суспільстві як на межі XIX-XX ст., так і для вивчення напрямків розвитку у XXI ст. На сьогоднішній день залишаються нез'ясованими питання шляхів формування поміщицького землеволодіння, вплив поміщицького господарства на селянське, рентабельність господарств, регіональні особливості господарств у губерніях Правобережної України, вплив промисловості на сільське господарство регіону, роль іпотечного кредитування в процесі мобілізації земельної власності.

¹⁴¹ Hoch S. Did Russia's Emancipated Serfs Really Pay Too Much for Too Little Land? Statistical Anomalies and Long-Tailed Distributions // *Slavic Review*. – 2004. – №63. – p.247-274.

¹⁴² Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.). Новые подсчеты и оценки. – М., 2003.

¹⁴³ David Kerans. Mind and labor in the farm in Black-Earth Russia. 1861-1914. – Budapest, 2006.

¹⁴⁴ Янни Коцонис. Как крестьян делали отсталыми. Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914. – М., 2006.

¹⁴⁵ Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. – М., 2007.

¹⁴⁶ Rosman L. The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during Eighteenth Century. – Harvard, 1991.

¹⁴⁷ Уильямс С. Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906-1915 гг. – М., 2009.

¹⁴⁸ Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru>; Його ж. Російсько-українські стосунки у XIX ст.: гіпотези та відкриті питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru>; Його ж. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад. – М., 2000; Його ж. Мала історія України. – К., 2007.

¹⁴⁹ Klemantowicz D, Ziomek W. Polacy w przemysłowniu Wołynia w latach 1864-1914 // *Ucrainica Polonica*. – 2004. – Т.1. – С.51-66.

¹⁵⁰ Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760-1822). – К., 2005.

¹⁵¹ Michalski A. Z kart historii księstwa klewańskiego książąt Chartyoryskich // *Pamiętnik Kijowski*. – 2006. – Т.8. – С.41-66.

¹⁵² Соколофф Ж. Бедная держава: история России с 1815 г. до наших дней. – М., 2008.

¹⁵³ Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) // *Український гуманітарний огляд*. – 2003. – №9.

¹⁵⁴ Мацумура Такесі. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер землевладения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.src-h.slav.hokudai.ac.jp/publictn/acta/21/matsumura.pdf>.

1.2 Джерельна база

Специфіка історичного знання полягає у тому, що історики здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, з допомогою історичних джерел. Від повноти та доступності джерел залежать перспективи історичного дослідження. Об'єктивне вивчення історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. можливе лише за умови залучення масиву архівних матеріалів. Останніми роками вітчизняна історіографія питання поповнюється розвідками, що ґрунтуються на новій методологічній основі та значній кількості архівних та опублікованих джерел. Однак дослідники не повною мірою залучили матеріали, які зберігаються в обласних державних архівах, передусім у Вінницькому, Житомирському та Хмельницькому. Історично склалося, що поряд із Центральним державним історичним архівом у Києві (ЦДІАК) джерела вивчення землеволодіння та землекористування у губерніях Правобережної України досліджуваного періоду зосереджені саме у фондах вище згаданих обласних державних архівів.

Великий масив архівних матеріалів міститься у ЦДІАК, а, зокрема, у фонді 442 – «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». У ньому наявні відомості з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України протягом XIX ст. Дані, що стосуються землеволодіння і землекористування, містяться у щорічних звітах і статистичних рапортах цивільних губернаторів, які зібрані і систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями.¹⁵⁵ У щорічних звітах губернаторів подавалася аналітична та оглядова інформація щодо ротації землевласників, управління державними маєтками,

¹⁵⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, 1363, 1519, 1520, 1805; оп. 50, спр. 369; оп. 52, спр. 437; оп. 533, спр. 158; оп. 534, спр. 281, 422; оп. 535, спр. 310; оп. 540, спр. 131; оп. 623, спр. 100.

пропозиції із законодавчого врегулювання поземельних відносин. Матеріали фонду дають можливість з'ясувати кількісні зміни у дворянському землеволодінні після польських повстань 1830-1831 рр. та 1863 р. і землекористування, орендні відносини, якісні зрушення в організації господарювання. У справах фонду містяться цікаві відомості про стан справ у єврейських землеробських колоніях та про землеволодіння і землекористування старообрядців, про урожайність на ділянках поміщиків та селян, про землеволодіння і землекористування іноземних колоністів.

Інформаційно змістовними є матеріали про реалізацію «Положень» від 19 лютого 1861 р. в губерніях Правобережної України, про ціни на землю в регіоні та викупні платежі, про проведення реформи державних селян, про стан господарства колишніх військових поселенців, про купівлю-продаж земель у 1861-1863 рр., про суму викупних платежів, які мали отримати польські поміщики Волинської губернії.¹⁵⁶ Представляє дослідницький інтерес аналітична інформація про землеволодіння поляків і росіян у трьох губерніях краю з порівнянням розмірів землеволодіння та способів господарювання,¹⁵⁷ а також матеріали стосовно землеволодіння цукрових заводів Київської губернії із зазначенням площ плантацій під цукровим буряком у заводів, місцевих поміщиків та селян.¹⁵⁸ З відомостей справ фонду можна з'ясувати стан господарства селян в губерніях краю.¹⁵⁹

Цікаві відомості про землеволодіння і землекористування є у фонді 493 «Київська удільна контора». Наявні у ньому дані демонструють стан і розміри землеволодіння удільного відомства, вказують на форми землекористування та господарської діяльності економій.¹⁶⁰ Уявлення про дворянське землеволодіння та землекористування дають особові фонди Центрального державного історичного

¹⁵⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част. 1, арк. 5-583.

¹⁵⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 31-51.

¹⁵⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 690, спр. 364, арк. 1-25.

¹⁵⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 51, спр. 375.

¹⁶⁰ ЦДІАК, ф. 493, оп. 3, спр. 65.

архіву України,¹⁶¹ переважна частина документів яких стосуються майнового статусу родин (документи купівлі-продажу маєтків, орендні документи, звіти).

Не менш цінним у контексті відтворення трансформацій у землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. є комплекс документів і матеріалів Держархіву Вінницької області. Передусім – це фонди 217 «Яришівське волосне правління», 240 «Березівське волосне правління», 296 «Серебрійське волосне правління», дані яких дають уявлення про вирішення на сільських і волосних сходах земельних питань, а також про відхідництво селян.¹⁶² Подібні документи виявлені і у Держархіві Київської області. Вони містяться у фонді 2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора».¹⁶³

Потужний масив документів щодо досліджуваного в статті питання зберігається у Держархіві Житомирської області. Так, у матеріалах фонду 69 «Житомирська повітова землевлаштувальна комісія» є статистичні дані про хутірські і відрубні господарства Житомирського повіту,¹⁶⁴ у матеріалах фондів 206 «Статистичне бюро Волинської губерньської земської управи» та 226 «Волинська губерньська землевлаштувальна комісія» наявні відомості про розміри поміщицького і селянського землеволодіння,¹⁶⁵ статистика орендного землекористування,¹⁶⁶ обстеження у 1908 р. хутірських господарств та їхню кількість.¹⁶⁷ За документами фондів 181 «Житомирське відділення Державного банку» та 182 «Волинське відділення Селянського Поземельного банку» можна прослідкувати вплив кредитування на розміри землеволодіння.¹⁶⁸ Матеріали, що стосуються поземельних відносин у колишньому Кременецькому повіті Волинської губернії, зберігаються у Держархіві Тернопільської області, а, зокрема, у фондах 129 «Кременецька повітова

¹⁶¹ ЦДІАК, ф. 235 «Фамільний фонд Любомирських»; ф. 239 «Фамільний фонд Грохольських».

¹⁶² Держархів Вінницької області, ф. 217, оп. 1, спр. 389; ф. 240, оп. 1, спр. 104, 118; ф. 296, оп. 1, спр. 43, 45.

¹⁶³ Держархів Київської області, ф. 2, оп. 22, спр. 72, 72а.

¹⁶⁴ Держархів Житомирської області, ф. 69, оп. 1, спр. 387.

¹⁶⁵ Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 12.

¹⁶⁶ Там само, спр. 74.

¹⁶⁷ Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 47, 114.

¹⁶⁸ Там само, ф. 181, оп. 1, спр. 212; ф. 182, оп. 1, спр. 112, 1539, 2543.

дворянська опіка Волинської губернії»,¹⁶⁹ 132 «Кременецький повітовий суд»¹⁷⁰ та 357 «Кременецьке повітове межеве відомство».¹⁷¹

Особливий науковий інтерес представляють фонди Державного архіву Хмельницької області, який являє собою найбільше документосховище за кількістю справ та фактичною інформацією про минуле Правобережної України. У 2003 р., коли він функціонував у якості Кам'янець-Подільського міського державного архіву, нам вдалося опрацювати ряд архівних справ фондів 226, 227 та 228, втрачених під час пожежі.

Документи, пов'язані із селянським землеволодінням та землекористуванням, містяться у фонді 112 «Подільське губернське з селянських справ присутствіє». Величезна кількість справ фонду пов'язана з проблемами створення уставних грамот та перетворення їх у викупні акти і розмірами земельних наділів селян.¹⁷² Наявні документи про землевлаштування окремих груп сільського населення, як то сільських «вічних» чиншовиків,¹⁷³ «вільних людей» другого розряду.¹⁷⁴

Серед матеріалів фонду 226 «Подільська казенна палата» особливе місце посідають звіти губернаторів, дані статистичних комітетів, в яких міститься чималий фактичний матеріал про землеволодіння та землекористування. Документи фонду охоплюють період з 1795 по 1918 рр. і дають можливість прослідкувати зміни у землеволодінні та землекористуванні у такому значному часовому відрізку. Особливу цінність являють поземельні книги, за якими можна прослідкувати зміни у землеволодінні.¹⁷⁵ Також у фонді відкладені матеріали про хід викупної операції з інформацією по повітах.¹⁷⁶

¹⁶⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, ба.

¹⁷⁰ Там само, ф. 132, оп. 2, спр. 848, 1633, 1676, 1677, 1779, 1801, 1803, 1824, 1882.

¹⁷¹ Там само, ф. 357, оп. 1, спр. 6, 11, 21, 41.

¹⁷² Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп.2, спр. 65, 71, 83, 163, 242, 371, 465, 746, 1223, 3260, 3296, 3456.

¹⁷³ Там само, спр. 3447, 3452, 3485.

¹⁷⁴ Там само, спр. 3492.

¹⁷⁵ Там само, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, 6836, 7974, 8156, 8157.

¹⁷⁶ Там само, ф. 226, оп. 79, спр. 7757, 8090.

У фонді 227 «Подільське губернське правління» вивчено низку справ про врегулювання земельних питань,¹⁷⁷ про продаж з публічних торгів за борги поміщицьких маєтків¹⁷⁸ та продаж державних маєтків на аукціонах,¹⁷⁹ про «жалування» російськими імператорами земель дворянам,¹⁸⁰ про дворян-землевласників у губернії.¹⁸¹ У справах фонду 228 «Канцелярія Подільського губернатора» відкладена значна інформація про діяльність місцевої адміністрації стосовно приведення у відповідність із загальноімперськими законами різних форм землеволодіння,¹⁸² про переведення державних селян на оброчне становище,¹⁸³ про викуп державними і поміщицькими селянами земель.¹⁸⁴

Змістовним за фактологічним наповненням є фонд 234 «Подільське відділення Селянського Поземельного банку», в якому збереглися дані про видачу позик окремим селянам, сільським громадам та товариствам селян для купівлі земельної власності,¹⁸⁵ відомості про операції сільських банків губернії,¹⁸⁶ матеріали про оренду земель в губернії та ціни на землю,¹⁸⁷ про купівлю банком в губернії маєтків за власні кошти для наступного перепродажу їх селянам.¹⁸⁸

Не менш важливими для розуміння процесів, які відбувалися у землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. є опубліковані документи, а, зокрема, законодавчі акти та статистичні матеріали.

Законодавчі акти досліджуваного періоду зібрані у «Повному зібранні законів Російської імперії» (ПЗЗРІ). Воно складається з трьох видань: у перше увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по грудень 1825 р.; у друге – з грудня 1825 р. до кінця лютого 1881 р. і у третє – з березня 1881 р. до 1913 р. Особливістю

¹⁷⁷ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 183а, 287, 483, 502, 518, 567, 628, 1520.

¹⁷⁸ Там само, спр. 165.

¹⁷⁹ Там само, спр. 692, 791, 891.

¹⁸⁰ Там само, спр. 17, 92, 1288.

¹⁸¹ Там само, спр. 567, 1033.

¹⁸² Там само, ф.228, оп. 1, спр. 1742, 1889.

¹⁸³ Там само, спр. 1786.

¹⁸⁴ Там само, спр. 4612.

¹⁸⁵ Там само, ф. 234, оп. 1, спр. 65, 1265, 6516, 6913, 6914, 6922, 8543, 10276, 11639.

¹⁸⁶ Там само, спр. 11.

¹⁸⁷ Там само, спр. 108, 6519, 7363, 9501.

¹⁸⁸ Там само, спр. 13, 1282, 6922.

законодавчих актів було те, що вони були юридично оформленою політичною волею абсолютної монархії, через них політичні цілі набували статусу закону.

Через відсутність формалізації в укладанні законів у перші десятиліття XIX ст. в них фіксувався перебіг подій, міркування автора законопроекту з цього приводу і лише наприкінці подавалося рішення, яке мав схвалити імператор.¹⁸⁹ Саме тому вони містили величезний фактичний матеріал, важливий для історичного дослідження. З кінця 1830-х рр. форма законодавчих актів ускладнюється, але все ж до 1880-х рр. не існувало чіткої формалізації законотворчості.

Матеріали, які стосуються законодавчого регулювання питань землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., містяться у всіх трьох виданнях, хоча найбільший дослідницький інтерес представляє видання друге. Це пов'язано з тим, що саме на цей період припадає пік втручання державних структур Російської імперії у питання землеволодіння і землекористування, яке передбачало уніфікацію законодавства¹⁹⁰ та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю, форм володіння і користування землею.¹⁹¹ Також величезний вплив на поземельні відносини в регіоні справили повстання 1830-1831 рр. та 1863 р., які призвели до обмеження прав поміщиків польського походження у питаннях володіння земельною власністю¹⁹² та до змін у реалізації реформи 19 лютого 1861 р. стосовно колишніх поміщицьких селян Правобережної України,¹⁹³ а також урядового сприяння покупцям-неполякам маєтків польських дворян у краї.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.16.

¹⁹⁰ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.15, отд.І, 1840. – №13591. – СПб., 1841. – С.443-445; Т.22, отд.І, 1847. – №21242. – СПб., 1848. – С.477-481.

¹⁹¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.7, 1832. – №5506. – СПб., 1833. – С.509-510; Т.16, отд.ІІ, 1841. – №15152. – СПб., 1842. – С.138-139; Там само. – №15153. – С.139-140; Т.18, отд.І, 1843. – №16828. – СПб., 1844. – С.304-305; Там само. – №16829. – С.305; Т.28, отд.І, 1853. – №27805. – СПб., 1854. – С.680; Т.36, отд.І, 1861. – №36664. – СПб., 1862. – С.307-340.

¹⁹² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.7, 1832. – №5506. – СПб., 1833. – С.507-510; Т.40, отд.ІІ, 1865. – №42759. – СПб., 1866. – С.327-328; Т.44, отд.І, 1869. – №46807. – СПб., 1870. – С.186-188.

¹⁹³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, отд.І, 1863. – №39928. – СПб., 1864. – С.870-871; Там само, отд.ІІ. – №40102. – С.93-96; Там само. – №40175. – С.142-143; Там само. – №41251. – С.872-873; Т.40, отд.І, 1865. – №41980. – СПб., 1866. – С.390-391.

¹⁹⁴ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, отд.І, 1864. – №40692. – СПб., 1865. – С.251-252; Т.41, отд.І, 1866. – №43547. – СПб., 1867. – С.993-1001.

Хоча закони і не завжди відображали всю палітру відносин у сфері землеволодіння та землекористування, але вони певною мірою віддзеркалювали суспільний розвиток та суб'єктивні чинники зміни державної політики, являлися механізмом реалізації прагнення владних структур імперії до уніфікації в аграрній сфері. Законодавчі акти при дослідженні є історичним і юридичним джерелом, але, незалежно від своєї інформативності, все ж не в змозі відтворити всі напрями державної політики.

При вивченні землеволодіння та землекористування необхідно користуватися статистичними публікаціями. По-перше, тому, що дані статистичного обліку в них вже опрацьовані і систематизовані, і, по-друге, внаслідок того, що великий масив первинних матеріалів або не зберігся, або ще не виявлений. З кінця XIX ст. в Російській імперії існувало кілька видів статистичного обліку землеволодіння і землекористування (облік Центрального статистичного комітету (ЦСК) міністерства внутрішніх справ, облік, який здійснювався окремими міністерствами (наприклад, «Ежегодник министерства финансов», де наявні матеріали про обсяги діяльності банків іпотечного кредиту), а також земська статистика)). Найоб'ємнішими є публікації ЦСК у вигляді земельних переписів європейської частини імперії, які проводилися з метою компенсувати відсутність земельного кадастру і отримати уявлення про зміни, які відбулися у земельній власності. Таких переписів було організовано всього три – у 1877, 1887 і 1905 рр. Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично є неспівставними через різні методики і проведення, і підрахунку,¹⁹⁵ є певні розбіжності і у співставленні переписів 1877 р. і 1905 р.,¹⁹⁶ але вони є унікальними і практично єдиними статистичними джерелами при вивченні структури землеволодіння. Найактивніше використовуються матеріали, відомі під назвою «Статистика землевладения 1905 г.», де представлені підготовлені за однаковою схемою та єдиною методикою дані по Волинській (випуск 8), Подільській (випуск 9)

¹⁹⁵ Проскурякова Н.А. Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С.226.

¹⁹⁶ Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б.Пинскера. – М., 2004. – С.59.

та Київській (випуск 41) губерніям. У випусках вміщено аналогічні таблиці із відповідними статистичними показниками 1877 і 1905 рр., які інформують про стан і характер землеволодіння за його розмірами і категоріями власників як по губернії в цілому, так і по повітам.

Серед найвідоміших видань ЦСК МВС слід назвати такі видання як «Статистический временник Российской империи», який виходив трьома серіями з 1866 р. (всього 51 випуск), в якому публікувалися поточна інформація про землеволодіння та землекористування, збірник «Статистика Российской империи», який видавався різними серіями з 1887 по 1914 рр. (всього 110 томів). З 1888 р. виходив «Временник ЦСК МВД», з 1905 р. – «Ежегодник России», з 1912 р. – «Статистический ежегодник России», кожен з яких вміщував матеріали різноманітної поточної статистики.¹⁹⁷

Варто згадати й інші видання статистичного характеру, які в тій чи іншій мірі використовуються при вивченні землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.¹⁹⁸ Ці праці багаті на фактологічний матеріал і ґрунтуються на вже втрачених джерелах.

Інформаційно наповненими є огляди Волинської, Київської та Подільської губерній, які «дають досить надійні свідчення про розвиток землеробства та інших галузей господарства».¹⁹⁹ Пізніше цю точку зору підтримали А. Ніфонтов²⁰⁰ та М.Дружинін,²⁰¹ Т. Соловійова,²⁰² В. Дячок та Ю. Земський,²⁰³ А. Бражникова.²⁰⁴

¹⁹⁷ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія. – Ніжин, 2010. – С.41.

¹⁹⁸ Воейков Д, Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб., 1867; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887; Саченко С. Статистические очерки Подолии. – Каменец-Подольский, 1906; Сборник статистических материалов по Подольской губернии. – Вып.1. Землевладение. – Немиров, 1917; Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение / Сост. И.В.Сосновский. – СПб., 1904; Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н.П.Огановского и А.В.Чаянова. – Вып.1. Землевладение и землепользование. – М., 1917; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х томах. – СПб., 1852 тощо.

¹⁹⁹ Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. – М., 1967. – С.23.

²⁰⁰ Ніфонтов А.С. Зерновое производство в России во второй половине XIX в.: по материалам ежегодной статистики урожаев Европейской России. – М., 1974. – С.78.

²⁰¹ Дружинин Н.М. Избранные труды: социально-экономическая история России. – М., 1987. – С.172.

Опрацьовані нами огляди губерній Правобережної України²⁰⁵ дають підставу вважати їх цінним і однотипним (написані за стандартним планом) джерелом для дослідження історії землеволодіння та землекористування в регіоні. Цікава інформація міститься і періодичних виданнях губерній Правобережної України.

Отже, джерельна база вивчення землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. є достатньо об'ємною і репрезентативною, дає можливість ефективно вирішувати дослідницькі завдання та робити аргументовані узагальнення та висновки.

1.3 Методологічні основи дослідження

Попереднє теоретичне усвідомлення і обґрунтування є необхідною умовою вирішення наукової проблеми. Історик має справу з явищами і подіями минулого, зв'язок якого із сучасністю є опосередкованим. Вивчення історичного минулого, в тому числі й історії землеволодіння і землекористування, не зводиться до опису фактів, а передбачає теоретичне їх осмислення, що потребує використання багатьох методів пізнання. Уміння застосовувати різні методи та їхні комбінації при проведенні наукового дослідження, постановка проблеми і вибір відповідних підходів складають методологію наукового дослідження.

²⁰² Соловйова Т.М. Звіти Подільських губернаторів як джерело для вивчення сільськогосподарського розвитку краю у першій чверті XIX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.280-283.

²⁰³ Земський Ю.С., Дячок В.В. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х –середина 1880-х рр.). – Хмельницький, 2007.

²⁰⁴ Бражникова А.С. Губернаторский отчёт: изучение источника в отечественной историографии // Вестник Челябинского университета. История. Вып.55. – Челябинск, 2013. – С.83-89.

²⁰⁵ Обзор Волынской губернии за 1902 год. – Житомир, 1903; Обзор Киевской губернии за 1898 год. – Киев, 1899; Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольский, 1891; Обзор Подольской губернии за 1891 год. – Каменец-Подольский, 1892; Обзор Подольской губернии за 1892 год. – Каменец-Подольский, 1893; Обзор Подольской губернии за 1893 год. – Каменец-Подольский, 1894; Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольский, 1896; Обзор Подольской губернии за 1896 год. – Каменец-Подольский, 1897; Обзор Подольской губернии за 1897 год. – Каменец-Подольский, 1898; Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольский, 1900.

На сучасному етапі для історичної науки в Україні притаманним є плюралізм у виборі методології вивчення тих чи інших проблем. Однак, як зазначає член-кореспондент НАН України О. Реєнт, «минуле народу України не співпадає з західноєвропейською цивілізацією і водночас за рядом параметрів виходить за межі російської євразійської моделі»²⁰⁶, що вимагає нестандартних підходів до вивчення вітчизняної історії. Водночас українська історична наука, не відкидаючи здобутки істориків попередніх епох, сьогодні ще не виробила «чітких наукових засад апробованого методологічного інструментарію, а ...методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини, заповнюється надто повільно».²⁰⁷

Під методологією історії слід розуміти сукупність теоретичних принципів пізнання історичного процесу, у якій органічно поєднані методика історичного дослідження, узагальнення історичних подій та фактів, встановлення між ними причинно-наслідкових зв'язків. Методологія вивчення історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. базується на притаманних історичній науці принципах. Серед них основоположними є історизм і прагнення до об'єктивності в межах модернізаційного і регіонального підходів, що, в сукупності з відповідними методами, становить методологічне підґрунтя для нашого дослідження. Принципу історизму належить особлива роль, оскільки він передбачає вивчення землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України з врахуванням сукупності історико-економічних зв'язків регіону. Цей принцип дозволяє розглядати історичні події, факти та явища з позицій їхньої динаміки. Тому весь процес змін відносин землеволодіння і землекористування в регіоні на різних етапах розвитку необхідно розглядати у тісному зв'язку із загальною соціально-економічною і політичною ситуацією, особливостями аграрної політики владних структур та загальним станом аграрного сектору в той чи інший період часу. Як зазначає О. Міллер, при аналізі втілення

²⁰⁶ Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні // УІЖ. – 1999. – №3. – С.19. – С.3–22.

²⁰⁷ Реєнт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми і студії історика. – Корсунь–Шевченківський, 2009. – С.7.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): монографія. – К., 2003. – С.3–4.

адміністративних рішень та їх наслідків, «...необхідно враховувати ситуацію не лише у даному регіоні, але й у сусідніх імперіях. В українському і польському випадках Російська імперія не контролювала всієї етнічної території даної групи».²⁰⁸ Принцип історизму вимагає розгляду історичних подій, явищ і фактів у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості у відповідності до конкретно-історичних обставин. Застосування цього принципу дозволило вивчити основні аспекти, що характеризували розвиток землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України як частини загальноімперського історичного процесу відповідного часу. Історичний підхід поставив об'єкт нашого дослідження у контекст визначених суспільно-політичних, адміністративно-територіальних, економічних, соціальних умов, що допомогло виявити і зафіксувати якісні зміни у земельних відносинах.

Принцип об'єктивності передбачає опору на не спотворені і не підігнані під певну схему факти. Принцип об'єктивності дослідження знаходить реалізацію через принципи світоглядного плюралізму та деполітизованості, які передбачають співіснування багатьох різних точок зору на одну і ту ж проблему. Принцип деполітизованості вимагає відмови від політичних оцінок та неупередженості підходів до історичних подій, фактів і явищ. Його використання є особливо важливим при висвітленні обраної нами теми дослідження, оскільки Правобережна Україна кінця XVIII – початку XX ст. була ареною і відкритого, і латентного, протистояння у сфері землеволодіння і землекористування, тут точилася боротьба за лояльність місцевих селян, активно реалізовувалася імперська національна політика. Принцип світоглядного плюралізму передбачає наявність існування багатьох точок зору на одну і ту ж подію, або один і той же історичний процес чи факт. Дотримання цього принципу означає вивчення і творче урахування різних підходів до висвітлення історії відносин землеволодіння і землекористування в регіоні, однак не означає повного усунення від власних критичних оцінок і суджень. Автор повинен залишати

²⁰⁸ Миллер О. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – С.80.

за собою право на обґрунтування власного бачення суперечливих і неоднозначних подій та явищ. Історик, будучи сам суб'єктом історичного процесу, не може бути цілком вільним від політичних чи ідеологічних уподобань. Головним у забезпеченні принципу об'єктивності є особа історика. Хоча тлумачення і оцінки історичним фактам, подіям і явищам даються через призму власного ставлення до предмету дослідження, однак завданням історика є абстрагування від середовища, ідеології чи кон'юнктурних міркувань.

Названі принципи історичного пізнання не вичерпують всієї сукупності методичних прийомів, які постійно вдосконалюються і поповнюються. Логіка сьогодення щодо історичних знань спрямовує на глибше і всебічне проникнення у розуміння минулого з метою обґрунтування його наукового пояснення.

Важливою складовою методології є питання про підходи вивчення історії. Специфіка предмету дослідження та дослідницьких завдань зумовила комплексне використання різних підходів, принципів і методів наукового пізнання. Формаційний (марксистський) підхід базується на ідеї прогресу і розглядає історію єдиним лінійно-поступальним процесом послідовної зміни соціально-економічних форм. Г. Касьянов вважає, що «це цілком усталена й респектабельна форма осмислення суспільних явищ».²⁰⁹ Значення формаційного підходу полягає у піднесенні ролі економічних факторів у вивченні розвитку суспільства, у матеріалістичному поясненні суспільного прогресу. Історія зображається як постійний прогресивний рух, рушієм якого виступає класова боротьба. Однак ігноруються такі важливі чинники суспільного розвитку, як геополітична ситуація, природно-кліматичні умови тощо. Критичне використання формаційного підходу дозволяє з'ясувати роль економічного чинника в історії землеволодіння і землекористування в Правобережній Україні.

Все більшого застосування набуває цивілізаційний підхід, можливості якого були продемонстровані А. Тойнбі.²¹⁰ Характерною його рисою є орієнтація на

²⁰⁹ Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – 2006. – №4. – С.5.

²¹⁰ Тойнбі А. Дослідження історії: в 2 т. – К.: Основи, 1995.

багатовимірність поліцентричного процесу в рамках єдиної людської цивілізації. Застосування цивілізаційного підходу доречно при дослідженні історії окремих регіонів. Він передбачає розгляд землеволодіння через призму різних категорій земельних власників з урахуванням конкретно-історичних цивілізаційних особливостей і ментальності населення Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Також, за допомогою статистичного методу фіксуються кількісні та якісні зміни у землеволодінні і землекористуванні під впливом змін у становищі в аграрному секторі і цілому та змін у житті цілого суспільства. Використання цивілізаційного підходу дозволяє побачити залежність процесів у сільському господарстві Правобережної України від міжнародної політичної ситуації, стану світової економіки.

Використання синергетичного підходу є доцільним при дослідженні господарських систем, які є складовою соціальної системи. Синергетична дослідницька парадигма виходить з того, що характер поступу людства визначають не порядок, стабільність і прогнозованість, а навпаки, – незбалансованість і непередбачуваність суспільного розвитку. Синергетика відстоює ідеї багатоваріантності та альтернативності історичного розвитку, відкидає запрограмованість і надає великого значення фактору випадковості. Цей підхід застосовується при вивченні сільського господарства, становище якого залежить від сукупності природних чинників.

Для вивчення історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. було застосовано модернізаційний і регіональний підходи. Під модернізацією автор розуміє процес, за допомогою якого традиційні аграрні суспільства поступово трансформуються в індустріальні. В Російській імперії другої половини XIX ст. модернізаційні процеси здійснювалися, в цілому, у тому ж напрямі, що і в країнах Західної Європи.: формування ринкової економіки, індустріалізація, поступовий перехід до нової соціальної структури суспільства, раціоналізація державного апарату, формування в певних колах суспільства нової системи цінностей. Проте особливістю цього процесу

було те, що в Російській імперії, частиною якої була Правобережна Україна, модернізація розпочалася значно пізніше, здійснювалася у коротші терміни, а її ініціатором виступила владна еліта. Модернізація відбувалася в умовах збереження традиційної форми політичної влади, імперської соціально-політичної системи, корпоративно-станової форми організації суспільства, підлеглості суспільства державі. Особливістю модернізації також була провідна роль держави у перетвореннях, оскільки стислі строки модернізації, незавершеність формування підприємницького класу, відсутність політичних свобод, традиціоналізм свідомості більшості населення, антибуржуазні настрої дворянства, робили її єдино можливим ініціатором масштабних модернізаційних перетворень. Характерно, що станові дворянські інтереси були пріоритетними для верховної влади, але не порівняно з державними інтересами, а порівняно з інтересами інших станів. Реалізація задач модернізації в умовах цивілізаційно-неоднорідного суспільства була складною. Різниця в рівнях і типах соціально-економічного розвитку, традиціях, культурі між різними регіонами давалася взнаки, тому модернізаційні ініціативи здійснювалися непослідовно і суперечливо.

А. Каппелер вказує на важливість регіонального підходу до вивчення історії Російської імперії, частиною якої була Правобережна Україна. На його думку, цей підхід «дозволяє вивчати характер поліетнічної імперії у різних просторових площинах. На відміну від національної історії, етнічні і національні фактори ...не абсолютизуються, і поряд з етнічними конфліктами розглядається більш-менш мирне співіснування різних релігійних і етнічних груп».²¹¹ О. Реєнт зазначає, що «предметне поле регіоналістики включає осмислення ретроспективної специфічності у просторовому і часовому вимірах, історію регіонів як системо-утворюючих цілісностей, минулого колонізаційних процесів, міграцій, міських і сільських поселень».²¹² В. Орлик підкреслює, що українські території, зокрема Волинська, Київська і Подільська губернії, зберігали певні особливості в оподаткуванні

²¹¹ Каппелер А. «Россия – многонациональная империя: восемь лет спустя после публикации книги // *Ab imperio* – 2000. – №1. – С.21.

²¹² Реєнт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми і студії історика. – Корсунь–Шевченківський, 2009. – С.76.

впродовж XIX ст.²¹³ Досліджуючи теоретико-методологічні проблеми регіоналістики, Я. Верменич наголошує, що «у найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим».²¹⁴ А. Філінюк визначив регіон, «яким була на межі століть Правобережна Україна» як «передусім історико-географічний простір, природне утворення, в рамках якого здійснювалася господарська та соціокультурна діяльність територіально ідентифікованого населення».²¹⁵ Характеризуючи регіон, слід враховувати наступні обставини: по-перше, регіон – це територіальне явище і тому територіальна ознака має відобразитися в якості основної; по-друге, регіон – це частина цілісної соціальної та адміністративної системи і тому він має володіти її основними рисами; по-третє, особливістю регіону є певна економічна специфіка та форми її прояву. Окремішність Правобережної України визнавав і царизм, законодавчо закріпивши особливий статус Південно-Західного краю, який залишався до початку XX ст.

Надзвичайно важливим для методології є питання про категоріальний апарат. За допомогою типологічного аналізу і класифікації розкрито поняття, без розуміння яких неможливо вивчити, осмислити і відтворити земельні відносини в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: «землеволодіння», «землекористування», «капіталізація», «підприємництво». На основі опрацьованої літератури можемо чітко з'ясувати, що «землеволодіння» – це фактичне володіння землею на певних юридичних підставах (право власності, право користування), що обумовлюють відповідні права і обов'язки землевласників. Воно базується на реальній наявності землі й певній суспільній формі володіння (власність на землю чи

²¹³ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С.91.

²¹⁴ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.61.

²¹⁵ Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.95.

її оренда) нею. Однак не завжди можна ототожнювати володіння землею і земельну власність різних форм, оскільки остання – це певна історична форма відчуження–привласнення землі як предмету природи, що виражає економічні відносини між людьми з приводу її використання як необхідної умови будь-якої підприємницької діяльності і головного засобу виробництва у сільському господарстві. «Землекористування» – це система господарського використання землі, що склалася під дією об'єктивних чинників або запроваджена державою. Метою землекористування є отримання найвищого ефекту від землі. Стосовно трудових господарств, то у цьому випадку землеволодіння і землекористування ототожнюються. Під «капіталізацією» розуміємо використання частини додаткової вартості на розширення капіталістичного виробництва, а також процес вкладання частини доходів у цінні папери й отримання на них прибутку в формі відсотка. «Підприємництво» – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Питання про метод в історичній науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та специфіки їхнього практичного застосування. За допомогою методів нагромаджується емпіричний матеріал, тобто дані конкретних досліджень. У дисертації використано методи дослідження, які пов'язані з метою, об'єктом і науковими завданнями. До них належать проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, соціологічний, історико-психологічний та історико-системний методи. Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили виокремити в дослідженні окремі проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних форм землеволодіння та землекористування. Проблемно–хронологічний метод зумовив структурну побудову дослідження. Одночасно трансформації землеволодіння зумовили необхідність застосування історико-порівняльного методу. Методика порівняльного аналізу дає можливість розкрити спільність функціональних зв'язків, соціальних явищ. Історико-порівняльний метод застосовується при

співставленні історичних об'єктів з метою виявлення загальних рис та особливостей. За його допомогою послідовно розкриваються причини, наслідки і закономірності історичного розвитку. Цей метод застосовано в якості засобу співставлення аграрної політики царату на різних етапах регулювання питань землеволодіння і землекористування з метою виявлення як загальних рис, так і певних особливостей. Простежити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, відтворити процес формування системи землеволодіння та землекористування, вивчити передумови її становлення та її подальшу еволюцію дає можливість історико-генетичний метод. Використано також соціологічний метод, який розглядає особистість у сукупності її соціальних зв'язків. Застосування методу історичної психології дозволило розглянути проблеми землеволодіння та землекористування крізь призму аналізу дій людей, визначити їхню мотивацію. З'ясувати еволюційний процес як сукупність подій та явищ у їх цілісності і взаємозв'язку дав можливість історико-системний метод. Цей метод було застосовано при вивченні діяльності органів державної влади, їхніх взаємин із різними соціальними групами та станами суспільства. Конкретне застосування зазначених методів, багатоаспектного аналізу землеволодіння та землекористування сприяло формулюванню комплексних, загалом взаємоузгоджених узагальнень та висновків.

Отже, питання історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., незважаючи на потужний історіографічний доробок, залишаються недостатньо дослідженими. Методологічні проблеми та рівень наукової розробки визначають складність вивчення історії землеволодіння і землекористування. В історіографії домінують, як правило, фрагментарні висвітлення різних аспектів проблеми. У вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні праці, у котрих би комплексно було досліджено землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні зазначеного періоду.

Для вирішення завдань, поставлених у дисертаційному дослідженні, автор залучив комплекс різнопланових джерел, який є репрезентативним і дозволяє системно і комплексно розглянути проблеми землеволодіння і землекористування в губерніях

Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Серед усього корпусу джерел, використаних при написанні дисертації, домінують архівні матеріали та законодавчі документи, які увійшли до трьох видань Повного зібрання законів Російської імперії. Це передбачало вироблення вміння користуватися юридичною термінологією та дало підстави використовувати законодавчу базу у якості чітко окресленої площини дослідження.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД.

2.1 Дворянське землеволодіння

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита, у складі якої на той час перебувала Правобережна Україна, переживала економічний застій та політичний занепад. Цим скористалися Російська імперія, Прусія та Австрія, які розділили між собою територію Польської держави. У результаті другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Правобережну Україну було інкорпоровано до складу Російської імперії. Скликаний під прямим тиском альянсу Гродненський сейм 11 липня 1793 р. змушений був ратифікувати договір про передачу Росії Правобережної України та Білорусії.²¹⁶ У 1795 р. до Російської імперії відійшла Західна Волинь.

Після приєднання нових територій необхідно було провести адміністративно-територіальний поділ відповідно до існуючого в Російській імперії. За указом Катерини II від 23 квітня 1793 р. Правобережну Україну було поділено на Брацлавську та Ізяславську губернії, а також утворено Кам'янецьку область. Також цим указом було дозволено створювати управлінський апарат з місцевих дворян. Землі колишніх Київського та частини Брацлавського воєводств стали територією

²¹⁶ ПЗЗРІ-І.– СПб., 1830. – Т.23. – №17114.

Київського намісництва.²¹⁷ Однак такий поділ виявився невдалим, оскільки не враховував специфічних особливостей окремих регіонів Правобережжя, не було остаточно визначено межі губерній та повітів. Тому 1 травня 1795 р. імператриця Катерина II видала новий указ, згідно другого пункту якого утворено Волинську, Брацлавську та Подільську губернії, а згодом – Брацлавське (з 13 округів), Волинське (13) та Подільське (12) намісництва.²¹⁸ За правління імператора Павла I намісництва було ліквідовано і Правобережну Україну поділено на губернії Волинську, Київську і Подільську.²¹⁹ Остаточно кордони повітів цих губерній було встановлено у 1804 р.

Напередодні включення Правобережної України до складу Російської імперії поземельні відносини в краї характеризувалися великим розмаїттям форм. Після періоду «Руїни» ця територія знелюдніла і на протязі XVIII ст. переживала процес нової колонізації, перш за все шляхом запровадження слобідських поселень. Відновлення поміщицького господарства перебувало у прямій залежності від укріплення економічних позицій безпосередніх виробників. Паралельно з колонізацією відновлюється, починаючи з 60-х років XVIII ст., фільваркове господарство. Фільварки створювалися звичайно в містечках або великих селах і мали комплекс господарських будівель, що свідчить про багатогалузевість поміщицького господарства. Виникнення фільварків було закономірним результатом розвитку товарно-грошових відносин, загального економічного зростання краю. Як зазначає В. Смолій, воно не збігалось в окремих районах Правобережної України лише хронологічно і розтягнулося до кінця 90-х років XVIII ст.²²⁰ Місцеві поміщики змушені були надавати переселенцям пільги у вигляді звільнення від всіх повинностей на строк 2-8 років, дозволяти сервітути, а потім вводити чинш на 10-20 років. На протязі цього часу поселяни мали обзавестися худобою та обжитися. В таких умовах введення на певний період грошової ренти як основної повинності свідчить про те, що дворянство використовувало товарно-грошові відносини для

²¹⁷ Там само. – №17112.

²¹⁸ Там само. – №17323, №17334, №17352.

²¹⁹ Там само. – Т.24. – №17634, №18117.

²²⁰ Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С.28.

створення робочої сили в помісті.²²¹ Загалом заселеність Правобережної України протягом XVIII ст. досягла і навіть перевищила рівень середини XVII ст. За даними п'ятої ревізії 1795 р. в трьох губерніях Правобережної України (Київській без міста Києва, Подільській і Волинській) нараховувалося 3,2 млн. осіб, тобто стало на $\frac{1}{4}$ більше, ніж було напередодні Національно-визвольної війни.²²² До кінця XVIII ст. форма підданської залежності у вигляді сплати чиншу та продуктової данини охоплювала 60-70 % селянських господарств півдня Київщини та сходу Поділля.²²³ За даними В. Маркіної, у латифундіях П. Потоцького навіть в кінці XVIII ст. грошова рента переважала там, де тривало заселення земель (східна частина Поділля), в інших маєтках чинш вже поєднувався з панщиною (Київщина), а на Волині (Любарський ключ) переважала відробіткова рента.²²⁴ У маєтках «Побережжя» на Дністрі князя О.Любомирського у Подільській губернії, площею 280 тис. дес.,²²⁵ які перебували в оренді, вже була поширена панщина. Під час покупки маєтку державою у 1797 р. було зафіксовано, що тривалість її становила 32-72 дні на рік від господарства.²²⁶ Типовим прикладом великого панщизняного маєтку може бути латифундія Чарторійських на землях Волині і Поділля (Клеванський, Меджибізький, Зіньківський, Гранівський маєтки та Кам'янецьке і Летичівське староства). Це господарство складалося з 49 фільварків, площа яких досягала 16 тис. дес. орної землі, де щороку збиралося не менше 400 тис. пудів хліба. 35-45% зібраного збіжжя споживалося в маєтку, решта продавалася або перероблялася на горілку, що реалізовувалася у шинках.²²⁷ У першій половині XVIII ст. три чверті земельного фонду Правобережної України перебували у володінні польських магнатів.²²⁸ Напередодні приєднання Правобережної України до Російської імперії магнатські господарства все більше і більше були орієнтованими на попит внутрішнього та

²²¹ Маркіна В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст.). – К., 1971. – С.37.

²²² Історія народного господарства Української РСР: В 3-х томах, 4-х кн. – Т.1. – К., 1983. – С.209.

²²³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.271

²²⁴ Маркіна В.А. О характере эксплуатации крестьянства на Правобережной Украине во второй половине XVIII в. // Исторические науки. Научные доклады высшей школы. – М., 1961. - №1. – С.76-77.

²²⁵ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.2. – К., 1979. – С.405.

²²⁶ История крестьянства России до 1917 г.: В 3 т. – Т.3. - М., 1993. – С.582-583.

²²⁷ Історія Української РСР. – Т.2. – К., 1979. – С.405.

²²⁸ Гладченко Т.Б. Еволюція поміщицького господарства Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. – Вип.80. – Черкаси, 2005. – С.55.

зовнішнього ринків. Вони ставали багатогалузевими, що супроводжувалося посиленням відробіткової форми ренти на все більшій території.

Магнатські латифундії на початку XIX ст. зростали загалом трьома основними шляхами: по-перше, шляхом захоплення селянських земель; по-друге, за рахунок володінь корони (особливо в районах Придніпров'я); по-третє, в результаті пожалувань державних і конфіскованих земель.²²⁹ Концентрація земельної власності спостерігалася у коронного гетьмана К. Браницького (14 містечок, 92 села, 24 слободи, близько 100 тис. осіб населення),²³⁰ у С.Потоцького, якому належало 11 маєтків у Подільській та Київській губерніях (16 містечок, 429 сіл, 130249 осіб населення).²³¹ Лише розміри його земельних угідь досягали близько 3 млн. моргів.²³² Маєтки вже згаданого князя О. Любомирського склалися з 35 ключів (31 місто і 733 села) і знаходилися у п'яти повітах Подільської губернії.²³³

Економічна потужність магнатів базувалася на діяльності їхніх латифундій, що організаційно склалися з виробничо-адміністративних комплексів, які називалися ключами. Кожен такий комплекс мав у своєму складі від 2 до 10 помість (фільварків), місто чи два, і, як правило, 20 чи більше сіл та резиденцію (двір), яка використовувалася безпосередньо власником чи управителем. Кілька таких співприлеглих комплексів, іноді – один, називалися волостю, або, з середини XVIII ст., – комісарством. Часто маєтки не прилягали одне до одного, тому магнати володіли ними у різних регіонах. Сучасний американський дослідник М. Росман виділяє в структурі латифундії три визначальних компоненти: фільварок, село та місто. Центральним компонентом був фільварок, де зосереджувалося безпосереднє виробництво і створювалися матеріальні блага. Другим компонентом було село, яке постачало робочу силу, а часто і знаряддя праці. Третім компонентом латифундії було місто або містечко, яке виконувало функції комерційного та адміністративного

²²⁹ Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства. – М.-Л., 1933. – С.155.

²³⁰ Лазанська Т. Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. - №7. – С.231.

²³¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.356-358.

²³² Смолій В.А. Назв. праця. – С.22.

²³³ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 2764.

центру для навколишніх фільварків та населених пунктів.²³⁴ У кожному маєтку земельні ресурси поділялися відповідно на фільварок та селянські наділи. Співвідношення між ними залежало від загальної кількості ґрунтів та населення маєтку. Управління маєтками здійснювалося за допомогою найманих управителів-комісарів, проте воно вже тоді вважалося недоцільним через зловживання останніх. З другої половини XVIII ст. таку форму управління починають витісняти застава та оренда. Існування цих трьох форм пояснювалося розпорошеністю маєтків, бажанням володільців-магнатів проживати у великих містах та, у зв'язку з цим, постійною їх потребою у грошах. Наприклад, князь Адам Чарторийський, який володів у Правобережній Україні власністю на 60 млн. злотих, проживав у Варшаві і займався політикою, що потребувало значних коштів. Керівництво його маєтками здійснювали наймані управителі, які раз на рік подавали йому звіт. Лише один раз магнат відвідав свої маєтності у Правобережній Україні – у 1780 р.²³⁵

У другій половині XVIII ст. посесія стає головним засобом експлуатації маєтків. Наприклад, у 1794 р. 23,2% сіл Уманського повіту знаходилися в оренді чи посесії.²³⁶ В маєтках С. Потоцького у Правобережній Україні було не менше 60 орендарів.²³⁷ На думку дослідників даної проблеми, 80-85% приватних та державних маєтків віддавалися в посесію.²³⁸ Посесія була традиційним способом ведення господарства у латифундіях. Як зазначала В. Маркіна, за допомогою посесії магнат прагнув отримати кошти поза маєтком, використовуючи свої права землеволодільця.²³⁹ Наприклад, С. Вітт-Потоцька у серпні 1808 р. писала до С.Потоцького: «Якби мені пощастило знайти орендарів, які згодні б платити по

²³⁴ Rosman M.J. The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during Eighteenth Century. – Harvard, 1991. – P.10-17.

²³⁵ A.Michalski. Z kart historii księstwa klewańskiego książąt Czartoryskich. // Pamiętnik Kijowski. – T8. - Kijow-Olsztyn, 2006. – S.63.

²³⁶ Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968. – С.115-157, 160.

²³⁷ Кривошея І.І. Демагнатеризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. - №6. – С.59.

²³⁸ Борисевич С.А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793-1861 гг.: авторефер. дис... канд. истор. наук: 07.00.01 / Борисевич Сергей Александрович; Днепропетровский гос. унив-т. – Днепропетровск, 1992. – С.11; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: автореферат дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Гордуновський Олег Миколайович; Донецький держ. унів-т. – Донецьк, 2000. – С.10.

²³⁹ Маркіна В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст.). – К., 1971. – С.88.

злотому за день панщини, то запевняю тебе, що здала б їм усі землі на шість років. Ти знаєш мою відразу до орендарів, але, попри це, я бачу, що це єдиний вихід».²⁴⁰ Іноді комісар залишався у вигляді контролюючого органу для нагляду за орендарями та заставниками.

Поява середніх землевласників, як правило, була покладена службою у магнатів, коли вони брали їх володіння в оренду або в заставу. Завдяки магнатському землеволодінню накопичувалися великі суми для застави маєтків. В середовищі заставників і державців великих ключів, у свою чергу, також використовувалася застава. Великі кошти, які вони давали під заставу, стали наслідком накопичення дрібніших збережень. Так, наприклад, А. Мощенський тривалий час був управителем у латифундії графа С. Потоцького. На 1811 р. в його власності вже перебувало 2252 кріпосних чоловічої статі.²⁴¹ Багато посесорів прагнули контролювати право пропінації, адже це був швидкий шлях до збагачення. Пропінація давала іноді значну частку доходів маєтку. Зокрема, наприклад, 50% сукупних доходів від королівського містечка Смотрич, 36% доходу від Зіньківського маєтку Чарторийських.²⁴² У 1801-1809 рр. 6 осіб орендували право пропінації у маєтках С. Потоцького на Уманщині: Непокойчицький (39 сіл), Трзцинський (41), Паславський (42), Ясинський (2), Ярчевський (2), Квілінський (3). У 1811 р. Непокойчицький вже був власником сіл Давидівка (40 кріпаків) і Табанова (268), у 1827 р. Ясинський володів с.Верхнячка (451), а Трзцинський – с.Вербовата (250).²⁴³ У кінцевому підсумку більш розвинуту систему власного управління можна було знайти лише в оточенні дрібного землеволодіння, яке виникало з оренди та застави. Був ще один шлях формування земельної власності – реалізація дрібних ділянок землі, використання капіталу для застави або оренди. Це зумовлювало перехід до більш значної земельної власності. Всі форми перепліталися між собою і перебували в русі.

²⁴⁰ Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760-1822). – К., 2005. – С.325.

²⁴¹ Кривошея І.І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. - №6. – С.59.

²⁴² Трубочанінов С.В. Наш край в II-й половині XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету. – Т.2. - Кам'янець-Подільський, 1996. – С.235.

²⁴³ Кривошея І.І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. - №6. – С.59-60, 67-68.

Таким чином, напередодні включення Правобережної України до складу Російської імперії величезного значення набули оренда й застава, які були формою реалізації права на земельну власність. Одним із способів створення дрібного і середнього, а часом й відносно великого земельного володіння, була посесія. На думку П. Теличука та В. Паламарчука, саме посесори були носіями капіталістичного підприємництва у Правобережній Україні.²⁴⁴ Питома вага магнатського землеволодіння зменшувалася – воно значною мірою було розпорошене шляхом поділів. Поряд з приватним існував інститут старостинського землеволодіння.

Російський уряд у перші роки після приєднання краю намагався не конфліктувати з місцевими польськими поміщиками. Це пояснювалося не особливою прихильністю до останніх чи становою солідарністю, а намаганням зберегти статус-кво у соціальній та економічній структурі новоприєднаних земель, що існувала там до Чотирирічного сейму. Крім того, йшлося про посилення позицій царизму у Правобережжі. Адже тут йому довелося зустрітися з серйозною опозицією в особі польського шляхетського елемента, який традиційно був налаштований проти Росії (поділи Речі Посполитої ще більше поглибили ці настрої). Катерина II в одному з листів цього періоду вказувала генерал-губернатору Т. Тутолміну, що «потрібно старатися, аби всі маєтки в цих областях знаходилися у володінні благонадійних поміщиків».²⁴⁵ Ще 27 березня 1793 р. генерал-аншеф М. Кречетніков у м. Полонному оголосив імператорський маніфест «Про приєднання Польських областей до Росії», згідно якого всі жителі краю мали у місячний термін скласти присягу на вірність російському престолу. Для тих, хто відмовлявся, передбачався примусовий продаж власності у тримісячний строк та виїзд для мешкання за межі імперії. Після закінчення цього часу власність тих, які відмовилися від присяги і не покинули меж імперії, піддавалася секвестру і ставала державною.²⁴⁶ Проблем із прийняттям присяги не виникло, а тому поміщики зберегли свої майнові права. Іншим указом, від

²⁴⁴ Теличук П.П., Паламарчук В.О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 р. // Велика Волинь: минуле і сучасність. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. – С.133.

²⁴⁵ Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // АСАДЕМІА на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.92.

²⁴⁶ ПЗЗРІ-І. – Т.23. - №17108.

19 квітня 1794 р., Катерина II підтвердила права на маєтки всіх дворян, що володіли королівщинами за умовним або емфітеутичним правом та присягнули їй на вірність.²⁴⁷

Інша ситуація виникла тоді, коли виявилось, що значна кількість поміщиків Правобережної України взяла участь у повстанні Т. Костюшка. 3 травня 1795 р. був опублікований закон «Про правила віддачі секвестрованих маєтків польським володільцям, які приймали участь у минулому бунті, та причетних до нього», згідно якого маєтки всіх тих, які присягнули на вірність російській короні, але збройно виступили проти неї, оголошувалися державною власністю. Польським поміщикам, які під час повстання залишили власні маєтки і виїхали за межі Росії, але не приймали участі у повстанні, дозволялося повернутися до 1 січня 1795 р. та розпорядитися своїм майном на власний розсуд. Якщо ж вони не поверталися, то їхнє майно переходило у власність держави.²⁴⁸ Це було обмеженням прав дворянського стану, закріплених у Жалуваній грамоті 1785 р., дію якої було поширено і на Правобережну Україну.²⁴⁹ За Жалуваною грамотою дворянина можна було позбавити нерухомого майна лише в судовому порядку за тяжкі злочини. У такому разі спадкові маєтності не вилучалися в казну, а передавалися законним спадкоємцям.²⁵⁰ Однак, 29 листопада 1797 р. Павло I, не бажаючи втратити опору в нових губерніях, вже на 23-й день від моменту проголошення маніфесту про смерть Катерини II та вступ на престол нового монарха, амністував всіх учасників повстання (зокрема, найголовніших «ворогів» та «злочинців» – Т. Костюшка та І. Потоцького), дозволив їм повернутися додому та частково повернув їхні маєтності або призначив нові.²⁵¹ Так, І. Потоцькому, ще до повернення маєтностей, було пожалувано тисячу душ у великоросійських губерніях з метою прив'язати його за допомогою цієї власності до

²⁴⁷ Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. - №1. – С.53.

²⁴⁸ ПЗЗРІ-І. – Т.23. – №17329.

²⁴⁹ Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської імперії // УДЖ. – 1974. - №8. – С.61.

²⁵⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.22. – №16187.

²⁵¹ ПЗЗРІ-І. – Т.24. – №17585.

імперії. Такий же подарунок отримав і Т. Костюшко, але він відмовився стати російським поміщиком.²⁵²

Нова царська адміністрація приділяла велику увагу питанням земельної власності на новоприєднаних територіях. Катерина II своїм таємним рескриптом від 8 грудня 1792 р. на ім'я генерал-губернатора Київської та Брацлавської губерній генерала Кречетникова наказала зібрати відомості про стан казенних маєтків, зробити опис з метою розробки принципів управління ними і здійснення нагляду за господарською діяльністю їхніх власників.²⁵³ Цього ж року було розпочато камеральний опис новоприєднаних земель. Наступним кроком була проведена 1795 р. їх ревізія для виявлення суми, яку сплатив власник казенних маєтків за придбання права на староства. Згідно ревізійної відомості вони були поділені на 6 груп: 1) зажиттєве володіння маєтком першим його господарем; 2) зажиттєве право, переуступлене посесорові; 3) староства за зажиттєвим правом, які передавалися посесорам у володіння до смерті хазяїна; 4) маєтки, які після смерті прижиттєвого володаря віддавалися у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 5) маєтки, що були в 50-річному або емфітеутичному володінні; 6) емфітеутичні права, переуступлені іншим особам або продані. Ревізія збирала дані про конфісковані раніше володіння, які в минулому належали уніатському митрополиту та біскупу. Ці відомості були необхідні не тільки для виявлення прибутковості казенних маєтків, а й для «жалування» їх у вічне і спадкове володіння.

Ініційована ревізією державного майна, яка закінчилася у 1797 р., люстрацію 1798-1799 рр. тривала до 1802 р. В наступні роки люстраційні інвентарі систематично перевірялися, для чого були створені відомчі комісії. Починаючи з 1799 р. російський уряд почав через губернські правління впорядковувати документи, які висвітлювали земельні відносини. Започаткувала цей процес необхідність чітко встановити кордони земель, які імператори «жалували» різним

²⁵² Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України // УДЖ. – 2005. - №2. – С.105.

²⁵³ Сташевский Е.Д. Назв. праця. – С.42.

особам у вічне і спадкове володіння. Імператорським указом від 6 червня 1799 р. казенні, старостинські та «пожалувані» землі відмежовувалися від партикулярних. Для цього 1804 р. створено спеціальну комісію. Офіційно цей процес закінчився у 1810 р., хоча фактичне відмежування казенних маєтків тривало ще довго.²⁵⁴

17 червня 1803 р. Олександр I указом дозволив оренду державних маєтків.²⁵⁵ З метою недопущення остаточного їх розорення імператорським указом від 17 липня 1806 р. заборонялося використовувати в них суборенду. Тим чиновникам, котрі були на імператорській службі й володіли орендами, але «не в змозі мати управителя ... і нести відповідальність за все, що може статися в маєтку, надана свобода уступити зовсім своє право..., крім євреїв, з відома міністерства фінансів».²⁵⁶ Характерно, що до цього наказу законодавчі акти і дії царської адміністрації щодо землеволодіння, стосувалися тільки казенного майна. Але 23 січня 1808 р. було видано імператорський указ, котрий надав право змогу приватним землевласникам обмінюватися землею з казенними селянами «по причині черезсмужного одних з другими володіння ... вбачаючи чималі взаємні вигоди і попередження спорів... не інакше, однак, як зі згоди обох сторін та із затвердженням вищим керівництвом».²⁵⁷

Маніфест від 27 травня 1810 р. дозволяв продаж державного майна для створення особливого фонду сплати державних боргів, які нагромадилися під час війни з Францією. 10 вересня 1810 р. було визначено умови та порядок реалізації казенних маєтків. У жовтні цього року було створено відповідні комісії, які визначили 42 села в Кам'янецькому, Летичівському та Літинському повітах. Протягом 1811 р. їх оцінили, виміряли, а також склали плани. За основу оцінювання використовували багаторічну практику сусідніх поміщиків. Ціну для продажу встановили у розмірі 5% від капіталізації прибутків. Торги тривали у Києві аж до 1815 р. Не всі маєтки, що продавалися, були реалізовані, оскільки претендентів виявилось замало. До того ж вони потім скаржилися на неточність опису придбаної власності. Наприклад, капітан

²⁵⁴ Держ. архів Хмельницької області. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.1, 12; Спр.443. – Арк.1-2, 5, 9-10, 93-257.

²⁵⁵ ПЗЗРІ-I. – Т.27. - №20801.

²⁵⁶ Держ. архів Хмельницької області. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.515. – Арк.17.

²⁵⁷ Там само. – Спр.502. – Арк.1-2.

Козловський спочатку зголосився, а згодом відмовився купити м. Юзвин. Поміщик мотивував це так: «...орні землі переважно піщані, болотисті і простягнулися вузькими полосами, для економії не вигідні, замість 252 душ селян є 180, та й ті пред'явили йому виписки з привілеїв, які були дані їм колишніми польськими королями і республікою».²⁵⁸ На загал, продаж державного майна обернувся втратами для його покупців. Вже на 1814 р. всі покупці були в боргах перед казною.²⁵⁹ Варто зазначити, що у 1812-1813 рр. відбулися конфіскації маєтків польських землевласників, які воювали проти Росії у французькій армії.²⁶⁰

З метою протидії самовільним захопленням державних земель поміщиками 10 лютого 1820 р. міністерство фінансів видало наказ про необхідність щорічного огляду державного майна. Щовесни це мусили робити тимчасові володільці казенних маєтків. Вони мали з'ясувати наступне: «по-перше, чи не відійшла якась частина ґрунту з казенного відомства до суміжних приватних володільців; по-друге, ким таке відторгнення здійснене і за яким правом та випадком».²⁶¹

28 липня 1823 р. з'явився імператорський указ стосовно приватних власників землі. В ньому зазначалося, що «...в західних губерніях при розділенні поміщицьких маєтків за борги між кредиторами з правом викупу» кредитори вносять в казну мито, але за всі наступні переуступлення своїх прав вже не сплачують гроші до казни, і, «...нарешті, по спливу десятилітнього строку, який встановлено для викупу, залишаються назавжди в останнього покупця, через що переуступка продажу здійснюється два рази і більше, а казна отримує мита тільки один раз..., то при кожній такій передачі утримувати знову узаконені мита».²⁶²

Правила успадкування казенних маєтків, які були віддані поміщикам у тимчасове володіння, передбачали: 1) після смерті тимчасового власника його права переходили вдові, потім – рідним дітям, після них – рідним по прямій низхідній лінії (але не

²⁵⁸ Криськов А.А. Польське землеволодіння і державна земельна власність в Подільській губернії (1793-1820-ті рр.) // *Рамієтнік Кіжовскі*. – Т.7. – Кіжов, 2004. – С.116.

²⁵⁹ Там само. – С.117.

²⁶⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.32. – №25289, 25481.

²⁶¹ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 1166, арк. 1.

²⁶² Там само, спр. 1330, арк. 4.

дроблення маєтку); 2) якщо тимчасовий власник передавав своє право володіння ще за життя, то спадкємці отримували невиплачену суму за передачу права; 3) якщо спадкоємців не виявлялось, то маєток повертався до казни, а у випадку передачі права до казни поступали прибутки, які ще не надходили йому в плату.²⁶³ Таким чином, влада зосередила увагу на регламентації управління і контролю за державними маєтками для збільшення прибутків за рахунок посилення експлуатації державних селян. Ці заходи жодним чином не спрямовувалися проти дворян.

Приватне і тимчасове землеволодіння і землекористування, як форми поміщицького землеволодіння та землекористування, розрізнялися у законодавстві Російської імперії. Свідченням цього є запис у топографічному і камеральному описі Подільської губернії за 1802 р.: «Шляхетства в Подільській губернії є до п'яти класів, а, зокрема: 1) князі і графи; 2) поміщики, які мають вотчини або цілі поселення у володінні; 3) околишня шляхта в одному поселенні, яка проживає у власних будинках і має власну частину землі в полях, яка дісталася від предків або набута купівлею; 4) посесори заставні, або півдідичі, котрі позичили свої капітали першого і другого класу вельможам, а за це володіють їхніми селами, до тих пір вибираючи з них відсотки, поки вотчиники заплатять їм капітал по заставним контрактам; 5) чиншова шляхта, якої безліч у всіх поселеннях; вони власної землі не мають, а платять першим поземельне як селяни оброк, за угодою, займаються вирощуванням хлібів, скотарством, бджолярством і садівництвом».²⁶⁴ За даними 1802 р. в Подільській губернії налічувалося 94990 осіб дворянського стану (чоловічої та жіночої статі). З них тільки 8791 (чоловічої та жіночої статі) були землевласниками, що належали до перших чотирьох класів. Інші 81199 були чиншовою шляхтою і становили близько 81%.²⁶⁵ Схожою була ситуація і у Київській губернії, де дворян у 1812 р. було 44670 осіб чоловічої статі.²⁶⁶ Д. Бовуа наводить дещо інші дані: станом

²⁶³ Там само, спр. 1448, арк. 5.

²⁶⁴ Там само, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 29.

²⁶⁵ Там само, арк. 50-51.

²⁶⁶ Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.84.

на 1800 р. у Правобережній Україні з 131266 осіб шляхетського стану чоловічої статі 121096 осіб були чиншовиками.²⁶⁷

За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння, як правило, поділялось на три розряди: велике (латифундійне, площею понад 500 дес.), середнє (від 100 до 500 дес.) та дрібне (від 50 до 100 дес.). У розглядуваний період у Російській імперії вартість та економічний потенціал маєтностей вимірювалися кількістю кріпосних душ чоловічої статі. Дані таблиці 2.1. дають уявлення про розміри поміщицького землеволодіння у першій половині XIX ст.²⁶⁸ Із загальної на 1857 р. кількості поміщиків Правобережної України 5489 осіб, як подає А. Тройницький, 332, або 6%, зовсім не мали земельної власності. З таблиці видно, що майже половина поміщиків (2391 особа, або 44%) володіли дрібними маєтками і їм належало 88911 кріпаків (6%). В той же час великими маєтками володіли 673 поміщики (12%), яким належало 927524 кріпаки, або 62,5% від їхньої загальної кількості. Отже, найбагатші поміщики володіли у 10,5 разів більшим числом кріпаків, ніж дрібні поміщики.

Звичайно, розподіл землі між поміщиками був нерівномірний. Станом на 1845 р. у Київській губернії 1266 поміщиків володіли 3631139 дес. землі, або більше, ніж $\frac{3}{4}$ всього простору губернії. У той час, як на кожного дрібного поміщика (що володів до 100 ревізьких душ) припадало в середньому по 235 дес. орної землі, то в середніх поміщиків (з 100-500 душ) було 1258, у великих (з 500-1000 душ) – по 3245 і в поміщиків із числом кріпаків понад 1 тис. душ – по 13873 дес. У Волинській губернії з 6930778 дес. всієї землі в 1847 р. поміщикам належало 4635066 дес., або 66,9%. Якщо брати лише орну і сінокосну землі, то їх у поміщиків було 2545769 дес., або 88,6%.

²⁶⁷ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830. – Львів, 2007. – С.100.

²⁶⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.62.

Таблиця 2.1

Поділ поміщиків відповідно до числа кріпаків

Губернії	Безземельні поміщики, які володіли кріпаками		Поміщики, що володіли землею, населеною кріпаками										Всього:		Припадало на одного поміщика кріпаків
	Число поміщиків (1)	Число кріпаків (2)	До 21 душі		Від 21 до 100 душ		Від 100 до 500 душ		Від 500 до 1000 душ		Понад 1000 душ		поміщиків кріпаків	поміщиків кріпаків	
			(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)			
Волинська	66	195	463	4024	789	41873	852	173638	111	73046	60	129995	2341	422771	181
Київська	166	448	171	1794	363	20229	619	147856	161	108268	74	272226	1554	550821	354
Подільська	100	386	244	1985	361	19006	582	145177	158	107499	109	236490	1554	510543	328
Разом	332	1029	878	7803	1513	81108	2053	466671	430	288813	243	638711	5449	1484135	288

Приблизно такий же розподіл землі був і у Подільській губернії.²⁶⁹ Правобережна Україна на середину ХІХ ст. була регіоном крупного поміщицького землеволодіння. У 1857 р. тут 430 поміщиків володіли землею площею від 500 до 1000 дес., а 243 поміщика володіли маєтками, розмір яких перевищував 1000 дес.²⁷⁰

Поряд із вже існуючими польськими латифундіями в результаті пожалувань з'являлися нові, власниками яких були росіяни та українці. Прикладом можуть бути маєтки графів Моркових, яким були пожалувані староства Летичівське, Кам'янецьке, Сальницьке та кілька сіл з 4309 душами.²⁷¹ Графиням О. Браницькій та К.Сковронській, племінницям князя Потьомкіна, у 1796 р. теж подарували 8414 кріпаків у всіх трьох губерніях.²⁷² Графу Безбородьку було пожалуване староство Хмельницьке (4981 душа)²⁷³ тощо. В такий же спосіб з'явилися російські середні маєтки. Це, наприклад, подаровані імператором Павлом І таємному раднику Стрекалову староства Куцьке (1549 душ) та Лясковецьке (405 душ), графині Замойській – староство Пресятковське (6 селищ) в Ушицькому повіті.²⁷⁴ Іншим способом появи російського землеволодіння стали шлюби польських і російських вельмож.²⁷⁵ Дрібних маєтків (одне-два, іноді навіть і 1/3 селища) було безліч. Протягом 6 років (1795-1801 рр.) лише у Подільській губернії 31 особі Катерина ІІ та Павло І подарували великі угіддя,²⁷⁶ а за правління Павла І державний маєтковий фонд у Правобережній Україні зменшився на 19 тис. душ чоловічої статі.²⁷⁷ На загал, в період царювання Павла І у власність росіян у Правобережній Україні перейшло

²⁶⁹ Там само. – С.53-54.

²⁷⁰ Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. – Львов, 1974. – С.75.

²⁷¹ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 92, арк. 209; Матеріали для історії Подольської губернії 1792-1796 гг. – Каменец-Подольский, 1885. – Вып.І. – С.210, 212.

²⁷² Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 17, арк. 9; Матеріали для історії Подольської губернії 1792-1796 гг. – Каменец-Подольский, 1885. – Вып.І. – С.213-214.

²⁷³ Матеріали для історії Подольської губернії 1792-1796 гг. – Каменец-Подольский, 1885. – Вып.І. – С.211.

²⁷⁴ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 9.

²⁷⁵ Кривошея І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець ХVІІІ – перша третина ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХІХ ст. – 2004. - №6. – С.63.

²⁷⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 17, арк. 6-10, 46, 59-61; спр. 92, арк. 209; спр. 183а, арк. 49-53; спр. 210, арк. 2; спр. 443, арк. 9; спр. 482, арк. 36, 57, 115, 177, 204, 240, 324, 380; спр. 483, арк. 149, 578, 841; спр. 537, арк. 5-10; спр. 903, арк. 13; спр. 1008, арк. 4; спр. 1038, арк. 1; спр. 1742, арк. 1.

²⁷⁷ Рудакова Ю.К. Назв. праця. – С.107.

близько 35 тис. кріпосних селян чоловічої статі.²⁷⁸ Також протягом 1812-1815 рр. казна реалізовувала казенні маєтки. Крім того, постійно відбувався процес перерозподілу земельної власності приватних господарів (продаж маєтків, віддавання в заставу й втрата майна через 10 років, якщо кредит не був повернутий).²⁷⁹ Вотчинне землеволодіння дворянство отримувало і передавало у спадок на правах повної приватної власності.

Тимчасове землеволодіння мало різноманітні форми й було пов'язане з володінням казенними і заставою приватних маєтків. Ще до включення Правобережної України до Російської імперії тут був поширений інститут прижиттєвих старостинських володарів. За оцінкою сучасників ці землі щорічно приносили б державі 2 млн. крб. прибутку.²⁸⁰ За Речі Посполитої старостинські маєтки були державними землями, якими за певні заслуги пожиттєво володіли шляхтичі. Одночасно староства також були і адміністративними одиницями. З переходом Правобережжя до складу Російської імперії старостинські маєтки зазнали певної трансформації, оскільки втратили адміністративні функції. На території Поділля до 1793 р. існувало 40 староств, 1802 р. – 33. За даними Подільської казенної палати, у 1805 р. у складі староств налічувалося 130 сіл та 5 містечок.²⁸¹ Уряд імперії визнавав це право, але не зберігав його на майбутнє. У 1800 р. було розпочато перепис прижиттєвих старостинських власників. За два роки своє право змогли підтвердити 20 старост, а в 1807 р. їх залишилося лише 8.²⁸² У 1806 р. було створено спеціальний комітет для розгляду за дворянами ленних і старостинських прав. Наслідком його роботи стала доповідь князя Чарторийського про ленні та емфітеутичні права на маєтки у приєднаних від Польщі губерніях. Він стверджував, що з другої половини XVIII ст. польський король не роздавав староства та інші

²⁷⁸ Рудакова Ю.К. Деякі аспекти земельної політики імператора Павла I на території Волинської губернії // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб. „Велика Волинь”. – Т.30. – Житомир, 2003. – С.87.

²⁷⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 635, арк. 1; спр. 439, арк. 1; спр.539, арк. 1; спр. 1038, арк. 1; спр. 1742, арк. 1.

²⁸⁰ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830. – Львів, 2007. – С.96.

²⁸¹ Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.; ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1-2; спр. 813, арк. 33-34, 43-44, 51-52, 90-91, 109-110, 114-115, 119-120, 123-124, 129-130.

²⁸² Там само, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59-61зв.; ф. 227, оп. 1, спр. 536, арк. 6-7.

казенні маєтки своїм наблизеним особам, маючи не реалізований намір віддавати їх на конкурсній основі на 50 років з метою поповнення державної скарбниці. Отже, імперська влада отримала привід відібрати ці землі і виставити їх на продаж після закінчення термінів оренди староств. Особи, які вступили у володіння староствами після 1793 р., були зобов'язані повернути орендовані землі.²⁸³

Крім зажиттєвого, у Речі Посполитій існувало й емфітеутичне право. За даними 1802 р. ним володіло 8 осіб.²⁸⁴ Емфітеутичне володіння являлося особистим, не спадковим володінням і передбачало право володіння, користування і обмеженого розпорядження державними маєтками. Обмеження у розпорядженні полягало у забороні успадковувати державне майно з можливістю поступатися правами власності іншій особі. У разі смерті емфітеутичного власника маєток повертався до казни.²⁸⁵ Але, на відміну від зажиттєвого, емфітеутичне право зберігалось досить довго (хоча і не набуло поширення). Так, наприклад, після смерті княгині Кароліни де Нассау-Зіген – зажиттєвої володарки Нестерівецького та Мукарівського староств (Ушицький повіт Подільської губернії), надбаних у 1785 р. купівлею на 50 років емфітеутичного права володіння – вони повинні були перейти в емфітеутичне володіння князя де Нассау-Зіген.²⁸⁶ Однак у 1807 р. імператор Олександр I не конфірмавав доповідь на володіння Мукарівським староством князем де Нассау-Зіген. Тому спадкоємці князя надалі володіли маєтком на орендному праві, сплачуючи 3789 крб. сріблом кварти на користь кам'янецького католицького єпископа.²⁸⁷ В іншому випадку, коли в 1806 р. померли Ян Непомуцен та його дружина Кароліна – прижиттєві власники Чудинівського староства (Літинський повіт Подільської губернії), – уряд віддав його, без сплати кварти на 50 років таємному

²⁸³ ПЗЗРІ-І. – Т.29. – №22517.

²⁸⁴ Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.-61.

²⁸⁵ Борисевич С.О. Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.210.

²⁸⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 60.

²⁸⁷ Зінченко А.Л. Мукарівський маєток Подільської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.53-54.

раднику графу А. Іллінському.²⁸⁸ У першій половині XIX ст. землі за емфітеутичним правом надавали зрідка і лише найвищим сановникам.

Існували також ленні земельні володіння, які польською владою у XVII–XVIII ст. роздавалися магнатам і шляхті. Право на таке земельне володіння скасовувалося з припиненням чоловічої гілки роду. Після поділів Речі Посполитої переважна більшість власників ленів стали вважати їх частиною вотчин. На перших порах російська влада не вступала в суперечку з цього приводу, бо власники ленів були економічно і політично сильними та могли створити жорстку опозицію новій владі. Але з часом польська магнатерія втрачала свої політичні позиції і поступово у царського уряду з'явилася можливість поповнити державну казну за рахунок відновлення статусу ленних для частини привласнених магнатами і шляхтою земель. Стандартним шляхом було повернення земель до казни, а потім роздача їх чиновникам чи «надійній» шляхті. У 1808 р. було заборонено передачу ленних маєтків від одного власника іншому до розгляду прав власників таких маєтків у суді.²⁸⁹ Власне, ленних маєтків було небагато. Так, наприклад, у 1805 р. у Подільській губернії зафіксовано лише 5 сіл на ленному праві у Літинському повіті з населенням у 906 осіб чоловічої статі.²⁹⁰

Після ліквідації Ордену ієзуїтів у Речі Посполитій та в Російській імперії, його маєтки перейшли до казни. Маєтки, які перейшли до казни Речі Посполитої за конституцією 1775 р., одержали назву «перші поієзуїтські», а ті, які були на території Російської імперії і після ліквідації ордену на її землях у 1820 р., перейшли до казни – назву «другі поієзуїтські». «Перші поієзуїтські» за Речі Посполитої були продані польським дворянам за умови сплати щорічно 4,5% прибутку на користь навчальних закладів. Після приєднання Правобережної України царський уряд відсоток плати збільшив до 6%, а розпорядженням від 21 грудня 1807 р. власники таких маєтків

²⁸⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 515, арк. 3.

²⁸⁹ Бармак М., Брославський В. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XIX ст.) // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Серія „Історія”. – №1. – Тернопіль, 2005. – С.18.

²⁹⁰ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 813, арк. 114-115.

були зобов'язані сплачувати вже 25% прибутку до державної скарбниці.²⁹¹ Хоча ці маєтки і перебували у спадковому володінні, але вважалися державними. Їх не можна було давати під заставу, виставляти на продаж за борги. Навіть передача маєтку від одного власника до іншого мала здійснюватися лише за погодженням міністра державного майна. Новий власник брав на себе зобов'язання попереднього володільця, в тому числі і його несплачені відсотки. «Другі поїезуїтські» маєтки відразу набули статусу державних. На середину XIX ст. у Подільській губернії поїезуїтські маєтки були у 6 повітах, займаючи площу у 15354 дес. з населенням 2573 душі чоловічої статі.²⁹²

У першій половині XIX ст. царський уряд використовував своєрідну форму тимчасового землеволодіння – дарування державних маєтків (їх згідно з документами канцелярії Подільської казенної палати у 1808 р. було 222 селища, а в 1828 р. – уже 185,5)²⁹³ на 12 років із сплатою кварти або без цього. У дійсності усі державні маєтки, які не були у володінні на основі іншого права, дарувалися строком на 12 років. У імперському законодавстві виділялася ще одна форма тимчасового землеволодіння – застава. Під неї віддавалися лише приватні маєтки, оскільки державні не підпадали під це правило.

До видів тимчасового землеволодіння відносилися різні види оренди (за винятком державних маєтків, які передавалися на 12 або 50 років і вважалися тимчасовим володінням). Найпоширенішими були орендні володіння чиншової шляхти. Чиншовики, як і селяни, сплачували грошовий оброк, але вважалися особисто вільними. Вони орендували, як правило, невеликі ділянки землі (2-6 десятин). Відсутність коштів не давала їм змоги брати в заставу або орендувати цілі маєтки. Держава сприяла зростанню ваги чиншової шляхти на казенних землях, оскільки вони платили державі чинш і посесори їх не могли експлуатувати. Як правило, лише дрібні землевласники самі вели своє господарство, а всі інші здавали володіння в

²⁹¹ ПЗЗРІ-І. – Т.29. – №22725.

²⁹² Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4612, арк. 9.

²⁹³ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1-4; спр. 1913, арк. 101.

оренду. Більшість власників маєтків, подарованих у вічне і спадкове володіння, передавали їх в посесію. Такі ж дії були характерні і для господарів маєтків, подарованих строком на 12 років, з емфітеутичним і зажиттєвим правом.²⁹⁴

На новоприєднаних землях кількість шляхтичів, яким, згідно з обіцянками Катерини II, слід було надати статус російських дворян, перевищувала кількість всіх дворян Російської імперії. Дані про кількість дворянства Правобережної України подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2²⁹⁵

Зміни в чисельності та розміщенні дворян Правобережної України

в 1795-1858 рр. (чоловіча стать)

Губернії	1795 р.	1816 р.	1834 р.	1850 р.	1858 р.
Волинськ а	38448	47491	46491	31597	36408
Київська	45300	32044	32044	29161	28058
Подільськ ка	51584	55072	55072	14077	14201
Всього:	135332	134604	133607	74765	78667

Децо інші дані наводять Л. Губицький та Г. Мельник. За їхньою інформацією, станом на 1858 р. лише спадкових дворян у Волинській губернії нараховувалося 52563 особи, у Київській і Подільській – 12230 і 21816 осіб відповідно. Крім того, були ще особисті дворяни і класні чиновники, яких цього ж року налічувалося 19578

²⁹⁴ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 17, арк. 6-7, 46, 210; спр. 208, арк. 1; спр. 313, арк. 8; спр. 513, арк. 2; спр. 515, арк. 1; спр. 878, арк. 149.

²⁹⁵ Хоптяр Ю.А. З історії дворянства Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.1 (3). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.235.

осіб у Волинській губернії, 44125 осіб у Київській і 5565 осіб у Подільській губернії.²⁹⁶ Тобто, сумарно було 138257 осіб з дворянським статусом, з них 86609 осіб – спадкові дворяни.

Однією з головних умов для володіння власністю було отримання шляхтою статусу російського дворянина. Для імперії, на відміну від Речі Посполитої, такі поняття як «дворянин» і «поміщик» (власник помістя) були нероздільні.²⁹⁷ Цілком зрозуміло, що російська влада не мала наміру визнавати всіх представників шляхти в російському дворянстві. Вже ревізія 1795 р. позбавила дворянських прав до 40% дрібної польської безземельної шляхти, яка не змогла документально довести свої права.²⁹⁸ На наявність в регіоні значної кількості безземельної шляхти вказував у 1808 р. міністр внутрішніх справ князь О. Куракін: «Майже всі вони перебувають у такій бідності, що переважна частина їх живе від одного, можна сказати, жебрання. Деякі, оселяючись цілими селами, суть землероби і в багатьох місцевостях залежать від влади поміщиків; інші ж без всякої осілості і без постійного житла вештаються з місця на місце і від одного поміщика переходять до іншого, не маючи засобів до життя».²⁹⁹ За правління Олександра I вимоги до реєстрації дворянства стали жорсткішими.³⁰⁰

Наступний етап витіснення польського поміщицтва з Правобережної України пов'язаний з діяльністю на посту генерал-губернатора краю Д. Бібікова. Саме у 1837 р., після прибуття Бібікова на пост генерал-губернатора регіону, офіційною метою царської національної політики було визнано «звільнення від польського засилля».³⁰¹ У відповідь на польське повстання 1830-1831 рр. він, за згодою Миколи I, розпочав «розбір» шляхти – переведення частини дрібного польського дворянства в податний

²⁹⁶ Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX ст. // Вісник КНТЕУ. – 2010. - №4. – С.110.

²⁹⁷ Яблочков М. История дворянского сословия в России. – Смоленск, 2003. – С.459-461.

²⁹⁸ Борисевич С.О. Дворянский рід Маньковських на Поділлі // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С.507.

²⁹⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 80, спр. 51, арк. 134-134 зв.

³⁰⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.30. – №22873; Т.32. – №25064; Т.33. – №25917, 26108.

³⁰¹ Мацузато Кимитака. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века // Ab Imperio. – 2000. - №1. – С.97.

стан. До певної міри ці заходи були логічними в площині загальної політики уряду щодо дрібнопомісного дворянства, але на тлі польського повстання вони отримали очевидну спрямованість проти шляхти, про яку в указі від 18 жовтня 1831 р. зазначалося, що «...через відсутність осілості та власності, а також і за способом життя багатьох з них, найбільше схильні були до повстання і до злочинних дій проти законної влади».³⁰² Цим указом були встановлені відмінності між «справжніми шляхтичами», тобто тими, хто довів своє право на дворянський титул, та тими, «хто називає себе шляхтою без затвердження»; останніх переводили до розрядів сільських та міських жителів. Найбідніша частина шляхти відділялася від дворянського стану і утворювала новий розряд населення – однодворці (жителі сіл) і граждани (жителі міст), причому і ті, і інші, в свою чергу, розділялися на осілих та неосілих. До осілих відносилися власники земельної ділянки або орендарі землі. Неосілими вважалися особи, які не мали засобів виробництва і працювали за наймом. Всі граждани і однодворці зобов'язані були сплачувати «подимний» податок. Однодворці, які мали землю, платили по 3 крб. сріблом з «димув» на рік незалежно від розміру їх ділянок, а однодворці-орендарі та осілі граждани платили по 2 крб. сріблом за кожну особу чоловічої статі.³⁰³ Крім «подимного» податку ці категорії населення зобов'язані були відбувати рекрутську повинність, хоча й дещо пом'якшену – 15 років замість 25.

Указом від 23 січня 1847 р. особи, які не отримали підтвердження свого дворянства, позбавлялися права набувати населені маєтки, а ті з них, хто такими володів, мушили їх продати у трирічний термін.³⁰⁴ Ще радикальніші зміни ініціював закон 1 серпня 1857 р., відповідно до якого всі особи, які не отримали підтвердження дворянського статусу, були записані до окладу: осілі однодворці, які проживали на державних чи власних землях, приписувалися до державних селян, ті, котрі проживали в містах, – до міщан, а ті, що орендували поміщицькі землі, – до «вільних людей»; неосілі ж приписувалися, за бажанням, до державних селян чи до міщан.³⁰⁵

³⁰² ПЗЗРІ. Збір. друге (далі – ПЗЗРІ-II). – Т.6. – №4869.

³⁰³ Там само.

³⁰⁴ Там само. – Т.22. – №20845.

³⁰⁵ Там само. – Т.32. – №32000.

До 1850 р. в основному було завершено розгляд справ про права на дворянський титул. Результати були наступними: 581 особа затверджена в дворянстві, документи на 22 тисячі осіб були направлені на розгляд Герольдії, а 81121 особа були виключені з дворянського стану і переведені до податного стану.³⁰⁶ Загальна ж кількість декласованого шляхетства в період 1831-1853 рр. була не меншою 340 тис. осіб.³⁰⁷ Після розбору шляхти по відношенню до колись більш-менш єдиної соціальної групи стали вживати наступні терміни: дворяни I-го розряду (поміщики, що володіли землею і селянами), дворяни II-го розряду (мали лише власну землю) і дворяни III-го розряду (безземельні дворяни, чиї документи визнала Герольдія, і ті, чиї документи перебували на розгляді).³⁰⁸

Крім декласації здійснювалися й заходи для зменшення економічної могутності польського дворянства, які, однак, торкалися лише окремих осіб, помічених у повстанні. За указом 22 березня 1831 р. маєтки повстанців були конфісковані до казни.³⁰⁹ Відповідно до нового указу для покриття боргів прибутками конфіскованих маєтків управління ними було покладене на Казенні Палати.³¹⁰ Нарешті, указом від 4 квітня 1836 р. конфісковані у Київській і Подільській губерніях маєтки (80543 душі) «...з усім майном і всіма справами та борговими зобов'язаннями, які були на них» були передані Військовому відомству, а конфісковані маєтки Волинської губернії залишилися в управлінні міністерства фінансів.³¹¹ Вже до 30 липня 1836 р. з конфіскованих у Правобережній Україні маєтків було отримано прибутку на 3143141 крб. асигнаціями.³¹² Також Д. Бібіков домігся закриття Бердичівської секції

³⁰⁶ Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А. Социальный состав участников польского восстания 1830-1831 гг. (По материалам Западных губерний Российской империи) // Историко-социологические исследования (по материалам славянских стран). – М., 1970. – С.140.

³⁰⁷ Кривошея І. Уманська шляхта у польських повстаннях 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К., 2006. – С.114.; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С.195; Гембура К. Вклад поляков в России в исследование античной культуры (до 1914 г.) // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар, 2003. – С.69.

³⁰⁸ Селицкий И.А. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар, 2003. – С.115.

³⁰⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.6, отд.І. – №4444.

³¹⁰ Там само. – Т.7. – №5344; Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №7. – С.79.

³¹¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.11, отд.І. – №9053.

³¹² Неупокоев В.И. Новые данные о Секретном комитете 1835 г. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.ІХ. – М., 1980. – С.199.

Варшавського банку, де поміщики Правобережної України брали кредити і зберігали заощадження, а замість неї у Києві була створена контора державного комерційного банку.³¹³

Характерною рисою поміщицького землеволодіння першої половини XIX ст. була його заборгованість. Так, наприклад, на 1 грудня 1831 р. лише по Київській губернії її було на суму 1319504 крб., з яких тільки 858894 крб. рахувалися за поміщицькими селянами та дворовими людьми.³¹⁴ Відповідно до чинного законодавства, для стягнення боргів поміщицькі маєтки бралися в адміністративне управління до погашення заборгованостей. Так, у Волинській губернії на 1 липня 1834 р. в адміністративному управлінні перебувало 100 маєтків, з яких мали стягнути боргу на суму 505386 крб. асигнаціями і 163 тис. крб. сріблом.³¹⁵ Але й ці заходи не були ефективними. Адже перехід маєтків до останнього породжував тяганину, і поки вони потрапляли до цього управління, недобросовісні платники користувалися доходами з них та ще більше нагромаджували борг.³¹⁶ Наприклад, Кам'янський маєток Давидових за позику в сумі 101403 крб. сріблом у 1852 р. був відданий в заставу Санкт-Петербурзькій охоронній казні. Володільці до 1860 р. не сплачували відсотки за кредит, які накопичилися до 46617 крб. сріблом. Було прийнято рішення про взяття маєтку в опіку, але з виконанням зволікали. Борг було погашено лише завдяки викупній операції.³¹⁷ Маєтки графині Ржевуської у Волинській і Подільській губерніях при вартості у 2302000 крб. золотом у 1812 р. були обтяжені боргами на суму у 2398000 крб. Для управління маєтками і погашення боргів була створена спеціальна комісія, яка за 30 років лише збільшила борг до 4270000 крб. Зрештою, всі маєтки Ржевуської були продані за несплату боргів.³¹⁸ Заборгованість часто була наслідком способу життя поміщиків, в її структурі переважали борги приватним

³¹³ Брославський В. Антипольські заходи Київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова // Наукові записки ТНПУ: Серія „Історія”. – Вип.2. – Тернопіль, 2005. – С.42.

³¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК), ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 90.

³¹⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1519, арк. 48.

³¹⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 1288, арк. 224-225 зв.

³¹⁷ Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997. – С.97-98.

³¹⁸ Щербина П.Ф. Назв. праця. – С.57.

особам. Так, О.Потоцький заборгував приватним особам 297277 крб. асигнаціями, 479160 крб. сріблом та 6486 червінців, а Санкт-Петербурзькій опікунській раді – 60872 крб. асигнаціями.³¹⁹ В цілому по Правобережній Україні станом на 1842 р. було заставлено 537135 селян у кредитних установах, або 37,9% від їхньої загальної кількості, а у 1859 р. – 855582, або 57,6%.³²⁰ Ситуація із заборгованістю поміщицького землеволодіння у показана у таблиці 2.3 та у додатку А.

Таблиця 2.3³²¹

Заборгованість поміщицького землеволодіння Правобережної України.

Губернія	Кількість заставлених маєтків у 1848 р.	На суму, в крб.	Кількість заставлених маєтків у 1851 р.	На суму, в крб.	Кількість заставлених маєтків у 1856 р.	На суму, в крб.
Волинська	559	10260900	758	12485146	599	10260900
Київська	647	19342403	945	19345854	894	19342403
Подільська	814	17922000	889	25577457	814	17922034
Всього:	2020	47525303	2592	57408457	2307	47525337

Необхідно зауважити, що розмір позики визначався не площею чи якістю землі, не прибутками з помістя, не наявністю джерел прибутку, а кількістю кріпосних селян, записаних під час останньої ревізії. Заборгованість дворянства не обмежувалася позиками, одержаними з офіційних кредитних установ. Дуже часто кредитуванням дворян-землевласників займалися лихварі та дисконтери. Але ця заборгованість була

³¹⁹ Кривошея І. Уманські маєтки Олександра Потоцького // Рамієтнік Кіжовскі. – Т.8. – Кіжов-Олсзтун, 2006.– S.166; Його ж. Уманська шляхта в Польському повстанні 1830-1831 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету: історичні науки. – Т.3. – Кам'янець-Подільський, 1999.– С.125.

³²⁰ Ковальченко І.Д. К вопросу о состоянии помещичьего хозяйства перед отменой крепостного права в России // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1961. – С.204.

³²¹ Гордуновський О. Розвиток кредитної системи в Україні на прикладі Херсонської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.) // Історія України. - №19 (179). – травень, 2000. – С.6.; Боровой С.Я. Кредит и банки России (сер. XVII в. – 1961 г.). – М., 1958. – С.201.

значно меншою, ніж заборгованість перед офіційними кредитними установами, яка сягала 60%. Окрім того, офіційні кредитні установи мали пріоритет перед приватними особами при погашенні заборгованості. Цим значно обмежувалися шанси приватних кредиторів на успішне завершення кредитної операції. Не слід також забувати про монополію дворянства на володіння заселеними землями. Тому кредитору, якщо він не був дворянином, важко було розраховувати на повне забезпечення кредиту. Через це позики надавалися переважно під коштовності чи майбутній урожай, тобто під високоліквідні та легальні застави. Чинне на той час законодавство забороняло брати більше 6% за надання позики, тому діяльність лихварів була формально нелегальною.

Зафіксовані випадки, коли землевласники, порушуючи закон, змушені були віддавати у фактичне володіння свої маєтки кредиторам-євреям, які не мали права орендувати населені маєтки. Так, у 1813 р. Д. Дегерценштейн та І. Ланда були фактичними володільцями містечка Вахнівка (668 селян-кріпаків), яке юридично належало поміщику Тршетецькому. Черкаські купці Замойські та Корсунські були посесорами сіл Грушки та Луки Таращанського повіту Київської губернії.³²² Єврей-кредитори винайшли особливий спосіб володіння маєтками дворян-боржників, який називався крестенція. Суть його полягала в тому, що поміщик здавав євреям (офіційно – орендарям гуралень) посіви зернових та сіножаті у своєму маєтку, а селяни мусили зібрати, обмолотити та доставити все це на гуральні і, крім того, працювати в орендарів на гуральнях та виконувати на їхню користь підводну повинність.³²³ Крестенції були заборонені 27 березня 1819 р.³²⁴ Однак це явище продовжувало існувати, що змусило уряд 12 червня 1840 р. здійснити повторну заборону, вказавши, що крестенції розцінюються як посесії, а здавати маєтки в посесію заборонено.³²⁵

³²² Іхтноський В.П. Матеріяли до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст. // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Т.2. – К., 1929. – С.301-302.

³²³ Рудченко І. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882. – С.36.

³²⁴ ПЗЗРІ-І. – Т.36. – №27740а.

³²⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.15, отд.І. – №13547.

Певну роль у підриві дворянської монополії на земельну власність відіграв указ від 12 грудня 1801 р., який надав всім особисто вільним категоріям населення «право набуття... всіляких під різними назвами відомих земель без селян і володіння всім тим, що на поверхні і в надрах їх перебуває».³²⁶ У зв'язку з цим спостерігався епізодичний продаж земель особам недворянського походження.³²⁷

Перша половина XIX ст. була періодом динамічних змін у поміщицькому господарстві Правобережної України. На цей процес вплинули включення регіону до складу Російської імперії та розвиток капіталістичних відносин. Цей проміжок часу характеризувався поєднанням особливостей землеволодіння і землекористування періоду польського панування та властивих Російській імперії. Зміни відбувалися на тлі кризи феодальних відносин й поступового проникнення елементів капіталізму в аграрний сектор.

Розглядаючи еволюцію поміщицького землеволодіння і землекористування, можна зробити певні висновки. Царський уряд продемонстрував, що на приєднаній території забезпечує майнові права жителів, особливо землевласників. Це було пов'язане з прагненням, спираючись на польських поміщиків, остаточно закріпити свої позиції на цих землях, бо Російську імперію в польських панівних колах сприймали як загарбницю. З кінця XVIII – початку XIX ст. почалося поступове проникнення в землеволодіння регіону російських поміщиків. Спочатку воно мало вигляд імператорських пожалувань, а пізніше набуло й інших форм. Поступово формується досить розвинута законодавча база, за допомогою якої регулювалися земельні відносини. Земля, щоправда із селянами, що свідчить про ще могутні феодальні відносини на селі, вже тоді стала одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу.

³²⁶ ПЗЗРІ-І. – Т.26. – №20075.

³²⁷ Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959. – С.35.

2.2 Церковне землеволодіння. Секуляризація церковних земель

На території Правобережної України церковне землеволодіння склалося ще у соціально-політичних умовах Речі Посполитої. Станом на 1775 р. духовенству тут належало 5,3% всіх населених пунктів, причому найвищий відсоток припадав на Волинь, тобто на північно-західну частину регіону.³²⁸ Показово, що на південному сході Правобережної України спостерігалось деяке послаблення кріпосницької експлуатації. Тут помітно слабшими були позиції католицької церкви: менше було костелів і монастирів, рідше зустрічалися маєтки осіб духовного стану. У передстепових районах Київщини і Поділля католицька і уніатська церкви у другій половині XVIII ст. не встигли утвердитися та набути населені маєтки у тій кількості, як це було на Волині. На час приєднання Правобережної України до Російської імперії на цій території налічувалося 46,3 тис. ревських душ церковних селян, з яких 24,8 тис. ревських душ (53%) належало католицькому духовенству, 21,3 тис. (46%) – уніатському й 200 ревських душ – вірмено-католицькому духовенству.³²⁹

Структурно землеволодіння церкви складалося з латифундійних володінь католицького та уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства. Греко-католицький митрополит був найбільшим земельним власником серед служителів церкви Правобережної України. Його маєтки були на Київщині, Волині та в Білорусі. Лише на Волині та Київському Поліссі йому належало 1740 дворів. У Фастівському ключі київському католицькому єпископу належало 802 двори, близько 3 тис. селян мав кам'янецький католицький єпископ, а луцький уніатський єпископ – понад 1,8 тис. селян.³³⁰

³²⁸ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – К., 1994. – С.35.

³²⁹ Гуля Н.І., Лавріненко Н.П. Становище селян в церковних землеволодіннях Правобережної України у XVIII ст. // Український селянин. – Вип.6. – 2002. – С.69; Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1991. – №1. – С.36.

³³⁰ Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // УІЖ. – 1984. – №1. – С.99.

Відповідно до запропонованої П.Г.Козловським класифікації, їхні земельні володіння можна вважати латифундійними.³³¹ Значним за розмірами у Правобережній Україні було і монастирське землеволодіння, основою якого стали королівські пожалування та дарунки магнатерії. Наприклад, поміщик Сосновський у 1719 р. подарував Шаргородському монастирю с.Калинівку Ямпільського повіту (201 ревізька душа), Немирівському монастирю граф В.Потоцький у 1783 р. подарував «поля орного на 25 днів, сіножаті на 10 косарів, лісу 22 морги», князі Синявські подарували Сатанівському монастирю «землі орної в трьох змінах на 100 днів, сіножаті на 100 косарів, ліс навколо монастиря з двома садами», а Головчинському монастирю «землі орної на 31 день».³³² Протягом усього XVIII ст. до монастирів, костелів та інших церковних установ продовжували переходити населені пункти як за правом купівлі і дарування, так і за закладним правом. Крім того, для нарощування своїх земельних володінь монастирі широко використовували іпотеку. У Речі Посполитій заставлений маєток традиційно служив не просто гарантією повернення боргу, а й матеріальним відшкодуванням річного відсотку від позиченої грошової суми. Якщо поміщики були нездатні сплатити борг, ченці присвоювали собі заставлені маєтки. Так, наприклад, Почаївський монастир судився, правда, безуспішно, за заставлені містечка Ланівці і Оришківці (25 сімей) з поміщиком Кадлубінським, який не міг повернути борг у 4443 злотих.³³³ Успішніше діяли єзуїти, які у XVIII ст. лише на Поділлі відсудили собі десяток сіл.³³⁴ Перед реформою 19 лютого 1861 р. у поїезуїтських маєтках Подільської губернії нараховувалося 2573 ревізькі душі.³³⁵ Позичали монастирі гроші і єврейським кагалам. Наприклад, Шаргородський василіанський монастир у 1798 р. позичив кагалу містечка Деражня Летичівського повіту 1565 червінців і 8 злотих, взявши в заставу житла місцевих євреїв.³³⁶

³³¹ Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. – Минск, 1982. – С.79-80.

³³² Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 287, арк. 6-7.

³³³ Держархів Тернопільської області, ф. 258, оп. 1, спр. 253, арк. 16.

³³⁴ Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. - С. 317-318.

³³⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4612, арк. 9.

³³⁶ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 165, арк. 77-104 зв.

Іноді монастирі купляли землю, як, наприклад, Медведівський Миколаївський монастир,³³⁷ земельна власність якого у 1811 р. становила 59 дес., а у 1839 р. шляхом покупок зросла до 726 дес.³³⁸ Відповідно до величини земельної власності монастирі поділялися на кілька категорій. Окремі з них були справжніми латифундистами. Наприклад, Заручаївському василіанському монастирю Овруцького повіту на межі XVIII-XIX ст. належало 1707 ревізьких душ селян, Жидичинському василіанському монастирю – 838, Уманьському василіанському монастирю – 409 селян.³³⁹ Проте більшість належала до розряду середніх, а то й дрібних землевласників. Так, Барському монастиреві належало 120 ревізьких душ селян, Головчинському – 38, Гранівському – 64, Корнівецькому – 32 душі.³⁴⁰ Існували також монастирі, які не мали населених маєтків. У 1804 р. майже трьом десяткам василіанських монастирів у Правобережній Україні належало щонайменше 14 тис. селян.³⁴¹

Чималою кількістю землі духовенство обзавелося ще на початку XVIII ст., коли на Київщині та Поділлі практикувалася займанщина. Завдяки цьому, а також збільшенню кількості самих парафій,³⁴² наприкінці XVIII ст. причетам належала чимала кількість угідь у Правобережній Україні. За даними 1794 р. в користуванні 170 церков Вінницького, Немирівського, Ходорівського, Голованівського та Любарського деканатів на Брацлавщині польової землі було на 5824 дні оранки та косовиці на 4015 косарів, тобто, відповідно, 3,3 тис. і 2,3 тис. дес.³⁴³

Зосередження в розпорядженні церковних установ значних земельних володінь і великої кількості залежних селян дозволяло їм проводити самостійну економічну діяльність. Це, насамперед, стосується митрополичих та єпископських маєтків, а також ряду монастирів, які володіли переважною частиною церковної земельної

³³⁷ Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №1. – С.13-14.

³³⁸ Мариновський Ю. Куполи над Тясмином // Людина і світ. – 1994. – №9. – С.9.

³³⁹ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – С.36-37.

³⁴⁰ Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1891. – С.78-79, 89.

³⁴¹ Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.3. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С.93.

³⁴² Жилюк С.І. Уніатська церква на Правобережному Подніпров'ї (1768-1773 рр.) // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С.206.

³⁴³ Крижанівський О.П. Назв. праця. – С.38.

власності. Організаційні засади і форми господарювання церковних маєтків, як правило, зумовлювалися обсягом земельних ресурсів, кількістю залежних селян, які населяли маєтності, історико-географічними і економічними особливостями розвитку районів їх локалізації, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту. Значний вплив на систему церковного землеволодіння накладала роздробленість і віддаленість маєтностей. За нормального розвитку господарства процес «обростання» новими землями йде планомірно: підбираються саме ті угіддя, які відповідають загальному напрямку спеціалізації господарства і не є віддаленими від економії. У розвитку ж церковного господарства дотримуватися такої планомірності було складно, бо церкви надавали землі в різних регіонах, часом дуже відмінних між собою. Як правило, церковні установи намагалися створювати земельно-господарські комплекси шляхом обміну віддалених маєтностей на землі, що знаходилися поблизу основних господарств.

Найбільші прибутки церква на Правобережній Україні одержувала зі своїх маєтків, особливо з тих, де існували фільваркові господарства. Так, в кінці XVIII ст. уніатський митрополит з Радомишлівського, Дідівського, Мироцького, Унинського і Зоринського ключів мав річний дохід на суму понад 60,2 тис. злотих. З цієї суми 70,7% припадало на орендну плату, 13,6% – на грошову ренту, 8,3% – на натуральну данину і 7,4% – на відробіткову ренту в її грошовому вираженні.³⁴⁴ В оренду здавалися заставлені дворянами маєтки. Наприклад, Почаївська Лавра, володіючи на заставному праві містечком Новий Почаїв і селами Старий Почаїв, Будні і Краснолуки, здавала в цих населених пунктах в оренду купцям право пропінації, корчми і сади. Оренда права пропінації в рік приносила Лаврі 2700 крб. сріблом, оренда саду – 100 крб. сріблом, а корчми здавалися в середньому по 110 крб. сріблом за рік.³⁴⁵

Для католицької церкви найзначнішим доходом була зернова десятина, яку можна було здавати в оренду. Її брали з поміщицьких і старостинських маєтків, у тому числі

³⁴⁴ Там само. – С.59.

³⁴⁵ Держархів Тернопільської області, ф. 258, оп. 1, спр. 464, арк. 15; спр. 491, арк. 7; спр. 453, арк. 5.

і з відданих у посесію.³⁴⁶ Церковну зернову десятину десятиною можна було вважати лише умовно через два суттєвих моменти. По-перше, дійсно десятий сніп чи мірку зерна з урожаю брала лише частина католицьких причетів; інша частина вимагала постійного, не залежного від розміру урожаю, розміру десятини. По-друге, ця церковна данина часто стягувалася не лише зерном, а й іншими сільськогосподарськими продуктами або грошми. Церковна десятина була явищем феодального суспільства і форми її відзначалися різноманітністю. На початок ХІХ ст., за даними О.П.Крижанівського, із 49 костелів Кам'янецької та Луцької єпархій 41 зернову десятину стягував зерном, 5 – грошима, а три – зерном і грошима. Щодо православної церкви на Правобережній Україні, то вона також брала з сільських громад сталу зернову данину, яка називалася роківщиною чи скопщиною. Вона становила, зазвичай, півкорця зерна або 15 снопів з кожної півволоки поля. Крім того, православним причетам громади виділяли земельні наділи (ругу).³⁴⁷ Але і без десятини монахи і причетники одержували від парафіян чималі грошові суми. Церкви Подільської єпархії у 30-50-х рр. ХІХ ст. лише з «кружечного» і «кошелькового» зборів щорічно мали 71-81 тис. крб. сріблом, а за продані свічки – ще 20 тис. крб. сріблом.³⁴⁸ Не слід забувати і про торгівлю іконами, яких одна лише Почаївська Лавра у 1844 р. продала 23916 шт.³⁴⁹

На відміну від Речі Посполитої, в якій церква мала сильні економічні і активно впливала на державні справи, в Російській імперії її роль була іншою. Там, починаючи з першої чверті ХVІІІ ст., церква остаточно втрачає самостійність, перетворюється на специфічну державну установу, майже позбавлену можливості автономного існування. У другій половині ХVІІІ ст. феодальне церковне землеволодіння в Російській імперії було остаточно секуляризоване. Указами Катерини ІІ від 26 лютого 1764 р.³⁵⁰ були вилучені у державне управління маєтки

³⁴⁶ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська єпархія: історичний нарис. – Житомир, 2000. – С.110.

³⁴⁷ Крижанівський О.П. Назв. праця. – С.60-61.

³⁴⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 298, арк. 8 зв.-9; спр. 470, арк. 162-163.

³⁴⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 258, оп. 2, спр. 453, арк. 4 зв.

³⁵⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.16. – №12060.

духовенства у власне російських губерніях, а 10 квітня 1786 р.³⁵¹ і 25 квітня 1788 р.³⁵² – у Лівобережній та Слобідській Україні. Секуляризація церковних маєтків посилила залежність церкви від російського царату.

Духовенство в Речі Посполитій було тісно пов'язане з дворянством за соціальним походженням та майновим становищем. Цей факт змусив уряд Російської імперії діяти в системі певного компромісу у ставленні до правлячих станів колишньої Речі Посполитої: за дворянством і духовенством було збережено значну частину їх привілеїв.³⁵³ Не дивлячись на те, що в Російській імперії та у Лівобережній Україні церковні маєтки поступили в казну, у Правобережній Україні більша їхня частина залишилася в руках первісних володільців. Тим самим на них поширювалася політика компромісу з пануючим станом, тобто дворянством. Зокрема, умовою збереження за духовенством маєтків стало складання присяги на вірність російському престолу. В іменному указі від 28 травня 1772 р. на ім'я генералів М.Каховського та М.Кречетникова Катерина II писала: «Про монастирі ви зробите розгляд: 1) Ті монахи, які нам не захочуть присягати, але підуть за кордон, залишивши монастирі порожніми, тих монастирів села звелите взяти в казенне управління. 2) Те ж вчините з селами тих монастирів, які є за кордоном. 3) Інші залиште в управлінні їхніх маєтків до подальшого про це розпорядження».³⁵⁴ До казни поступили лише маєтки тих духовних осіб, які відмовилися присягати російському престолу або проживали поза межами імперії.³⁵⁵

Все ж з переходом Правобережної України до складу Російської імперії статус церковної власності, яка збереглася в руках духовенства, зазнав змін. По-перше, секуляризація володінь православної церкви, проведена у 1764, 1786 і 1788 рр., створила прецедент у справі вилучення маєтків у духовенства. Схожим прецедентом було й часткове вилучення церковної власності, яке відбувалося за вказаними

³⁵¹ Там само. – Т.22. – №16374.

³⁵² Там само. – №16649, 16650.

³⁵³ Історія Української РСР. – К., 1979. – Т.2. – С.426-427; ПЗЗРІ-І. – Т.19. - №14122; Т.25. – №18734.

³⁵⁴ ПЗЗРІ-І. – Т.19. – №13808; Материали для истории Подольской губернии. 1792-1796. – Вып. I. – Каменец-Подольский, 1885. – С.14.

³⁵⁵ ПЗЗРІ-І. – Т.23. – №17090.

політичними мотивами після поділів Польщі. По-друге, в Російській імперії дворянам було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства. Заповідання маєтків на монастирі і церкві заборонялося «з такою установою, що коли хтось схоче в монастирі й церкві внесок зробити, нехай дають грішми».³⁵⁶ Зберігаючи маєтки за тим духовенством, яке присягнуло на вірність (і тим самим засвідчило політичну лояльність імперії), самодержавство в той же час перекривало шляхи до зростання церковної власності. Згодом Сенат зробив роз'яснення стосовно духовних осіб дворянського походження. Католицьким єпископам, канонікам та іншим представникам білого духовенства дозволялося набувати населені маєтки, оскільки вони «як члени суспільства можуть усіма належними їм законом правами і перевагами володіти і придбання нерухомих маєтків на підставі Височайшої 1774 р. травня 12 дня грамоти невід'ємно користуватися». Особисті придбання допускалися із тих міркувань, що вони не загрожували власності дворянського стану, оскільки «придбані ними або у власність, або за природою їхньою належні маєтки після смерті не йдуть до духовних громад, а залишаються у володінні законних спадкоємців».³⁵⁷ Це роз'яснення сприяло зміцненню компромісу з польським дворянством і духовенством. Населені маєтки, як і інше нерухоме майно церкви, законом розглядалися як власність державна, передана у корпоративне володіння духовенству. Ці маєтки заборонялося продавати, обмінювати і закладати, їх відчуження у духовенства дозволялося проводити лише за дозволом імператора.³⁵⁸ Завдяки корпоративному характеру власності церковне землеволодіння у першій чверті XIX ст. не розпорошувалося, а постійно зростало, хоча влада у 1797 р. встановила католицьким монастирям квоту у 30 дес. орної землі.³⁵⁹

Окремі зміни в церковно-релігійну політику російського уряду внесли події, пов'язані з повстанням 1794 р. Спад повстання, а згодом його придушення спричинили до більш рішучих заходів російської адміністрації. В указі від 10 січня

³⁵⁶ Там само. – Т.22. – №16333.

³⁵⁷ Там само. – Т.22. – №16616.

³⁵⁸ Там само. – Т.22. – №16333; Т.23. – №17090; Т.25. – №18734; Т.38. – №29060.

³⁵⁹ Борисевич С.О. Законодавче врегулювання землеволодіння і землекористування церкви в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XV. – С.260.

1795 р. засуджувалися дії поміщиків та зловживання місцевих органів влади.³⁶⁰ Щоб підірвати економічні і політичні позиції уніатської церкви, на підставі указу від 6 вересня 1795 р. у Правобережній Україні закривалися уніатська митрополича кафедра і всі єпископії. Їхні землі підлягали секвестру (табл. 2.4). Частина монастирів і церков, які залишилися в унії, в адміністративно-культурих питаннях підпорядковувалися білоруському уніатському архієпископу.

Зміцнюючи вплив православної церкви царський уряд у квітні 1796 р. організував Подільську єпархію, а також відкрив ряд православних монастирів.³⁶¹ Число священників зросло за рахунок їх переселення з Лівобережжя України та центральних губерній Росії.

Таблиця 2.4³⁶²

Церковні маєтки, відібрані в казенне відомство після приєднання Правобережної України до Російської імперії (1795 р.)

Губернії	Кількість ревізьких душ, відібраних в казенне відомство			
	За рескриптом 8 грудня 1792р.	За указом 3 травня 1795 р.	За указом 6 вересня 1795 р.	Всього
Волинська	946	1454	7299	9699
Київська	—	—	4653	4653
Подільська	3216	—	1039	4255
Всього	4162	1454	12991	18607

³⁶⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.23. – №17290.

³⁶¹ Материалы для истории Подольской губернии. 1792-1796. – Вып. I. – Каменец-Подольский, 1885. – С.136; ПЗЗРІ-І. – Т.23. – №17318.

³⁶² Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – С.26.

Водночас вище православне духовенство одержало значні земельні пожалування.³⁶³ У відповідь польські поміщики, які дарували парафіяльним уніатським церквам землі, при перетворенні їх на православні почали різними способами ці землі відбирати. Лише у восьми повітах Подільської губернії нараховувалося понад 250 православних приходів, в яких відбулося захоплення угідь та 133 невідгідних для церков замін угідь і полів.³⁶⁴ Це стало приводом до створення губернських і повітових комісій для розгляду справ про спірні землі православних церков. Комісії склалися з місцевих польських поміщиків і діяли аж до 1834 р., але, як зазначав П. Батюшков, «мало приносили користі православним церквам і всіляко гальмували справи, які до них надходили».³⁶⁵ Крім того, російські чиновники, які приїхали з православного середовища внутрішніх губерній імперії, погано орієнтувалися в місцевій ситуації, не бачили різниці між конфесіями. Так, наприклад, у 1811 р., відповідаючи на запит губернатора про наявність протестантів, вінницький чиновник писав, що у Вінниці протестантів немає, «крім капуцинського і домініканського костелів».³⁶⁶

3 листопада 1798 р. було затверджено «Регламент для церков і монастирів католицького віровизнання в Російській імперії». Він визначив структуру органів управління церквою, її відносини з державною владою, підтвердив володільчі права духовенства на населені маєтки. Одночасно було підкреслено обмежений характер цих прав: «...як села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, рибні лови і всілякі тому подібні угіддя, а водночас і грошові суми, капітальні проценти та інші білого і чорного духовенства надбання, суть їх спільний набуток, то й забороняється всім монастирям продавати їх без особливого монаршого дозволу».³⁶⁷ Нестабільність внутрішньої політики самодержавства наприкінці XVIII ст., пов'язана з правлінням Павла I, призвела до прийняття нових нормативно-правових актів, що регулювали

³⁶³ Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.94.

³⁶⁴ Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – №48.

³⁶⁵ Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С.225.

³⁶⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 622, арк. 20.

³⁶⁷ ПЗЗРІ-І. – Т.25. – №18734.

майнове становище католицької та уніатської церков.³⁶⁸ Населені маєтки, відібрані в духовенства наприкінці XVIII ст., були роздані дворянству у вічне і спадкове володіння. В числі нових власників було російське офіцерство і чиновництво. Частина пожалувань дісталася і польським дворянам, насамперед великим магнатам, котрі довели свою лояльність. У цьому полягає важлива особливість цього етапу секуляризації. Царизм використав вилучення маєтків у церкви для посилення економічних позицій російського дворянства, а, отже, – і власних позицій в регіоні.

Крім звуження володільницьких прерогатив, католицьке і уніатське духовенство втрачало свої політичні позиції. По-перше, була ліквідована можливість експансії католицизму на схід; по-друге, різко звузилася сфера впливу уніатської церкви, оскільки величезна кількість уніатів в кінці XVIII ст. перейшла в православ'я;³⁶⁹ по-третє, католицизм і уніатство втратили державну підтримку і виявилися наодинці з православною церквою, яка в межах Російської імперії була пануючою. Все це посилювало політичну опозиційність католицького і уніатського духовенства, яке підтримувало орієнтацію польського дворянства на відновлення Речі Посполитої.³⁷⁰ Одночасно влада продовжувала завдавати відчутних ударів по економіці церковних маєтків. Так, 5 квітня 1800 р. архієрейським домам і монастирям було заборонено клопотати про заміну своїх ланів на кращі.³⁷¹ Маніфест Олександра I від 27 травня 1810 р., дозволив продаж дворянам старостинських земель,³⁷² а це позбавило служителів культу можливості брати з цих маєтків церковну десятину. Духovenство, правда, отримало від держави певну компенсацію, але вона не йшла в жодне порівняння з втраченими вигодами. 14 липня 1827 р. було обмежено 9 роками

³⁶⁸ Там само. – №19684.

³⁶⁹ Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С.169.

³⁷⁰ Воронков И.А. Польские тайные общества в конце XVIII и в первом тридцатилетии XIX в. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.285-303.

³⁷¹ ПЗЗРІ-I. – Т.26. – №19370.

³⁷² Дружинин М.Н. Государственные крестьяне в дворянских и правительственных проектах 1800-1833 гг. // Исторические записки. – Т.7. – М., 1940. – С.160.

договірні заставні строки, що звужувало для духовенства можливості нарощувати свої володіння за допомогою земельної іпотеки.³⁷³

Але багато в чому уряд економічні інтереси церкви зберіг. Користуючись ліберальною політикою Олександра I духовенство Правобережної України почало вимагати повернення конфіскованих раніше маєтків. Імператор повернув чимало маєтків, значною мірою відродивши колишнє землеволодіння церкви. Так, Кам'янецькому католицькому єпископу Сераковському було подаровано маєток площею 2972,4 дес. в с.Перейми Балтського повіту з 2 тис. кріпосних селян.³⁷⁴ У 1802 р. кам'янецько-городоцьким францисканцям повернули усі їхні володіння.³⁷⁵ Олександр I у 1810 р. пожалував барським василіанам Малійовецький маєток. У середині 1820-х рр. житомирські черниці одержали Ключ-Вільський маєток (понад 760 дес.), а Меджибізький костел знову став власником с.Русанівки Летичівського повіту, в якому налічувалося понад 200 селян і яке було секвестроване у 1806 р.³⁷⁶ У 1824 р. єпископу луцько-житомирському Цецішевському повернули Фастівський маєток (містечко Фастів та 18 навколишніх сіл), в якому було майже 24,4 тис. дес. землі і 15,3 тис. дес. лісу.³⁷⁷ Поміщиків зобов'язали надати церквам, які мали землі менше 33 дес., додаткові земельні ділянки. Для поліпшення матеріального становища парафіяльного духовенства уряд наділяв його землею у казенних маєтках відповідно до кількості землі в маєтку. Тобто, в маєтку, де на ревізьку душу було більше 15 дес. землі, нарізали потрібну пропорцію (99 дес.), де селяни мали від 12 до 15 дес., там нарізали церкві подвійну пропорцію (66 дес.). Якщо в маєтку селяни мали від 8 до 12

³⁷³ Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в. – Минск, 1982. – С.31.

³⁷⁴ Зваричук Е.О. Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.7. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.100.

³⁷⁵ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви і релігійної думки в Україні: В 3 кн. Кн.3. – К., 1997. – С.219.

³⁷⁶ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – С.83.

³⁷⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч.2. – СПб., 1852. – С.429-430.

дес., то нарізали 49,5 дес., а якщо менше 8 дес. землі, то робили прирізку за вказівкою міністра фінансів.³⁷⁸

Відхиляючи плани повної секуляризації церковних володінь³⁷⁹, царизм не відмовлявся від їхнього часткового скорочення. Приводом для цього стала участь духовенства у повстанні 1830-1831 рр. За даними Н. Мітіної, у повстанні безпосередньо брали участь лише 16 представників духовенства у Волинській губернії та 5 у Подільській.³⁸⁰ Маючи значні маєтки, гроші і продовольство, ченці також активно допомагали повстанцям. Ряд монастирів, які були безпосередньо причетні до повстання, було закрито, а належні їм маєтки конфісковано.³⁸¹ Почаївський василіанський монастир Волинської губернії разом з населеними маєтками було передано православному духовенству.

Слідом за цим 19 липня 1832 р. було видано указ «Про скасування деяких римо-католицьких монастирів».³⁸² В якості основного аргументу було використано буллу Папи Римського Бенедикта XI від 1744 р., яка торкалася некомплектних монастирів. Такими вважалися монастирі, де ченців було менше 8 осіб. Крім того, зазначалося, що кількість монастирів не відповідає кількості віруючих-католиків.³⁸³ Закривались монастирі, в яких не було встановлено канонічними правилами кількості монахів (це оголошувалося офіційною причиною), і ті, «які перебували серед поселень православних і греко-уніатських». За цим указом в західних губерніях скасовувався 191 католицький монастир. Згідно з ним у Правобережній Україні було закрито 61 монастир, зокрема у Волинській губернії – 35, у Подільській – 19 і у Київській – 7.

³⁷⁸ Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Левицький Віталій Орестович; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – С.12.

³⁷⁹ Сташевський Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1968. – С.44.

³⁸⁰ Митина Н.П. Социальный состав участников польского восстания 1830-1831 гг. (По спискам эмигрировавших и скрывшихся от репрессий) // Историко-социологические исследования (по материалам славянских стран). – М., 1970. – 183, 185.

³⁸¹ Андрухов П. Волинська земля (хроніка-джерела-постаті). – Сокаль, 1992. – С.12-26.

³⁸² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.7. – №5506.

³⁸³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 64, спр. 166, арк. 34-38 зв.; Шостак В.І. Ліквідація маєтків римо-католицького духовенства на Волині після 1830 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.297.

Кам'янецька дієцезія втратила 1045 душ кріпосних селян та 112716 крб. сріблом.³⁸⁴ Майно цих монастирів, за винятком садків, переданих парафіяльним православним священикам, спершу перейшло до військового відомства, а з кінця 1840 р. – до міністерства державних маєтностей.³⁸⁵ Їхні капітали були передані єпархіальному керівництву.³⁸⁶ Маєтки, відібрані у католицьких монастирів, стали називатися помонастирськими. Дані про кількість селян, які мешкали у цих маєтках, подано в таблиці 2.5. Загалом в казну поступило понад 1,1 млн. крб. сріблом. Рухоме майно закритих монастирів уряд роздав тим костелам і монастирям, які не були причетні до повстання 1830-1831 рр., а маєтки, заставлені монахам дворянами, повернув колишнім власникам, якщо вони не були серед повстанців.

Таблиця 2.5³⁸⁷

Кількість селян (ревізських душ) у маєтках католицьких монастирів, закритих у 1832 р. (помонастирські маєтки)

Губернії	Кількість селян (ревізських душ)
Волинська	2339
Київська	727
Подільська	1251
Всього	4317

³⁸⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С.300.

³⁸⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 3976, арк. 2-3.

³⁸⁶ Татаркін В.Ю. Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині // Матеріали V науково-краснознавчої конференції „Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С.127-137.

³⁸⁷ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – С.116.

Костели ліквідованих монастирів власті обернули в діючі православні церкви.³⁸⁸ Передача в казенну власність маєтків закритих монастирів, на думку І.Шостак, становила другий етап секуляризації церковного майна у Правобережній Україні.³⁸⁹

На початку 1833 р., щоб не ускладнювати релігійну ситуацію, передачу католицьких костелів і монастирів православної церкві було припинено. Внаслідок цього майнове становище католицької конфесії стабілізувалося.

В кінці 20-х рр. ХІХ ст. було піднято питання про злиття залишків уніатської церкви з православною. З метою послаблення впливу католицького духовенства на уніатську церкву у 1828 р. було створено окрему від Римо-католицької Греко-уніатську духовну колегію, намічені плани скорочення кількості уніатських монастирів, в яких традиційно сильним був вплив ієзуїтів. Спонукаючи уніатську церкву до переходу в православ'я влада додатково наділяла православних архієреїв і монастирі землю, внаслідок чого архієрейське землеволодіння зросло вдвічі, а монастирське – у 3-5 разів. Переважна частина православних монастирів і причетів мали вдосталь угідь. Наприклад, на одного монаха Мотронинського монастиря їх припадало в середньому 12 дес.³⁹⁰ Після польського повстання 1830-1831 рр. курс на злиття уніатської церкви з православною почав проводитися наполегливіше. Цим опікувався Особливий секретний комітет у складі шефа жандармів Бенкендорфа, міністра внутрішніх справ Блудова, обер-прокурора Синода Протасова та литовського уніатського єпископа Йосифа (Семашко). У січні 1837 р. уніатська церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду. За докладними записками Греко-уніатської духовної колегії у 1828-1839 рр. було розформовано значну кількість уніатських монастирів. Їхні населені маєтки передавалися приходському духовенству або поступали в казну.³⁹¹ 12 лютого 1839 р. у Полоцьку Собор

³⁸⁸ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К., 1991. – С.94.

³⁸⁹ Шостак І. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830-1831 рр. // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб. „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.30. – Житомир, 2003. – С.112.

³⁹⁰ Левицький В.О. Назв. праця. – С.12.

³⁹¹ Зинченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – Т.112. – М., 1985. – С.104.

уніатського духовенства підписав «Акт возз'єднання», а 23 березня Синод православної церкви постановив прийняти єпископів, священство й усю паству колишньої уніатської церкви до складу православної. Указ про приєднання був виданий 23 червня, але через побоювання заворушень публікувати його відкрито в офіційній пресі дозволили лише 20 жовтня 1839 р.³⁹²

Під час проведення ревізії державних маєтностей в західних губерніях за указом від 18 січня 1837 р. в системі заходів, запланованих для всіх казенних маєтків, передбачалися і такі, які стосувалися маєтків духовенства. «Інструкція» для огляду державних маєтків вимагала провести статистичне вивчення маєтків, які належали містам, навчальним закладам, римо-католицькому духовенству, ленних тощо. Ревізія зафіксувала важке становище селян, які залишалися у володінні духовенства. І після переходу в державну власність в помонастирських маєтках зберігалося «господарське становище», тобто фільварково-панщинна система.³⁹³ Із 39 помонастирських маєтків у Правобережній Україні 24 були в оренді дворян строком на 3-6 років, 10 – перебували в адміністрації, 1 – в державному управлінні, 4 маєтки перебували на оброці. Більшість осіб, які орендували маєтки або стали адміністраторами, були місцевими, переважно польськими, дворянами. Нерідко посесорами ставали володільці сусідніх з помонастирськими маєтків. Частина орендарів були чиновниками губернських органів влади.³⁹⁴

Як правило, формально види і розмір повинностей селян в орендованих маєтках точно визначалися інвентарями, які затверджувалися казенними палатами і скріплювалися орендними контрактами. Проте в дійсності селянські повинності значно перевищували ті, що були зафіксовані в інвентарях. Під час ревізії державних маєтків в західних губерніях 1837-1839 рр. була зазначена загальна незадовільність змісту інвентарів, які були складені під час передачі монастирських маєтків до казни.

³⁹² Лось В.Е. Ліквідація унії на Правобережній Україні у 1839 р. // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка: Історія. – Вип.69. – К., 2003. – С.106.

³⁹³ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.-Л., 1946. – С.305-344.

³⁹⁴ Зинченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – Т.112. – М., 1985. – С.105.

Чиновники казенних палат на свій розсуд визначали склад і розміри рент, площу селянських надільних земель. Наприклад, в Шепелівському ключі, який колись належав Овручському василіанському монастирю, при існуючому подвірному принципі розкладки панщини, чиновники, які приймали маєток до казни, взяли за основу відробіткової ренти кількість худоби в селян. Селянин, який мав три пари худоби, зобов'язувався шестиденною панщиною на тиждень. По маєтку скасованого Чорнобильського домініканського монастиря панщина визначалася з розрахунку двох днів на тиждень на кожного працівника, що перевищувало реальні потреби маєтку, але давало можливість посесору використовувати селян для робіт поза маєтком. Всупереч записам інвентарів орендні володільці відводили для фільваркової оранки в 2-3 рази більше земель. Це вело, з одного боку, до збільшення відробіткової ренти, а з іншого – до селянського малоземелля. Ревізія підтвердила масові захоплення казенних земель сусідніми поміщиками, що стало додатковим джерелом селянського малоземелля у помонастирських маєтках. Середній наділ на ревізьку душу в селянських господарствах Подільської губернії становив 1,9 дес.,³⁹⁵ Київської – 1,68 дес., Волинської – 2 дес.³⁹⁶ В економічних помонастирських волостях київськими ревізорами було виявлено 13 хуторів, які незаконно були влаштовані на селянських землях.³⁹⁷

У 1841 р. почалася секуляризаційна реформа, метою якої була ліквідація церковного землеволодіння. Відповідні укази з'явилися 25 грудня 1841 р.³⁹⁸ Першим з них був указ про вилучення маєтків вищого і монастирського православного духовенства, а за ним – «іновірного», тобто католицького, вірмено-католицького і протестантського. Весною 1843 р. царський уряд визнав за доцільне передати в казну також населені маєтки парафіяльних церков, причому католицькі негайно, а православні – поступово. Відповідний указ вийшов 10 травня 1843 р.³⁹⁹ Однак вже 7

³⁹⁵ Зінченко А.Л. Становище селян в маєтках Поділля в першій половині XIX ст. // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – К., 1982. – С.345.

³⁹⁶ Левицький В.О. Назв. праця. – С.14.

³⁹⁷ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.-Л., 1946. – С.323-325.

³⁹⁸ ПЗЗРІ-П. – Т.16, отд.2. – №15152, 15153.

³⁹⁹ ПЗЗРІ-П. – Т.18, отд.1. – №16829.

липня 1843 р. побачив світ указ, відповідно до якого з православних причетів забиралися маєтки лише у вакантних парафіях, а також, якщо вони були віддані в оренду. Решта залишалися у власності церкви.⁴⁰⁰

Уряд мав намір повністю завершити секуляризацію до листопада 1843 р., але процес затягнувся аж до березня 1861 р. Внаслідок її проведення у римо-католицького духовенства у Подільській губернії відібрано 29 маєтків, у Київській – 3 і у Волинській – 69 маєтків.⁴⁰¹ Загальну кількість конфіскованих у духовенства ревільських душ селян подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6⁴⁰²

Кількість селян церковних маєтків, переданих в управління міністерства державних маєтностей у 1841-1843 рр.

Губернії	Кількість селян, переданих в управління МДМ	
	За указом 25.12.1841 р.	За указом 10.05.1843 р.
Волинська	10164	3220
Київська	3666	260
Подільська	5681	1474
Всього	19511	4954

Ситуація для римо-католицької церкви значно погіршилася. Так, станом на 1840 р. у її розпорядженні в Подільській губернії було 10626,1 дес. земельних угідь з 12489 кріпаками, з яких отримувалося сукупного доходу до 290770 крб. на рік. У 1841 р.,

⁴⁰⁰ Хитровська Ю.В. Одержавлення православної церкви України у XVIII – середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – Вип.23. – К., 2006. – С.30.

⁴⁰¹ Зінченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи // Исторические записки. – Т.112. – М., 1985. – С.117.

⁴⁰² Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – С.132.

внаслідок секуляризаційної реформи, Подільській римо-католицькій єпархії було залишено всього 2324,7 дес. орної землі, 350 дес. під сіножаті, 120 дес. під хуторами та 6766 кріпаків, що значно обмежило можливості конфесії.⁴⁰³ Загалом, у 1832-1860 рр. лише Кам'янецька єпископська кафедра зазнала збитків на суму 318540 крб. сріблом.⁴⁰⁴ За втрачені маєтки держава виділила компенсацію у розмірі 578,8 тис. крб. сріблом, в той час, як казна за рахунок лише секуляризованих капіталів поповнилася на 5,8 млн. крб. сріблом.⁴⁰⁵

Монастирі Правобережної України, хоч і втратили населені маєтки, без землі не залишилися. У 1842 р. архієрейським домам було виділено по 60 дес. землі, а тим монастирям, від яких маєтки відійшли в казну, – по 30 дес. Проте духовенство звернуло увагу на те, що наділення землею в таких розмірах суперечить указу від 5 липня 1835 р., який передбачав норму монастирського наділу у розмірі 100-150 дес., тому власті вирішили дозволити по можливості збільшувати ці земельні наділи або компенсувати грошима їх нестачу. Так, Старосинявська парафія, у якої залишилося всього 4 дес. землі, отримувала на рік 47 крб. 07 коп. компенсації.⁴⁰⁶

Спрямована проти католицького духовенства секуляризація церковного землеволодіння зачепила майнові інтереси і православного духовенства, яке вже встигло обзавестися населеними маєтками. Стосовно нього нього уряд застосував іншу політику. 20 липня 1842 р. було обнародоване «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою в губерніях Вітебській, Могилівській, Мінській, Віленській, Гродненській, у Ковельському й Овруцькому повітах Волинської та в Білостоцькій області»,⁴⁰⁷ дію якого 31 серпня 1843 р. було поширено на всю Правобережну Україну.⁴⁰⁸ Цей указ

⁴⁰³ Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XIX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Зваричук Едуард Олександрович; Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2005. – С.13.

⁴⁰⁴ Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 р. // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.162.

⁴⁰⁵ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні.: В 3 кн. Кн.3. – К., 1994. – С.230-231.

⁴⁰⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 5811, арк. 3.

⁴⁰⁷ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.17. – №15872.

⁴⁰⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.18, отд. 1. – №17133.

зобов'язував сільські громади виділити причетам по 33 дес. землі. Наділ мав складатися з 30 дес. орної землі і 3 дес. сіножаті. Також сільські громади мали, за наявності вільних земель, виділити причету 3 дес. землі для городу.⁴⁰⁹ Якщо ж такої землі не було (в маєтку землі було менше, ніж по 4 дес. на ревізку душу), то селяни повинні були компенсувати кліру її нестачу відповідною кількістю сільськогосподарської продукції. Земля, яку парафія раніше виділила церкві, залишалася у користуванні причету навіть у випадку, якщо її площа перевищувала 33 дес. «Положення...» визначило церковну землю як службовий наділ, який не підлягав відчуженню. Її дозволялося здавати в оренду, але не можна було дарувати, продавати, віддавати в заставу, обмінювати на іншу. Це ж стосувалося і лісових ділянок. Напередодні реформи 19 лютого 1861 р. більшість сільських православних церков Правобережної України мали більше 33 дес. землі. Так, у Київській губернії понад 60% парафіяльних церков мали понаднормові наділи, а 23 церкви мали по 100-150 дес. землі. Загалом же, за даними духовної консисторії, церковним установам губернії належало тоді майже 49,8 тис. дес. землі.⁴¹⁰

Крім наділення земельними угіддями «Положення...» забезпечило православних священиків робочою силою, чого не було під час секуляризації на Лівобережжі України.⁴¹¹ Селянам ставилося в обов'язок задарма обробляти 10 дес. для священика і за окрему плату – іншу церковну землю. Священику дозволялося замінювати цю трудову повинність на грошовий еквівалент. Обробляти церковну землю кріпаки мушили не за рахунок панщини, що пізніше було зафіксовано в «Інвентарних правилах». Таким чином, уряд перетворив православне парафіяльне духовенство у дрібних поміщиків з обмеженими правами.

⁴⁰⁹ ЦДІАК, ф. 127, оп. 829, спр. 98, арк. 2-3.

⁴¹⁰ ЦДІАК, ф. 127, оп. 831, спр. 261, арк. 4, 56-64, 67-84.

⁴¹¹ ПЗЗРІ-І. – Т.26. – №19816.

2.3 Особливості селянського землеустрою

Протягом багатьох століть селянство було головною силою, яка створювала економічну основу для розвитку суспільства. Являючись станом феодального суспільства, селянство за своїм соціальним становищем не було однорідним, розділяючись на розряди та групи залежно від юридичного та економічного статусу. Суспільні відносини у Правобережній Україні розвивалися під впливом тієї обставини, що всі три губернії до самого кінця XVIII ст. знаходилися у складі Речі Посполитої. Тому тут були виражені всі характерні особливості соціального та економічного устрою польської держави. Основними групами селян у дореформений період були поміщицькі і державні селяни, які, в свою чергу, розділялися на ряд підгруп і розрядів.

Основою кріпосного господарства являлася феодальна власність на землю. Цей вид власності характеризувався наступними ознаками: монопольне право володіння населеними землями належало виключно дворянству; безпосередній виробник, – кріпосний селянин, – перебував у особистій залежності від поміщика, «прикріплювався» до землі, щоб гарантувати робочі руки, а часто, – і сільськогосподарський реманент, феодалу. Тому за кріпосними селянами закріплювався визначений земельний наділ, який, проте, не був їхньою власністю і міг бути у них відібраний поміщиками. Цій системі господарювання відповідав переважно низький рівень розвитку агротехніки, що, в свою чергу, відображав низький рівень розвитку продуктивних сил в цілому. Кріпосне господарство було за своїм характером натуральним, хоча це все ж не виключало наявності ринкових зв'язків.

В стані кріпосної залежності у Київській та Подільській губерніях перебували 80,1% (відповідно 926839 та 947837 осіб), у Волинській – 80,8% (839986 осіб) від

загальної кількості селянства.⁴¹² Це були найвищі показники по всій Російській імперії. Поміщицькі селяни (кріпаки) розділялися на дві підгрупи: 1) ті, що перебували на загальному кріпосному праві і 2) ті, що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх відносився і ряд груп державних селян. Після приєднання Правобережної України до Росії місцеві поміщики були зрівняні в правах щодо володіння селянами з російським дворянством. Деякі умовності були збережені щодо володіння колишніми старостинськими, поієзуїтськими, ленними та помонастирськими селянами. Старостинськими називалися селяни, які проживали на території державних володінь – староств. Вони зобов'язані були відбувати на користь орендарів повинності, розмір яких формально визначався інвентарями і орендними контрактами. Селяни, котрі мешкали на землях, які були конфісковані в різні часи в ордену ієзуїтів, називалися поієзуїтськими. Так звані «перші поієзуїтські маєтки» були передані поміщикам після заборони діяльності ієзуїтів у Речі Посполитій в 1775 р. з умовою щорічно сплачувати 4,5% капітальної суми на користь закладів освіти (так званий «едукатійний фондуш»). Царський уряд, підвищивши відсоток капітальної суми, залишив частину цих маєтків у володінні попередніх власників, а частину віддав в оренду. Ленні маєтки жалувалися польськими королями в спадкове володіння поміщикам без права розподілу і передачі в сторонні руки. Після приєднання регіону вони фактично стали власністю приватних володільців. Число селян на умовному кріпосному праві було досить значним (табл. 2.7). Пізніше деякі розряди селян, що перебували на умовному кріпосному праві, були переведені в групу державних селян, а інші злилися з кріпосними селянами.

Характерною особливістю сільського господарства Правобережної України було існування подвірно-надільної системи землекористування. Селянські господарства отримували земельний наділ в прямій залежності від свого розряду, тобто від наявної кількості робочої худоби в господарстві, ступеню матеріального благополуччя.

⁴¹² Теличук П.П., Паламарчук В.О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року // Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.132.

Число селян Київської губернії на умовному кріпосному праві у 1837 р.

Назва розряду селян	Кількість осіб чол. статі
Економічні, колишні монастирські	44872
Старостинські	69929
Поієзуїтські	1716
Ленні	9888
Селяни римо-католицького духовенства	7806
Селяни ліквідованих римо-католицьких монастирів	2605
Магістратські	332
Рангові	2425
Конфісковані у польських поміщиків-повстанців	45308
Всього	184881

Однак господарства однакових розрядів у різних маєтках мали неоднаковий земельний наділ. Він залежав від кількості придатної для ведення сільського господарства землі в маєтку, загальної кількості селян, матеріальної здатності поміщика вести власне господарство, а також від бажання поміщика чи посесора, складу сім'ї та розміру панщини та оброку, які отримувала економія. Крім цього, селянські господарства постійно переходили з одного розряду в інший, що впливало на розміри наділів.

⁴¹³ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.26.

За майновим становищем поміщицькі і державні селяни Правобережної України поділялися на тяглих, піших, городників (халупників) та бобилів (кутників). До тяглих належали селянські господарства, які володіли не менш, ніж однією парою робочої худоби. Всі тягли селяни мали орну, сінокосну і присадибну ділянки землі в залежності від кількості робочої худоби в їхньому господарстві. Вони, в свою чергу, поділялися на півтяглих (поєдинкових), які мали одного вола; парових, що мали два вола; потрійних – три воли; почворних – чотири воли та плугових – шість волів та більше. Піші селяни не мали робочої худоби, але користувалися ділянками орної, сінокосної та присадибної землі. Городники мали лише присадибну землю, а бобилі – лише житло.⁴¹⁴ Фактично, селяни останнього розряду були наймитами як у поміщика, так і у тяглих селян. В період проведення інвентарної реформи 1847-1848 рр. у Правобережній Україні було не менше 17% селянських господарств, які не мали земельних наділів, і, отже, не мали можливості вести власне господарство.⁴¹⁵ Найбільшим за чисельністю з названих розрядів були піші, яких по відношенню до всієї кількості селянства було більше 50%.

Для характеристики землекористування селян у Правобережній Україні можна навести наступні відомості про середні розміри їхніх наділів (таблиця 2.8). З наведених у згаданій таблиці даних видно, що середній наділ тяглих господарств на Правобережній Україні коливався від 6 до 12 десятин, піших – від 3 до 6,5 десятин. Хоча є свідчення, що, наприклад, у Подільській губернії парові мали наділ від 8,2 до 16,8 дес., поєдинкові – від 4,1 до 8,2 дес., піші – від 2,24 до 4,1 дес.⁴¹⁶ Таким чином, основна частина землі, що перебувала в користуванні поміщицьких селян, зосереджувалася в руках заможної верхівки – волових та багатоволових господарств.

⁴¹⁴ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 4439, арк. 4-10.

⁴¹⁵ Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959. – С.40.

⁴¹⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 509, арк. 613 зв.

Середні розміри наділів селян (в дес.)

Губернія	Середній наділ для тяглих	Середній наділ для піших
Волинська	6,5-12	3,25-6,5
Київська	6-9	3-6,5
Подільська	6,5	3,5-4

Наприклад, у Київській губернії у 1845 р. близько 50 тис. селянських господарств користувалися майже половиною орної землі і сіножатей, а другою половиною – 100 тис. господарств, переважно піших.⁴¹⁸ Така ситуація із землекористуванням сприяла майновій диференціації серед селянства, тим більше, що у 1848 р. кріпосним селянам було дозволено набувати нерухому власність за згоди свого поміщика на його ім'я. Стосовно ж майна, яке раніше було ними придбане на ім'я свого володільця, то в законі зазначалося: «...жодних від кріпаків спорів не допускати і жодних розслідувань не проводити», віддаючи це питання цілком на розгляд поміщика.⁴¹⁹ Прикладом майнового розшарування серед селянства може бути майновий стан кріпосного селянина графів Браницьких з с.Ксаверівка Васильківського повіту Г.Барабася, який мав у 1846 р. випасних волів в полі – 130 голів, робочих волів – 6, 6 корів, 12 коней, 20 овець, 18 свиней, 22 колоди з бджолами, 9 возів, 4 залізних борони та 2 залізних плуги. Він орендував у поміщика луг і випасав на ньому волів на продаж, а також приймав на випас худобу від перекупників.⁴²⁰ В містечку Заміхові від імені свого поміщика кріпосний селянин володів постійним двором, в якому був

⁴¹⁷ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960. – С.26.

⁴¹⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.68.

⁴¹⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.23. – №22042.

⁴²⁰ Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т.3. – К., 1930. – С.155.

більшард і продавалися імпортні спиртні напої.⁴²¹ Проте, навіть заможні поміщицькі селяни, як зазначає сучасний дослідник В. Нечитайло,⁴²² в умовах кріпосної системи не могли вести своє господарство незалежно від поміщицького. Цьому перешкоджало два істотних фактори: по-перше, розміри і співвідношення панської і селянської земель встановлювалися винятково з господарських міркувань поміщика відповідно до його способу господарювання. По-друге, і це переконливо довів М.Корнилович, поміщицьке господарство будувалося шляхом організації порівняно однакових за виробничою силою селянських господарств. Поміщик був зацікавлений у тому, щоб мати рівномірні щодо продуктивності тяглові господарства, тому робив відповідні перестановки між слабкими і міцними господарствами, а часом і забороняв родинам ділитися та утворювати нові господарства.⁴²³

За користування земельним наділом селяни змушені були відбувати панщину, а також виконувати безліч інших натуральних та грошових повинностей. Так, за інвентарем 1825 р. с. Гуцинці Вінницького повіту Подільської губернії (родовий маєток Холоневських) видно, що селяни поділялися на 4 групи: парові, поєдинкові, піші та городники. Від двору парові селяни відробляли панщину з 24 березня по 24 вересня три дні на тиждень, а з 24 вересня по 24 березня – два дні на тиждень. Окрім того, вони відбували 12 днів на рік шарварків (повинностей по ремонту доріг, млинів, мостів, гребель тощо) і стільки ж «днів літніх», а також давали на рік по три мотки ниток із прядива на мотовило, в 20 пасом кожен (із двірської сировини), по 2 курки, 1 каплуну та 12 яєць. Поєдинкові селяни відробляли таку ж кількість днів панщини та шарварків, як і парові, пряли мотків такої ж міри в 2 пасма, давали 2 курки і 6 яєць. Піші селяни і влітку, і взимку відбували 2 дні панщини на тиждень, шарварків 12 днів на рік, пряли мотків тієї ж міри в 1 пасмо і давали стільки ж курей і яєць, як поєдинкові селяни. І, нарешті, городники виконували панщину 1 день на тиждень (і влітку, і взимку), шарварків – 6 днів на рік, пряли 1 моток, давали 1 курку та 3

⁴²¹ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 1529, арк. 121 зв.

⁴²² Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.176-177.

⁴²³ Корнилович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку // Український археографічний збірник. – Т.ІІІ. – К., 1930. – С.271-286.

яєць.⁴²⁴ Окремо регламентувалися види та норми виробітку селянської праці. Зокрема, зазначалося, що за оранку навесні 4-ма плугами 3-х моргів землі, влітку – 1 моргу одним плугом під пар та восени 3-х моргів 4-ма плугами під посів, має зараховуватися по 3 дні панщини за кожен плуг. Також в інвентарі зазначалося, що за день панщини селянин мусить вижати одну копу озимини, а ярини – півтори копи, окрім того – зв'язати за день 3 копи скошеної ярини. З 1 листопада до 1 березня за день панщини селянин повинен був змолоти 50 снопів озимини, ярини – копу і 10 снопів; з 1 березня до 1 листопада – копу озимини та півтори копи ярини. Під час транспортування збіжжя необхідно було на один віз набирати не більше 5 корців озимини, а ярини – 6 корців. Кожен, хто утримував пасіку, мав давати поміщику 10-й пень, або заплатити очкового по 15 грошей за пень. Також за помел збіжжя в поміщицькому млині селянин мусив віддавати 10-ту мірку. «Дрібні» селянські повинності (вимочування, тертя та чесання льону і конопель, саджання капусти і тютюну, відбування денної і нічної сторожі, обробіток панського городу тощо) не регламентувалися.⁴²⁵

За винятком незначного числа, всі поміщицькі селяни Правобережної України перебували на панщині. За наданими Д. Бібікову в 1840 р. описами маєтностей Правобережної України, з 408 маєтків у 131-му панщина відроблялася з ревізької душі, а в 277 маєтках – з двору.⁴²⁶ Ця ситуація виникла після указу Павла I про обмеження панщини трьома днями.⁴²⁷ Але в законі не було роз'яснено: триденна панщина з двору чи з ревізької душі? Панщина з двору була вигіднішою, тому більшість поміщиків використовували саме її.⁴²⁸ При достатній кількості родючих земель, близькості ринків збуту сільськогосподарської продукції, при слабкому розвитку селянських кустарних промислів для поміщиків найвигіднішою була експлуатація селян у вигляді панщини. Хоча у порівнянні з працею вільнонайманих

⁴²⁴ Завальнюк К. Поміщицьке господарство на Поділлі в першій чверті XIX ст. (на матеріалах села Сальник Вінницького повіту Подільської губернії) // *Pamiętnik Kijowski*. – Т.8. – Kijow-Olsztyn, 2006. – С.143.

⁴²⁵ Там само. – С.144.

⁴²⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.331.

⁴²⁷ ПЗЗРІ-І. – Т.24. – №17909.

⁴²⁸ Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. – К., 1906. – С.32.

працівників продуктивність праці кріпаків була нижчою. Так, за розрахунками А.Заблоцького-Десятівського, найманий робітник з робітницею у чорноземних районах коштував поміщикаві біля 170 крб. на рік, тоді, як орендна плата за наділ землі, що перебував у користуванні кріпосного тягла, становила не менше 288 крб., тобто на 76% дорожче. Вчений наводить ще одне, не менш переконливе порівняння: вільнонайманий робітник з робітницею виробляли за сезон 43 чверті жита при оплаті праці, що дорівнювала вартості 20,5 чверті. Кріпосне ж тягло коштувало поміщику 21 чверть жита, а прибутку давало лише 15,5 чверті.⁴²⁹ З іншого боку, як зазначає Л.В.Мілов, натуральне господарство, було мало залежним від ринку, могло без збитків, час від часу, реалізовувати на ринку частину своєї продукції за довільною ціною, не зважаючи на виробничі затрати праці.⁴³⁰ Напередодні реформи 1861 р. у Київській губернії з 547605 кріпосних селян чоловічої статі панщину відбувало 539127 (98,4%), в Подільській губернії – з 511153 – 492344, або 96,3%.⁴³¹ Стосовно кріпосних селян, які були на оброчному становищі, то натуральні повинності їм замінювали сплатою грошей. Так, у 1849 р. у Вінницькому повіті Подільської губернії на оброці перебувало 218 ревізьких душ. За користування наділами вони сплачували: тяглі – 20 крб., піші – 16 крб., городники – 8 крб. сріблом на рік, а в маєтку поміщиці Грохольської піші платили по 9 крб. сріблом, але мушили виконувати натуральні повинності.⁴³²

Протягом першої половини XIX ст. відбувалася спеціалізація господарських районів. Правобережна Україна перетворилася в район вирощування озимої пшениці і цукрового буряка. На 1850 р. у Правобережній Україні діяло 123 цукрових заводи, з яких у Київській губернії було 72, у Волинській – 14 і у Подільській – 37.⁴³³ Швидкими темпами зростали площі для вирощування цукрового буряка. У 1848-1849

⁴²⁹ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.170.

⁴³⁰ Мілов Л.В. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка России в XIX веке // История СССР. – 1974. – №1. – С.48.

⁴³¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.26.

⁴³² Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 1889, арк. 176-176 зв.

⁴³³ „Земледельческая газета”. – 1850. – №28.

рр. під ним було зайнято у Київській губернії 15142 дес., Подільській – 4323 дес. і у Волинській – 1168 дес.⁴³⁴ Особливо яскраво проявлявся процес спеціалізації землеробства в поміщицьких господарствах, які, володіючи основною частиною земельних багатств і робочою силою, намагалися виробляти на ринок якомога більше сільськогосподарських продуктів. В цей час у зв'язку з проникненням товарно-грошових відносин в сільському господарстві відбувався процес товаризації поміщицьких маєтків. Відповідаючи на великий попит країн Західної Європи на пшеницю, поміщики збільшували її посіви для продажу. У 1800 р. у Київській губернії посів озимих зернових складав 349146 четвертей, а на 1843 р. він зріс до 900310 четвертей.⁴³⁵ Протягом 1799-1846 рр. посіви пшениці у Подільській губернії зросли на 112%, а загальна посівна площа збільшилася лише на 2%.⁴³⁶ Тобто пшениця, особливо озима, витісняла інші, традиційні для регіону сільськогосподарські культури. На початок 1860-х рр. Подільська губернія давала 40% всієї пшениці, яка привозилася до Одеси, а Київська – 12%.⁴³⁷ Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва відбувалося за рахунок селян. Форми їх експлуатації визначалися місцевими господарськими умовами. Посилення її знаходило вираження у збільшенні поміщицької оранки за рахунок зменшення селянського наділу, а в деяких випадках – і в повному обезземеленні селян та переведенні їх на так звану місячину, тобто щомісячну видачу їм необхідної для існування кількості продуктів. В.Голобуцький вказував, що з економічної точки зору це вже були не селяни феодального суспільства, для яких характерною ознакою є наявність засобів виробництва, а кріпаки-пролетарі, які працювали на поміщика вже його власними засобами праці.⁴³⁸ По Київській губернії, в цілому, селянські посіви в 1841 р. становили 554 тис. четвертей, а поміщицькі – 459 тис., в 1860 р. –

⁴³⁴ Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. // УДЖ. – 2000. - №1. – С.68; Фартушняк Ю. Православна церква і розвиток сільського господарства Подільської губернії в XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету: Серія „Історія”. – Вип.11. – Тернопіль, 2000. – С.27.

⁴³⁵ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.45.

⁴³⁶ Михайлик А.О. Форми розвитку ринкових відносин у Подільській губернії в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.289.

⁴³⁷ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – СПб., 1870. – Приложение №44.

⁴³⁸ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.180-181.

відповідно, 609 тис. і 596 тис. четвертей, тобто співвідношення між ними зменшилося з 6:5 до 19:18. По Волинській губернії селянські посіви у 1842 р. становили 757 тис. четвертей, поміщицькі – 542 тис. четвертей, а у 1859 р. – відповідно, 530 тис. і 496 тис. четвертей. У 1842 р. співвідношення селянських і поміщицьких посівів рівнялося 10:7, а у 1859 р. – майже 1:1. Таке вирівнювання можна пояснити тим, що у Волинській губернії лише південні повіти мали родючі землі і потенційно могли працювати на зовнішній ринок. В інших повітах вирощувалося переважно жито, яке йшло на внутрішнє споживання. Тому тут поміщики не форсували збільшення площ власної оранки. На протязі десятиліття 1806-1815 рр. в Подільській губернії селяни висівали щорічно в середньому 564 тис. четвертей, а поміщики – 331 тис., в 1842-1860 рр. відповідно, 518 тис. і 661 тис. четвертей. При цьому у 1860 р. поміщицький клін складав 810 тис., а селянський – лише 437 тис. четвертей. Отже, якщо на початку XIX ст. співвідношення селянських і поміщицьких посівів складало в середньому 17:10, то у 40-50-х рр. воно же рівнялося 4:5, а у 1860 р. – 11:20⁴³⁹ на користь поміщиків.

Збільшення поміщицького землекористування протягом першої половини XIX ст. відбувалося головним чином за рахунок перетворення тяглих селянських господарств в піші, зменшення селянських наділів і ліквідації надтяглих селянських господарств. Так, якщо в Сквирському повіті на початку століття наділ тяглих господарств становив 8, а піших 4 дес., то в 1847 р. тяглі, що працювали трьома парами волів, мали наділ розміром 4 дес., тяглі з двома парами волів – 3 і піші – 1,5 дес.⁴⁴⁰ З іншого боку, це змушувало поміщиків набувати власну робочу худобу і сільськогосподарський реманент. Наприклад, у Ставищанському маєтку Браницьких на 12 фільварків у 1841 р. нараховувалося власної робочої худоби 688 волів і 139 коней. В Устимівському ключі цих же поміщиків було 270 коней і 441 віл. В Богуславському старостві Київської губернії на 1795 р. у поміщиків було 62 воли і 11

⁴³⁹ Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига, 1963. – С.322-323.

⁴⁴⁰ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.66.

робочих коней, а в 1852 р. – 300 залізних плугів, 900 рал, 300 борон із залізними зубами і біля 1800 волів.⁴⁴¹

Зростання поміщицької оранки приводило, природно, до збільшення кількості панщинних днів, а також до інтенсифікації панщини, тобто до становлення певної урочної системи (відрядна форма праці). За підрахунками економістів вартість панщинних робіт на Правобережній Україні для тяглових господарств становила 24-83 крб., для піших – 13-31 крб. на рік.⁴⁴² Нерідкими були випадки, коли панщина тривала 6 днів на тиждень, а часом примушували працювати і у вихідний, хоча існував спеціальний указ, який це забороняв.⁴⁴³ В березні 1818 р. імператорським указом пропонувалося обмежити панщину існуючими в маєтках інвентарями під загрозою відібрання маєтку в казенне управління, але визнавалося, що складання інвентарів не обов'язкове. Через відсутність механізму реалізації указ не виконувався, що визнавалося і на законодавчому рівні.⁴⁴⁴ Розширення поміщицької оранки за рахунок селянських наділів і збільшення панщинних днів не лише погіршували матеріальне становище селянина, але й впливали на стан належної йому робочої худоби і сільськогосподарського реманенту, необхідних для обробки як свого наділу, так і землі поміщика. За даними 1833 р. у Київській губернії під садибами і вигонами було 325 тис. дес., а у 1861 р. – лише 227 тис. дес.; сінокосів у 1833 р. – 650 тис. дес., а у 1861 р. – 498 тис. дес. В той же час орних земель було у 1833 р. 2015 тис. дес., у 1845 р. – 2358 тис. дес., а на 1861 р. – 2657 тис. дес. Подібні процеси відбувалися і у Подільській губернії. Тут у 1833 р. було 404 тис. дес. сінокосів та 1074 тис. дес. лісів, а у 1853 р. – 275 тис. дес. і 721 тис. дес. відповідно. Площа орних земель за цей період зросла з 2147 тис. дес. до 2440 тис. дес. По Волинській губернії площа ріллі з 1841 р. по 1863 р. збільшилася на 293 тис. дес., з

⁴⁴¹ Степанишина О. Назв. праця. – С.134, 224.

⁴⁴² Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів. – К., 1994. – С.257.

⁴⁴³ ПЗЗРІ-І. – Т.24. – №17909.

⁴⁴⁴ ПЗЗРІ-І. – Т.35. – №27316.

1907 тис. дес. до 2200 тис. дес.⁴⁴⁵ Загалом по Правобережній Україні у 1842 р. на 100 четвертей селянських посівів припадало 87 поміщицьких, а у 1860 р. – вже 98.⁴⁴⁶ Тобто, перед реформою 1861 р. землекористування поміщиків і селян фактично зрівнялося. Зростала і розорюваність земель. У 40-50-х рр. ХІХ ст. у Київській губернії під ріллею знаходилося 56,6% усіх земель, у Подільській – 66%.⁴⁴⁷ Ці дані відображають процес збільшення посівних площ за рахунок сінокосів, лісових і, почасти, цілинних земель. Проте у багатьох місцях селянські наділи протягом першої половини ХІХ ст. зменшилися на 20% і більше.⁴⁴⁸ Перед реформою 1861 р. придатна земля (з лісом) розподілялася між поміщиками і селянами у відсотковому співвідношенні 63,3% і 36,7% відповідно.⁴⁴⁹

Основна маса державних селян перебували на «господарському становищі», тобто на основі інвентарів чи контрактів відбували панщину на користь власників-орендарів. У своїй більшості це були селяни колишніх коронних маєтків, ленні і старостинські селяни, які жалувалися королями шляхті в потомственне володіння, погалиційські – ті, які раніше належали духовенству і перейшли при першому поділі Польщі до Австрії, солтиси і вільні люди – вихідці з інших країн, які поселилися на поміщицьких землях, але були особисто вільні, монастирські (або економічні), які стали державними після секуляризації церковних земель, колоністи і селяни Острозької ординації. Останні належали князям Острозьким (602 населених пункти)⁴⁵⁰ і відповідно до польської конституції зобов'язані були утримувати у бойовій готовності 600 воїнів проти татарів і турків. Після третього поділу Польщі селяни Острозької ординації Волинської губернії були приєднані до державних, а

⁴⁴⁵ Барабой А.З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля, сахарной свёклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Минск, 1964. – С.342.

⁴⁴⁶ Ковальченко И.Д. К вопросу о состоянии хозяйства и положении помещичьих крестьян Европейской России в 40-50-х годах XIX в. // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1959. – №2. – С.90.

⁴⁴⁷ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.331.

⁴⁴⁸ Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX в. – К., 1979. – С.30.

⁴⁴⁹ Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів. – К., 1994. – С.256; Курс лекцій по історії України. – Донецьк, 1994. – С.108.

⁴⁵⁰ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т.3 Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев, 1893. – С.412.

Подільської – віддані у володіння поміщиків.⁴⁵¹ У 1837 р. їх налічувалося 75996 душ.⁴⁵² У першій половині XIX ст. число державних селян Правобережної України значно поповнилося селянами поіезуїтських, монастирських, майоратних і конфіскованих у польської шляхти маєтків, а також однодворцями. Однак розряд державних селян Правобережної України у першій половині XIX ст. був нечисленний по відношенню до загальної кількості селян регіону. На початок 1859 р. державні селяни становили у Волинській губернії 18%, у Київській – 16%, в Подільській – 12% від загальної кількості селян.⁴⁵³ До того ж вони, як і поміщицькі селяни, були на панщині у тимчасових орендарів, що гальмувало розвиток їх господарства по шляху капіталістичного виробництва. Наприклад, на 1837 р. в Подільській губернії з 38755 ревільких душ державних селян лише 128 перебували на оброчному становищі.⁴⁵⁴

У Правобережжі України існували різні форми експлуатації державних селян: деякі маєтки разом із селянами передавалися у тимчасове користування; частина маєтків була пожалувана державним чиновникам на 12 чи 50 років за щорічну орендну плату або без неї; незначна частина здавалася в оренду з публічних торгів строком на 6-7 років і, нарешті, певна частина маєтків перебувала в адміністративному управлінні.⁴⁵⁵ Державних маєтків у Правобережній Україні на середину 1840-х рр. нараховувалося 464, в яких мешкало 191088 ревільких душ. З цієї їх кількості 404, або 87%, з населенням 150302 особи чоловічої статі, або 78,7%, перебували в оренді.⁴⁵⁶ На порядок завищені цифри наводить сучасний російський дослідник Б.Міронов, зазначаючи, що у 1833 р. державних селян чоловічої статі в регіоні нараховувалося 388085 осіб, а у 1857 р. – 575378 осіб.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.322.

⁴⁵² ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1805, арк. 21 зв.

⁴⁵³ Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М., 1988. – С.109.

⁴⁵⁴ Непочотний В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX ст. – К., 1999. – С.7.

⁴⁵⁵ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.-Л., 1946. – С.435.

⁴⁵⁶ П.Б. (Савваитов П.). Обозрение Киевской, Волынской и Подольской губерний. 1838-1850. // Русский архив. – 1884. – №3. – С.26.

⁴⁵⁷ Міронов Б.Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – М., 2012. – С.242-243.

Державні селяни, за виключенням економічних маєтків Київської губернії, які перебували на оброці, виконували повинності, які склалися з панщини, грошових платежів і натуральних данин. Грошові платежі поділялися на державні і чинш на користь фільварка. До перших відносилися подушний і земський збори, податок на право гуральництва і оброк за користування землею. Розмір чиншу коливався в залежності від стану господарства і місцевих умов. Але, як правило, грошові збори на користь фільварку замінювалися обробкою економічних земель.

В державних маєтках, які перебували в посесії, державні селяни відробляли панщину на користь посесора (2-3 дні на тиждень). Однак вона обтяжувалася додатковими повинностями на кшталт «гвалтів», «шарварків», «варт», «закосків», «обкосків» тощо. Всі ці середньовічні повинності селян реєструвалися в інвентарях і затверджувалися казенними палатами. Єдиної норми у виконанні повинностей не існувало, вони залежали від місцевих умов. Посесори при укладанні договорів користувалися, як правило, нормами повинностей, які встановлювалися для поміщицьких селян даної місцевості. Часто орендарі самовільно збільшували тривалість панщини та інтенсифікували її. Так, селяни с. Буди Подільської губернії скаржилися, що посесор Хоментовський замість інвентарних 52 днів панщини «заставляє до панщини без ліку, про панщину квитів не дає, а після збору урожаю в економії примушує працювати в інших маєтках, через що селяни не встигають зібрати власний хліб».⁴⁵⁸ Тягли селяни Кошеватського маєтку на Київщині зобов'язані були відпрацьовувати по 2 дні панщини на тиждень, 24 дні згонів і шарварків на рік, 12 «жіночих» днів, 4 дні біля млинів та в лісі. Для піших норми зменшувалися на половину. Під час проведення люстрації у 1841 р. з'ясувалося, що панщина для тяглих становила 4-5 днів на тиждень.⁴⁵⁹

Державні селяни прагнули розглядати землю як свою власність, але влада постійно їм нагадувала, що земля та інші угіддя дані їм у користування і складають

⁴⁵⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 254, арк. 3.

⁴⁵⁹ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С.70.

власність казни.⁴⁶⁰ У 1850 р. земельний фонд державних селян складав: у Волинській губернії – 299,2 тис. дес., у Київській – 369,8 тис. дес. і в Подільській – 206 тис. дес.⁴⁶¹ Наявність серед державних селян Правобережної України тяглих, піших, городників та бобилів створювала сприятливі умови для соціального розшарування. За даними 1839 р. вищеназвані групи в губерніях Правобережної України мали наступний чисельний склад, відображений в табл. 2.9. Отже, не мали польових наділів: у Волинській губернії 3920 ревізьких душ державних селян, або 16%, у Київській губернії – 3164, або 15,3% і у Подільській – 2491, або 13%. В середньому на ревізьку душу в Київській губернії припадало 3,7 дес., у Волинській – 6,7 дес., в Подільській – 4,7 дес. Але, як зазначає Т.Лазанська, за середніми даними приховувалася нерівномірність у землекористуванні селян. Так, в Подільській губернії поплужний двір (12-16 волів чи коней), користувався ділянкою в 100 дес., плуговий (6-8 волів чи коней) – 50 дес., потрійний – 18 дес., паровий – 12, поєдинок – 6, піший – 3,5 дес.⁴⁶²

Таблиця 2.9⁴⁶³

Чисельний склад груп державних селян

Губернії	Тяглі	Піші	Городники	Бобилі
Волинська	15184	5462	1232	2688
Київська	8294	9197	1663	1501
Подільська	8802	7901	1407	1084
Всього	32280	22560	4302	5273

⁴⁶⁰ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.13. – №11189.

⁴⁶¹ Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С.25.

⁴⁶² Там само. – С.60.

⁴⁶³ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С.298.

Схожі принципи наділення землею існували в Київській та Волинській губерніях. Наприклад, подвійний тяглий двір Шендерівської економії Київської губернії у 1841 р. наділявся 13 дес. польової і 3 дес. сінокісної землі, за що відпрацьовував сумарно 150 днів панщини, паровий отримував вдвоє менше землі і відпрацьовував 100 днів панщини, піший отримував всього 3 дес. землі і відпрацьовував стільки ж днів панщини. У Волинській губернії за люстрацією 1846 р. наділ на господарство коливався в межах 5-31 дес. землі.⁴⁶⁴

Держава була зацікавлена у регулярному поступленні податків з державних селян, а сплачувати їх могли лише стійкі господарства. У цьому плані інтереси казни і орендарів державних маєтків розходилися. Поступове розорення приводило до накопичення недоїмок, які у 1838 р. становили: у Подільській губернії 70 тис. крб., у Волинській – 14895 крб. і у Київській – 25,7 тис. крб. асигнаціями.⁴⁶⁵ У 1837 р. міністром державних маєтностей П. Кісельовим була розпочата реформа державного села, основною ідеєю якої було переведення селян з панщини на оброк. Реалізація її затягнулася аж до другої половини 1850-х рр. На 1845 р. у Волинській губернії з 65175 державних селян на оброк було переведено всього 1653, в Київській – з 70963 селян лише 45188 і в Подільській з 54 тис. державних селян – 1131 ревілька душа.⁴⁶⁶

Характерною ознакою землекористування державних селян Правобережної України було малоземелля та безземелля. На початку 1850-х рр. у Київській губернії 86 тис. державних селян, або 38%, не мали землі і утримували себе поденщиною.⁴⁶⁷ Особливо гостро питання стояло в Подільській губернії, де 95,5% державних селян не мали п'яти десятичної норми землі. В Київській губернії ця група селян становила 92,2%, у Волинській – 86,4%.⁴⁶⁸

Після наполеонівських воєн імперія переживала важку економічну ситуацію: скоротилися обсяги торгівлі, переживала кризу фінансова система. На утримання

⁴⁶⁴ Там само. – С.60-61.

⁴⁶⁵ Там само. – С.75.

⁴⁶⁶ Там само. – С.70-71.

⁴⁶⁷ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.181.

⁴⁶⁸ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.1. – М.-Л., 1946. – С.53.

армії витрачалося більше 50% бюджетних надходжень. Збереження рекрутської повинності викликало невдоволення населення, підривало виробничі сили та позбавляло поміщиків робочих рук. Прагнучи вирішити хоча б частину цих проблем, Олександр I запропонував повернутися до ідеї військових поселень, які створювалися у 1810-1812 рр. у Могилівській губернії.⁴⁶⁹ Питання розроблялося протягом 1816 р. В ідеалі, як зазначає К.Ячменіхін, нова система мала значно скоротити державні видатки на утримання армії, ліквідувати рекрутські набори в мирний час і полегшити економічний стан держави в цілому. Створення економічно сильного військово-землеробського стану розширило би соціальну базу монархії.⁴⁷⁰ Військові поселення з'явилися на Правобережжі у 1836-1837 рр., коли у Військове відомство передали конфісковані в учасників повстання 1831 р. маєтки в Київській та Подільській губерніях (80543 ревільких душі).⁴⁷¹ Лише в Подільській губернії було створено 84 військових поселення.⁴⁷² Мабуть, якась частина конфіскованих маєтків була вилучена із системи військових поселень, оскільки станом на 1 листопада 1840 р. загальна кількість їхніх мешканців становила лише 72771 особу.⁴⁷³ На середину 1840-х рр. селян військових поселень чоловічої статі налічувалося у Київській губернії 49282 чол. і у Подільській – 71707 чол.,⁴⁷⁴ а загальна площа округів становила 293485 дес.⁴⁷⁵ За даними С. Сидорука, загальна територія Києво-Подільських військових поселень складала 353990 дес. землі, на яких проживало 111662 особи.⁴⁷⁶

В управлінні військовими поселеннями чисто воєнні функції (бойова підготовка військ) узгоджувалися з господарськими (організація будівельних і меліоративних робіт, транспорту, промисловості і сільського господарства). Об'єктивно держава

⁴⁶⁹ Ячменіхін К.М. Алексей Андреевич Аракчеев // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С.44.

⁴⁷⁰ Там само. – С.45.

⁴⁷¹ ПЗЗРІ-П. – Т.11, отд.І. – №9053; Т.12, отд.І. – №10178.

⁴⁷² Борисевич С.А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793-1861 гг. автореферат дис... канд. истор. наук: 07.00.01 / Борисевич Сергей Александрович; Днепропетровский гос. унив-т. – Днепропетровск, 1992. – С.15.

⁴⁷³ Атлас статистический 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений. За 1840 год к 1-му ноябрю. – Б.м., 1840. – С.25-26.

⁴⁷⁴ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревільор. – К., 1996. – С.69.

⁴⁷⁵ Ячменіхін К.М. Військові поселення в Подільській губернії // Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С.651.

⁴⁷⁶ Сидорук С.А. Військові повинності населення Поділля наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.306.

була зацікавлена у створенні розвинутого господарства поселенця, але використовуючи крайні форми примусу (насильницьке прикріплення поселян до землі, позбавлення їх права займатися торгівлею, відходництвом і промислами, зайва регламентація багатьох сторін життя) призводили до його розорення. Безкінечні інспекції та військова підготовка відривали господарів від власного господарства, з якого, крім того, часто відбирали кращих коней для армії або до державних кінних заводів без компенсації.⁴⁷⁷ Якщо основна маса селян інших розрядів мала можливість продавати лишки і, таким чином, розвивати своє господарство, то натуральна економіка воєнних поселень заганяла безпосередніх виробників у глухий кут.

Територія військових поселень ділилася на округи: дивізійні, бригадні, полкові тощо, а вся влада в них належала військовому відомству. Поселення кожного округу складалися з двох частин: «пересувної» і «не пересувної». До останньої належали особи, які не брали участі у військових походах, - так звані «господарі». Вони мали житло й надільні землі. «Господарями» першого розряду вважалися поселяни, які виходили на казенні роботи не менше, ніж з двома парами робочих волів чи коней. Поселяни, які мали пару волів або коней, вважалися «господарями» другого розряду. Солдати, що належали до «пересувної» частини, несли службу в складі діючих військ, жили у будинках «господарів» та у вільний час допомагали їм у господарстві.⁴⁷⁸ Всі мешканці вважалися військовими людьми і підпорядковувалися офіцерам.⁴⁷⁹ Формально поселенці мали працювати три дні для держави, тобто для забезпечення полку необхідними продуктами, а три дні – для себе (неділя була днем відпочинку). Насправді поселенці працювали на державу цілий тиждень, бо денні норми виробітку були такими, що їх доводилося виконувати за 2-3 дні. Всі землі в округах були розподілені на громадські і поселенські. Розмір ділянки громадського

⁴⁷⁷ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С.78.

⁴⁷⁸ Пономаренко О.В. Військові поселення на території України в першій половині XIX ст. (за матеріалами спогадів учасників подій) // Вісник КДУ: „Історія”. – №65. – К., 2003. – С.13-14.

⁴⁷⁹ Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2 т. – Т.1. – Одеса, 1925. – С.87.

орного поля становив 10 дес., а поселенської ділянки – 12 дес.⁴⁸⁰ Розміри поля поселянина залежали від кількості вільних земель в окрузі і якості ґрунту. Обробляючи землю, поселянин-«господар» забезпечував продовольством не лише себе і членів своєї родини, але і двох солдатів діючих військ, поповнював запаси хлібних магазинів полкових округів. Значного розвитку у військових поселеннях отримало скотарство та сільськогосподарські промисли – бджільництво та рибальство.⁴⁸¹

За даними І.Гуржія, за три роки до ліквідації військових поселень і переведення поселенців до розряду державних селян, у 1854 р. у Київській губернії налічувалося 55896 і у Подільській губернії 74238 військових поселенця.⁴⁸² М.Довнар-Запольський вважав військові поселення найжахливішим видом рабства,⁴⁸³ на думку сучасних істориків – це були прообрази військових радгоспів Радянської Армії.⁴⁸⁴ Після ліквідації у 1857 р. військових поселень їхні мешканці були переведені в розряд державних селян під назвою «колишні південні поселенці».

В другій третині ХІХ ст. відбувалася спроба здійснити експеримент по залученню євреїв до сільськогосподарського виробництва. Законом від 13 квітня 1835 р. було поставлене завданням залучити євреїв до хліборобства.⁴⁸⁵ Їм дозволялося селитися на державних землях в місцях їх постійної осілості колоніями не менше 25 осіб, окремо від християн. З них списувалися попередні податкові недоїмки, вони звільнялися від податків та рекрутчини на 25 років, але про матеріальну допомогу з боку уряду на облаштування не йшлося.⁴⁸⁶ У статті С. Борисевича є твердження, що єврейських землеробських колоній до 1840 р. не лише в Подільській губернії, а й у всій

⁴⁸⁰ Цубенко В.Л. Розвиток господарства у Новоросійському військовому поселенні кавалерії // Український селянин. – 2002. – Вип.6. – С.71.

⁴⁸¹ Цубенко В.Л. Господарство Києво-Подільського військового поселення кавалерії (тваринництво та сільськогосподарські промисли) // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С.200-204.

⁴⁸² Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С.29.

⁴⁸³ Верига В. Назв. праця. – С.80.

⁴⁸⁴ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2008. – С.217.

⁴⁸⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.10, отд. І. – №8054.

⁴⁸⁶ Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №7. – С.15.

Правобережній Україні не існувало, бо генерал-губернатор Д. Бібіков прагнув не допускати їх утворення.⁴⁸⁷ На нашу думку, ця теза не відповідає дійсності, адже зі звіту Подільського губернатора за 1832 р. довідуємося, що євреїв-землеробів у Подільській губернії було 2876 ревільких душ,⁴⁸⁸ а І. Рибак зазначає, що спроби організувати колонії здійснювалися ще з 1804 р.⁴⁸⁹ Переведення євреїв у стан землеробів являло собою перманентний процес. З'явившись, можливо, і раніше 1832 р., бо за положенням 9 грудня 1804 р.⁴⁹⁰ євреїв мали виселити з сіл, землеробські колонії євреїв чисельно збільшувалися. Вже до 1810 р. в степи Півдня України переселилося до 600 сімей євреїв-колоністів, в яких налічувалося 3640 осіб. У 1859 р., згідно звіту губернатора, лише в одній Херсонській губернії було 39396 євреїв-землеробів.⁴⁹¹ Відомо також, що у 1848 р. на державних землях Подільської губернії було поселено 150 сімей євреїв-землеробів (1009 осіб).⁴⁹²

3 січня 1839 р. з'явився указ, який кваліфікував міцно оселеними лише тих колоністів, які мали не менше 5 десятин на кожному чоловічу душу. Цей указ доповнювався новим (25 жовтня 1839 р.), за яким євреї-колоністи повинні були переселятися цілими сім'ями. Їх звільняли від рекрутчини на той термін, на який вони укладали з поміщиками контракти щодо оренди землі.⁴⁹³ У січні 1841 р. для розробки Положення про єврейські землеробські колонії було створено «Комітет для вироблення заходів щодо переселення євреїв» на чолі з графом П. Кісельовим. 26 грудня 1844 р. світ побачило нове положення стосовно євреїв-землеробів. Воно докорінно змінило ситуацію в утворенні єврейських землеробських колоній у Правобережній Україні. Новації, порівняно з попередніми законами, полягали в

⁴⁸⁷ Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Т.7 (9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.295.

⁴⁸⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 266 зв.

⁴⁸⁹ Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині в першій половині ХІХ ст. // Поділля і Волинь в контексті історії українського національного відродження: Зб. наук. праць. – Хмельницький, 1995. – С.129.

⁴⁹⁰ ПЗЗРІ-І. – Т.28. – №21547.

⁴⁹¹ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині ХІХ ст. – К., 1954. – С.328.

⁴⁹² Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7. – С.16.

⁴⁹³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.14, отд. І. – №11913, 12810.

наступному: 1) в призначених для них місцях євреї мали право селитися однією сім'єю; 2) їм дозволялося купувати землю як в особисту власність, так і у власність громади; 3) їм заборонялося продавати, віддавати в заставу чи оренду виділені для поселення казенні землі; 4) надавалася грошова допомога (175 крб. на сім'ю) для облаштування в колоніях, але не кожному, а всій громаді в особі вповноваженої людини; 5) перших три роки життя в колоніях євреям дозволялося наймати християн для виконання сільськогосподарських робіт; 6) кожний рік, з дозволу міністерства держмайна, на прохання єврейської громади, виділялися землі для поселення з урахуванням, що на кожну чоловічу особу виділялося від 5 до 8 дес. угідь; 7) встановлювалася чітка система контролю за поселенням єврейських громад і наглядом та управлінням діяльності колоній на казенних землях; 8) колоністи на 10 років звільнялися від всіх податків, на 25 років від рекрутчини та податкових недоїмок; 9) на облаштування колоній дозволялося використовувати коробковий збір; 10) їм не заборонялося займатися різними промислами та торгівлею продуктами землеробської праці; 11) вийти із складу колоністів вони мали право лише через 25 років, але були і виключення; 12) контракти з поміщиками щодо поселення, з дозволу губернських правлінь, укладалися не менш як на 25-річний термін і грошова допомога від держави складала 85 крб.⁴⁹⁴

1847 року було започатковано створення капіталу для допомоги євреям-колоністам. Виділялося по 40 десятин на кожну сім'ю з 6 ревізьких душ (в дійсності відводилося по 30 десятин, а 10 залишали для нових колоністів). Для заохочення були встановлені винагороди за успішне ведення господарства, а за безгосподарність – віддача в рекрути (скасовано у 1860 р.). Колонізація велася до 1866 р. на коробочні збори.⁴⁹⁵ Положенням від 22 вересня 1849 р. з землеробів-колоністів скасовувалися недоїмки, якщо вони мешкали на поміщицьких землях і переходили в християнство.⁴⁹⁶ Указом від 4 червня 1853 р. євреям дозволялося купувати землі за межами міст та містечок, але в разі переходу їх в землеробський стан, а також купцям

⁴⁹⁴ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.19. – №18562.

⁴⁹⁵ Прусевич А. Назв. праця. – С.15.

⁴⁹⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 80, спр. 236, арк. 72.

для поселення єдиновірців, заведення господарства, промислових виробництв та скотарства. Для поселення єдиновірців купці могли придбати землю з розрахунку не менше 12 дес. на сім'ю.⁴⁹⁷ В. Рибинський подає наступні дані про кількість єврейських землеробських колоній у Правобережній Україні (табл. 2.10). На поміщицьких землях колоністи осідали за контрактами на 12 або 25 років.

Таблиця 2.10⁴⁹⁸

Колонії євреїв-землеробів на Правобережній Україні у 1858-1859 рр.

Губернії	На власних землях			На поміщицьких землях			На державних землях		
	Кіл-сть колоній	Число колоністів	Площа землі у володінні	Кількість колоній	Число колоністів	Площа землі у користуванні	Кількість колоній	Число колоністів	Кіл-сть землі у користуванні
Волинська	12	1067	4826	7	164	835	19	1210	3855
Київська	3	365	574	24	2528	4106,5	10	2020	4378
Подільська	6	482	1139	1	77	400	11	5990	19690
Всього	21	1914	6539	32	2769	5341,5	40	9220	27923

З 1850-х рр. розпочалися перевірки діяльності колоністів в якості землеробів. Результати для влади виявилися невтішними. Так, у 1852 р. при інспектуванні єврейських колоній у Черкаському і Чигиринському повітах Київщини було встановлено, що землі колоністів оброблялися місцевими селянами, а 80 дес.

⁴⁹⁷ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.28. – №27322.

⁴⁹⁸ Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в половині ХІХ ст. // Зб. праць єврейської історично-археографічної комісії. – К., 1929. – С.224-231.

перебувало в оренді у херсонських поміщиків, які платили орендної плати по 1,35 крб. за десятину.⁴⁹⁹ Подібний стан речей було зафіксовано і у Подільській губернії. За колоністами в одному лише Балтському повіті рахувалося 11348 дес. різних земельних угідь за оброчну плату в рік 6059 крб. 49 коп., тобто менше 54 коп. з десятини. Колоністи ж ці землі здавали селянам в оренду під обробіток від 2 до 3 крб. за десятину. Подільський губернатор зазначав, що «з 10 єврейських колоній Балтського повіту можна нарахувати лише 5 господарів-колоністів, які займаються землеробством, але й вони швидше підприємці, а не землероби, бо користуються землями інших колоністів, але обробляють їх за допомогою наймитів-християн».⁵⁰⁰

У 1859 р. колонізацію на державних землях було припинено, а у 1866 р. – і на приватних. 1867 року колонії було передано у відання міністерства внутрішніх справ і, таким чином, євреї-землероби злилися з селянами в один стан.⁵⁰¹

Прагнучи добитися посилення російського дворянства на Правобережжі, враховуючи події повстання 1830-1831 рр., уряд Миколи I за ініціативою Д. Бібікова, який з 1839 р. щорічно у своїх звітах наголошував на необхідності відновлення давніх інвентарів, у 1841 р. дозволив їх запровадження, на зразок урбаріальної реформи Марії-Терезії та Йосифа II в Австрійській імперії,⁵⁰² у Волинській, Київській і Подільській губерніях. Інвентарі у Правобережній Україні існували здавна і були необхідними для обліку прибутку при здачі маєтку в оренду. Вони являли собою опис маєтку з переліком кількості землі, із зазначенням, скільки її перебуває у селянському користуванні і під власницькою оранкою, з переліком кількості селянських дворів і кількості осіб, які відбувають панщину. В них значився характер і розмір повинностей селян. Як вказував В. Довженок⁵⁰³, жодних обов'язків для поміщика чи орендаря вони не створювали. Це було приватною справою поміщика –

⁴⁹⁹ Там само. – С.239.

⁵⁰⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 21-21 зв.

⁵⁰¹ Криськов А.А. Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення в Подільській губернії у XIX ст. // Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.119.

⁵⁰² Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV - начало XX века. – Екатеринбург, 2005. – С.230.

⁵⁰³ Довженок В.И. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX в. // Исторические записки. – Т.12. – М., 1941. – С.153.

зменшувати чи збільшувати площу селянських ділянок, тривалість панщини, натуральних чи грошових повинностей. У 1844 р. імператор ініціював зібрання та розгляд інвентарів у спеціальних місцевих дворянських комітетах, постанови яких по кожному населеному пункту мали представлятися на затвердження Д. Бібікову. Ці інвентарі виявилися неточними як у визначенні повинностей селян, так і у визначенні площі земель, якими вони користувалися. Тому у 1846 р. генерал-губернатор запропонував ввести інвентарні правила за іншою, ним самим розробленою, універсальною схемою. Це інвентарне положення базувалося на наступних положеннях: 1) вся земля, яка перебувала у дійсному користуванні селян за останні 6 років до складання інвентарів, визнавалася недоторканою; селяни повинні були володіти нею без жодних змін; 2) за надані селянам земельні ділянки та угіддя вони мали відбувати відповідні повинності поміщику; 3) всі селяни поділялися залежно від матеріально-технічної бази своїх господарств та повинностей на три розряди: тяглих, піших та бобилів або городників; 4) повинності поміщику визначалися у вигляді панщини (для тяглих по 3 дні з тяглом і 1 день «жіночий», для піших по 2 дні і 1 день «жіночий» на тиждень), 12 згінних днів та 24 нічних сторожі на рік; 5) за всі надурочні роботи поміщик мусив платити за встановленою таксою; 6) точно визначалися вік робітника, перелік видів чоловічої та жіночої роботи, святкові дні; 7) всі данини, майнові збори та різні непрямі податки з селян на користь поміщика заборонялися. Ці правила були затверджені 26 травня 1847 р. під назвою «Правила для управління маєтками за затвердженими для них інвентарями».⁵⁰⁴ У січні-лютому 1848 р. при введенні в дію першої редакції «Інвентарних правил» один їх екземпляр отримував поміщик, другий вручався священику для пояснення правил селянам і зберіганні його в церкві,⁵⁰⁵ щоб поміщик не міг сфальсифікувати документ.

У 1847-1848 рр. з метою попередження соціальних конфліктів та нормалізації відносин між селянством та поміщиками було проведено інвентарну реформу. П.Зайончковський слушно зазначив, що політичні мотиви були визначальними при

⁵⁰⁴ Рудченко И. Назв. праця. – С.25-26.

⁵⁰⁵ Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки. – Т.34. – М., 1950. – С.115.

проведенні реформи – це були реакція на повстання 1846 р. в Галичині та необхідність створення опори режиму на випадок розвитку польського національно-визвольного руху в регіоні.⁵⁰⁶ При здійсненні інвентарної реформи Д. Бібіков та міністр внутрішніх справ Л. Перовський виходили з так званої «системи третяка»: вони вважали за кріпосницьких відносин оптимальним такий стан, коли селяни обробляють на користь поміщика половину тієї кількості землі, яку обробляють для себе (тобто, коли безпосередньо поміщику поступає урожай з третини засіяної площі). На їхню думку, таке співвідношення розмірів поміщицької та селянської земель мало б призупинити розорення селян і одночасно посилити їхню лояльність.⁵⁰⁷ Інвентар у кожному маєтку мав стати обов'язковим до виконання документом, який точно визначав повинності селян. Правила встановлювали розміри цих повинностей, однакові для всіх маєтків Правобережної України. Звичайно, ці заходи Д. Бібікова не привели до ліквідації кріпацтва, але завдяки «Інвентарним правилам» було встановлено певний контроль за відносинами між поміщиками і кріпаками, визначено межі дворянської влади. 29 грудня 1848 р. була затверджена нова редакція «Інвентарних правил», де недоторканість селянського наділу була підтверджена в якості основи всієї інвентарної системи. Ця редакція «Інвентарних правил» посилювала визиск селян. Хоча середня ціна за тяглий робочий день становила від 22,5 коп. до 28 коп., а за піший – від 13,5 коп. до 16 коп., Микола I затвердив для всіх трьох губерній наступну оплату праці: 10 коп. за тяглий робочий день і 7,5 коп. за піший. Суттєво були збільшені і норми урочних робіт. За редакцією 26 травня 1847 р. селянин зобов'язаний був за день виорати сохою $\frac{1}{4}$ дес. землі, а плугом у 6 волів – $\frac{1}{6}$ дес. Тепер урок в $\frac{1}{6}$ дес. було залишено лише для багаторічних перелогів, а в інших випадках його було підвищено до $\frac{1}{4}$ дес. Раніше селянин повинен був вижати за день озимих чи ярових хлібів $\frac{1}{9}$ дес., тепер – 60 снопів озимого або 90 снопів ярого. Раніше селянин мав у літній час обмолотити за день 50 снопів озимих і 75 снопів ярини, а тепер – відповідно 60 і 90 снопів. У 1847 р.

⁵⁰⁶ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960. – С.65.

⁵⁰⁷ Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига, 1963. – С.321.

розмір снопу визначався у 1,25 аршина в перев'язі, а за правилами 1848 р. – в 1,25-1,5 аршина тощо.⁵⁰⁸ Нова звірка інвентарів у місцевих комітетах тривала 4 роки. 21 вересня 1852 р. нові правила разом із виписками з інвентарів були розіслані поміщикам через предводителів дворянства.⁵⁰⁹ З точки зору місцевого селянства царська влада після такої регламентації виглядала захисником його інтересів, оскільки на законодавчому рівні обмежувала свавілля польських поміщиків.

Ефективність інвентарної реформи дослідниками оцінюється по-різному. Так, наприклад, автори «Статистического описания Киевской губернии» доводили, що інвентарні правила значно полегшили становище селян. За їхніми підрахунками, селяни регіону до реформи відпрацьовували 65 млн. людино-днів панщини на рік, а за інвентарними правилами – 33 млн. людино-днів. Отже, вдвічі менше, що свідчить про покращення їхнього становища. Сам Д. Бібіков вказував, що інвентарі посилили владу поміщиків і врегулювали повинності для селян.⁵¹⁰ На думку А. Барабою, результативність інновацій залежала від регіональної специфіки. Опрацювавши 213 інвентарів Київської губернії, що стосувалися 338 сіл і 40 частин сіл із населенням 108606 ревільких душ (45% губерньського загалу), він дійшов наступних висновків: у 114 маєтках із запровадженням інвентарів повинності селян зросли на 16,8%, у 94 – зменшилися на 18,4%, а у 5 залишилися без змін. Проаналізувавши 44 інвентарі по Подільській губернії, дослідник з'ясував, що в 27 маєтках повинності селян зросли на 17,3%, у 14 – зменшилися на 12,1%, а в 3 – залишилися без змін.⁵¹¹ Н.Полонська-Василенко вказала, що реформа призвела до ще більших утисків селянства, що стало причиною втечі лише з Київської губернії біля 30 тис. кріпаків.⁵¹²

Необхідно вказати і на недоліки реформи. Основним прорахунком було те, що до уваги не бралася кількість необхідної для селянського господарства землі. Зовсім не регламентувалося співвідношення між землею, якою користувався селянин, та

⁵⁰⁸ Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки. – Т.34. – М., 1950. – С.117-118.

⁵⁰⁹ Рудченко И. Назв. праця. – С.27.

⁵¹⁰ Памятники новой русской истории. Сборник исторических статей и материалов. – Т.1. – СПб., 1871. – С.112-123.

⁵¹¹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.320-321.

⁵¹² Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2. – К., 1992. – С.303.

повинностями, виконання яких від нього вимагалось. Повинності для всіх селян визначеного розряду встановлювалися однакові і часто перевищували вже існуючі, а селянське землекористування залишилося незмінним. Саме через ці обставини сучасники не вважали інвентарну реформу полегшенням для селянства.⁵¹³ Практичне значення інвентарів було дуже малим, бо дійсного контролю за діями поміщиків не було. Контроль за виконанням власниками маєтків вимог інвентарних правил покладался на них самих.⁵¹⁴ Так, селяни с. Чаньків Кам'янецького повіту Подільської губернії у 1857 р. скаржилися генерал-губернатору на те, що управитель заставляє відробляти панщину по 5-6 днів і не звертає уваги на інвентарі.⁵¹⁵ З іншого боку, запровадження інвентарів продемонструвало проведення урядом тонкої політики загравання з селянством. Основна урядова ставка у цій політиці робилася на те, щоб в умовах Правобережної України, де переважало польське поміщицьке землеволодіння, опиратися не на поміщиків, а на селянство, створюючи тим самим несприятливі умови для польського дворянства і підштовхувати його до продажу землі дворянству російському. Спроба в такий спосіб реформування села Правобережної України в інтересах російського дворянства свідчила про підвищену увагу царського уряду до цього регіону, адже на всій іншій території Російської імперії подібних поступок селянству не було.

Разом з цим, інвентарна політика не була послідовною, більше того, привела до негативних наслідків. Значною мірою реформа не досягла успіху через продажність чиновників, які здійснювали люстрації маєтків,⁵¹⁶ а наступник Бібікова – генерал-ад'ютант Васильчиков, котрий здійснював керівництво регіоном на посаді генерал-губернатора у 1852-1863 рр., звів нанівець запровадження інвентарів. Будучи лібералом і реагуючи на прохання і скарги місцевої шляхти в зв'язку із обмеженням

⁵¹³ Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей // Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.IV. – М., 1911. – С.104-105.

⁵¹⁴ Крижановська О.О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. у контексті урядової політики [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1746/52/>.

⁵¹⁵ Рибак І.В. Наш край в історії України. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.97.

⁵¹⁶ Шандра В. Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті // Український гуманітарний огляд. – 1999. – Вип.2. – С.70.

їхніх прав, Васильчиков, який був противником реформаторства П. Кісельова,⁵¹⁷ видавав «доповнення» до «Інвентарних правил» і тим самим фактично паралізував їх виконання.⁵¹⁸ Користуючись §6 «Інвентарних правил» редакції 1848 р., який дозволяв за взаємною згодою у разі необхідності замінювати селянський наділ рівною кількістю землі в окремих частинах, поміщики відбирали в селян інвентарну землю, вимінювали її на нову, як правило гіршої якості, заселяли чи забудовували вигони, збільшували кількість піших, зменшуючи число тяглих господарств, обрізаючи для цього селянські ділянки і поміщаючи по 2 господарства в одній хаті. Так, за даними 1858 р. у Київській губернії за інвентарями у селян мало бути 1227829 дес., а в наявності було лише 976994 дес. земельних угідь, тобто менше на 250825 дес.⁵¹⁹ Площа селянських надільних земель в Подільській губернії зменшилася на 17,3%, а в Київській – на 27,1%.⁵²⁰ Внаслідок цього становище селянства погіршилося, що приводило до масових селянських виступів, а запровадження інвентарів у 1854 р. було припинено взагалі.

2.4 Скасування кріпосного права в губерніях Правобережної України

Визначальне місце в еволюції поземельних відносин Правобережної України XIX ст. займає селянська реформа 19 лютого 1861 р. Кріпосницька система була основною причиною економічної відсталості Російської імперії. Економічні фактори, що стали одними з головних передумов реформ, виявили всі недоліки кріпосного ладу. У 1848 р. 2/3 поміщицьких маєтків України мали борги і не забезпечували своїх селян насінням і продуктами харчування, врожаї рік у рік зменшувалися. Продуктивність праці селян до 1860 р. була дуже низькою і, незважаючи на її дешевизну, не виправдовувала себе економічно. Деякі поміщики під впливом ідей

⁵¹⁷ Российские реформаторы (XIX – начало XX в.). – М., 1995. – С.105.

⁵¹⁸ Хоптяр Ю.А. Назв. праця. – С.236.

⁵¹⁹ Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. – Бонн-на-Рейне, 1863. – С.78.

⁵²⁰ Гуржій О., Реєнт О., Палій А. Війна 1812 року: український контекст. – К., 2012. – С.130.

Французької революції чи з інших мотивів у якості експерименту на різних засадах скасовували кріпацтво у своїх володіннях, але це сприймалося іншими поміщиками як курйоз.⁵²¹

На думку радянських дослідників основною причиною реформи 19 лютого 1861 р. стало посилення селянських заворушень⁵²². Цієї ж думки притримуються і деякі сучасні вітчизняні дослідники⁵²³, вказуючи, що «піднесення селянського руху найчастіше припадало на роки, коли влада робила спроби реформ, які не залишали байдужими селян. У 1848 р. виступи селян пов'язувалися із введенням інвентарної реформи, у лютому 1855 р. – з оголошенням під час Кримської війни маніфесту про створення народного ополчення і поширенням чуток про звільнення від кріпацтва під час запису до ополчення».⁵²⁴ Підтримуємо точку зору О.Реєнта та В.Шевченка про те, що основною причиною реформування земельних відносин стала поразка у Кримській війні, а реформа здійснювалася в інтересах держави, а не окремого стану.⁵²⁵

Отже, на середину 1850-х рр. визріла нагальна необхідність серйозних змін в соціально-економічному ладі Російської імперії. Обширність кризових явищ призвела до того, що причіниками реформ стала значна частина суспільства. Вихідним моментом змін вважається промова імператора Олександра II, виголошена перед московським дворянством у березні 1856 р., де було наголошено на необхідності скасувати кріпосне право шляхом проведення реформ. Цікаво, що для

⁵²¹ Антоний И. Миньковецкое государство // Русский вестник. – 1894. - №1; Нечитайло В.В. Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 3б. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С.151-155; Павлюк В. Князі Сангушки – творці ринкової економіки на Хмельниччині // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 3-4 липня 1998 р. – Хмельницький, 1998. – С.64.

⁵²² Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960; Його ж. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970; Литвак Б.Г. Переворот 1861 г. в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970; Рынцзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. – М., 1978; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.

⁵²³ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996; Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004; Орловський Б.М. Селянська реформа 1861 р. і формування ринку в Україні // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2000. - №31-32. – С.47-53.

⁵²⁴ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.357.

⁵²⁵ Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 році // УІЖ. – 2011. - №1. – С.34-51; Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.) – Ніжин, 2010.

зменшення опору дворянства імператор ще у 1855 р. звільнив з посади міністра внутрішніх справ Д. Бібікова, який вважався захисником інтересів селянства, а на його місце призначив С. Ланського, якого вважали «другом дворян».⁵²⁶ Під час перебування Олександра II у Києві в 1857 р. йому була вручена таємним радником М. Позеном і князем О. Кочубеєм записка «Про скасування кріпосного права».⁵²⁷ Цього ж року з метою обговорення питань реформування аграрного сектора було скликано Таємний комітет. Його головним завданням стало вирішення питання звільнення селян від кріпосної залежності та визначення шляхів здійснення реформи поземельних відносин.

У 1858 р. Таємний комітет було перейменовано у Головний комітет з поліпшення побуту селян. Уряд доручив підготовку реформи дворянству, спеціальними рескриптами дозволивши йому обирати губернські комітети для підготовки проектів з облаштування побуту селян. До складу губернського комітету входили: губернський предводитель дворянства (голова), два члени і один кандидат, обрані дворянством, та два члени, призначені губернатором. 26 липня 1857 р. міністр внутрішніх справ С. Ланської у спеціальній записці сформулював основні принципи майбутньої реформи: селянам надається особиста свобода при умові викупу ними своїх садиб (в розстрочку на 10-15 років). При оцінці садиби враховується винагорода поміщика за втрату влади над особою селянина. Що ж до польової землі, то вона лишається власністю поміщика, але селяни зберігають право користуватися нею за чинш (оброк) або панщизняні повинності. Отже, Ланської передбачав звільнити селян від особистої залежності, але зберегти умови для старої, феодальної їх експлуатації.⁵²⁸ Рескриптом від 20 листопада 1857 р. уряд зобов'язав дворянські комітети при розробці проектів положення про влаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян керуватися наступними настановами: «1) за поміщиками зберігається право власності на всю землю, але селянам залишається їх садибна

⁵²⁶ Ключевский В.О. Сочинения: в 9 т. – Т.5. – М., 1989. – С.263.

⁵²⁷ Баграмян Н.С. Помещичьи проекты освобождения крестьян (К проблеме «кризиса верхов») // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М., 1962. – С.26.

⁵²⁸ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.212.

осілість, яку вони протягом певного строку набувають у свою власність через викуп; крім того, надається у користування селян належна, за місцевими зручностями, для забезпечення їх побуту і для виконання обов'язків перед урядом і поміщиком, кількість землі, за яку вони або платять оброк, або відбувають роботу поміщику; 2) селяни повинні бути розподілені на сільські громади, поміщикам же надається вотчинна поліція і 3) при влаштуванні майбутніх відносин між поміщиками і селянами має бути належним чином забезпечена справна сплата державних і земських податків та грошових зборів».⁵²⁹

Упродовж 1858 – першої половини 1859 рр. питання про умови скасування кріпосного права широко обговорювалися в дворянських губернських комітетах, на повітових і губернських дворянських зборах і нарадах. Складені кожним комітетом проекти положень було передано Головному комітету з поліпшення побуту селян. Проекти розглядалися двома редакційними комісіями, на одну з яких покладалося обговорення загальних законоположень, а на іншу – місцевих законоположень.

Згодом з редакційних комісій було утворено три головних відділення – юридичне, адміністративне і господарське. На підставі проектів, складених губернськими комітетами, вони мали підготувати проект «Загального положення» для всіх губерній Російської імперії та проекти «Місцевих положень» для деяких окремих регіонів.

Погляди дворянства Правобережної України на майбутню реформу можна звести до двох наступних точок зору. Одні були прихильниками звільнення селян без землі, інші – з наділом, але з обов'язковим викупом селянами не тільки землі, а й особистої свободи. Торкаючись цього питання, волинський губернатор в донесенні київському генерал-губернатору 27 січня 1858 р. писав, що думки про майбутнє звільнення селян найрізноманітніші, але більшість схиляється до звільнення селян без землі.⁵³⁰ Так, дворяни Черкаського повіту Київської губернії вважали, що наявність у повіті значної кількості промислових підприємств дасть селянам заробіток, тому їх можна

⁵²⁹ Козиренко М.К. Введення положень 19 лютого 1861 р. на Правобережній Україні // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С.144.

⁵³⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 300, спр. 1, арк. 96.

було б звільнити від кріпосної залежності і без землі.⁵³¹ Дворяни Подільської губернії, вказуючи на особливі умови губернії, де селяни нібито «володіли чудовими садибами», які забезпечували їм необхідні умови життя, в спеціальному акті, адресованому міністру внутрішніх справ, пропонували звільнити селян без польових наділів, залишивши їм лише садибну землю. При цьому висувалася умова, що вони будуть зобов'язані виплачувати державні податки і виконувати численні повинності на користь поміщиків.⁵³²

Проекти дворянина Київської губернії Неймана і волинських дворян Шичевського та Шеньовського були спрямовані на збереження за поміщиками права на всю землю. У користування селян мали виділятися ділянки садибної та польової землі, за яку останні мали сплачувати оброк або виконувати панщину.⁵³³ Інша група дворян пропонувала звільнити селян з наділом, але з обов'язковим за нього викупом. Граф Бобринський пропонував «віддати безкоштовно у вічну невід'ємну власність селян по одній десятині землі на ревізьку душу, в тому числі і садибу, в тих селах, де числиться в селянському полі й під садибами по дві і більше десятин землі на душу, в селах, де припадає ... менше двох десятин на ревізьку душу, поділити землю навпіл: одну половину землі залишити за поміщиком, а іншу – віддати у вічну власність селян безкоштовно».⁵³⁴ Бобринський зазначав, що це створить сприятливе підґрунтя для укладання вигідних угод між селянами, які потребували землі, і поміщиками, зацікавленими у гарантованій робочій силі.

Член Волинського губернського дворянського комітету Хонський пропонував надати селянам наділи у розмірі двох десятин на ревізьку душу. За них селяни мали внести викуп, для сплати якого Хонський пропонував організувати урядову допомогу. На його думку, уряд мав відразу видати поміщикам повну вартість наділів селян, яку останні мали сплатити урядові протягом 33 років.⁵³⁵ Члени Київської

⁵³¹ Там само, арк. 263.

⁵³² Там само, арк. 114-115 зв.

⁵³³ Там само, арк. 94-104, 227-229.

⁵³⁴ Там само, арк. 270-273.

⁵³⁵ Там само, арк. 183, 193, 194.

Редакційної комісії Микулич, Собаньський і Шостаковський вважали, що «інвентарні правила» втратили силу, бо їх складало для управління поміщицькими маєтками за існування кріпосного права, тому керуватися ними для визначення розміру майбутніх селянських наділів недоцільно.⁵³⁶

Важливе місце в роботі губернських дворянських комітетів було відведене питанню визначення розміру повинностей за користування орною землею, а також садибою, викуп якої, згідно з рескриптом був обов'язковим. В основу визначення величини повинностей губернськими комітетами було покладено оброк, який включав у себе і прибуток, що його одержував поміщик від особистої залежності кріпосного селянина, тобто феодальну ренту.⁵³⁷

Із законодавчих актів, які тлумачили ті чи інші питання селянської реформи в Російській імперії, на Правобережну Україну поширювалися: 1) «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності»⁵³⁸; 2) «Положення про влаштування дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності»⁵³⁹; 3) «Положення про викуп селянами, які вийшли з кріпосної залежності, їх садибною осілістю і про сприяння уряду до придбання цими селянами у власність польових угідь»⁵⁴⁰; 4) «Правила про порядок введення в дію Положень про селян, які вийшли з кріпосної залежності»⁵⁴¹; 5) «Місцеве положення про поземельне влаштування селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях Київській, Подільській і Волинській»⁵⁴²; 6) «Додаткові правила про влаштування селян, оселених в маєтках дрібнопомісних володільців, і про допомогу цим володільцям»⁵⁴³; 7) «Додаткові правила про селян, які відбувають роботи на поміщицьких фабриках»⁵⁴⁴. Зазначені законодавчі акти доповнювалися рядом додатків, а саме: 1) правилами про закріплення за селянами

⁵³⁶ Скребицкий А. Назв. праця. – С.182-183.

⁵³⁷ Шевчук А.В. Волинський дворянський комітет: турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків (1858 - 1859)? // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.17. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.189-192.

⁵³⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, отд.І. – №36657.

⁵³⁹ Там само. – №36658.

⁵⁴⁰ Там само. – №36659.

⁵⁴¹ Там само. – №36661.

⁵⁴² Там само. – №36664.

⁵⁴³ Там само. – №36666.

⁵⁴⁴ Там само. – №36669.

нерухомого майна, придбаного ними за власні кошти в минулому на ім'я їхніх поміщиків; 2) зразком уставної грамоти; 3) правилами про порядок завершення примиренням і третейським розбором спірних справ, які підлягають віданню мирових посередників; 4) переліком пунктів, які входять до уставної грамоти і в додаток до неї у Київській, Подільській і Волинській губерніях; 5) поділом Київської, Подільської і Волинської губерній на місцевості для зазначення розміру повинностей із селян на користь поміщика з десятини польової землі; 6) правилами для складання Урочних положень в Київській, Подільській і Волинській губерніях.⁵⁴⁵

Найважливішим у переліку законодавчих актів було «Загальне положення», в якому викладалися основні умови скасування кріпосного права. Селяни одержували особисту волю і право вільно розпоряджатися своїм майном. Поміщики зберігали право власності на всі землі, які їм належали. Проте вони були зобов'язані надати у постійне користування селян «садибну осілість», а також польовий наділ «для забезпечення їх побуту і виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком». За користування поміщицькою землею селяни зобов'язувалися відбувати панщину і платити оброк. Селяни не мали права відмовлятися не тільки від садибної землі, а й від польового наділу.

Розміри польового наділу і повинностей мали фіксуватися в уставних грамотах для складання, перевірки і введення в дію яких встановлювався дворічний термін. Складання уставних грамот доручалось самим поміщикам, а перевірка і введення їх в дію – мировим посередникам, які призначалися з числа місцевих поміщиків.

Селянам надавалося право викупу садиби, але викуп польового наділу міг відбутися тільки за рішенням поміщика. Якщо поміщик бажав продати свою землю, то селяни не мали права відмовитися від її викупу. До переходу на викуп селяни називалися тимчасово зобов'язаними, після оформлення викупної угоди – ставали селянами-власниками.⁵⁴⁶

⁵⁴⁵ Козиренко М.К. Назв. праця. – С.150.

⁵⁴⁶ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, отд.І. – №36657. – С.141-169.

Умови наділення селян землею і виконання за користування нею повинностей селянами на користь поміщиків визначалися «Місцевими положеннями». У Київській, Подільській і Волинській губерніях за селянами закріплювалася вся земля, яка була у їхньому користуванні згідно інвентарних правил 1847-1848 рр. Якщо поміщик зменшував селянські наділи після введення інвентарів, то селяни мали право скаржитися на нього всією громадою і вимагати повернення відрізаної землі. Поміщики були звільнені від повернення селянам земель, віднятих у них в період 1841-1847 рр., від відшкодування збитків, завданих селянам, від сплати заборгованості селянам за роботи поза обов'язковими повинностями.

Повинності за користування землею підрозділялися на грошові (оброк) та відрядні (панщина). Панщину селяни за вимогами поміщиків мали виконувати за «Урочними положеннями»: чоловіки віком від 18 до 55 років і жінки віком від 17 до 50 років. За справне відбування панщини відповідав кожний селянин особисто. До 19 лютого 1863 р. селяни могли переходити з панщини на оброчну повинність лише за згодою поміщика; після цієї дати згоди поміщика не вимагалось, однак селяни зобов'язувалися попередити його за рік наперед.⁵⁴⁷

Для визначення розмірів оброку і панщини всю територію Правобережної України поділили на 9 місцевостей (додаток Б). Повинність з кожної десятини польового наділу в залежності від місцевості встановлювалася в такому розмірі: в першій місцевості – 20 чоловічих піших днів або 3,3 крб.; в другій – 20 чоловічих піших днів або 3,1 крб.; в третій – 16 чоловічих піших днів або 2,7 крб.; в четвертій – 15 чоловічих піших днів або 2,5 крб.; в п'ятій – 13 чоловічих піших днів або 2 крб.; в шостій – 12 чоловічих піших днів або 2 крб.; в сьомій – 9,5 чоловічих піших днів або 1,6 крб.; у восьмій – 9,5 чоловічих піших днів або 1,5 крб.; у дев'ятій – 5 чоловічих піших днів або 1,35 крб.⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Там само. – №36664. – С.307-309, 328-332, 336.

⁵⁴⁸ Там само. – С.330.

Оброк за садибу визначався з розрахунку 5,1 крб. за десятину, що становило 6% з суми вартості садибної землі по викупу. В містах і містечках, де селяни користувалися однією садибною землею, оброк визначався від 5,1 крб. до 12 крб. за десятину, а в деяких місцях він міг бути і більшим. Панщина мала відроблятися літом в розмірі $3/5$ і зимою $2/5$ частин загальної кількості. Викуп садибної землі дозволявся за умови відсутності на селянському дворі казенної і поміщицької недоїмки. Проте викупити лише одну садибу, без польового наділу, селяни могли тільки за згодою поміщика. Певного терміну для здійснення викупу встановлено не було. Зате були встановлені певні норми, що визначали розмір викупної суми. Ця сума як за садибу, так і за польову землю визначалась сумою оброку, встановленого для селян. Викуп польової землі міг бути здійснений і за вимогою поміщика, всупереч бажанню селян.⁵⁴⁹

При укладенні викупної угоди польовий наділ, наданий селянам у користування, міг бути зменшений ними, але за умови, що селяни викупляли у поміщика, крім всієї своєї садибної землі, польові землі у I та II місцевостях – не менше 4,5 десятин, у III-й – 5,5 десятин, в IV-й – 6, в V - 7, в VI – 7,5, у VII та VIII – 9,5, в IX – 10,5 дес. За згоди поміщика селяни могли відмовитися від викупу своїх сінокосів, що знаходилися у поміщицькому лісі.⁵⁵⁰

Розмір викупу за польову землю визначався сумою капіталізованого з 6% встановленого для даної місцевості оброку. Щоб глибше зрозуміти суть капіталізації оброку, необхідно розглянути приклади. Так, за користування садибною землею у Правобережній Україні селяни були зобов'язані в усіх 9-ти місцевостях вносити щороку поміщику за кожен десятина 5,1 крб. оброку. Для того, щоб встановити викупну вартість десятини садибної землі, потрібно капіталізувати зазначену суму оброку з 6%. Таким чином, капіталізований оброк – 5,1 крб. – буде становити суму викупної вартості десятини садибної землі 85 крб. Викупна ціна десятини польової землі так само, як і садибної, встановлювалася шляхом капіталізації річного оброку

⁵⁴⁹ Там само. – С.329.

⁵⁵⁰ Там само. – С.322.

за користування нею з 6%, яка в залежності від того, в якій місцевості вона знаходилася, становила: I місцевість – 55 крб., II місцевість – 51,66 крб., III – 45 крб., IV – 41,66 крб., V і VI – 33,33 крб., VII – 26,66 крб., VIII – 25 крб., IX – 22,5 крб. Зрозуміло, що лише одиниці могли внести одночасно всю суму капіталізованого оброку. Поміщики ж були зацікавлені в одержанні викупу не частинами, а відразу всією сумою. Тому уряд організував викупну операцію. Суть її полягала в тому, що селяни одержували викупну позику для сплати поміщику, яку вони з відсотком мали повернути державі, вносячи щорічно по 6% викупної суми.

Право на отримання викупної позики мали лише ті селяни, які перебували на оброці. Тому ті з них, які перебували на панщині, спочатку мусили перейти на оброк. Розмір позики при викупі селянами всього наділу становив 80% загальної суми капіталізованого оброку. Якщо ж селяни брали на викуп зменшений наділ, то їм виділялася позика в розмірі 75% загальної викупної суми.

Крім того, селяни мали внести в касу повітового казначейства додатковий платіж, який становив при добровільному викупі повного наділу 20% і зменшеного наділу – 25% всієї викупної суми. Якщо викуп повного наділу здійснювався за односторонньою вимогою поміщика, то додатковий платіж не вносився. Коли ж селяни всупереч вимозі поміщика брали на викуп лише частину наділу, вони повинні були внести додатковий платіж у розмірі 1/15 суми позики.⁵⁵¹ В основу викупу була покладена не фактична вартість землі, а капіталізований оброк, який являв собою одну з форм феодалної ренти. Отже, викупна операція давала можливість поміщикам зберегти в повному обсязі той прибуток, який вони одержували до реформи.

Щоб краще уявити суть зіставимо ціну продажу 1 дес. землі з нарахованою на неї сумою викупних платежів, які селяни змушені були заплатити державі (табл. 2.11).

⁵⁵¹ Там само. – №36659. – С.174-202.

Продажні ціни 1 дес. землі та нараховані на неї суми викупних платежів.

Місцевість	Середня ціна продажу 1 дес. землі за цінами 1857-1861 рр.		Викупна ціна після капіталізації оброку				Нараховано викупних платежів для сплати протягом 49 років			
			садибна		польова		садибна		польова	
	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.	крб.	коп.
I	37	05	85	00	55	00	199	92	129	36
II	25	30	85	00	51	66	199	92	120	05
III	33	84	85	00	45	00	199	92	107	04
IV	16	31	85	00	41	66	199	92	98	00
V, VI	23	17	85	00	33	33	199	92	78	40
VII	21	02	85	00	26	76	199	92	61	72
VIII	21	69	85	00	25	00	199	92	58	80
IX	14	66	85	00	22	50	199	92	52	92

«Загальне положення» визначало правовий статус селян, які виходили зі стану кріпосної залежності. За ним поміщицькі селяни і дворові люди одержували «права ... вільних сільських жителів, як особисті, так і за майном». Вони зараховувалися в розряд податних станів, які повинні були відбувати ряд казенних і земських

⁵⁵² Козиренко М.К. Назв. праця. – С.156.

грошових повинностей: вносити подушну подать, збір на забезпечення харчування, земські збори і збір на заготовлення окладних листів по податях і зборах, нести рекрутську повинність.

По відношенню до тимчасово зобов'язаних селян поміщику надавалися широкі права. Він був «опікуном» сільської громади. Поміщику в поліцейському відношенні був підпорядкований сільський староста. Протягом перших 9 років після реформи, тобто до 19 лютого 1870 р., поміщику надавалось «право, якщо він визнає присутність якого-небудь селянина в громаді шкідливим або небезпечним, запропонувати самій громаді виключити і передати його в розпорядження уряду». Якщо громада не погоджувалася з поміщиком, то він міг поставити це питання перед представниками адміністрації і домогтися виселення з громади.⁵⁵³

За даними X ревізії в губерніях Правобережної України нараховувалося в Київській – 7303, в Подільській – 6306 і у Волинській – 416 душ дворових селян.⁵⁵⁴ Така невелика їх чисельність (в Російській імперії – 1467 тис. душ) пояснюється тим, що тут у відповідності до інвентарних правил 1847-1848 рр. функції дворових виконували бобилі, городники та піші селяни, яких під час десятої ревізії (1858 р.) було занесено не до числа дворових, а до групи кріпосних селян. 19 лютого 1861 р. було затверджено «Положення про влаштування дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності». Відповідно до нього правом користуватися польовим наділом на загальних підставах отримали лише ті дворові люди, які до 2 березня 1858 р. мали такий наділ у користуванні. При складанні уставних грамот ця група дворових людей включалася до сільської громади і мала право на отримання земельного наділу. Протягом двох років (до 19 лютого 1863 р.) дворові зобов'язувалися сплачувати колишнім власникам оброк (не більше 30 крб. за дорослого чоловіка і 10 крб. за дорослу жінку на рік) або продовжувати служити у своїх поміщиків.⁵⁵⁵

⁵⁵³ ПЗЗРІ-ІІ. – №36657. – С.141-169.

⁵⁵⁴ Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959. – С.37.

⁵⁵⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, отд.І. – №36658. – С.170-171.

Одночасно були оголошені «Додаткові Правила про влаштування селян, оселених в маєтках дрібнопомісних володільців, і про допомогу цим володільцям». Такими володільцями визнавалися поміщики, за якими по X ревізії числилося менше 21 душі чоловічої статі, і котрі, при цьому, або зовсім не мали земельної власності, або мали її «менше кількості, яка рівна по числу десятин сорока ділянкам корінного наділу ... в розмірах, які встановлені для кожної місцевості».⁵⁵⁶ Таких поміщиків було досить багато, а, зокрема, у Київській губернії – 337 осіб, які володіли 2242 кріпаками, у Волинській губернії – 529 осіб, які володіли 4219 кріпаками і у Подільській – 344 особи, яким належало 2371 кріпак.⁵⁵⁷ У «Додаткових Правилах» зазначалося, що дрібнопомісні поміщики не зобов'язані були наділяти своїх безземельних селян землею, а тих селян, які користувалися наділом, що був меншим за норму, наділяти землею додатково. Одночасно цій групі поміщиків дозволялося передавати селян в державну власність з усіма їх землями на власний розсуд за винагороду, відповідну річному оброку, який мали б сплатити селяни за надану земельну ділянку. Для визначення розміру винагороди річний оброк капіталізувався з 6%, тобто множився на 16,33.⁵⁵⁸

Для селян дрібнопомісних володільців передбачалися пільги. Вони отримали право після закінчення обов'язкових відносин з поміщиком поселятися на державних землях в тих селах, де землі було більше 8 дес. на ревізьку душу. Їм безкоштовно виділялося на кожен двір «по 100 пнів будівельного лісу, якщо лісу немає, то відводиться на кожну сім'ю до 1/3 десятини порослі і лісу». Крім того, кожна сім'я отримувала при переселенні від 20 до 35 крб. і безкоштовно забезпечувалася необхідним реманентом, худобою і посівним матеріалом. Також гарантувалося звільнення від військового постюю на 6 років, від сплати податків – на 8 років та звільнення від рекрутської повинності на 4 набори з моменту поселення.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Там само. – №36666. – С.372.

⁵⁵⁷ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.62.

⁵⁵⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, отд.І. – №36666. – С.375.

⁵⁵⁹ Там само. – С.373-374.

Аграрна реформа 1861 р. виходила з утопічних припущень і створила нестійку економічну систему. Вона базувалася на нездійсненному розрахунку надати масі селянства характеру самодостатніх безпосередніх виробників, які, тим не менш, стояли би перед необхідністю віддавати частину своїх матеріальних і трудових ресурсів державі і поміщикам. В поміщицькому селі передбачалося створення кадрів зовсім безземельних людей – це дворові та селяни дрібнопомісних володільців. Законодавчі акти, покликані регулювати аграрне реформування при переході від феодальної до капіталістичної системи суспільних відносин, не привели до чіткого розмежування поміщицької і селянської землі. Залишалися різного роду сервітути. Спосіб розділення земельного фонду, прийнятий реформою, призвів до зтяжного обезземелення селянства на основі незмінності селянського наділу при збільшенні чисельності населення. В дореформений час відповідно до феодальних порядків резерви земельної площі, хоча й обмежено, слугували забезпеченню землею зростаючого населення села. За нових умов, після розділення земель, власниками резервних земель стали поміщики, які тепер прямо не були зацікавленими у збільшенні кількості селянських господарств. Цей шлях до поповнення селянської землі тепер був закритим.

Розміри викупних платежів колишніх поміщицьких селян, як і передуючого їм оброку, визначалися особливим чином, не залежачи від існуючих продажних та орендних цін на землі і не відповідали доходності наділів. Отримувана в користування селян земля не завжди забезпечувала їм мінімум життєвих ресурсів і, як правило, не давала достатньо засобів для сплати податків та відбування інших повинностей. Будучи безпосереднім продовженням оброку, викупні платежі разом із тим замінили його як якісно нова система оподаткування власне виробників. Від оброку вони відрізнялися двома моментами: 1) меншими за розмірами; 2) тимчасовістю (було встановлено строк погашення урядової позики (49 років)). Проте тривалість строку платежів означала, що ті селяни, які виходили на викуп, фактично не могли побачити себе вільними у працездатному віці.

У першій чверті XIX ст. російський уряд провів ревізію земель в регіоні з метою позбавити місцевих дворян можливості перетворювати державні маєтки, надані на різних правах, у приватні шляхом продажу, дарування, успадкування та оформлення фіктивних документів щодо власності на них. В результаті повстань 1794 р. і 1830–1831 рр. імперські владні структури змушені були вдаватися до силових заходів (конфіскація маєтків) відносно земельної власності польських поміщиків. Це започаткувало непримиренність держави до польського панування в аграрній сфері з одного боку, а з іншого – латентне ігнорування польськими землевласниками російської влади.

На приєднаних землях Правобережної України російська адміністрація зіштовхнулася з такою характерною для регіону рисою землеволодіння як латифундії. Наприклад, Браницьким належала майже суцільна територія у Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському і невеликі маєтки у Черкаському та Радомишльському повітах Київської губернії та у Херсонській губернії. Щодо свого походження маєтки О.Браницької поділялися на 4 групи: подарованих було близько 58%, успадкованих на Черкащині і Звенигородщині від Потьомкіна – 8%, придбаних купівлею – 20%. Близько 6% маєтків становили новоутворені села, тобто такі, які виникли шляхом вільних або примусових переселень кріпаків. Походження решти 8% не встановлено.⁵⁶⁰ Поряд з латифундійним землеволодінням існувало значне число власників парцелярних ділянок землі, не забезпечених робочою силою.

У загальному спектрі соціальних станів і прошарків Правобережної України дворяни наприкінці XVIII – початку XIX ст. склали 7,8%, що перевищувало цей показник по Російській імперії більш, як у 3,5 рази, а в порівнянні з Лівобережною Україною – майже у 7,9 рази.⁵⁶¹ Не менше 90% від загальної чисельності становили

⁵⁶⁰ Лазанська Т. Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких) // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. – №7. – 2004. – С.236; „Земледельческая газета”. – 1850. – №10.

⁵⁶¹ Філінюк А.Г. Станова політика російського самодержавства у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст.: до постановки проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й річниці Української національно-демократичної революції, 15-16 квітня 2002 р.: У 2 т. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 2002. – С.71.

дворяни польської національності.⁵⁶² В Російській імперії польське дворянство опинилося в умовах абсолютно нового політичного організму, де, як зазначає російський дослідник І. Селіцький, влада і вплив дворянства повністю залежали від вірності і покірності монарху. Імперський уряд спробував створити новий тип шляхти, яка мусила пройти через процедуру підтвердження свого походження.⁵⁶³ Проте, кожна спроба обмеження станових прав і привілеїв польських землевласників означала підрив головної соціальної бази кріпосницького режиму. Тому, приборкавши політичні амбіції польських дворян, самодержавство пішло на компроміс: за свій адміністративний і військовий контроль над приєднаними територіями воно визнало соціальне і культурне домінування польських дворян,⁵⁶⁴ яким, за даними генерал-губернатора Анненкова, належало 1262602 селянина чоловічої статі та 9/10 земельної власності в регіоні.⁵⁶⁵

У Правобережній Україні скорочення селянських земель відбувалося протягом усієї першої половини XIX ст., а особливо прискорилося після проведення інвентарної реформи. Захоплення поміщиками селянських земель було здійснено в три етапи: перший – у 1848 р. із запровадженням інвентарної реформи поміщики зрівняли плугові, четверні та інші надтяглові господарства з тягловими, віднявши в них зайві землі; другий – у 1849-1860 рр., коли поміщики брали у своє користування так звані вакантні землі, які залишилися після переведення тяглих господарств в піші; третій – у 1861-1862 рр. в ході введення уставних грамот поміщики знову відібрали у селян частину земель.

У розпорядженні держави перебувала категорія державних селян, яких не слід вважати вільними землеробами лише через номінальне виведення їх з-під безпосереднього впливу поміщиків. Це були кріпаки держави, які проживали на

⁵⁶² Кривошея І. Уманська шляхта у польських повстаннях 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К., 2006. – С.115.

⁵⁶³ Селицький І.А. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар, 2003. – С.113.

⁵⁶⁴ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К., 1996. – С.19.

⁵⁶⁵ Кривошея І. Уманська шляхта у польських повстаннях 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр. // Український історичний збірник. – Вип.9. – К., 2006. – С.115.

державній землі і зобов'язані були за користування нею відбувати панщину чи сплачувати оброк. В кінці XVIII ст. і пізніше, до реформи П.Кісельова, юридичне і побутове становище державних селян залишалось нестійким. Держава визнавала за ними не лише особисту свободу, але й публічні права – місцевого самоврядування і представництва у судових органах. В перші десятиліття XIX ст., під впливом зростаючого товарно-грошового обороту, було видано ряд указів про право державних селян давати і отримувати грошові зобов'язання, купляти міські будинки і ненаселені землі, вести гуртову торгівлю; були розширені їх права пересування і переходу в інші податні стани. В той же час самодержавна влада не зупинялася перед фактичним і формальним закріпаченням державних селян: добре відомі багатотисячні пожалування Катерини II і Павла I; пожалування в оренду на 12, 25 і 50 років широко практикувалися у першій половині XIX ст. Благі наміри Олександра I не заважали йому тисячами перечисляти їх у військові поселення і навіть продавати з публічного торгу для погашення державних асигнацій.⁵⁶⁶

Землі, відведені селянам у порядку земельного устрою, стали їхніми наділами. Так виникла окрема категорія земель – надільні землі. Їхній правовий статус мав своєрідні риси, які були обумовлені самою метою наділення селян землею. Оскільки землю селянам дали для забезпечення прожитку і виконання обов'язків перед поміщиком і державою, то в інституті надільного землеволодіння поєдналися приватні інтереси поміщиків і селян з публічним інтересом держави. Останній полягав не лише у фіскальному моменті, – держава не могла допустити у випадку безземельного звільнення появи мас жебраків. Право власності за відведену у наділ землю залишалось за поміщиком, але воно було обмежене правом селян на постійне і незмінне користування наділом за визначені повинності на користь поміщика.

Певна непослідовність у вирішенні аграрного питання в імперії була об'єктивно зумовленою. Якщо в країнах Західної Європи ліквідація феодално-кріпосницької системи відбулася в результаті буржуазних революцій, то в Російській імперії

⁵⁶⁶ Дружинин Н.М. Государственные крестьяне в дворянских и правительственных проектах 1800-1833 гг. // Исторические записки. – Т.7. – М., 1940. – С.150.

реформа поземельних відносин здійснювалася не революційним шляхом і не буржуазією, а вольовим рішенням імператора і становою дворянською державою. Відомо, наприклад, що в епоху царювання Миколи I було створено 11 секретних комітетів по звільненню селян та вживалися заходи по обмеженню їх особистої залежності. Самі проекти реформи розроблялися поміщиками-землеволодільцями задля зміцнення наявної станової державної влади. Однак, як зазначив сучасний американський дослідник Р. Пайпс, «В економічному плані смертний час для дворянства пробив у 1861 р... Після 1861 р. дворянство ... статус привілейованого стану ... стало втрачати».⁵⁶⁷

Реформа 1861 р. залишила величезні земельні багатства за колишніми володільцями. Проте рідко у цих володіннях, площею більше 1 тис. дес., можна було зустріти організоване, раціональне господарство. В наступні десятиліття такі латифундії стали головною базою для збереження відробіткової системи та здачі земель селянам в оренду дрібними ділянками.

⁵⁶⁷ Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн.1. Агония старого режима. 1905-1917. – М., 2005. – С.118-119.

РОЗДІЛ 3

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШЕ ПОРЕФОРМЕНЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ (1861-1881 рр.)

3.1. Пореформений землеустрій

Основною формою поземельних відносин, які були створені реформою 19 лютого 1861 р., стало закріплення безстрокового користування землею за селянами з безстроково зобов'язаними за це стосунками між ними і поміщиком. Аграрна реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання. Деяко пізніше, з поступовим розвитком землевлаштувальної політики, а також під впливом внутрішньополітичних факторів, цей момент було переглянуто в бік обов'язкової вимоги чинного законодавства і формального наділення землею у власність.

Після поширення на колишніх поміщицьких селян «Положень» 19 лютого, близькими до становища тимчасово зобов'язаних селян виявилася категорія колишніх поміщицьких зобов'язаних селян, яка з'явилася після указу від 2 квітня 1842 р.⁵⁶⁸ За цим нормативним актом поміщикам було надане право укладати з селянами договори про надання їм, за обумовлені повинності, в користування земельні наділи. Протягом царювання Миколи I в розряд зобов'язаних селян по

⁵⁶⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.17. – №15462.

імперії перейшло лише 24708 кріпаків.⁵⁶⁹ Основна частина їх припадала на Подільську губернію, де в 1849 р. було переведено в розряд зобов'язаних селян 15056 ревільських душ графа М. Потоцького.⁵⁷⁰ Селяни отримали в користування 50252 дес. орної землі, 16052 дес. сіножатей і пасовиськ, тобто на душу чоловічої статі в середньому припадало біля 5 дес. За користування землею вони зобов'язані були сплачувати оброк в розмірі 72855 крб. В грудні 1850 р. схожий договір було укладено між графом Ф. Потоцьким і селянами Уманського повіту Київської губернії (8502 ревільських душ). За ним селяни отримали у користування 21597 дес. земельних угідь, а за користування 1 дес. сплачували від 1,47 крб. до 1,88 крб. Крім цього, сільські громади повинні були виділяти в якості річних служників бобилів та сиріт, а також маєткових робітників за певну винагороду.⁵⁷¹ Оскільки ці селяни належали до розряду вільних сільських мешканців і перебували у вільно-договірних відносинах з власниками землі, то реформа на них безпосередньо не поширювалася, а договори продовжували залишатися в силі. Разом з тим, сторонам, за обоюсторонньою згодою, дозволялося клопотатися про застосування до них «Правил» 19 лютого 1861 р. Головний комітет з влаштування селянського стану рішенням від 13 жовтня 1861 р. дозволив поширювати на цю категорію селян положень реформи, але зазначалося, що за зобов'язаними селянами зберігалися всі надані їм пільги як стосовно порівняно більших розмірів наділів, так і стосовно нижчих повинностей.⁵⁷²

До початку проведення аграрної реформи на Правобережній Україні продовжувати існувати поїезуїтські маєтки. З прибутків цих маєтків ще до реформи 19 лютого 1861 р. був створений так званий «едукатійний фондуш» для утримання навчальних закладів. Маєтки продавалися державою без сплати оціночної вартості, але з вимогою подальшої виплати 6% від цієї суми до «едукатійного фондуша». У 1807 р. цю земельну власність було визнано повною власністю її володільців, але з

⁵⁶⁹ Власть и реформы. От самодержавной к Советской России. – М., 2006. – С.254.

⁵⁷⁰ Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах ІЦІАУ м. Київ // Історія України. – 1997. – №18. – С.6-7.

⁵⁷¹ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – С.388-389.

⁵⁷² Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная устроительная политика. – СПб., 1913. – С.126.

визнанням за ними боргу до «едукатійного фондуша» в розмірі 25% вартості цих маєтків, тобто оцінка маєтків була підвищена на 25%, і платіж 6% тепер вираховувався з нової суми.⁵⁷³ На поїезуїтських селян була поширена дія реформи, а сам маєток, після виділу селянських угідь, виключався з категорії поїезуїтських. З викупної винагороди цим поміщикам виключалася лише та сума, якої було б досить для покриття обов'язкових виплат на користь «едукатійного фондуша».⁵⁷⁴ Відповідно до положень закону 18 грудня 1861 р.⁵⁷⁵ володільцям цих маєтків надавалося право звільнитися від цих виплат і набувати маєток у повну власність шляхом внесення відповідної суми безстроковими облігаціями або свідоцтвами безперервного доходу.

Відповідно з нормами, встановленими «Загальними положеннями», у Правобережній Україні було сформовано 175 мирових ділянок, в тому числі: в Київській губернії – 68, в Подільській – 59 і у Волинській – 48. На кожну з ділянок призначався один мировий посередник з числа потомствених дворян-поміщиків, який володів земельним цензом від 150 до 500 дес. землі, та один-два кандидати.⁵⁷⁶ Кандидатури мирових посередників підбиралися з березня по квітень 1861 р. згідно загальноімперської процедури, яка надавала місцевому дворянству значну самостійність при висуненні їх кандидатур.⁵⁷⁷ За цих обставин важко було сподіватися, що мирові посередники тут чесно реалізують основний принцип «Місцевого Положення» – повернення площі селянських земель до рівня, встановленого інвентарями 1847-1848 рр.

Після створення інституту мирових посередників уряд приступив до безпосередньої реалізації «Положень» 19 лютого 1861 р. – до складання уставних грамот. Давалася взнаки організаційна невідповідність місцевих державних органів. Так, за цей рік у Подільській губернії уставні грамоти було складено лише у

⁵⁷³ Там само. – С.213-214.

⁵⁷⁴ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4612, арк. 2-3, 9.

⁵⁷⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, відд.ІІ. – №37761.

⁵⁷⁶ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90 роки ХІХ ст.). – К., 1970. – С.101.

⁵⁷⁷ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, відд.І. – №36660.

56 сільських громадах, причому у Брацлавському, Літинському, Могилівському і Ольгопільському повітах не було жодної спроби викупу поміщицьких земель.⁵⁷⁸ За даними П.Щербини, на 24 квітня 1862 р. в Подільській губернії було введено всього 9 уставних грамот.⁵⁷⁹ За уставними грамотами, складеними до 1863 р., площа селянської надільної землі в порівнянні з інвентарями 1848 р. зменшилася у Волинській губернії на 33,5 тис. десятин, у Київській – на 160,3 тис. десятин і у Подільській – на 344,8 тис. десятин.⁵⁸⁰

Аналіз «Місцевого положення» вказує, що воно давало можливість поміщикам відбирати у селян землі офіційним шляхом. Право селян клопотати перед мировим посередником повернення в їх користування відібраної мирської землі відповідно до статті четвертої обмежувалося статтею п'ятою, в якій зазначалося, що подібні клопотання розглядалися, якщо їх порушувала вся сільська громада.⁵⁸¹ Але ж інвентарний наділ давався кожному селянину окремо на двір і у губерніях Правобережної України землекористування селян було подвірним. Отже, при складанні уставної грамоти поміщик відбирав від інвентарного наділу землю окремого двору, а для скарги селянина необхідна була вимога всієї сільської громади. Стаття шоста «Місцевого положення» прямо передбачала, що клопотання селян про повернення відібраної у них землі повинно перевірятися мировим посередником і лише після висновку останнього це клопотання розглядається губернським у селянських справах присутствієм. Таким чином, право селян вимагати повернення відібраної у них землі, відповідно до статті четвертої, було поставлене в пряму залежність від мирового посередника, який теж був місцевим поміщиком. Та навіть коли вся громада клопотала про повернення відібраної землі, і коли мировий посередник робив позитивні для селян висновки, і в цьому випадку останні не завжди могли одержати забрану у них землю. Поміщики могли прямо посилатися на статтю

⁵⁷⁸ Кузін Б. Земельна реформа 1861 р. на Хмельниччині: старт кооперативного руху // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (3-4 липня 1998 р.). – Хмельницький, 1998. – С.59.

⁵⁷⁹ Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії (до питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Україні. Наукові записки. – Т.13. – К., 1960. – С.213. (окремий відбиток).

⁵⁸⁰ Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). – К., 1899. – С.40-41.

⁵⁸¹ ПЗЗРІ-П. – Т.36, відд.І. – №36664. – С.308.

восьму, в якій зазначалося, що в таких випадках губернське присутствіє «керується правилом, що одна різниця між кількістю мирового наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який перебував у дійсному користуванні селян, сама по собі не являє повного доказу на користь пред'явленого селянами клопотання».⁵⁸² Отже, статті п'ята, шоста і восьма зводили нанівець право селян на відновлення інвентарного землекористування.

Наділення землею у такий спосіб, як це передбачалося «Положеннями» 19 лютого 1861 р., викликало локальні заворушення і пасивний спротив з боку селян, який виражався у відмові підписувати уставні грамоти та продовжувати виконувати на користь поміщика повинності.⁵⁸³ Під час введення уставних грамот із жовтня 1861 по січень 1863 р. у Волинській губернії відбулося близько 100 виступів селян, в яких взяли участь 61350 осіб із 106 населених пунктів.⁵⁸⁴ Навесні 1861 р. понад 40 тис. селян Брацлавського і Ольгопільського повітів відмовилися виконувати повинності на користь поміщиків.⁵⁸⁵ За даними М. Лещенка, протягом березня 1861 – січня 1863 років у Правобережній Україні відбулося 1154 селянських виступи, спрямованих проти реалізації реформи.⁵⁸⁶

За інформацією міністра внутрішніх справ Валуєва, яку він представив Олександрю II на початку січня 1863 р., кількість селян Правобережної України, які підписали уставні грамоти, була наступною (табл. 3.1).

Січневе польське повстання 1863 р., яке в губерніях Правобережної України так і не набуло розмаху, стало приводом для перегляду основ реформування поземельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з місцевим польським дворянством. Адже польські землеволодільці

⁵⁸² Там само. – С.308.

⁵⁸³ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3260.

⁵⁸⁴ Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1752/52>

⁵⁸⁵ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.184.

⁵⁸⁶ Підраховано за: Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.112.

обіцяли селянам в разі перемоги повстання вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 десятини.⁵⁸⁷

Таблиця 3.1⁵⁸⁸

Дані про хід складання уставних грамот на 1 січня 1863 р.

Назва губернії	Число підписаних уставних грамот	Число душ	Число не підписаних уставних грамот	Число душ	% селян, які підписали уставні грамоти
Волинська	463	66312	550	80045	45,30
Київська	844	260977	596	164928	61,27
Подільська	931	272765	916	209139	56,51
Разом	2238	600054	2062	454112	56,92

Вже указом від 1 березня 1863 р. тимчасово-зобов'язаний стан передбачалося ліквідувати до 1 травня 1863 р. в білоруських та литовських губерніях.⁵⁸⁹ Проте питання про введення обов'язкового викупу зіткнулося з опором генерал-губернатора Анненкова, який не був прибічником цієї ідеї.⁵⁹⁰ 23 липня 1863 р. Валуєв подав до Головного комітету з влаштування селянського стану документ про введення обов'язкового викупу у Правобережній Україні. Він детально розглянув ситуацію в південно-західних губерніях, підкресливши відмінність її від стану справ у північно-західних губерніях на момент введення обов'язкового викупу. На момент

⁵⁸⁷ Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12. - Кам'янець-Подільський, 2004. – С.130.

⁵⁸⁸ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1970. – С.195-196.

⁵⁸⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, відд.І. – №39337.

⁵⁹⁰ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.24-25.

введення обов'язкового викупу там було укладено лише 10 угод між поміщиками і селянами, які стосувалися 1165 душ, причому жодна з них не була затвердженою Головною викупною установою, а у губерніях Правобережної України на липень 1863 р. було укладено 1052 угоди, з яких 119 вже були затверджені, і які стосувалися 220802 душ селян.⁵⁹¹

Головний комітет з влаштування селянського стану 25 липня 1863 р. одногolosно вирішив поширити на Київську, Волинську і Подільську губернії дію указу від 1 березня 1863 р. про припинення обов'язкових відносин селян до поміщиків у північно-західних губерніях з наступними змінами: 1) У північно-західних губерніях селяни переводилися на оброк, зменшений на 20%; в губерніях же Правобережної України селян переводили відразу на зменшені у порівнянні з оброком платежі. 2) Всі угоди, затверджені Головною викупною установою, а також губернськими у селянських справах присутствіями, якщо їх визнає правильними Головна викупна установа, залишалися правомочними. 30 липня це рішення було затверджене Олександром II.⁵⁹² Стан обов'язкових відносин скасовувався з 1 вересня 1863 р., селяни оголошувалися селянами-власниками і замість відробітку повинностей на користь поміщика зобов'язувалися сплачувати в казну викупні платежі за надільні землі.

8 жовтня 1863 р. були затверджені також «Тимчасові правила щодо сплати селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам у губерніях Київській, Подільській і Волинській»⁵⁹³ та «Правила про порядок перетворення по маєткам Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти».⁵⁹⁴ Згідно них перетворення уставних грамот у викупні акти мало здійснюватися мировими посередниками. З'їздам мирових посередників ставилося завдання здійснювати перевірку правильності складання уставних грамот з правом

⁵⁹¹ Зайончковський П.А. Назв. праця. – С.224.

⁵⁹² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, відд.І. – №39928.

⁵⁹³ Там само. – Т.38, відд.ІІ. – №40101.

⁵⁹⁴ Там само. – №40102.

виправлення невірних складених грамот як стосовно розміру наділу, так і стосовно суми викупних платежів.

Щойно мирові з'їзди приступили до перевірки уставних грамот та перетворенню їх у викупні акти, до них стали надходити скарги на невідповідність викупних платежів вартості землі. Так, у постанові Волинського у селянських справах присутствія від 13 травня 1864 р. прямо вказувалося, що земля оцінюється занадто дорого: «таким чином, наділення землею, замість зміцнення благополуччя селян, приведе їх до важкого становища, а у деяких випадках – до розорення».⁵⁹⁵ Командир Херсонського піхотного полку, який перебував в м. Овруч Київської губернії, у своєму рапорті від 28 березня 1864 р. зазначав наступне: «Тут земля дев'ятої місцевості і продавалася вона завжди від 5 до 9 крб. сріблом за десятину. Разом з тим, ця земля при переході у селянську власність оцінена значно дорожче, так що викупна сума, яка сплачується поміщикам, доходить до 1,35 крб. в рік за десятину, що протягом 49 років викупних виплат складе 66,15 крб. Однак від цієї землі неможливо очікувати відповідного прибутку. ... труднощі з внесенням викупних грошей вже помітні у Радомишльському повіті, де роти Бессарабського піхотного полку перебувають у різних селах з метою екзекуційною для стягнення з селян викупних грошей».⁵⁹⁶

У листі Ямпільського повітового з'їзду мирових посередників йшлося про те, що невідповідність між доходністю наділу і викупними платежами, навіть після пониження їх на 20%, змушує селян відмовлятися від додаткового наділу у різних повітах Подільської губернії.⁵⁹⁷ У Волинській губернії селяни теж відмовлялися від додаткового наділу, оскільки «селянин швидше заорендує за дешеву плату землю в поміщика, ніж погодиться платити за додатковий наділ».⁵⁹⁸ Необхідно зазначити, що уряд зреагував на це дуже швидко: вже 3 вересня 1864 р. було видано закон, який дозволив селянам «при відмові викупити весь інвентарний наділ» викупляти «ту

⁵⁹⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част.1, арк. 68-68 зв.

⁵⁹⁶ Там само, арк. 86-86 зв.

⁵⁹⁷ Там само, арк. 8-9, 22-25, 28 зв.-29.

⁵⁹⁸ Там само, арк. 437.

кількість землі, яка перебувала у дійсному користуванні селян при виданні Положень 19 лютого з наданням їм права на викуп залишкової частини інвентарного наділу протягом 9 років».⁵⁹⁹ Таким чином, певна частина землі залишалася на дев'ять років виведеною з господарського обігу, оскільки власник її не був чітко визначений.

Про необхідність зниження викупних платежів, але вже з метою послаблення позицій польського землеволодіння, писав і Київський військовий губернатор у листі до Генерал-губернатора Анненкова від 24 березня 1864 р. Пропонуючи понизити викупні платежі він, зокрема, констатує, що в сусідніх Чернігівській, Полтавській і Херсонській губерніях хоча й існує тимчасово зобов'язаний стан, але повинності значно нижчі встановлених для місцевих селян. Ця обставина, особливо за існуючих політичних умов краю, може мати шкідливий вплив на селян, «які допомагали уряду в придушенні польського повстання з більшою відданістю і самопожертвою, ніж селяни Мінської губернії і особливо Царства Польського. За статистикою число російських поміщиків поступово зменшується в міру віддалення від Дніпра на захід. В Київській губернії співвідношення російських і польських землевласників становить 1:6... У Волинській і Подільській губерніях це співвідношення 1:11. Отже, ...зменшення викупних платежів... буде впливати переважно на польських поміщиків».⁶⁰⁰ Дійшло до того, що Радомишльський з'їзд мирових посередників запропонував доповнити наявні дев'ять місцевостей, на які ділилася Правобережна Україна, «трьома нижчими – 10, 11 і 12, яких немає в Положенні 19 лютого, але які з'являться в натурі у Радомишльському та у північній частині Київського повіту».⁶⁰¹

Дійсно, земля по викупу обходилася селянам значно вище її продажної ціни, в силу чого вимагалось додаткове пониження викупних платежів. Тому Головний комітет з влаштування селянського стану виніс рішення, яке надавало право губернським у селянських справах присутствіям при затвердженні викупних актів знижувати викупні платежі у розмірі до 15%. Якщо ж необхідно було знижувати

⁵⁹⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, відд.І. – №41251. – С.873.

⁶⁰⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част.1, арк. 5-6 зв.

⁶⁰¹ Там само, арк. 527.

викупні платежі більше, ніж на 15%, то губернські у селянських справах присутствія зобов'язувалися отримувати спеціальний дозвіл Київської тимчасової комісії, яка у виключних випадках мала право допускати зниження платежів на більший відсоток. Одночасно з цим викупні угоди, розглянуті губернськими у селянських справах присутствіями до 30 липня 1863 р. і не затверджені Головною викупною установою, призупинялися і підлягали перегляду. У випадку поступлення заяв селян про обтяжливість викупних платежів по затвердженим і приведеним у виконання угодам, Київській тимчасовій комісії надавалося право клопотатися перед міністром внутрішніх справ про внесення справи на перегляд до Головного комітету з влаштування селянського стану.⁶⁰²

Ці заходи активно втілювалися в життя. З'їзди мирових посередників почали переглядати викупні акти. Подільська казенна палата повідомляла, що станом на 3 жовтня 1868 р. 226 сільських громад (74184 ревільських душ) перейшли на викуп за добровільними угодами, 18530 сільських громад (402732 ревільських душ) – за викупними актами, а по 2621 сільській громаді (114226 ревільських душ) тривають розгляди з'їздами мирових посередників.⁶⁰³ Перегляду в бік зменшення розміру повинностей сприяло те, що новим генерал-губернатором став рішучий прибічник якнайшвидшого виведення селянства з-під впливу польських поміщиків О.Безак, який поставив питання, пов'язані із зменшенням для селян викупних платежів за землю під особистий контроль.⁶⁰⁴ Мирові посередники на місцях часто понижували розмір селянських повинностей більше, ніж це передбачалося законодавством. Так, наприклад, у Балтському повіті Подільської губернії зниження повинностей для нарахування викупних платежів коливалося у межах від 21,1% до 46,39%.⁶⁰⁵ За даними дослідника Д. Ріхтера відсоток пониження повинностей складав: по Київській губернії – 41, по Волинській – 58 і по Подільській – 45.⁶⁰⁶ За іншими

⁶⁰² Зайончковський П.А. Назв. праця. – С.226.

⁶⁰³ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3291, арк. 90.

⁶⁰⁴ Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи Російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) // Історія України. – 1999. – №38. – С.3.

⁶⁰⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 65, арк. 3 зв.; спр. 71, арк. 3 зв.; спр. 83, арк. 4; спр. 242, арк. 3.

⁶⁰⁶ Зайончковський П.А. Назв. праця. – С.229.

даними – відповідно на 38,1%, 60,7% і 45,3%.⁶⁰⁷ Необхідно зазначити, що по окремим населеним пунктам того чи іншого повіту викупні платежі були неоднаковими навіть у тих випадках, якщо вони належали до однієї і тієї ж місцевості.

Не дивлячись на значне пониження платежів, вони все ж перевищували дійсну вартість землі. Так, Волинське губернське у селянських справах присутствіє повідомляло, що в губернії, залежно від якості, продажна ціна 1 дес. землі коливалася від 5 до 37 крб., а селяни в другій місцевості набували надільну землю по 44,31 крб., у восьмій – по 19,86 крб.⁶⁰⁸ За даними Д. Пойди, викупна ціна землі в середньому перевищувала її ринкову вартість у Київській губернії на 26,4%, у Волинській – на 11,4%, а у Подільській – аж на 86,4%.⁶⁰⁹ М. Слабченко, порівнюючи викупну ціну з банківською оцінкою, наводить ще більші цифри цього перевищення: у Київській губернії – на 96,5%, у Волинській – на 81% і у Подільській – на 100%.⁶¹⁰

Для пришвидшення реформи навесні 1865 р. урядом було прийнято ряд рішень, покликаних забезпечити цей захід. Так, 4 квітня 1865 р. у Правобережній Україні було збільшено чисельність мирових посередників на 30 осіб за рахунок відсоткового збору з маєтків поміщиків-поляків. В результаті цього збільшилося і число мирових дільниць. Поряд з повітовими мировими з'їздами були створені спеціальні відділення перевірки, які повинні були займатися «...виключно перевіркою уставних грамот та перетворенням їх у викупні акти».⁶¹¹ Ці відділення були необхідними і через високий рівень безграмотності серед волосних посадовців. Сучасник подій, історик Й. Ролле свідчив, що під час формування органів селянського самоврядування у Подільській губернії виявилось лише 6 осіб на всю губернію, які могли виконувати обов'язки волосних писарів.⁶¹²

⁶⁰⁷ Шаховской Д.И. Выкупные платежи // Великая реформа: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – С.113.

⁶⁰⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част.1, арк. 71, 295-295 зв.

⁶⁰⁹ Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.). – Дніпропетровськ, 1960. – С.34.

⁶¹⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. – Т.2. – К., 1927. – С.7.

⁶¹¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від. І., 1865. – СПб., 1867. – №41978. – С.389.

⁶¹² Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольский, 1867. – С.59.

Поряд з цим рішенням уряд зберіг за селянами не розмежованих маєтків Правобережної України право випасу худоби на поміщицьких землях, де до 19 лютого 1861 р. «існувало спільне поміщика і селян користування толокою в одному й тому ж полі», аж до часу відділення селянських земель від поміщицьких.⁶¹³ Крім того, одночасно з цим були прийняті ще два закони. Перший з них – «Про усунення перешкод, які зустрічаються при розгляді і встановленні меж інвентарного наділу селян у помістях Південно-Західного краю»⁶¹⁴ – передбачав право селян вимагати від поміщика прирізки землі, якщо виявиться, що «зміни у складі мирської землі відбулися внаслідок: а) розділу маєтку між співволодільцями; б) продажу частини землі маєтку; в) переселення селян і г) внаслідок існування переложного способу господарювання».⁶¹⁵ Інший закон – «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю»⁶¹⁶ – визнавав право включати ці угіддя до складу селянських наділів, навіть якщо вони і не значилися у інвентарних описах.

Нарешті, 8 квітня 1865 р. Головний комітет з влаштування селянського стану прийняв досить важливе рішення «Про підлеглість і порядок розгляду справ, які виникають у Південно-Західному краї по попереднім викупним угодам та оголошенням і по новим викупним актам»⁶¹⁷. Принципово новим у цьому рішенні було те, що воно надавало селянам право оскарження і тих викупних угод, які були затвержені Головним комітетом до 30 липня 1863 р., в той час, як раніше ці угоди не підлягали перегляду за жодних обставин. У випадку їх оскарження мировий з'їзд повинен був розслідувати кожен конкретний випадок. Рішення це було викликане тим, що при укладенні викупних угод, оформлених до 30 липня 1863 р., були допущені різного роду зловживання стосовно визначення селянських надільних земель. З іншого боку, пункт А третьої статті вимагав від з'їздів мирових посередників обмежуватися лише порівнянням умов грамоти, угоди чи акту «тільки з інвентарними правилами, Положеннями 19 лютого 1861 р. і взагалі з тими законами,

⁶¹³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від. I, 1865. – СПб., 1867. – №41979. – С.389-390.

⁶¹⁴ Там само. – №41980. – С.390-391.

⁶¹⁵ Там само. – С.390.

⁶¹⁶ Там само. – №41981. – С.391-392.

⁶¹⁷ Там само. – №42043.

які існували» під час їх складання, «а не з наступними законами і урядовими заходами». Іншими словами, було прямо заборонено давати зворотну силу обмежувальним законам, які були прийняті після повстання 1863 р. Отже, уряд розумів небезпеку акцентування національного питання при врегулюванні стосунків між українськими селянами і польськими землевласниками і тим самим політизації земельних відносин між ними. Він підійшов до цієї проблеми так, щоб селяни не усвідомлювали, що в такому певному політичному контексті можна посягати і на приватну власність поміщиків.

Для організаційного забезпечення проведення реформи уряд подбав і про нові кадри мирових посередників. Японський дослідник Кімітака Мацузато влучно назвав їх «комісарами, об'єднаними навколо генерал-губернатора в боротьбі з полонізмом».⁶¹⁸ Так, з метою заохочення приїзду чиновників з внутрішніх російських губерній, 5 березня 1864 р. було прийняте рішення про збільшення заробітної платні чиновникам міністерства внутрішніх справ у губерніях Правобережної України на 50%.⁶¹⁹ Законами 14 липня⁶²⁰ і 2 листопада⁶²¹ 1864 р. було дозволено офіцерам армії і флоту поступати на службу в мирові установи Правобережної України, причому період перебування на посадах мирових посередників зараховувався як дійсна військова служба.⁶²² За рахунок відсоткового збору з маєтків поляків-поміщиків і доходів від секвестрованих маєтків Правобережної України були збільшені на 50% оклади місцевим чиновникам межового відомства⁶²³ і міністерства юстиції.⁶²⁴ Цілком природно, що всі ці заходи Головного комітету з влаштування селянського стану сприяли пришвидшенню реалізації реформи, однак до кінця 1870-х рр. перевірка і затвердження викупних актів ще не були закінчені. Для прикладу наведемо дані про

⁶¹⁸ Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – 2003. – №9. – С.77.

⁶¹⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, відд.І. – №40656.

⁶²⁰ Там само. – №41066.

⁶²¹ Там само. – Т.39, відд.ІІ. – №41405.

⁶²² ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 109.

⁶²³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, відд.ІІ. – №41459.

⁶²⁴ Там само. – №41635.

перетворення уставних грамот у викупні угоди по Подільській губернії за 1868 р. (табл. 3.2).

Таблиця 3.2⁶²⁵

Динаміка перетворення уставних грамот у викупні угоди в Подільській губернії у 1868 р.

Місяць	План розгляду	Подано на розгляд у Головну викупну установу	Затверджено у Головній викупній установі	Здійснено введення у володіння на місці
Січень	1938	1666	695	273
Лютий	1938	1681	720	274
Березень	1938	1720	788	—
Квітень	1942	1786	822	284
Травень	1937	1803	912	394
Червень	1945	1809	1035	488
Липень	1945	1829	1151	601
Серпень	1965	1840	1235	682
Вересень	1968	1859	1356	774
Жовтень	1980	1874	1410	812
Листопад	1963	1895	1465	884
Грудень	1964	1904	1520	918

Отже, перетворення уставних грамот на викупні угоди було тривалим процесом. З даних таблиці видно, що не всі уставні грамоти, які поступали з повітів, могли бути відразу ж надіслані на затвердження. На нашу думку, ця різниця пояснюється тим,

⁶²⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3291, арк. 4 зв. - 5, 9 зв. - 10, 14 зв. - 15, 29 зв. - 30, 50 зв. - 51, 60 зв. - 61, 81 зв. - 82, 93 зв. - 94, 104 зв. - 105, 113 зв. - 114, 160 зв. - 161, 167 зв. - 168.

що після 1863 р. основна маса мирових посередників була вихідцями з інших районів імперії, які не знали місцевої специфіки, а тому не могли правильно скласти уставну грамоту. Виникали проблеми і з обрахуванням земельних площ, оскільки російські чиновники слабо розбиралися у мірах, які існували ще з часів існування Речі Посполитої. Як свідчив кореспондент Вільного економічного товариства, виходець з Росії Ф.Трејмут, у Правобережній Україні «морґ холмський, яким тут користуються, становить 1317 російських квадратних сажнів; 800 таких морґів становлять 439 дес., 6 морґів – 1 ризу, 5 риз – 1 влок. Всі землі тут розбиті на ризи; жодної іншої міри не визнають».⁶²⁶ Цю тезу підтверджує і високий відсоток (біля 50% в середньому) уставних грамот, які поверталися на доопрацювання на місцях. Подібна ситуація спостерігалася й у Волинській та Київській губерніях. За даними міністерства внутрішніх справ від 4 серпня 1882 р. по всім трьом губерніям краю на 6263 викупних угоди 1004 виявилися невірно складеними. Цього ж року генерал-губернатор О.Дрентельн зауважив, що «подібний стан справ у Південно-Західних губерніях, де викупна операція триває вже біля 20 років, не можна терпіти».⁶²⁷

Традиційно вважається, що переведення на викуп автоматично означало наділення селянина земельною ділянкою в натурі. Проте уставні грамоти і викупні угоди не базувалися на кадастрах: ні конкретне місцезнаходження земельної ділянки, ні її кордони не були визначеними. Такий метод наділення землею не відповідав умовам Правобережної України, де не було традицій общинного землеволодіння і тому вимагалось укладання додаткових угод. У звіті за 1883 р. київський губернатор основною причиною плутанини в земельних відносинах між селянами назвав протиріччя між традиційною формою селянського землеволодіння і способом проведення викупної операції. На його думку, тут землеволодіння «завжди було подвірним» і «Місцеве положення» від 19 лютого 1861 р. це підтвердило. Проте, «з метою спрощення важкої викупної операції землі були відведені не окремим

⁶²⁶ Труды Императорского вольного экономического общества. – Т.IV. – СПб., 1866. – С.401-402.

⁶²⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3456, арк. 1, 14.

домогосподарям, а всій сільській громаді». ⁶²⁸ Викупні угоди фіксували лише загальну площу земельних ділянок дворів, подвірні ділянки не розмежовувалися. Таким чином, адміністрація лише встановлювала загальну площу земель, відведених певній селянській громаді, а потім вже на місці ця земля розподілялася всередині громади між селянськими розрядами (тяглі, піші, городники) незалежно від реальної кількості землі, яка у була в домогосподарствах. Всі повинності селян перед урядом були міцно прив'язані до громади, а не до конкретних дворів. В результаті цього відбулося неприродне змішання двох різних видів землеволодіння: «З одного боку, фактично і за законом продовжувало існувати старе подвірне володіння, але без юридичного визначення меж, ...і, отже, без можливості судового захисту. З іншого боку, викупною практикою створено було мирську земельну власність, яка також не базувалася на точно визначеному законі, без розуміння відносин між громадою і окремими особами, і тому вона підлягала претензіям кожного її члена». ⁶²⁹

Відразу після скасування кріпосного права подібний юридичний казус не виглядав серйозною проблемою, але зростання чисельності населення, і, відповідно, зростання у частини селян потреби у перерозподілі землі, перманентно загострювало ситуацію. Оскільки в губерніях Правобережної України земельна проблема була найважливішим політичним питанням, то вже на початку 1880-х рр. на мирових посередників було покладене важке завдання по відведенню селянських земель конкретним дворам на основі кадастру.

В більшості випадків викупні угоди в регіоні включали «основні викупні акти», складені в середині 1860-х рр., та «додаткові акти», які з'явилися пізніше. До того ж, місцева адміністрація на чолі з генерал-губернаторами не обмежилася згаданою перевіркою уставних грамот і викупних угод, організованою безпосередньо після повстання 1863 р., і здійснювала безкінечні перевірки аж до ХХ ст. Характерно, що основні приписи «Положення» від 8 квітня 1865 р., які визначали процедуру подання

⁶²⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 537, спр. 230, арк. 3 зв. - 4.

⁶²⁹ Там само, арк. 4 зв.

скарги на хибність складення уставних грамот і викупних угод, були внесені до «Інструкції» 1904 р. для мирових посередників Правобережної України.⁶³⁰

Необхідно зазначити, що реформа дещо поліпшила становище селянства. Так, за офіційними даними, суттєво зросла загальна площа селянського надільного землекористування (табл. 3.3). За даними Д.Ріхтера, який проаналізував 7639 викупних угод із загальної кількості 7994, площа угідь у селян зросла на 18% (з 3396535 дес. до 4016604 дес.). По губерніям Правобережної України збільшення загальної земельної площі колишніх поміщицьких селян виглядало наступним чином (табл. 3.4)

Таблиця 3.3⁶³¹

Зміни площі селянського землекористування (1860-1878 рр.)

Назва губернії	До реформи	За даними 1877-1878 рр.	Збільшення розмірів селянського землекористування	
	в тис. дес.		в тис. дес.	у відсотках
Волинська	1205,8	1639,7	433,9	35,9
Київська	1072,3	1426,8	354,5	33,1
Подільська	939,6	1216,5	276,9	22,8

В окремих повітах середній відсоток прирізок коливався досить сильно. Так, по Київській губернії від 51% (Сквирський повіт) до 5% (Черкаський), по Подільській губернії - від 9% (Ушицький повіт) до 27% (Балтський повіт), по Волинській - від

⁶³⁰ Там само, оп. 703, спр. 289, арк. 78-79.

⁶³¹ Анисимов В.И. Наделы // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. VI. – М., 1911. – С.92-93.

10% (Острозький, Дубенський повіти) до 24% (Ковельський повіт).⁶³² За даними О.Рєєнта наділи селян збільшилися у Київській губернії на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%.⁶³³

Таблиця 3.4⁶³⁴

Збільшення земельної площі колишніх поміщицьких селян

Назва губернії	Площа землі до переходу на викуп, в дес.	Площа землі після переходу на викуп, в дес.	Відсоток збільшення площі
Київська	1071115	1300356	21
Подільська	960412	1142252	18
Волинська	1365008	1573996	15

Наведені цифри, які характеризують збільшення селянських земель, не можна розглядати як абсолютно точні. Кількість їх була не завжди точно визначена, бо в частині викупних актів не виділялася окремо «незручна земля»*, внаслідок чого визначити точно розмір прирізок досить важко. Сам генерал-губернатор О.Дрентельн у 1882 р. змушений був визнати, що «неможливо отримати навіть приблизне уявлення про землевлаштування селян».⁶³⁵ Зрештою, як влучно підмітив В.Анісімов, «не варто забувати того, що справа зводилася, переважно, до реставрації селянського

⁶³² Там само.

⁶³³ Рєєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // УІЖ. – 2011. - №1. – С.47.

⁶³⁴ Зайончковский П.А. Назв. праця. – М., 1970. – С.228.

⁶³⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3456, арк. 14 зв.

землекористування, яке було встановлене інвентарями і порушене через зловживання землеволодільців».⁶³⁶

Варто зазначити, що переважна маса колишніх кріпосних селян Правобережної України приступили до викупу відповідно до указу 30 липня 1863 р. Так, у період з 19 лютого 1861 р. по 30 липня 1863 р. на викуп у регіоні було переведено у Волинській губернії 7078 ревізьких душ, які отримали 20078 дес. земельних угідь, у Київській – 65622 ревізькі душі (137573,5 дес. земельних угідь) і у Подільській – 64755 ревізьких душ (128353,5 дес. земельних угідь). Після 30 липня 1863 р. і до 1 січня 1892 р. на викуп перейшло у Волинській губернії 408963 ревізькі душі (1626155,5 дес. земельних угідь), 483935 ревізьких душ (1244806 дес. земельних угідь) у Київській і 443546 ревізьких душ (1073972 дес. земельних угідь) – у Подільській губернії. Суттєво різнилася і сума викупних платежів. Ті селяни, які приступили до викупу до 30 липня 1863 р., сплачували за десятину більше, ніж ті, яких було переведено на викуп після цієї дати. Цю різницю подано у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5⁶³⁷

Назва губернії	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь до указу 30.07.1863 р., крб.	Сума викупних платежів за 1 дес. угідь після указу 30.07.1863 р., крб.	Різниця, крб. і %
Волинська	30,78	12,85	17,93, або 59,25%
Київська	38,11	25,87	12,24, або 32,12%
Подільська	44,5	26,72	17,78, або 39,96%

⁶³⁶ Анисимов В.И. Назв. праця. – С.97.

* „незручні землі” – це, як правило, землі, на яких не велося сільське господарство і які не оподатковувалися (дороги, майдани, яри, балки тощо)

⁶³⁷ Ежегодник Министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.196-197.

Середні суми викупних платежів за 1 дес. угідь, які сплачували колишні поміщицькі селяни, що перейшли на викуп після указу 30 липня 1863 р., в цілому відповідали середнім цінам на землю в регіоні. Так, за даними укладачів статистичних збірників міністерства фінансів у 1854-1858 рр. середні ціни за десятину становили: у Волинській губернії – 11,71 крб., у Київській – 21,44 крб. і у Подільській – 33,14 крб.⁶³⁸

У зв'язку з тим, що колишні поміщицькі селяни були переведені на обов'язковий викуп, постало питання про проведення схожого заходу стосовно державних селян, яких нараховувалося у Правобережній Україні 349174 ревільські душі⁶³⁹ (857428 осіб).⁶⁴⁰ З метою виведення їх з-під влади орендарів-поляків, ще 8 жовтня 1863 р. законодавчо була скасована шарваркова повинність.⁶⁴¹ Відтепер орендар змушений був платити державним селянам як вільнонайманим робітникам за виконання поточних ремонтних робіт у маєтку, а якщо відмовлявся, - то це було підставою для розірвання договору оренди. Крім того, розпочалося проведення нової люстрації, але цього разу до складу люстраційних комісій були допущені лише особи російського походження. Комісії отримали завдання обчислювати оброки так, щоб вони «у жодному разі не вийшли за межі строгої поміркованості» і не були вищими за середній рівень викупних платежів колишніх поміщицьких селян. Робота комісій просувалася дуже повільно через брак спеціалістів-землемірів та через заборону залучати до цих робіт осіб польського походження.⁶⁴² Аж 16 травня 1867 р.⁶⁴³ рішення Головного комітету про переведення державних селян на обов'язковий викуп було затверджене Олександром II. Згідно нього, їм надавалася у повну власність земля, якою вони користувалися. При цьому дозволялася прирізка до селянських наділів з запасних та інших вільних казенних земель, а також обмін селянських наділів на казенні землі з метою недопущення зменшення селянського

⁶³⁸ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.). – Ніжин, 2010. – С.84.

⁶³⁹ Підраховано за: Зайончковский П.А. Назв. праця. – С.289.

⁶⁴⁰ Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел центральным статистическим комитетом. – Вып. второй. – СПб., 1863. – С.272.

⁶⁴¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, відд.ІІ. – №40104.

⁶⁴² П.И.Лященко. Назв. праця. – С.221.

⁶⁴³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.42, відд. І. – №44590.

наділу. Визначення розміру селянського наділу, а також суми викупних платежів покладалося на особливі люстраційні комісії, які створювалися міністерством державного майна. Вони мали скласти люстраційні акти, які пред'являлися селянам у присутності мирових посередників. Складання і затвердження цих актів мало бути закінчено протягом 6 років. Розміри щорічних викупних платежів визначалися сумою річного оброчного податку, зменшеного на 10%. Вони мали сплачуватися щорічно до 1 січня 1913 р., тобто протягом 46 років.⁶⁴⁴ Селяни мали право і дострокової їх сплати шляхом внесення до казначейства капіталізованої суми щорічних викупних платежів, тобто такого капіталу, відсотки з якого дорівнювали б сумі цих платежів.

За одиницю вартості всіх повинностей за користування землею для державних селян було прийнята ринкова ціна 1 фунта жита (0,6-0,75 крб.). Була розроблена ціла система оцінювання. Так, 15 пудовий віз лугового сіна прирівнювався за ціною до 90 фунтів жита, а болотного – до 30. З 1 дес. орної землі високої якості чистий дохід складав 231 фунт жита, із землі середньої якості – 163 фунти, і з низькоякісних ґрунтів – 82 фунти жита. Чистий дохід від земель присадибних та городів рівнявся доходу з орних земель вищої якості відповідного населеного пункту. Вигони і пасовиська, для яких теж була складена внутрішня градація, прирівнювалися до земель найгіршої якості. Впливало на оцінювання вартості повинностей і місцезнаходження населеного пункту: оцінка для поселень, які були наближені до «головних пунктів збуту сільськогосподарської продукції», зростала, а для віддалених, навпаки, знижувалася.⁶⁴⁵ Після класифікації та оцінки земель селянського наділу вираховувався люстраційний оброк на землі. Він понижувався на 10% у порівнянні з викупними платежами колишніх поміщицьких селян в сусідніх чи суміжних маєтках, а по кожному населеному пункту – із середніми подесятинними оброчними платежами, які дійсно стягувалися з селян протягом останніх трьох

⁶⁴⁴ Держархів Тернопільської області, ф. 357, оп. 1, спр. 11, арк. 4.

⁶⁴⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част.1, арк. 183-184, 188.

років.⁶⁴⁶ Дані про величину встановлених для державних селян оброків, залежно від місцевостей, відображено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6⁶⁴⁷

Максимальні і мінімальні величини оброків для державних селян

Назва губернії	Максимальні і мінімальні величини оброків, у крб. за 1 дес.			
	садибна	орна	сіножать	пасовище
Волинська	2,24 – 0,7	2,24 – 0,39	1,7 – 0,37	1,34 – 0,3
Київська	1,55 – 0,8	1,55 – 0,25	1,67 – 0,25	0,68 – 0,1
Подільська	2,33 – 0,84	2,33 – 0,84	1,75 – 0,54	0,88 – 0,3

Після остаточного визначення люстраційного оброку обчислювався щорічний викупний платіж за землі, надані селянам за люстраційними актами. Люстраційні роботи, переважно, були закінчені на початку 1870-х років. В результаті були наділені землею значна кількість безземельних з відставних солдатів, переселенців, бобилів тощо. По окремих губерніях число душ, які знову отримали землю, становило: Київська – 35086, Подільська – 33456, Волинська – 22606. Поряд із наділенням безземельних були дещо збільшені розміри існуючих наділів в результаті здійснених прирізок малоземельним. Збільшення кількості землі, яка надавалася селянам на викуп, у порівнянні із тією, що перебувала в їхньому користуванні, складало: Київська – 113955 дес., Волинська – 259002 дес., Подільська – 51753 дес. В Київській губернії в число прирізаних 113955 дес. були включені більше 80 тис. дес. так званих запасних або вакантних земель, які номінально вважалися вільними, а фактично перебували у безстроковому орендному користуванні державних селян. В Подільській губернії ці вакантні землі складали 50% прирізки. У Волинській же вся

⁶⁴⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3492, арк. 244 зв.

⁶⁴⁷ Там само, арк. 167 зв., 186-187, 202-220.

прирізана земельна площа складалася в основному із незручних земель; так, з 259002 дес. – 78101 дес. були незручними, а із 180901 дес., які залишилися, близько 111 тис. дес. являли собою чагарники.⁶⁴⁸

Таким чином, для колишніх поміщицьких і державних селян Правобережної України припинення зобов'язаних відносин та наділення землею були вирішені остаточно не тільки фактично, а й формально, спеціальними законами. Проте для них прискорення та завершення наділення землею стало результатом впливу політичних факторів. Однак залишалися й інші, досить численні групи землеробського населення, на які не було поширене законодавство, створене реформою 19 лютого 1861 р. Однією з них були селяни так званої «Острозької ординації», які продовжували становити певну організаційну цілісність. За X ревізією ординацьких селян нараховувалося 90 тис. осіб чоловічої статі і 93,7 тис. осіб жіночої. Будучи юридично кріпосними селянами, вони не платили подушного податку, а фіксовану суму – «збір на захист від ворогів», розмір якого на 1860 р. становив 40,2 тис. крб. Збір цих коштів проводився не за числом ревізьких душ, а з кожного маєтку окремо, що було головною відмінністю ординацьких маєтків від звичайних поміщицьких. При проведенні реформи у 1863 р. володільці «Острозької ординації» звернулися з клопотанням, щоб ординацьким селянам не видавалися уставні грамоти, а щоб вони були залишені на становищі вічних чиншовиків з обов'язком виплати особливої ординацької повинності. Уряд не погодився на таку пропозицію.⁶⁴⁹ Законом від 11 жовтня 1866 р.⁶⁵⁰ володільцям цих маєтків було надане право одночасно з переходом селян на обов'язковий викуп капіталізувати «збір на захист від ворогів» з 6% з утриманням цієї суми та викупних платежів на сплату банківської заборгованості.

Не отримала землевлаштування 19 лютого 1861 р. й інша група землеробського населення регіону – однодворці. Питання про їхнє земельне влаштування було порушено у 1858 р. при розгляді питання про підготовку реформи державних селян.

⁶⁴⁸ Зайончковский П.А. Назв. праця. – С.288.

⁶⁴⁹ Лященко П.И. Назв. праця. – С.216.

⁶⁵⁰ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.41, відд.ІІ. – №43728.

Після початку викупної операції на вирішенні цієї проблеми наполягав генерал-губернатор О. Безак, який вказував, що однодворцями є колишні польські шляхтичі, які проживають переважно окремими групами. Це не сприяє їх денационалізації і вони продовжують вважати себе жертвами уряду.⁶⁵¹ 19 лютого 1868 р. було видано закон, яким регулювалося землевлаштування однодворців Західних губерній.⁶⁵² Відповідно до нього однодворці, які проживали на державних землях, були прирівняні у правах на землевлаштування до державних селян, а ті, котрі господарювали на приватних землях, були визнані їх вільними орендарями.

Таким чином, на кінець 1860-х років закінчився, в основному, процес відділення селян від поміщиків та забезпечення їх земельними наділами. Як зазначав О. Хауке, надільні землі утворилися на засадах примусовості, обов'язковості.⁶⁵³ Ця категорія земель перебувала у заставі в держави до закінчення строку виплати викупних позик, тому не могла бути об'єктом купівлі-продажу.

3.2 Землеволодіння та землекористування

Після скасування кріпацтва основним критерієм соціально-економічної значущості стають земельні володіння, тим більше, що до початку ХХ ст. регіон зберігав аграрний характер. Тому економічна могутність у пореформені роки багато в чому залежала саме від розмірів земельної власності. Станом на 1863 р. середній розмір поміщицького землеволодіння становив у Правобережній Україні 895,6 дес. (у Київській губернії – 1001,1 дес., у Волинській – 858,6 дес. і у Подільській – 710,8 дес.).⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Лященко П.И. Назв. праця. – С.234-235.

⁶⁵² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.42, відд.І. – №45505.

⁶⁵³ Хауке О.А. Крестьянское земельное право. – М., 1914. – С.233.

⁶⁵⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.23; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – С.20; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.49.

По групам володінь середній розмір був таким. У володіннях, площею від 100 до 500 дес. середня площа одного володіння по Волинській губернії становила 327,5 дес., по Подільській – 270,6 дес.; в групі володінь, площею від 500 до 1000 дес. середня площа по Волинській губернії становила 594,8 дес., по Подільській – 715 дес.; в групі володінь, площею понад 1000 дес. середня площа по Волинській губернії становила 4107 дес., по Подільській – 2238,5 дес. На загал, середня площа дворянського землеволодіння у Волинській губернії була 1609,1 дес., а в Подільській – 1076,6 дес.⁶⁵⁵ Отже, для регіону залишалось характерним існування крупного землеволодіння латифундійного типу.

Як було показано у попередньому розділі, поміщицьке землеволодіння значною мірою перебувало у стані заборгованості. Частково її планувалося ліквідувати шляхом здійснення викувної операції. Проте для розвитку аграрного сектору необхідні були капітали, які б у перспективі перетворили напівнатуральні, без ефективного управління поміщицькі маєтки у більш-менш прибуткові капіталістичні господарства. Оскільки ні державний бюджет, ні самі поміщики у переважній своїй більшості необхідних коштів не мали, то уряд активізував дії щодо розширення кола потенційних покупців земельної власності з метою створення, з одного боку, прошарку ефективних власників, які забезпечені коштами, а з іншого, – з метою дати можливість землевласникам шляхом продажу частини земель отримати необхідні для модернізації маєтків ресурси. Вже у грудні 1861 р. законодавчо було дозволено іноземним підданам купляти землю у Російській імперії. У випадку ж прийняття ними російського громадянства, їх пожиттєво звільняли від рекрутської повинності.⁶⁵⁶ З цією ж метою у 1862 р. офіційно було дозволено євреям набувати земельну власність у тих поміщицьких маєтках регіону, де селяни перейшли на викуп.⁶⁵⁷ Фактично, вже з травня цього ж року в регіоні з'являється землеволодіння євреїв, які належали переважно до купецького стану. До липня 1864 р., коли їм було

⁶⁵⁵ Слабченко М.Є. Назв. праця. – С.55-56.

⁶⁵⁶ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, від. ІІ. – №37760.

⁶⁵⁷ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.37, від. І. – №38214.

заборонено набувати землі у власність,⁶⁵⁸ вони, за офіційними даними, придбали 52906 дес. різних угідь: у Волинській губернії – 34511 дес., у Київській – 8834 дес. і у Подільській – 9561 дес. Серед володінь були і латифундії. Наприклад, у Волинській губернії купець І. Герман придбав у графині Н. Зубової Кривинський маєток площею 13 тис. дес., купець Епштейн став власником міста Старокостянтинів,⁶⁵⁹ барони Гінцбурги у 1863 р. за 306 тис. крб. придбали Могилянський маєток у Гайсинському повіті Подільської губернії площею 8338 дес.⁶⁶⁰ За даними Єврейського колонізаційного комітету земельні площі, які перебували у власності євреїв, були значно меншими – 13320 дес. у Волинській губернії, 1243 дес. – в Київській і 8803 дес. в Подільській.⁶⁶¹ Таким чином, були створені передумови для перетворення феодальної земельної власності на власність буржуазну, капіталістичну за своєю природою. Але подальшу долю відносин у сфері землеволодіння вирішальним чином визначило польське Січневе повстання 1863 р.

У результаті повстання перше пореформене двадцятиліття пройшло під знаком протистояння місцевого, переважно польського за походженням, дворянства та імперської влади, яка продовжувала взятий ще в першій половині століття курс на збільшення земельної власності поміщиків не польського походження, хоча й іншими методами. Повстання виступило каталізатором для запланованих дій уряду стосовно зменшення кількісних показників землеволодіння поляків у Правобережній Україні. Так, ще у 1862 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв подав Олександрові ІІ записку «Про засоби зросійщення Західного краю», в якій зазначав, що владі тут потрібно «...підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів».⁶⁶²

⁶⁵⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, від. І. – №41039.

⁶⁵⁹ Рудченко І. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882. – С.89.

⁶⁶⁰ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л., 1991. – С.46.

⁶⁶¹ Сборник материалов об экономическом положении евреев России. – Т.1. – СПб., 1904. – С.180.

⁶⁶² Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.42.

Для цього була розроблена правова база, на якій варто детально зупинитися. Вже 30 липня 1863 р. було прийнято закон,⁶⁶³ який пришвидшив проведення аграрної реформи, причому на користь місцевого селянства. На урядовому рівні було визнано «...необхідним прискорити в губерніях Київській, Подільській і Волинській припинення обов'язкових відносин між поміщиками і ...селянами шляхом викупу... земель їх наділу». Зобов'язаний стан селян скасовувався з 1 вересня 1863 р., а це означало миттєву втрату місцевими поміщиками гарантованої робочої сили для своїх маєтків. Переведення селян регіону на обов'язковий викуп за державної фінансової підтримки мало політичний характер. До цього владу підштовхнуло незадоволення селян методами звільнення від кріпацтва, яке прагнули використати в своїх інтересах місцеві польські поміщики. У Правобережній Україні селянські заворушення розпочалися відразу після оголошення царського маніфесту і були надзвичайно запеклими.⁶⁶⁴ Використання за основу при наділенні селянства землею інвентарних правил 1847-1848 рр. дало змогу завдати сильного удару польському землеволодінню, особливо середньому і дрібному. Все ж зазначимо, що, радикально розвиваючи аграрну реформу в краї, більшість сановників переймалися не тим, як забезпечити селянам можливість стати власниками землі, а дбала про те, як відібрати її у поляків із зиском для себе. Для контролю за виконанням указу від 30 липня 1863 р. у Києві була створена тимчасова комісія.⁶⁶⁵

30 січня 1864 р. було опубліковано імператорський указ, який регулював порядок відшкодування поміщикам Правобережної України за землі, якими наділялися селяни. Зазначалося, що до часу ліквідації наслідків Січневого повстання доцільно не видавати поміщикам 5,5% свідоцтва безперервного доходу, а сплачувати їм лише дивіденди.⁶⁶⁶ У січні 1864 р. запроваджено спеціальний податок – контрибуційний збір – у розмірі 10% від річного прибутку землевласників, причому його були зобов'язані сплачувати як католики, так і православні (навесні 1864 р. останніх було

⁶⁶³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, від.І. – №39928.

⁶⁶⁴ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3260, арк. 1 зв. - 2, 7, 9, 15.

⁶⁶⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, від.ІІ. – №40175.

⁶⁶⁶ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, від.І. – №40544.

звільнено від його сплати).⁶⁶⁷ Прихованою метою цього заходу було доведення більшості польських маєтків до занепаду. Отримані кошти мали покрити витрати на придушення повстання, які становили 80 млн. крб., забезпечити утримання російських чиновників та проведення інших заходів, необхідні для проведення русифікації.⁶⁶⁸ Генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков стверджував, що саме високий податок – 10% – буде найефективнішим у справі розорення землевласників-поляків. Крім того, обрахуванням відсоткових зборів мали займатися спеціальні повітові комісії, до складу яких входили польські поміщики, що мало посприяти ліквідації їхнього корпоративізму.⁶⁶⁹ За висновками комісій, його загальна сума в трьох губерніях Правобережжя становила 1202654 крб. 54 коп.⁶⁷⁰ Хоча І. Рудченко,⁶⁷¹ а за ним і Д. Бовуа⁶⁷² вказують, що він не підірвав стійкості землеволодіння польських поміщиків, все ж за умов, коли поміщики регіону понесли видатки, пов'язані із підготовкою до повстання,⁶⁷³ при повній відсутності у Правобережній Україні до 1872 р. установ іпотечного кредитування, цей податок вилучав із маєтків обігові кошти. Відсотковий збір був досить ефективним способом заставити польських дворян продати маєтки. Наприклад, поміщики Маньковські з 10 маєтків у Ямпільському повіті Подільської губернії сплатили у 1896 р. 9160,82 крб. відсоткового збору.⁶⁷⁴ М. Свідерський, володіючи маєтком площею 557 дес. у с. Жищинці Проскурівського повіту Подільської губернії, сплачував наступні податки: державний поземельний податок – 64,61 крб., губернські повинності – 36,3 крб., на приватні повинності з дворянського маєтку – 19,11 крб., на духовенство – 31,86 крб., відсоткового збору з маєтку – 280,29 крб. Всього – 432,17 крб. Отже, відсотковий збір становив 64,9% від загальної суми податків. За нашими підрахунками у загальній

⁶⁶⁷ Селицкий И.А. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар, 2003. – С.122.

⁶⁶⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 48, спр. 328, арк. 2, 7, 13, 26.

⁶⁶⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 51, спр. 385, арк. 7.

⁶⁷⁰ Бовуа Д. Назв. праця. – С.33.

⁶⁷¹ Рудченко И. Назв. праця. – С.132-133.

⁶⁷² Бовуа Д. Назв. праця. – С.33.

⁶⁷³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 3-3 зв.

⁶⁷⁴ Борисевич С.О. Дворянский род Маньковских на Подолле // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С.510.

структурі податків і зборів, які сплачували поміщики-поляки, він становив 60-65%.⁶⁷⁵ Як зазначалося у звіті шефа III відділення Шувалова за 1869 р. «чутно повсюдні скарги на руйнівний для більшості землевласників податок, який стягується у вигляді відсоткового збору».⁶⁷⁶ Станом на 1 січня 1891 р. недоїмки по сплаті відсоткового збору становили у Волинській губернії 159587 крб., у Київській - 37867 крб., у Подільській – 85182 крб.⁶⁷⁷ Контрибуційний збір було скасовано у 1897 р., хоча лояльні до режиму польські поміщики були звільнені від його сплати раніше.⁶⁷⁸

Також з метою доведення польських маєтків до економічного колапсу 23 березня 1864 р. було видано указ, в якому були перелічені заходи щодо заохочення переміщення до регіону з внутрішніх російських губерній осіб, які володіли достатнім капіталом для набуття земельної власності. Їм також надавалася державна позика для придбання маєтків у місцевих поміщиків-поляків. Одночасно міністр державних маєтностей зобов'язувався визначити для реалізації державні маєтки, а для бажаючих їх придбати утворювався особливий кредитний фонд.⁶⁷⁹ Отже, пільговий кредит для придбання державних і приватних маєтків надавався лише особам не польської національності. Таким заходом уряд намагався підірвати економічну базу польської могутності у Правобережній Україні.

Вартий уваги в контексті досліджуваного питання і закон від третього жовтня 1864 р., яким було запроваджено особливу процедуру для встановлення розміру селянського земельного наділу, який підлягав обов'язковому викупу в губерніях Правобережної України. Він здійснювався на підставі «інвентарних правил» із віднесенням до наділу вакантних ділянок, які перебували у тимчасовому розпорядженні поміщика. Селяни отримали право протягом 9 років вирішувати, чи викуповувати певну частину інвентарних земель свого наділу.⁶⁸⁰ Отже, місцевим

⁶⁷⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, арк. 2 зв., 3 зв., 8-9 зв., 13-14 зв., 17-19 зв., 24 зв., 26 зв., 35 зв., 36 зв., 38 зв., 43 зв.

⁶⁷⁶ «Россия под надзором»: отчёты III отделения. 1827-1869: Сб. документов. – М., 2006. – С.687.

⁶⁷⁷ Ежегодник Министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.127.

⁶⁷⁸ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. // Исторические записки. – Т.87. – М., 1971. – С.110.

⁶⁷⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, від.І. – №40692.

⁶⁸⁰ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, від.І. – №41251.

селянам було не лише зменшено викупні платежі, а й надано пільговий термін для прийняття рішення про викуп інвентарних земельних наділів, що автоматично обмежувало право поміщиків на розпорядження земельною власністю. У квітні цього ж року Головний комітет доповнив ці правила наданням права повернення селянам мирської землі, якщо її площа зменшилася у порівнянні з інвентарною внаслідок наділення під час реформи. Передбачалося судове і третейське розв'язання суперечок між селянами і поміщиками з приводу земельної власності.⁶⁸¹ Одночасно були опубліковані правила про вирішення суперечок стосовно селянських садів у поміщицьких лісах.⁶⁸² Отже, політика самодержавства у земельному питанні у Правобережній Україні базувалася на принципі лояльності до існуючої влади і багато в чому відповідала майновим інтересам місцевого селянства.

Наступні дії уряду ще більше ускладнили ситуацію для поміщиків-поляків. Законом від 10 грудня 1865 р.⁶⁸³ заборонялося набувати земельну власність в дев'яти західних губерніях імперії всіма способами, крім спадкування, особам польської та єврейської національностей. Власникам секвестрованих маєтків було надано дворічний термін для їх продажу або обміну у внутрішніх губерніях Російської імперії. Однак дія закону не була поширена на маєтки, які до моменту його видання були успадковані особами, не причетними до повстання 1863 р. У випадку порушення вимоги про термін продажу чи обміну передбачалася реалізація секвестрованих маєтків на торгах. За неможливості реалізувати маєтки на торгах, вони визнавалися державною власністю за оціночною ціною. Проте ця сума залишалася в казні, а колишнім власникам призначалася рентна плата у розмірі 5%.⁶⁸⁴ З іншого боку, другим указом цього ж дня уряд сприяв проникненню до Правобережної України російських та українських поміщиків, для яких були встановлені пільги при купівлі ними державних чи конфіскованих маєтків. Зокрема зазначалося, що у дев'ятих західних губерніях польські поміщики і міщани,

⁶⁸¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від.І. – №41980.

⁶⁸² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від.І. – №41981.

⁶⁸³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від.ІІ. – №42759; Т.44, від. ІІ. – №47386.

⁶⁸⁴ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від.ІІ. – №42760.

становлячи меншість, «формують польський характер краю... і заважають іншому, не польському населенню, правильно розвиватися і користуватися... реформами... сила цього стану в корпоративній замкненості володіння нерухомістю, яка перешкоджає проникненню представників іншої національності і особливо російської».⁶⁸⁵ Для полегшення умов продажу поляків-поміщиків звільняли від сплати державного мита при продажу маєтку. Показовим моментом було те, що цей закон не встановлював часових рамок на заборону набування земельної власності для поляків. Було лише зазначено: до часу опанування в цих губерніях російськими землевласниками економічних важелів. Варто зазначити, що можливі покупці маєтків у губерніях Правобережної України мали отримати довідку жандармського управління про благонадійність, а також довідку-характеристику від губернатора за місцем проживання.⁶⁸⁶ Лише на основі цих документів генерал-губернатор Правобережної України міг дати дозвіл на купівлю земельної власності.

Отже, з липня 1863 р. влада запровадила потрібну політику експропріації польських земельних володінь: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження податку від прибутку маєтностей. Тому, на думку уряду, необхідно було вдатися до заходу, «...який через усунення осіб польського походження від права отримувати заново маєтки в Західному краї... остаточно перешкодив би посиленню цього класу». Це «...хоча не узгоджується із загальними юридичними засадами, але цілком виправдовується вищими інтересами державного ладу, спокою і самозбереження».⁶⁸⁷

Вже з 1865 р. розпочався процес активізації на земельному ринку. Цьому сприяли як політика уряду в питанні землеволодіння, так і заборгованість місцевих поміщиків, яку не змогла погасити і викупна операція. Ще до регіональної реформи 30 липня 1863 р. більше половини маєтків краю були закладені та обтяжені боргами.

⁶⁸⁵ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.40, від.ІІ. – №42759.

⁶⁸⁶ Держархів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, т. 5, спр. 11873, арк. 3, 4.

⁶⁸⁷ ЦДІАК, ф.442, оп. 613, спр. 81, арк. 1 зв.

Сумарно було у заставі 2587 маєтків на 57291495 крб. З них у Київській губернії – 940, у Подільській – 889 і у Волинській – 758.⁶⁸⁸

До цих боргів додалися нові, які з'явилися під час підготовки місцевим поміщицтвом до повстання 1863 р. Як вказував у своєму звіті за 1870 р. подільський цивільний губернатор, поміщики-поляки таємно проводили збір коштів для повстанців, багато з них позичили гроші у євреїв-лихварів, які після придушення повстання почали вимагати повернення боргів або, керуючись законом 26 квітня 1862 р.,⁶⁸⁹ вимагати передачі маєтків боржників у свою власність.⁶⁹⁰ Ситуацією скористалися і російські поміщики. Показовим може бути приклад появи Шпиківського маєтку російського підприємця-землевласника М. Балашова. За цим маєтком, яким володів польський дворянин Свейковський, рахувалося боргів на 900 тис. крб., які належали 123 кредиторам. Довірена особа М. Балашова – Штейн таємно викупив у кредиторів боргові зобов'язання Свейковського за половину їхньої вартості. М.Балашов, отже, став єдиним кредитором, і Свейковський, таким чином, змушений був віддати йому маєток.⁶⁹¹ Схожими методами Балашов і надалі продовжував набувати земельну власність: маєток Винокурня (5204,5 дес.), маєток Жабокрич (554,5 дес.), маєток Стояни (2316,5 дес.)⁶⁹² тощо. До середини 1880-х рр. він володів у Ямпільському та Брацлавському повітах Подільської губернії земельною власністю площею понад 13 тис. дес.

Не маючи коштів для повернення боргів, поміщики-поляки застосовували різні способи розрахунку з кредиторами. Найпоширенішими з них були наступні: 1) здача маєтків у тривалу оренду від 12 до 36 років з укладанням формального контракту, в якому вказувалося про отримання власником всієї орендної платні відразу за весь

⁶⁸⁸ О задолженности землевладения в связи с статистическими данными о притоке капиталов к поместному землевладению со времени освобождения крестьян // Временник ЦСК МВД. – №2. – СПб., 1888. – С.ХХІ; Бовуа Д. Назв. праця. – С.34.

⁶⁸⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.37, від.І. – №38214.

⁶⁹⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 2 зв. - 3.

⁶⁹¹ Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900.: дис... канд. истор. наук: 07.00.02. – Днепропетровск, 1978. – С.77; Фридрих И.Ф. Обзор лесного хозяйства в Рахно-Шпиковском имении Его Превосходительства Николая Петровича Балашева. Составлен за тридцатилетие в 1896 году. – Немиров, 1896. – С.3.

⁶⁹² Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8156, арк. 13 зв. -14, 19 зв. - 20, 46 зв. - 47, 57 зв. - 58.

термін оренди. Одночасно в контракті зазначалося, що орендар має право розпоряджатися майном маєтку на власний розсуд, а власник чи його спадкоємці не мають права втручатися в дії орендаря чи розривати контракт під загрозою сплати неустойки, розмір якої перевищував вартість маєтку; 2) передача маєтку кредитору через оформлення договору застави у повне розпорядження до сплати боргу; 3) довгострокові закладні, за якими маєтки за уявну позику віддаються в заставу та одночасну оренду кредитору. В закладній вказувалася сума боргу, яка значно перевищувала вартість маєтку, а в орендному контракті передбачалася величезна неустойка за його порушення. Таким чином, маєток залишався у володінні орендаря, бо повертати борг було не вигідно; 4) застава у комерційному банку під позику з передачею маєтку орендарю із зобов'язанням орендаря сплачувати з уявної оренди банку борг, а до казни – державні та земські збори.⁶⁹³

Такі дії польських землевласників та євреїв-кредиторів були відомі місцевому керівництву, яке скаржилося на це генерал-губернатору. Небезпідставно цивільні губернатори критикували і способи ведення господарства орендарями, які «нібито поспішають не згаяти часу у прагненні до швидкого збагачення: вони стараються перетворити на ріллю всі поля в орендованому маєтку, не залишаючи навіть під пар, вирубують ліси, не турбуються не лише про розведення домашніх тварин, але й переважно не утримують робочої худоби, використовуючи для власних потреб селянську; ... все це здійснюється ... не підсвідомо: у такому способі ведення справи вони вбачають засіб до якомога тривалішого користування маєтком, щоб відштовхнути всякого не з їхнього середовища від спроби орендувати маєток чи придбати його».⁶⁹⁴ Так, у 1872 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях 914 євреїв орендували у 914 маєтках 516958 дес. землі, сплачуючи поміщикам 1509 тис. крб. і маючи прибутку 3600 тис. крб.⁶⁹⁵ Отже, в результаті таких дій площа поміщицького землеволодіння зменшувалася де-факто, але де-юре поміщички-поляки

⁶⁹³ Рудченко І. Назв. праця. – С.121, 123-125.

⁶⁹⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 3 зв. - 4.

⁶⁹⁵ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // УІЖ. – 1996. – №4. – С.129.

й надалі залишалися власниками маєтків, оскільки право власності на землю не визнавалося за особами єврейської національності (крім короткочасного періоду дії закону від 26 квітня 1862 р.). Однак є дані, що і після заборони на купівлю земель, євреї виступали у якості її покупців. Так, купець Йось Брацлавський придбав у 1865 р. біля с. Тернава Брацлавського повіту Подільської губернії 19,5 дес. орної землі.⁶⁹⁶ Можна припустити, що факт купівлі-продажу відбувся ще у період дії закону від 26 квітня 1862 р., але й тоді купівля була здійснена з порушенням. У довідці Подільської казенної палати від 28 лютого 1867 р. вказувалося, що ця земля була конфіскована у Й. Добровольського 27 квітня 1863 р. і селяни ще не перейшли до викупу.⁶⁹⁷ Це вело до формалізації статистичного обліку руху земельної власності та існування юридично не санкціонованого землеволодіння євреїв.

Однак, слід зазначити, що не доводиться вести мову про широкомасштабну ліквідацію поміщицького землеволодіння, оскільки його мобілізація в цей період відбувалася низькими темпами. На жаль, відсутні систематизовані дані про рух землеволодіння аж до 1877 р., коли відбувся перший поземельний перепис, організований Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, який очолював П. Семенов (в майбутньому – Семенов-Тянь-Шаньський).⁶⁹⁸ Виявлені нами нові джерела дають можливість прослідкувати цей рух по Правобережній Україні в динаміці з 1861 по 1863 рр. Дані про нього містяться у таблиці 3.7, складеній за матеріалами нотаріальних контор, які реєстрували угоди купівлі-продажу. З даних таблиці видно, що загальна площа мобілізованої земельної власності була незначною порівняно із загальною площею приватних земель регіону. На жаль, відсутні дані про соціальний стан продавців і покупців, проте за цифровим матеріалом можна дійти висновку, що, як основними продавцями, так і основними покупцями, виступали дворяни-поміщики. Стосовно продавців можна вести мову абсолютно впевнено, бо володіння населеними маєтками до реформи 19 лютого 1861

⁶⁹⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8156, арк. 54 зв. - 55.

⁶⁹⁷ Там само, спр. 7753, арк. 11 зв.

⁶⁹⁸ Проскуракова Н.А. Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С.220.

р. було привілеєм лише дворянства. Важко припустити, щоб хтось інший, крім них, міг виставити на продаж таку кількість землі, або ж набувати в середньому по півтори тисячі десятин за одну купівлю. Отже, в 1861-1863 рр. операції купівлі-продажу земельної власності мали яскраво виражений внутрістановий характер.

Таблиця 3.7⁶⁹⁹

Рух землеволодіння у Правобережній Україні в 1861-1863 рр.

Губернія	Площа мобілізованої землі, в дес.	Кількість угод про купівлю-продаж	Вартість земельної власності, в крб.	Середня ціна за 1 дес., в крб.	Середня кількість дес. землі на 1 угоду	Середня ціна 1 угоди, в крб.
Волинська	294326,5	132	4286352,9	14,6	2229,7	32472,4
Київська	99662	76	3548198,7	35,6	1311,3	46686,8
Подільська	123523,5	103	4461250,2	36,1	1199,3	43313,1
По регіону	517512	311	12295801,8	23,76	1580,1	40824,1

За даними М. Слабченка, які, безперечно, є надто заниженими, за період з 1863 по 1880 рр. поміщики Правобережної України продали 337,9 тис. дес., а придбали 296,1 тис. дес., тобто втрата землі цієї групи становила 41,8 тис. дес.⁷⁰⁰ Ці дані заперечуються В. Дуткевичем, який досліджував рух землеволодіння в Подільській губернії. У 1863-1872 рр. кількість мобілізованої тут землі становила 513800,8 дес., у 1873-1882 рр. – 372539,6 дес. За нотаріальними даними кількість угод з купівлі-продажу землі у 1863-1872 рр. становила 816, на одну угоду припадало в середньому 629,7 дес.; у 1873-1882 рр. було укладено 1232 угод, а на одну угоду припадало 302,4

⁶⁹⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част.1, арк. 244-247 зв., 259 зв. - 261, 266-276 зв., 325-333 зв.

⁷⁰⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х т. – Т.2. – Одеса, 1927. – С.56.

дес. Отже, на відміну від кількості угод, кількість мобілізованої землі була значною. Припускаючи, що в цей період на одного продавця припадав один покупець, а здійснювати крупні угоди могли лише поміщики, В. Дуткевич робить загальний висновок про те, що мобілізація земельної власності мала внутрістановий характер,⁷⁰¹ хоча є дані, що в Подільській губернії вже в період 1873-1882 рр. існували окремі, досить великі, селянські та купецькі земельні ділянки, а також земельна власність акціонерних товариств.

Дворянство, з одного боку, випускало землі, а з іншого, – відкуповувало 50-75% втрачених площ. Для Правобережної України це пояснювалося тим, що в землеволодіння змінювалася «національність», земля переходила від польських поміщиків до російських та українських. Ширше цей процес подано у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8⁷⁰²

Масштаби набуття «російськими» поміщиками земельної власності у
Правобережній Україні (1866-1881 рр.)

Роки	Кількість маєтків	Площа, дес.	Сума, тис. крб.
1866	69	48840	1242
1867-1868	718	455832	7808
1869	220	299903	10791
1870-1876	632	516725	17130
1876-1881	808	291700	10307

⁷⁰¹ Дуткевич В. Движение землевладения в Подольской губернии (1863-1906) // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18-19. – С.25-26.

⁷⁰² Рудченко И. Назв. праця. – С.96-98.

Отже, протягом 15 років лояльні до влади особи змогли придбати у польських поміщиків в регіоні 2447 маєтків загальною площею 1613 тис. дес.

Крім цього, відбувався пільговий продаж державних маєтків російській аристократії, в першу чергу - так званих «інструкційних» маєтків. Це маєтки, відібрані у поляків – учасників повстання 1863 р., які розпродувалися російським поміщикам, чиновникам і офіцерам відповідно до правил «Інструкції про порядок продажу казенних земель у Західних губерніях особам російського походження, які служать у цьому краї чи бажають там оселитися на постійне проживання» від 23 липня 1865 р.⁷⁰³ Справа ця перебувала на контролі в імператора, оскільки лише він, на підставі пункту 18 «Інструкції», затверджував право на володіння.⁷⁰⁴ «Інструкційні» маєтки, до певної міри, виводилися із земельного ринку через те, що ні самі покупці, ні їхні нащадки не мала права їх передавати «через продаж, дарування чи в інший спосіб, а також у спадок, як через заповіт, так і за законом, особам польського походження або євреям. Забороняється також віддавати ці маєтки в оренду, в управління чи в заставу особам польського походження або євреям».⁷⁰⁵ Навіть продаж «особам російського походження» допускався лише у випадку погодження з генерал-губернатором та міністром державних маєтностей. Порушення цих умов передбачало «відібрання ділянок до казни без будь-якої винагороди».⁷⁰⁶ На пільгових умовах у Київській губернії було продано 105 «інструкційних» маєтків загальною площею 50527 дес., в Подільській губернії – 73 маєтки загальною площею 25643 дес., у Волинській губернії – 177 маєтків загальною площею 67617 дес. Характерно, що середня ціна десятини землі у цих маєтках становила всього 18,9 крб., в той час, коли навіть за банківською заниженою оцінкою десятина землі подібної якості коштувала у Київській губернії 55,94 крб., в Подільській – 56,36 крб. і у Волинській – 18,36 крб. Тому загальна вартість цих 355 маєтків мала би становити 5513 тис. крб. Отже, держава для залучення непольського поміщицтва віддавала

⁷⁰³ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С.46-47.

⁷⁰⁴ ПЗЗРІ-ІІ. – Доповнення до т.40. – №42328а. – С.13.

⁷⁰⁵ Там само. – С.14.

⁷⁰⁶ Там само. – С.14-15.

землі фактично за пів ціни, надаючи безвідсоткову розстрочку на термін від 20 до 37 років.⁷⁰⁷ Стосовно цих маєтків Д. Бовуа наводить положення указу від 23 червня 1863 р. (він не друкувався), де встановлено мінімальну (300 дес.) і максимальну (1000 дес.) норму наділення з конфіскованих маєтків.⁷⁰⁸ Однак І. Рудченко подає поділ цієї земельної власності на категорії за площею, звідки стає зрозуміло, що цієї норми закону не дотримувалися. Так, 195 власників отримали ділянки, що були меншими 300 дес., а 28 осіб придбали у власність ділянки, кожна з яких була за площею від 1 тис. до 5 тис. дес.⁷⁰⁹ Власне й приписи «Інструкції» передбачали поділ маєтків на два розряди: 1) від 300 до 600 дес. і 2) від 600 до 1 тис. дес., а «у певних випадках – і понад цієї площі... особам, від впливу яких в краї можна очікувати істотну користь».⁷¹⁰ Поряд із цим, у 1864-1865 рр. державні землі (біля 30 тис. дес.) у Балтському повіті Подільської губернії були продані п'ятьом російським можновладцям за ціною від 9 до 15 крб. за десятину з розстрочкою платежів на 36 років та звільненням від їх сплати на перші 6 років.⁷¹¹

Незважаючи на протекціонізм з боку держави, особи православного віросповідання у 1860-1870-ті рр. ще не змогли забезпечити собі у Правобережній Україні переваги у землеволодінні. Цьому перешкоджали різні фактори. Імперська влада наштовхнулася на величезний опір поляків-поміщиків, які вдавалися до фіктивних або фактичних оренд та застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям і укладання довічних заповітів для запобігання конфіскації своєї власності. На Правобережжі з боку польських землевласників російським покупцям створювалися штучні перешкоди завдяки їх необізнаності щодо маєтностей, які продавалися. У губернських правліннях також було багато чиновників, які прагнули ускладнити купівлю маєтку.

⁷⁰⁷ Рудченко І. Назв. праця. – С.99-100.

⁷⁰⁸ Бовуа Д. Назв. праця. – С.30; Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки). – К., 2007. – С.207.

⁷⁰⁹ Рудченко Назв. праця. – С.100.

⁷¹⁰ ПЗЗРІ-ІІ. – Доповнення до т.40. – №42328а. – С.11-12.

⁷¹¹ Мамалыга А.И. Назв. праця. – С.76.

Крім того, існували й об'єктивні чинники. М. Шульгін зазначав, що «ніде в Росії не було такого дивовижного черезсмужжя, таких різноманітних форм спільності й широкого розвитку сервітутного права».⁷¹² Особливою складністю поземельних відносин відзначались так звані колокаційні маєтки. Під час наділу селян землею в них було кілька, іноді десятки поміщиків, землі яких спліталися між собою у черезсмужжі. Селяни діставали від кожного з них надільні землі за викупними актами. Отже, виходило, що кожен наділ був у черезсмужжі не з одним, а з багатьма володіннями, а кожне з них, в свою чергу, перебувало у таких самих відносинах між собою. Так, наприклад, с. Козлів Могилівського повіту Подільської губернії одночасно перебувало у власності поміщиків Подлевського,⁷¹³ Драгомирського,⁷¹⁴ Дзюковського,⁷¹⁵ Бачинського,⁷¹⁶ Романовського⁷¹⁷ та Петровського⁷¹⁸. Землі с. Новий Кокорів Кременецького повіту Волинської губернії перебували у власності поміщиків В. Зелінського,⁷¹⁹ Ф. Каменської,⁷²⁰ Ф. Каменського,⁷²¹ К. Онацького,⁷²² Я.Струменьського,⁷²³ І. Невенглавського і А. Скулиновської.⁷²⁴ Містечко Балин Подільської губернії було розділене на 7 частин-володінь. Спадкоємці Л.Садовського мали 2538 дес., Жуковська – 30 дес., Л. Тржецький – 393 дес., Л. Яворський – 370 дес., Єліовичі – 500 дес., Ф. Яворський – 252 дес., Магницький – 157 дес.⁷²⁵ За даними 1887 р. схожих маєтків у Правобережній Україні нараховувалося 577, або 15% від загальної їхньої кількості.⁷²⁶ Отже, все це заважало втіленню планів імперської влади щодо опанування економічними важелями для домінування у всіх сферах суспільного життя Правобережної України.

⁷¹² Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. – Харків, 1927. – С.52.

⁷¹³ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 18487.

⁷¹⁴ Там само, ф. 226, оп. 18, спр. 144.

⁷¹⁵ Там само, оп. 15, спр. 152.

⁷¹⁶ Там само, оп. 15, спр. 305.

⁷¹⁷ Там само, оп. 79, спр. 7861.

⁷¹⁸ Там само, спр. 7923.

⁷¹⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 473, оп. 1, спр. 10.

⁷²⁰ Там само, спр. 9.

⁷²¹ Там само, спр. 8.

⁷²² Там само, спр. 6.

⁷²³ Там само, спр. 5.

⁷²⁴ Там само, спр. 2.

⁷²⁵ Щур Л.О. Соціальне становище селянства Поділля після скасування панщини // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.289.

⁷²⁶ Шульгін М. Назв. праця. – С.52.

Станове дворянське землеволодіння, являючи собою, так би мовити, привид минулої епохи, все ж користувалося, внаслідок внутріполітичних обставин підтримкою держави у вигляді субсидій та позик Державного банку. У 1866 р. для підтримки російського землеволодіння у Правобережній Україні було створене «Товариство покупців маєтків у Західних губерніях»,⁷²⁷ основним завданням якого було сприяння покупцям-росіянам у набуванні земельної власності на території дев'яти західних губерній імперії шляхом надання позик під заставу маєтків, які куплялися. Крім того, на нашу думку, згадане «Товариство» мало за мету і створення певної корпоративної єдності за національною ознакою. Адже, відповідно до пунктів 66 і 67 Статуту «Товариства», всі його члени, а ними могли бути виключно особи російського походження, щорічно мали збиратися на загальні збори, а їхню діяльність контролювали місцеві, у Києві та Вільно, генерал-губернатори.⁷²⁸ Проте ця організація не проіснувала й року, бо в уряді не вистачало коштів на її фінансування.⁷²⁹ Функції «Товариства» були передані створеному 1867 р. у Санкт-Петербурзі Товариству взаємного поземельного кредиту, яке здійснювало іпотечне кредитування поміщиків «російського походження». Кредитувало воно і лояльних поміщиків у Правобережній Україні: під заставу 24526 дес. кредит у ньому отримав Й. Потоцький.⁷³⁰ Ця установа проіснувала до 1890 р., а після ліквідації її справи перейшли до компетенції Державного Дворянського земельного банку.⁷³¹

З боку польських землевласників боротьба за землю теж набувала «священного» характеру. У свідомості польського дворянства відбувалася заміна двох понять – Вітчизни та земельного спадку (Ojczyzna-ojcowizna).⁷³² Польська газета «Край», створена за участі крупних польських поміщиків, часто нагадувала читачам, що захист «польської землі» є обов'язком кожного і справою великого патріотичного

⁷²⁷ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.41, від. І. – №43547.

⁷²⁸ Там само. – С.1000-1001.

⁷²⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.42, від. ІІ. – №44590.

⁷³⁰ Держархів Житомирської області, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 25.

⁷³¹ Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. // Науковий вісник Волинського державного університету. – Історичні науки. – Луцьк, 1999. – №5. – С.74.

⁷³² Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі у 70-90-ті рр. ХІХ ст. // Мандрівець. – 2006. – №3 (травень-червень). – С.15.

значення.⁷³³ Урядові кола імперії вимушені були визнати, що «поляки чітко тримаються землі».⁷³⁴ Крім того, є дані, що у цей період польські поміщики Правобережної України купляли земельні угіддя у степовій частині України.⁷³⁵

Загальну картину скорочення площі дворянського землеволодіння в губерніях Правобережної України можна прослідкувати за даними таблиці 3.9.

Таблиця 3.9⁷³⁶

Скорочення площі дворянського землеволодіння у 1862-1882 рр.

Назва губернії	Роки			Скорочення площі	
	1862	1872	1882	у тис. дес.	у %
Волинська	2675	2677	2570	107	4,0
Київська	1945	1871	1795	150	7,7
Подільська	1560	1569	1502	67	4,3

Таким чином, найбільшим продавцем і покупцем землі було дворянство, хоча у мобілізації землеволодіння брали участь різні верстви, від ступеню участі яких в ній залежав перерозподіл земельної власності, а, отже, і зміни її характеру як власності в основному феодальної. Мобілізація землі приводила не лише до перегрупування землеволодіння в межах дворянського стану, але й до перерозподілу землі між станами.

⁷³³ Бовуа Д. «Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год»: новая книга об украинско-польско-русских отношениях [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm>

⁷³⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 613, спр. 545, арк. 38зв.

⁷³⁵ Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века. – Ростов-на-Дону, 1966. – С.22.

⁷³⁶ Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С.295.

Вже з 1860-х рр. у губерніях Правобережної України з'являється землеволодіння купецького стану. Його кількісні показники наведено у таблиці 3.10.

Таблиця 3.10⁷³⁷

Землеволодіння купецького стану в губерніях Правобережної України
у 1863-1882 рр. (у тис. дес.).

Роки	Придбано	Продано	Різниця
1863-1872	89,2	8	+ 81,2
1873-1882	138	59,6	+ 78,4

Отже, за 19 років купці продали 67,6 тис. дес., або 29,8% всіх набутих земель. Але, якщо у період 1863-1872 рр. було продано лише 9% від придбаного, то у 1873-1882 рр. відчуження становило вже 43,2%.

Купецьке землеволодіння не відзначалося стабільністю: на кожні 100 дес. набутої купцями землі припадала велика кількість землі ними ж проданої, причому відсоток продажу збільшувався кожного десятиліття. На думку М. Шульгіна, купецьке землеволодіння цього періоду було спекулятивним: купці акумулювали землю не для ведення господарства, а для наступного перепродажу селянам.⁷³⁸ На загал, дані перепису 1877 р. зафіксували наступні розміри землеволодіння купців: у Волинській губернії – 89534 дес., у Київській – 71567 дес. і у Подільській – 43512 дес. Середній розмір землеволодіння становив, відповідно, 1721,8 дес., 941,7 дес. і 659,3 дес.,⁷³⁹ що дає підстави вважати, що купецьке землеволодіння відносилось до середнього і крупного.

⁷³⁷ Слабченко М.Є. Назв. праця. – С.58.

⁷³⁸ Шульгін М. Назв. праця. – С.73-74.

⁷³⁹ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.16-17.

У пореформений період в губерніях Правобережної України з'являється і швидкими темпами зростає землеволодіння промислових підприємств, зокрема, - цукрових заводів, деякі з яких, залучивши кошти після перетворення в акціонерні товариства, фактично стали земельними латифундистами. Наприклад, Степанівський цукровий завод за період з 1867 р. по 1882 р. став власником 6489 дес. земельних угідь, у власності Тростянецького цукрового заводу у 1870 р. було 9197 дес.⁷⁴⁰ Традиційно великими земельними власниками регіону залишалися державні структури, хоча кількісні параметри їхнього землеволодіння встановити важко. Так, у 1872 р. у Київській губернії у державній власності було 785156,5 дес., військовому відомству належало 735459,7 дес.⁷⁴¹ За даними ж 1877 р. у Київській губернії казні належало 173176 дес.,⁷⁴² у Волинській – 378567 дес. і у Подільській – 100156 дес.⁷⁴³

Переходячи до питання про забезпеченість селян надільною землею, необхідно прийняти до уваги, що у Правобережній Україні розподілення землі всередині селянства було досить нерівномірним. Селяни за майновою ознакою на момент наділення землею поділялися на тяглих, піших та городників, які отримували різні за площею наділи. Крім того, розміри наділення землею напряму залежали як від розмірів володіння колишнього поміщика, так і від кількості ревізьких душ у маєтку за X-ою ревізією.⁷⁴⁴ Тому величина наділів по губерніям суттєво різнилася. Стан землевлаштування селянства Правобережної України за даними земельного перепису 1877 р. подано у таблиці 3.11

Земельний перепис зафіксував зменшення надільного землеволодіння на ревізьку душу у колишніх поміщицьких селян. Так, якщо у 1863 р. на ревізьку душу в середньому припадало у Київській губернії 3,03 дес., у Волинській – біля 4,5 дес., у Подільській – 3,14 дес., то за даними 1877 р., відповідно, 2,6 дес., 3,9 дес. та 2,4 дес.

⁷⁴⁰ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8156, арк. 3 зв. - 4, 25 зв. - 26, 29 зв. - 30, 32 зв. - 33, 45 зв. - 46, 49 зв. - 50, 57 зв. - 58.

⁷⁴¹ Держархів Київської області, ф. 35, оп. 1, спр. 582, арк. 1.

⁷⁴² Статистика землевладення 1905 г. Выпуск XLIII: Киевская губерния. – СПб., 1906. – С.36.

⁷⁴³ Статистика землевладення 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.133.

⁷⁴⁴ Там само. – С.173.

Таблиця 3.11⁷⁴⁵

Землевлаштування селян Правобережної України станом на 1877 р.

Назва губернії	Кількість ревізьких душ	Площа надільної землі, дес.	Середній наділ на 1 ревізьку душу, дес.
Волинська	519090	2184106	4,2
Київська	681629	1948550	2,9
Подільська	636800	1670638	2,6
По району	1837519	5803294	3,2

Ця тенденція прогресувала. Так, кількість чоловічого населення, наділеного землею, зросло у Київській губернії з 718 тис. у 1861 р. до 1024 тис. у 1880 р., а середній розмір наділу зменшився до 1,6 дес. на душу.⁷⁴⁶ Надільне володіння колишніх державних селян, за даними 1877 р., було більшим за аналогічне колишніх поміщицьких: у Київській губернії – 3,9 дес., у Волинській – 5,5 дес., у Подільській – 3,7 дес.⁷⁴⁷ Як зазначав Ю. Янсон, у 1864 р. прибутковість 1 дес. орної землі у Київській губернії становила 1,61 крб., а платежі за неї досягали 3,26 крб. При схожій прибутковості десятини землі платежі селян Подільської губернії становили 3,87 крб., а Волинської – 4,27 крб.⁷⁴⁸ Однак лише за розміром наділу не можна робити

⁷⁴⁵ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкасы, 1993. – С.157.

⁷⁴⁶ Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – С.16.

⁷⁴⁷ Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960. – С.288; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России (Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг.). – М., 1981. – С.125.

⁷⁴⁸ Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881. – С.107, 114, 118.

висновки про ступінь селянського благополуччя. Десятина від десятини відрізняються за якістю, навіть орна земля не скрізь однакова; так що з великою обережністю слід ставитися до порівняння кількості навіть оранки. Наділи слугували не так для задоволення потреб селянина-виробника, а більшою мірою для задоволення потреб поміщиків і держави: платежі, якими обкладалися наділи, іноді перевищували їх доходність. В той же час наділ не був єдиним джерелом задоволення потреб селянина. Останній прагнув покрити дефіцит в господарстві орендою і промисловими заробітками. Все ж доводиться констатувати, що колишні поміщицькі селяни отримали землі менше державних у межах 9%-85%, а сплачували різноманітних платежів до бюджету більше на 4%-150%.⁷⁴⁹

У ході реформ основні групи тогочасного селянства виявилися приведеними до спільного знаменника в плані їхнього оподаткування та сплати викупних платежів за отримані ними земельні наділи. Вони були повністю зрівняні у правах з іншими верствами населення. Це відкривало їм реальний шлях до повноцінних ринково-поземельних операцій. Проте прилучення їх до активних ринково-аграрних відносин було поступовим. По-перше, тривалий час після скасування кріпосного права селяни більше віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилась їй дешевше.⁷⁵⁰ По-друге, в післяреформений період у губерніях Правобережної України, де переважало подвірне, а не обшинне землекористування та де селяни вважали наділи своєю приватною власністю, існувало таке явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Передача землі від одного господаря до іншого при цьому максимально спрощувалася, набуваючи, як правило, форми довгострокової оренди, закріпленої векселем або позичальним листом, а то й просто словесною угодою.⁷⁵¹ Існувало і обшинне землеволодіння, особливо у так званих «південних поселенців» – колишніх військових поселенців. Наприклад, у 1867 р. мировий посередник Летичівського повіту Подільської губернії писав, що «... у

⁷⁴⁹ Орлик В.М. Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №5. – С.40.

⁷⁵⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, ч.1, арк. 68 зв. - 69.

⁷⁵¹ Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.150.

Бахматовецькій волості 2465 ревільких душ володіють 10249 дес. орної і сінокосної землі... земля наділена не подвірною, а на розсуд сільської громади, по приговорам».⁷⁵²

І, нарешті, третьою причиною, котра, на нашу думку, не давала селянству активно прилучитися до аграрного ринку відразу після реформи 1861 р., був селянський менталітет. Адже відразу після оголошення про перетворення однією з провідних тез незадоволеного ними селянства з'явилася думка про «справжню» волю та передачу йому всієї поміщицької землі (хоча ще у 1879 р. циркуляром міністра внутрішніх справ категорично заперечувалася можливість збільшення надільного землеволодіння),⁷⁵³ що великою мірою стримувало залучення його до ринково-аграрних відносин. З іншого боку, той же менталітет не дозволяв селянину правильно оцінити відразу вигоди тих економічних перетворень, які почалися після скасування кріпосного права. З цього приводу Ю. Присяжнюк зазначає, що «для «мужиків» було вкрай важливо побачити, так би мовити, наочно переконатися в «позитивних» результатах новації. ...Часто цей процес охоплював від кількох років до цілих поколінь».⁷⁵⁴ Зважаючи на згадані вище обставини, стає цілком зрозумілою певна обережність селян-власників на земельному ринку у перші післяреформені десятиліття. На загал, у 1863-1880 рр. селяни придбали 8457,3 дес. земельних угідь і продали 1023,6 дес. Тобто, у селян було набуто купівлею 7433,7 дес.⁷⁵⁵

Загальну картину стану земельного ринку Правобережної України періоду 1863-1880 рр. подано у таблиці 3.12. В середньому за період 1863-1870 рр. в обігу перебувало 138760,4 дес. на рік, а угод укладалося 209. Отже, на одну угоду припадало 662,8 дес. за 17450,6 крб. У наступний період – 1871-1880 рр. – відбувається збільшення площі земель, які перебували у ринковому обігу, до 163746,8 дес. на рік. Одночасно зростає і кількість угод на купівлю-продаж землі – до 524, але площа мобілізованої землі у розрахунку на одну угоду зменшується до 312,4

⁷⁵² Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4680, арк. 15.

⁷⁵³ Батурицкий Д.А. Назв. праця. – М., 1925. – С.24.

⁷⁵⁴ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С.415.

⁷⁵⁵ Підраховано за: Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: селянство // УІЖ. – 2010. - №2. – С.78.

дес. за 11170,8 крб. Ці дані демонструють початок процесу дроблення земельної власності.

Таблиця 3.12⁷⁵⁶

Рух землеволодіння у губерніях Правобережної України у 1863-1880 рр.

Період, роки	Площа землі, яка поступила в ринковий обіг, дес.	Кількість угод на придбання-продаж землі	Ціна, крб.
1863-1870	111083,1	1675	29229810
1871-1880	1637468,1	5241	58546566
Разом за 1863-1880	1748551,2	6916	87776376

Відносини власності, які формувалися на основі капіталістичних відносин, сприяли зосередженню уваги селянства на розширенні свого землекористування. Одним із засобів досягнення цієї мети була оренда землі. На жаль, дореволюційна статистика залишила обмежені дані про кількість селянських дворів, які орендували землю, що не дає можливості детально прослідкувати, які ж власне селянські господарства орендували землю. Варто зазначити, що орендована площа складалася з двох істотно різних частин: надільної, коли селяни орендували один в одного, і позанадільної, якщо вони орендували в інших землевласників.

Оренда землі в українських губерніях пореформеного періоду досягла істотних розмірів і відігравала важливу роль у сільському господарстві. У 1877 р. площа

⁷⁵⁶ Таблицю складено за: Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: количество сделок. 1863-1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_030; Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: количество десятин. 1863-1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_031; Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: стоимость земли (в рублях).1863-1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_032;

позанадільних земель, які здавалися в оренду, складала близько 6,5 млн. дес., а разом з надільною – не менше 7-7,5 млн. дес. Спеціалісти оцінювали цей орендний фонд у 0,5 млрд. крб., який у вигляді орендної плати приносив прибутку поміщикам на суму у 75 млн. крб. на рік.⁷⁵⁷ Однак у Правобережній Україні ситуація була іншою. Зростання крупної приватновласницької оренди позбавляло селян заоренованих ними ділянок, які слугували необхідним доповненням до наділу. Крім того, збільшення попиту на землю з боку крупних орендарів вело до такого росту орендних цін, що оренда ставала непосильною для дрібних орендарів. Більше того, при відсутності чи нестачі спеціальних угідь (вигопи, сіножаті, ліси) та черезсмужжі з поміщицькими землями без оренди часто було неможливим існування селянського господарства. Проте в регіоні лише 1/8 селянських господарств могла орендувати землю.⁷⁵⁸ Оренда була карликовою, розпорошеною. Більше половини орендували дрібні ділянки землі, які поміщики здавали для утримання необхідних їм робочих рук. Більша частина селян-орендарів орендували землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що або потребували спеціальних угідь, або тому, що оренда була для них засобом забезпечення власних потреб. Іноді до оренди спонукало черезсмужжя. Поміщицькі землі, які клинами входили у селянські наділи або, іноді, зовсім їх розділяли на частини, орендувалися селянами, щоб уникнути штрафів за неминучі потрави.⁷⁵⁹

Оренда поділялася на довгострокову і короткострокову, або річну (на один посів ярини або озимини – у цьому випадку оренда могла продовжуватись до двох років, так звана оренда парами). Центральним моментом тут є з'ясування питомої ваги кожного з цих видів оренди як кількістю оренд, так і за площею орендованої землі. На 100 випадків довгострокової та річної оренди на річну у Правобережній Україні

⁷⁵⁷ Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Харьков, 1927. – С.97.

⁷⁵⁸ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961. – С.64.

⁷⁵⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 123 зв.; спр. ба., арк. 6 зв.

припадало до 30 випадків. Тобто тут переважали довгострокові угоди. Зі 100 дес. орендованої землі на річну оренду в регіоні припадало 9 дес.⁷⁶⁰

Таким чином, поміщицьке землеволодіння складало значну частину всієї земельної площі і вирізнялося концентрацією величезних площ у руках незначної кількості земельних магнатів-латифундистів. Будучи феодальним за своїм походженням, воно у цей період залишалося переважно дворянським. Поміщицьке господарство Правобережної України стало ареною проведення національної політики урядових кіл. Хоча фіктивними орендами і заставами, продажем іноземцям, даруванням землі у пожиттєву власність польські поміщики частково нівелювали посягання на свій земельний статус, все ж влада домоглася вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці політико-економічних заходів. Землеволодіння купецького стану характеризувалося значно меншими кількісними параметрами і відрізнялося своїм нестійким характером. Зрештою воно і не могло досягти високих кількісних показників вже з огляду на те, що переважна більшість купців регіону належала до єврейської національності, особам якої взагалі заборонялося володіти землею. Селянство, в силу різних обставин, теж не стало активним гравцем на земельному ринку, що і підтверджує становий розподіл приватновласницьких земель за даними перепису 1877 р.: на кожні 100 дес. приватної власності у дворян було зосереджено 91,2 дес., у купців – 3,2 дес., у селян – 0,8 дес.⁷⁶¹

3.3 Капіталізація в аграрному секторі Правобережної України

Вихідним пунктом капіталізації сільського господарства в губерніях Правобережної України стала перебудова правових відносин шляхом ліквідації

⁷⁶⁰ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961. – С.82-83.

⁷⁶¹ Тарасюк Д.А. Назв. праця. – С.74-75.

кріпосного права. Капіталістичні відносини у більшості випадків були породжені не економікою і не прагненням суб'єктів господарювання до економічного прогресу і досконаліших способів виробництва, а вольовим рішенням влади.

Поразка у Кримській війні не тільки завдала дошкульного удару по престижу Російської імперії на зовнішньополітичній арені, але й залишила державні фінанси у жалюгідному становищі, оскільки прямі витрати на її ведення склали 796770 тис. крб.⁷⁶² і стали причиною краху фінансової системи, встановленої реформою 1839-1843 рр.: було скасовано розмін кредитних білетів на золото і срібло; у 1854 р. було заборонено вивозити золото за кордон.⁷⁶³

Скасування кріпосного права уявлялося урядовим колам Російської імперії як негайний перехід від примусової праці селян-кріпаків до вільнонайманої праці селян-власників на договірних засадах. Передбачалося, що викупна позика, яку надавав уряд у вигляді банківських білетів та викупних свідоцтв, та одночасне звільнення дворянських маєтків від минулих боргів допоможуть поміщикам швидко обзавестися необхідним реманентом, найняти потрібних робітників та перейти до інтенсивніших методів господарювання. Негайне особисте звільнення селян мало дати поштовх швидкому аграрному та промисловому розвитку країни.⁷⁶⁴ Такою планували схему розвитку сільського господарства, яку започаткували «Положення» 19 лютого 1861 р., але її склали теоретично, без врахування тих своєрідних умов, які супроводжували перехід від феодалізму до капіталізму. Великою мірою це стосувалося губерній Правобережної України, де соціально-економічні зміни наклалися на відкрите, в зв'язку з повстанням 1863 р., протистояння між місцевими, переважно польськими, поміщиками та урядом.

⁷⁶² Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История-статистика. – Т.2. – СПб., 1882. – С.28.

⁷⁶³ Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917. – М., 1950. – С.285.

⁷⁶⁴ Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Валуевской комиссии 1872-1873 гг.) // Исторические записки. – Т.89. – М., 1972. – С.189.

Варто зазначити, що ще до реформи частина крупних землевласників капіталізували свої маєтки, хоча й використовували працю кріпосних селян.

Реформа 1861 р. суттєво вплинула на сільське господарство: кріпосна праця поступилася місцем вільнонайманій праці, тому власникам маєтків знадобилися обігові кошти для ведення господарства. В умовах вузькості грошового ринку не тільки дрібнопомісні, а й середні поміщики відчули гостру нестачу в оборотних капіталах.⁷⁶⁵ Великі сподівання у їх отриманні поклалися на викупну винагороду за відчуження земель у власність звільнених селян.

Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. були ліквідовані всі державні кредитні установи і отримувати кошти шляхом застави маєтків з кріпаками в державних структурах стало неможливо.⁷⁶⁶ На 1859 р. поміщики губерній Правобережної України заборгували державним кредитним установам величезні кошти – 57291447 крб. Найбільша заборгованість була у поміщиків Подільської губернії – 25517457 крб., дворяни-землевласники Київської губернії мали борг у 19345844 крб., а поміщики Волинської губернії – 12428146 крб.⁷⁶⁷ Для землевласників викупна операція була вигідною нагодою гарантовано отримати значні кошти за наділення селян землею. Так, середні річні ціни на землю за період 1863-1880 рр. у Волинській губернії становили 18-47 крб. за десятину, у Київській та Подільській губерніях, відповідно, 37-60 крб. та 44-78 крб.,⁷⁶⁸ а завдяки викупній операції поміщики отримували капіталізовану з 6% вартість землі. Наприклад, поміщики-поляки Волинської губернії у 1864 р. отримали в результаті проведення викупної операції 15848756,92 крб. за 651990 дес.⁷⁶⁹ Поміщики Подільської губернії до 1866 р. отримали 19833478,83 крб.⁷⁷⁰ Графиня М. Строганова з 32 населених

⁷⁶⁵ Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. // УІЖ. – 2011. - №1. – С.42.

⁷⁶⁶ ПСЗ-ІІ. – Т.34, відд.І. – №34379.

⁷⁶⁷ Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. статей. – Т.1. – СПб., 1897. – С.440.

⁷⁶⁸ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.). – Ніжин, 2010. – Додаток 3.

⁷⁶⁹ Підраховано за: ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, ч.1, арк. 582 зв. - 583.

⁷⁷⁰ Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец-Подольск, 1868. – С.48.

пунктів Балтського і Брацлавського повітів Подільської губернії отримала 739463,9 крб. викупних платежів за 44588 дес. земельних угідь.⁷⁷¹ Це були значні суми, які можна було спрямувати на раціоналізацію господарства, але викупні платежі спрямовувалися на покриття боргів маєтків.⁷⁷² Держава теж заробила на викупній операції: на кожний виданий селянам у позику карбованець вона отримала 63 коп. чистого прибутку.⁷⁷³ До того ж, в результаті повстання 1863 р. урядом було вирішено не видавати поміщикам у губерніях Правобережної України на руки відсоткові папери, а обмежитися видачею їм з казни доходу з викупного капіталу в розмірі 5,5%. Після придушення повстання цей захід було скасовано.⁷⁷⁴ В цілому, за офіційними даними, станом на 1 січня 1892 р. поміщики Волинської губернії отримали викупних платежів на суму 21509594,4 крб., Київської – на суму 37438792,24 крб. і Подільської – на суму 34413540,77 крб., а разом по регіону – на суму 93361927,41 крб.⁷⁷⁵

Ці суми значно перевищували рівень заборгованості ліквідованим державним кредитним установам, але в дійсності поміщики отримали коштів значно менше. В результаті посиленого пред'явлення банківських білетів і викупних свідоцтв з метою їхнього обміну на готівку, курс цих процентних паперів став понижуватися, становлячи 65 крб. за 100 викупних свідоцтв,⁷⁷⁶ що завдало поміщикам збитків. Доводилося звертатися до приватних кредиторів, представлених окремими банкірськими домами та приватними особами.⁷⁷⁷ Так, наприклад, у 1868 р. банкірські контори під час Київського контрактного ярмарку надали кредитів на 557

⁷⁷¹ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8090, арк. 9 зв. – 15 зв., 38 зв. – 42 зв.

⁷⁷² Там само, спр. 7753, арк. 7-12 зв.

⁷⁷³ Мельниченко В.М. Аграрна реформа 1861 р. на Черкащині та її наслідки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVIII. – К., 2011. – С.92.

⁷⁷⁴ Блюх И.С. Финансы России. – Т.2. – СПб., 1882. – С.77.

⁷⁷⁵ Підраховано за: Ежегодник Министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.196-197.

⁷⁷⁶ Семенов Н.П. Наше дворянство. – СПб., 1898. – С.30.

⁷⁷⁷ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л., 1991; Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи. – М., 1910; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. – М., 1967; Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М., 1958. – С.237; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999; Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. – М., 1988.

тис. крб.⁷⁷⁸ У цьому випадку, як зазначав С. Хрульов, «щасливими вважали себе ті, хто під заставу маєтків отримував гроші під 12% річних»,⁷⁷⁹ бо найпоширенішими були позики під 18–36% річних.⁷⁸⁰

Відсутністю доступного і організованого кредиту для селян скористалися лихварі, видаючи позики під 5% на місяць, або 60% річних. Так, у Волинській губернії селяни за позику у 70 крб. протягом двох років повертали 250 крб., за позику у 10 крб. – 118,42 крб. тощо.⁷⁸¹

Отже, в ході здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином дрібних та середніх, опинилися без необхідних коштів для капіталізації власних господарств. Один з подільських поміщиків в кінці 1860-х рр. писав: «Якби хто-небудь запитав, що так бентежить в даний час..., то ми б, не вагаючись, відповіли: нестача грошей, повсюдне безгрошів'я, капіталів зовсім немає, продажі майна з аукціонів залишаються без покупців».⁷⁸² Однак необхідно зазначити, що провівши реформу 1861 р., урядові кола розв'язали проблему заборгованості великого поміщицького землеволодіння за рахунок селян, переклавши, по суті, на їх плечі поміщицькі борги. Якщо у 1859 р. 61,1% поміщиків України мали борги по кредитах, то через 20 років питома кількість заборгованих поміщицьких господарств складала лише 18,1%.⁷⁸³ Отже, поміщики після реформи «...залишилися без викупних позик, які пішли на сплату боргів, без дармової праці, без засобів для господарювання на нових умовах і з дешевими землями, за які пропонували нечувано низькі ціни».⁷⁸⁴

Традиційним способом отримання необхідних для господарювання грошових засобів залишалася торгівля збіжжям, чому сприяла кон'юнктура на зовнішніх

⁷⁷⁸ Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УДЖ. – 1974. – №3. – С.42.

⁷⁷⁹ Хрульов С.С. Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности. – СПб., 1898. – С.8.

⁷⁸⁰ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УДЖ. – 1999. – №6. – С.69.

⁷⁸¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 282, арк. 310, 347.

⁷⁸² Цит. за: Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.14.

⁷⁸³ Краснікова О.М. Назв. праця. – С.65.

⁷⁸⁴ Хрульов С.С. Назв. праця. – С.10.

ринках до кінця 1880-х років (табл. 3.13). Так, на початку 1860-х рр. середня ціна четверті пшениці у Могилеві-Подільському коштувала 5,4 крб., в Одесі – 8,6 крб., а в Лондоні – 16,83 крб.⁷⁸⁵ У 1868 р. до Одеси прибуло з Подільської та з південної частини Волинської губернії 1275 тис. четвертей пшениці, з Київської губернії – 250 тис. четвертей.⁷⁸⁶

Таблиця 3.13⁷⁸⁷

Середні ціни в Лондоні за четверть пшениці

Роки	Ціни, в крб. сріблом
1868-1872	12,37
1873-1877	11,92
1878-1882	10,22

Високі ціни на збіжжя, і в першу чергу на озиму пшеницю, спонукали поміщиків шукати засоби для організації власного господарства. Адже необхідні були кошти на оплату праці найманих працівників та на доставку збіжжя до покупця. Так, у маєтку графа Грохольського у Кременецькому повіті Волинської губернії, де оброблялося 2154 дес. ріллі, видатки на заробітну плату найманим працівникам становили 11672,98 крб. при валовому доході у 20960 крб.⁷⁸⁸ В маєтках спадкоємців Ф.Тереценка використовувалось під оранку 23300 дес., що вимагало біля 1500 тис. робочих днів на суму 500 тис. крб.⁷⁸⁹ Мошногородищенський маєток О.Балашової у Черкаському повіті Київської губернії потребував щорічно 6 тис. куб. сажнів дров,

⁷⁸⁵ Золотов В.А. Назв. праця. – С.33.

⁷⁸⁶ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.22.

⁷⁸⁷ Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883-1910). – М., 1911. – С.12.

⁷⁸⁸ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 123 зв. - 124.

⁷⁸⁹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С.170.

для доставки яких необхідно було 40 тис. підвод. Для перевезення на цукровий завод сировини щорічно залучалося до 150 тис. селянських підвод.⁷⁹⁰

Протягом усього пореформеного періоду зростав попит на лісоматеріали. Це було пов'язано із масштабним будівництвом залізниць⁷⁹¹ та використанням дров у якості основного палива на промислових підприємствах регіону. Піднесення цукровиробництва і розвиток залізничного сполучення були б неможливі без лісу. Розділяємо думку Д.Бовуа, що ліс в губерніях Правобережної України, на відміну від російських губерній імперії, вирубували не тому, що маєток продавався, а саме заради уникнення продажу або для отримання коштів для переобладнання його.⁷⁹² Продаж лісу був найпростішим засобом протягом тривалого часу отримувати готівку за відсутності банківського кредиту.

Наявність у регіоні значної кількості цукроварень і гуралень, які використовували у якості палива дрова, а також будівництво залізниць, створили попит на лісоматеріали. До цього варто додати і зовнішній ринок, який теж потребував лісоматеріалів. Під впливом потреб ринку лісоторгівля перетворилася у суцільне винищення лісів. Після подій 1863 р. польські поміщики почали масову вирубку і продаж лісу. Продавали ліси і російські поміщики, особливо ті, які на пільгових умовах купляли тут маєтки. Для них ліси часто були джерелом оплати придбаних володінь.⁷⁹³

За продаж лісу, залежно від якості матеріалу, землевласники отримували гарні прибутки. Наприклад, вже згадуваний граф Грохольський володів 654 дес. лісу, з яких продав під вирубування 133,5 дес. за 94500 крб. Земля, звільнена від насаджень,

⁷⁹⁰ Держархів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 12, арк. 15; Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – С.173.

⁷⁹¹ Приймук С. Тарифна політика на залізницях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10405.html>

⁷⁹² Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. – К., 1998. – С.253.

⁷⁹³ Держархів Хмельницької області, ф. 35, оп. 1, спр. 150, арк. 48.

після корчування пнів і продажу їх селянам, перетворювалася на рілля.⁷⁹⁴ Такий спосіб експлуатації лісів був характерний для всіх господарств в губерніях Правобережної України. Причому вирубувалися ліси суцільними масивами, без жодних лісовідновлювальних заходів. Так, М.Собаньський (Брацлавський повіт Подільської губернії) у 1876 р. володів 866 дес. лісу, а у 1889 р. у нього залишалось лише 428 дес., у А.Тарутіна (Брацлавський повіт) з 384 дес. лісу залишилося 128 дес., у І.Згорського (Летичівський повіт Подільської губернії) з 133 дес. залишилося лише 28 дес. Схожі явища спостерігалися і у селянських господарствах: у власності товариства селян с.Богданівці Летичівського повіту у 1876 р. було 404 дес. орної землі та 215 дес. лісу, а у 1889 р. зафіксовано лише 619 дес. орної землі, у товариства селян с.Старозакржевський Майдан цього ж повіту у 1876 р. було 237 дес. орної землі та 351 дес. лісу, а за даними 1889 р. стало 297 і 291 дес. відповідно.⁷⁹⁵ Продаж дворянами лісів Д.Лівен називає «актом відчаю і некомпетентності».⁷⁹⁶

На такий хижацький спосіб господарювання звертали увагу цивільні губернатори. Так, у 1864-1880 рр. Волинська губернія втратила $\frac{1}{4}$ лісових площ.⁷⁹⁷ Подільський губернатор у 1882 р. зазначав, що у губернії лісових площ залишилося лише 516538 дес., хоча ще у 1867 р. їх було 713667 дес.⁷⁹⁸ На початок 1889 р. в губернії залишилося всього 422981 дес. лісових насаджень.⁷⁹⁹ У 1898 р. в «Подільських губернських відомостях» повідомлялося: «Спочатку посилений вивіз будівельного лісу у сусідню Галичину, а також у губернії Херсонську та Катеринославську, а потім величезне споживання лісу місцевими цукровими заводами і гуральнями, привело до того, що з 713667 дес. поміщицьких лісів у 1867 р. тепер залишилося всього лише

⁷⁹⁴ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 34 зв. – 35 зв.

⁷⁹⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 6836, арк. 1 зв., 2, 7 зв., 22 зв.

⁷⁹⁶ Лівен Д. Аристократія в Європі. 1815-1914. – СПб., 2000. – С.134.

⁷⁹⁷ Вся Россия. русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – М., 1897. – С.312.

⁷⁹⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 535, спр. 310, арк. 10 зв.

⁷⁹⁹ Сулима К.П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении (диссертация на степень доктора медицины). – СПб., 1892. – С.11.

313745 дес., тобто за тридцять з лишком років винищено 399922 дес. лісу, або 55,7%».⁸⁰⁰

У 1860-х рр. на промислових підприємствах Подільської губернії щорічно спалювалося в середньому по 100 куб. сажнів дров.⁸⁰¹ Київський губернатор у 1880 р. вказував, що розвиток цукроваріння призвів до різкого здорожчання дров – до 40 і більше крб. за кубічну сажінь, що, у свою чергу, спонукало власників до вирубування лісів.⁸⁰² У 1886-1887 рр. у Київській губернії з 65 діючих заводів вугіллям палили на 8, на 11 – бурим вугіллям з дровами, решта використовували виключно дрова. В середньому на заводах Київської губернії на кожну тисячу берківців переробленого буряку витрачалося 14,7 куб. сажнів дров (142,8 куб. метрів).⁸⁰³ Загальні цифри річного промислового споживання лісу у Правобережній Україні на середину 1880-х рр. були значними: цукроварні споживали 370000 куб. саж., залізниці – 52800 куб. саж., винокурні – 20700 куб. сажнів.⁸⁰⁴

Після затвердження уставних грамот і переходу до викупної операції деякі поміщики-землевласники завели власну робочу худобу, придбали вдосконалені знаряддя і навіть сільськогосподарські машини, спробували організувати господарство на капіталістичних засадах.⁸⁰⁵ До 1861 р. попит на землеробські знаряддя з боку землевласників був мізерним, оскільки використовувалися знаряддя і робоча худоба кріпаків. Після реформи поміщики змушені були обзаводитися власним, по можливості покращеним, сільськогосподарським реманентом, закупаючи у великій кількості сільськогосподарські машини і знаряддя. Це обходилося досить дорого: дволемішні плуги коштували 40 крб., дискова борона

⁸⁰⁰ Подольские губернские ведомости. – 1898. - №210.

⁸⁰¹ Раковський Л.Є. Вплив капіталістичної промисловості на оточуюче середовище (за матеріалами цукрової промисловості Поділля II пол. XIX ст.) // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.32.

⁸⁰² ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 422, арк. 10 зв.

⁸⁰³ Сулима К.П. Назв. праця. – С.11.

⁸⁰⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. – К., 1998. – С.254.

⁸⁰⁵ Гриценко И.А. Северная Буковина, Россия и Надднепрянская Украина в XIX – начале XX ст.: экономические и общественно-политические связи: дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.02. – Черновцы, 1980. – С.138-139.

коштувала 60 крб., розкидна сіялка – 84-100 крб., жатка – 180 крб., снопов'язалка – 1100 крб., кінна молотилка – 130-570 крб., парова молотилка – 4375 крб.⁸⁰⁶

Купівлі закордонного сільськогосподарського реманенту, переважно німецького та англійського, сприяла митна політика держави у 1857-1876 рр. У 1875 р. до Російської імперії було ввезено 250 тис. пудів обладнання.⁸⁰⁷ Однак з 1878 р. мито на промислові вироби та обладнання постійно зростало. У 1885 р. було запроваджене мито на техніку та обладнання для сільського господарства, яке у 1885-1890 рр. становило 20%, а у 1891-1900 рр. – 33%. У 1903 р. мито на ввезення кіс і серпів зросло з 1,65 крб. до 3 крб. за пуд, сільськогосподарських машин – з 0,75 крб. до 1,05 крб. Якщо у 1892-1905 рр. вартість імпортованих товарів для сільського господарства збільшилася з 32,7% до 36,6%, то на 1910 р. – до 60%.⁸⁰⁸

Однак попит на сільськогосподарські машини не дав, у переважній більшості випадків, позитивних змін у сільському господарстві, а, навпаки, призвів до втрати капіталів поміщиками. Адже за відсутності відповідних агрономічних і технічних знань, а також спеціалістів з обслуговування і ремонту, машини ці мало використовувалися. В результаті з'явилися цілі склади непридатних сільськогосподарських машин і знарядь, «звалених по сараях у маєтках, неефективно використані кошти і, нарешті, негативізм до застосування «закордонних видумок».⁸⁰⁹

Наявні капітали – власні, позичені, отримані від викупної операції чи від здачі земель в оренду – вкладалися також і у промислові підприємства. Так, графиня О.Потоцька володіла маєтком у с.Соболівка Гайсинського повіту і після скасування кріпосного права її колишні кріпаки мали виплатити за землю 99966,83 крб. Поміщиця звернулася з клопотанням до генерал-губернатора про одержання усього

⁸⁰⁶ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 34; спр. 6а, арк. 102, 123, 175, 176, 178, 179.

⁸⁰⁷ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.163.

⁸⁰⁸ Шевченко А. Вплив митної політики Російської імперії на імпортовану торгівлю портів України другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний збірник. – 2010. – №13. – С.110-111.

⁸⁰⁹ Производительные силы России. – СПб., 1896. – Отд.І. – С.48.

викупного капіталу для покращення економічних умов, оскільки вирішила побудувати у Соболівці цукровий завод. Після отримання відмови у позитивному вирішенні клопотання, вона стала співзасновницею акціонерного «Товариства Соболівського цукрового заводу», статут якого було затверджено у травні 1868 р. За 25% акцій заводу О.Потоцька виділила 400 дес. орної землі під бурякові плантації. У 1870 р. завод почав працювати, принісши 45 тис. крб. прибутку, а через 10 років прибуток становив 1655 тис. крб. О.Потоцька збільшила площі під вирощування цукрового буряку до 700 дес., залучаючи для робіт на період з квітня по листопад 71 до 545 робітників щодня, половину з яких набирали з навколишніх сіл.⁸¹⁰ У контракті між власником Тростянецького маєтку Ф.Собаньським і акціонерним товариством, від 3 лютого 1862 р. обумовлювалося, що компанія побудує у м. Тростянець за власний рахунок цукровий завод і після 15 років експлуатації безкоштовно передасть його Ф.Собаньському. Останній, у свою чергу, зобов'язувався щорічно засівати для заводу 2500 моргів цукровим буряком.⁸¹¹

Аналіз опрацьованих статутів цукрових заводів акціонерної форми власності в губерніях Правобережної України⁸¹² свідчить, що серед засновників майже завжди значилися місцеві дворяни і представники торгівельного чи лихварського капіталу. Створення акціонерних товариств стало одним із способів обходу вже згадуваних обмежувальних законів 10 липня 1864 р. і 10 грудня 1865 р., які забороняли особам іудейського віросповідання та польського походження купляти земельні угіддя,

⁸¹⁰ Фартушняк Ю. Формування працівників цукрової промисловості Подільської губернії та умови їх життя і праці у XIX ст. // Наукові записки ТДПУ ім.В.Гнатюка. Серія: історія. – 2001. – Вип.13. – С.115.

⁸¹¹ Держархів Хмельницької області, ф. 196, оп. 1, спр. 7890, арк. 1.

⁸¹² Держархів Київської області, ф. 2, оп. 22, спр. 72, арк. 39, 45, 46, 47, 48, 58, 59, 63, 69, 75, 120, 122, 128; Устав Высочайше утвержденного товарищества Черкасского сахаро-рафинадного завода. – К., 1883; Устав товарищества Бугаевского свеклосахарного и рафинадного завода. – К., 1885; Устав товарищества Езеранского свеклосахарного и рафинадного завода. – К., 1875; Устав товарищества Кальникского свеклосахарного завода. – К., 1884; Устав товарищества Кашперовского свеклосахарного завода. – К., 1868; Устав товарищества Киселевского сахарного завода. – К., 1883; Устав товарищества Романовских сахарных заводов. – К., 1881; Устав товарищества свеклосахарного завода «Скоморошки». – К., 1871; Устав товарищества свеклосахарного и рафинадного завода «Соб». – К., 1874; Устав товарищества Ситковецкого свеклосахарного завода. – К., 1885; Устав товарищества Спичинецкого свеклосахарного и рафинадного завода. – К., 1886; Устав товарищества Турбовского свеклосахарного завода. – К., 1881; Устав товарищества Цыбулёвского свеклосахарного завода. – К., 1877.

хоча були клопотання щодо скасування цих обмежень.⁸¹³ У статутах товариств не вказувалося про обмеження на купівлю земель для потреб підприємства аж до 1872 р., коли до статуту фабрично-торговельного товариства «Промисловість» (Ямпільський повіт Подільської губернії) було введено положення про заборону володіти землями в губерніях Правобережної України, площа яких перевищувала 200 дес.⁸¹⁴ Таке обмеження не мало законодавчого оформлення, але стало обов'язковим для всіх промислових акціонерних товариств, які створювалися в губерніях Правобережної України.⁸¹⁵ Лише законом від 27 грудня 1884 р. це обмеження стало правовою нормою.⁸¹⁶ Ним же, до речі, в губерніях Правобережної України тривалість оренди обмежувалася 12 роками. Через акціонерні товариства у сільське господарство надходили капітали, адже серед засновників були місцеві поміщики.

Активну участь представники поміщики брали в залізничному будівництві. Наприкінці 1860-х рр. уряд фактично припинив казенне будівництво залізниць і з метою прискорення розвитку залізничної мережі переходить до необмеженої підтримки акціонерних товариств, застосовуючи концесійну систему. Надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, уряд гарантував прибутки на акції й облігації залізничних позик, а також брав на державний рахунок усі збитки. Концесії видавалися з випуском акцій і облігацій під гарантію уряду, тобто із забезпеченням підприємцям певного відсотку прибутку на капітал акціонерних товариств. Приватні за формою капіталістичні залізничні товариства діяли по суті за рахунок державних коштів. У приватні залізниці були вкладені великі суми титулованої знаті, а сама їхня участь у спорудженні залізниць не піддається певною мірою статистичній обробці. Великі акціонери, а це були, поряд із банкірами і

⁸¹³ Д.К. Еврей-помещики. По поводу «Записки» по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в Западном крае. – Одесса, 1876.

⁸¹⁴ ПСЗ-II. – Т.47, відд.І. – №50747. – С.493.

⁸¹⁵ Шепелев Л.Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870-1910-х годах // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Ленинград, 1972. – С.276.

⁸¹⁶ ПСЗ-III. – Т.4. – №2633.

промисловцями, вища бюрократія, земельні магнати, як правило, не входили до складу адміністрації залізниць.⁸¹⁷

Будівництво залізниць відповідало інтересам землевласників, особливо тих, через маєтки яких вони проходили або з якими межували. Часто в «історії успіху» того чи іншого маєтку підкреслювалася саме ця обставина. Так, у 1874 р. через південну частину Мошногородищенського маєтку (12 економій з 9 тис. дес. наукращих земель, де вирощувалися цукрові буряки) пролягла Фастівська залізниця. На землях маєтку з'явилася залізнична станція – Воронцово-Городище, біля якої згодом збудували Маріїнський цукровий завод з французьким обладнанням.⁸¹⁸ Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди й непрямую вигоду у вигляді поживлення торгівлі, спрощення реалізації виготовленої продукції. У першу чергу в цьому були зацікавлені цукрозаводчики й великі експортери зерна.

Порівняно з перерахованими вище інші види залучення капіталу у землеробство є незначними. Згадаємо «фосфоритну лихоманку» кінця 1880 – початку 1890-х рр., яка панувала у Летичівському, Могилів-Подільському, Проскурівському та Ушицькому повітах Подільської губернії. У 1888 р. тут видобули 321 тис. пудів, а у 1890 р. – понад 550 тис. пудів. У Жмеринці було збудовано суперфосфатний завод. Частину фосфоритів почали експортувати до Австро–Угорщини, але родовище швидко вичерпалося. У 1895 р. видобуток становив лише 167 тис. пудів.⁸¹⁹ Невеликий завод з виготовлення суперфосфату з місцевого фосфориту, з потужністю до 4 тис. пудів суперфосфату і до 6 тис. пудів фосфоритної муки, діяв у зразковому Деробчинському

⁸¹⁷ Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України у XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // УІЖ. – 2007. – №5. – С.35–36.

⁸¹⁸ Держархів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 12, арк. 7; Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIV. – С.99; Курінна Т.М. Благодійницька діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії у 80-90-х рр. XIX ст. // Український селянин. – 2003. – №7. – С.8.

⁸¹⁹ Производительные силы России. – СПб., 1896. – Отд. VII. – С.56; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. – К., 1998. – С.255..

маєтку барона А.Мааса у Ямпільському повіті Подільської губернії біля залізничної станції Рахни.⁸²⁰

Питання про капіталізацію поміщицького господарства не було питанням про концентрацію виробництва і його досконалішої техніко–економічної організації. Після скасування кріпосного права це було питання подальшого існування і збереження вже готового, створеного феодалізмом великого землеволодіння. Капіталізація проявилася як форма ліквідації залишків феодального часу. Поміщики поступово пристосовувалися до нових, створених поза їхньою волею, обставин і капіталізували господарство, незалежно від того, наскільки вигідними для них були його форми. Процес цей був вимушений, капіталізація базувалася не на економічних факторах, а здійснювалася з метою самозбереження.

⁸²⁰ Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Б.м., 1897. – С.519.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ І ЗЕМЛЕВЛАШТУВАННЯ

4.1 Землевлаштування сільського населення у 70-90-х рр. ХІХ ст.

Друга половина ХІХ ст. для Правобережної України пройшла під знаком перманентних реформ аграрного сектору економіки. Розпочавши реформування поземельних відносин в регіоні царський уряд зіштовхнувся з цілим рядом явищ, які не були регламентовані на законодавчому рівні, але їх регламентування було нагальним. Земельна реформа була спрямована на вирішення питання землеволодіння в краї, проте наявність тут різних за соціально-правовим статусом категорій землеробського населення унеможливила застосування єдиних правових приписів для всього аграрного сектору.

Правобережна Україна в еволюції поземельних відносин суттєво різнилася від інших частин імперії. Характерною рисою селянського землеволодіння в регіоні була майже повна відсутність общини та його подвірний характер. Крім того, репресії після польського повстання 1831 р. постійно збільшували кількість особисто вільного землеробського населення, а повстання 1863 р. призвело до радикальних змін в аграрній політиці уряду, яка виразилася у негайному скасуванні тимчасово-зобов'язаного стану для поміщицьких селян і переведенні їх до категорії селян-власників, збільшенні для них розмірів надільного землеволодіння з одночасним зменшенням сум викупних платежів тощо.

Однак, хоча за реформами 1861, 1863 і 1867 рр. переважна більшість селян отримали земельні наділи, залишалися особисто вільні за існування кріпосного права категорії землеробського населення, яких об'єднувало те, що вони володіли земельними ділянками за чиншовим правом. До них відносилися однодворці,

«сільські вічні чиншовики» та частково старообрядці. Також залишалося відкритим питання про подальшу долю колоній євреїв-землеробів та землевлаштування «вільних людей». У період 1870-1880-х рр. тільки розпочалось поземельне влаштування і наділення землею цих категорій населення, яких зовсім не торкнулись реформи і які залишилися в незмінних відносинах з поміщиками, хоча спроби вирішення цих питань розпочалися ще до 1861 р. Варто зазначити, що ще до реформи 19 лютого 1861 р. уряд стояв на позиціях злиття всіх цих категорій особисто вільного населення з селянським станом.

За часів Речі Посполитої існувала заборона непривілейованим верствам суспільства набувати у власність населені землі. Тому дворяни-землевласники запрошували малозабезпечених шляхтичів та осіб інших станів поселятися на належних їм вільних землях на праві «вічного» нею користування, за що поселенці зобов'язувалися військовою службою і/або натуральними чи грошовими повинностями – «чиншом». Так з'явилося чиншове землеволодіння, яка була, за висловом Д.Бовуа, – «невідома росіянам і чужа українським селянам система», яка являла «собою оригінальні, давні і ...пов'язані з духом польської шляхти відносини в сільському господарстві»⁸²¹ і ґрунтувалася на особисто-службовій підлеглості чиншовика. Отже, чиншові відносини набули поширення у Київській, Волинській і Подільській губерніях ще до приєднання їх до Російської імперії. Вони являли собою особливий вид безстрокового спадкового використання землі. Чиншовик обмежувався лише обов'язком платити за користування землею на «вічні часи» встановлений чинш.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії чиншове землеволодіння не було ліквідоване. У 1797 р. імператор Павло I залишив чиншові права на земельні володіння за мешканцями містечок.⁸²² 25 липня 1840 р. офіційно припинялась чинність на території Правобережжя норм Литовського статуту, запроваджувалися загальноросійські закони і, таким чином, остаточно припинялася

⁸²¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.162.

⁸²² Нечаев В. Чиншое право // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. - Т.XXXVIIIа, полутом 76. – СПб., 1903. – С.852.

дія права традиційної власності.⁸²³ І, хоча за російськими законами надання прав оренди нерухомого майна допускалося на термін не більше 12 років, чиншові відносини продовжували існувати і виникати пізніше.⁸²⁴ Чиншове право на володіння землею документально було затверджено у 10% чиншовиків. Всі інші володіли ним на звичаєвому праві, за усними домовленостями. Про наявність його свідчило лише наступне: 1) квити, які засвідчували сплату постійного, незмінного чиншу, 2) незмінність земельних наділів; 3) особиста свобода носіїв цього права; 4) відносно невеликі ділянки присадибної, польової та іноді сінокісної землі.⁸²⁵

Зауважимо, що визначити кількісні параметри землеробського населення, яке перебувало на чиншовому праві, є досить складно. Загальну кількість чиншовиків Правобережної України І. Рудченко оцінював у 267 тисяч осіб, які користувалися 207 тис. дес. землі,⁸²⁶ Волинський губернатор у 1880 р. оперував цифрою у 100 тис. осіб,⁸²⁷ П. Лященко вказував на 46,4 тисячі дворів чиншовиків (244 тисячі осіб),⁸²⁸ Д.Бовуа нараховує 46598 дворів (діаграма 4.1), які користувалися 214046 дес.⁸²⁹ (діаграма 4.2). М. Тарановський зазначав, що всіх старообрядців на Правобережжі у 1882 р. було 40 тисяч осіб,⁸³⁰ тоді як І. Рудченко цього ж, 1882 р., заявляв про 139191 особу старообрядців, які були на чиншовому праві.⁸³¹ У той же час Подільський губернатор у звіті за 1870 р. подавав дані про наявність у губернії 12970 осіб старообрядців, з яких на чиншовому праві перебувають 7489 осіб,⁸³² а за матеріалами 1891-1894 рр. у губернії зафіксовано 6766 осіб старообрядців, з яких 3934 особи

⁸²³ Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 3400, арк. 2; спр. 3644, арк. 544, 645.

⁸²⁴ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904). – М., 1980. – С.38.

⁸²⁵ Борисевич С.О. Чиншова реформа 1886 р. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.2. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.134.

⁸²⁶ Рудченко І. Назв. праця. – С.10.

⁸²⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 3 зв.

⁸²⁸ Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – Ч.1 Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – СПб., 1913. – С.259.

⁸²⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С.180.

⁸³⁰ Тарановський Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевской, Подольской и Волынской губерний). – К., 1882. – С.30.

⁸³¹ Рудченко І. Назв. праця. – С.153.

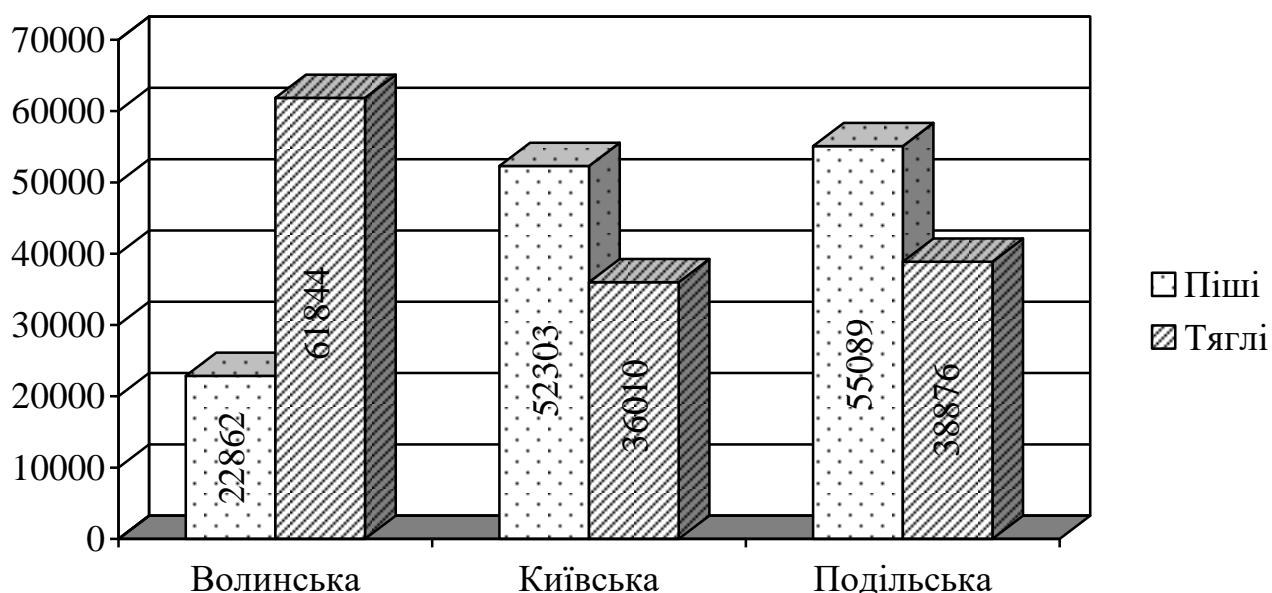
⁸³² ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 31 зв. - 32.

визнані чиншовиками.⁸³³ Сумнівно, щоб у Волинській і Київській губерніях сумарно налічувалося у 1882 р. 131702 особи чиншовиків-старообрядців, адже ще у звітах за 1832 р. стосовно старообрядців наводилися дані тільки про 2199 осіб, з яких лише 22 особи були записані селянами, у Волинській губернії, та про 1936 осіб у Київській.⁸³⁴ Виходячи з цього, вважаємо дані М. Тарановського більш коректними.

Майнове становище переважної більшості чиншовиків було важким. Їх наділ в середньому не досягав 0,5 дес. на особу. Розмір чиншу коливався від 2 крб. 68 коп. (Новоград-Волинський повіт) до 13 крб. 47 коп. (Старокостянтинівський повіт).⁸³⁵

Діаграма 4.1

Кількість чиншовиків Правобережної України (1877-1878 рр.).

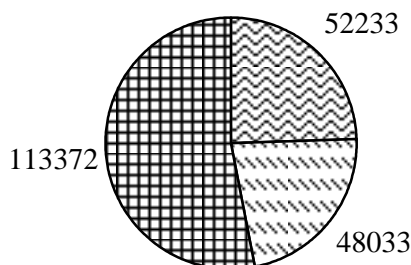

⁸³³ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3485, арк. 233 зв. - 234, 240 - 242, 245 зв. - 246, 260 зв. - 264, 287 зв. - 288, 298 зв. - 300, 306 зв. - 307, 350 зв. - 351.

⁸³⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 109.

⁸³⁵ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1970. - С.231.

Площа чиншових володінь у десятинах (1877-1878 рр.).

▣ Подільська ▣ Київська ▣ Волинська

Питання про необхідність законодавчого врегулювання чиншового права в Російській імперії гостро постало в другій половині 1860-х років. По-перше, судова практика, яка керувалася тільки російськими законами, змушена була відмовляти в захисті цих відносин. Перед нею постала дилема: або ліквідувати вищезгаданий інститут, або законодавчо його визнати і відрегулювати взаємовідносини між поміщиками і чиншовиками. Законодавча заборона чиншового права і відмова в його судовому захисті привела би до масового обезземелення досить значної верстви населення. По-друге, скасування кріпосного права призвело до пришвидшення втягування поміщицьких господарств в товарно-грошові відносини. Перетворення землі в товар сприяло зростанню попиту на неї. Ріст цін на землю диктувався «земельним голодом» селянства. Ціна землі зросла за період з 1861 по 1898 рр. з 14,66-37,05 крб. сріблом ⁸³⁶ за дес. до 120-207 крб. сріблом ⁸³⁷, залежно від її розташування та якості, а Правобережна Україна була аграрним районом Російської імперії, де сільським господарством було зайнято 74,4% всього населення ⁸³⁸. Не варто забувати, що після скасування кріпацтва відбувся демографічний вибух:

⁸³⁶ Козиренко М.К. Назв. праця. – С.154-155.

⁸³⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 1, спр. 11639, арк. 13; спр. 6922, арк. 7.

⁸³⁸ Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С.15.

відомо, що селянське населення Правобережжя з 1858 р. по 1897 р. зросло з 4786 тис. осіб до 8652 тис. осіб.⁸³⁹

Попит на землю сприяв поширенню вигідного для землевласників орендування за гроші. Очевидно, вони були зацікавлені в тому, щоб у будь-який момент вільно розпоряджатися своєю землею, передаючи її в оренду тим, хто більше заплатить. Поміщикам стало не вигідним подальше існування чиншовиків у їхніх маєтках, оскільки чиншові володіння з орендними спадковими угодами на довічний строк стали перешкодою для капіталістичної мобілізації землі. Так само вони перешкоджали і вільному відчуженню землі на випадок продажу маєтку. Поміщики змушували чиншовиків погоджуватися на збільшення чиншу, повністю відбирали їхні польові наділи або замінювали на інші, гіршої якості і в менших розмірах; позбавляли сервітутів, примушували укладати договори про оренду землі, перетворюючи цим чиншовиків з довічних користувачів у тимчасових орендарів, яких можна було легко зігнати з землі. Ці дії призвели до значного погіршення матеріального стану останніх. Вони залишилися категорією землеробів, яка була найгірше забезпечена землею і найбільш обтяжена повинностями на користь поміщика⁸⁴⁰. Це створювало соціальну напругу, яка часто переростала у виступи проти поміщиків.⁸⁴¹

Ці обставини змусили Урядовий Сенат піти на ліквідацію чиншового права в губерніях Правобережної України, Білорусії та Царства Польського. У 1876 р. волинський губернатор у своєму звіті підкреслював необхідність «через відсутність закону, який би визначив підстави чиншового права, встановити для чиншовиків особливі правила»⁸⁴². Його думку підтримали цивільні губернатори Київської та Подільської губерній, а також генерал-губернатор Дондуков-Корсаков і начальники губернських жандармських управлінь. Наслідком цих пропозицій було

⁸³⁹ Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – нач. XIX вв.). – М., 1973. – С.144.

⁸⁴⁰ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3452, арк. 5-5 зв., 29 зв., 48-48 зв.

⁸⁴¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.167-193; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866-1900 гг. – Днепропетровск, 1960. – С.237-246.

⁸⁴² ЦДІАК, ф. 442, оп. 316, спр. 72, част. 1, арк. 5.

утворення у 1877 р. в міністерстві внутрішніх справ чиншової комісії під головуванням товариша міністра Ф. Готовцева. Їй доручили розробити законопроект стосовно чиншовиків. Підготовка реформи рухалася повільно. Нарешті 9 червня 1886 р. було прийнято «Положення про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в губерніях Західних і Білоруських». До закону додавалася «табель» з оцінкою земель в різних регіонах, де чиншовики мали право викуповувати землю.

Відповідно закону, у кожному повіті утворювалася нова, тимчасова установа - Повітове з чиншових справ Присутствіє у складі командированого кандидата мирових посередників та підлеглих йому вільнонайманих землемірів. Оплата їхньої роботи здійснювалася за рахунок державного казначейства, до якого мали надходити 0,5% від усіх щорічних викупних платежів. До складу Присутствія також входили «обов'язкові члени» з місцевих дворян, які утримувалися за рахунок всіх землевласників повіту, на землях яких мешкали чиншовики. В Губернських з селянських справ Присутствіях утворювалися спеціальні відділи для розгляду касаційних скарг щодо рішень повітових з чиншових справ присутствій. Підкреслювалося, що у випадках невизнання певними особами чиншових прав, вони мали право протягом п'яти років користуватися земельними наділами на попередніх умовах. За цей час вони повинні були або викупити у поміщика цю землю, або укласти з ним договір оренди.⁸⁴³

Перший розділ закону чітко окреслив коло умов, які могли визнаватися доказом вічно-чиншових прав: а) чиншовиками могли бути всі особи незалежно від стану чи віросповідання; б) чиншові права поширювалися тільки на російських підданих; в) якщо користування і розпорядження землею було безстрокове з сплатою грошового або натурального чиншу, який не підлягав змінам «через свавілля вотчинника».⁸⁴⁴

Закон надавав можливість протягом 3-х років вотчинникам і вічним

⁸⁴³ ПЗЗРІ-III. – Т.6. – №3789. – С.275-276.

⁸⁴⁴ Там само. – С.276.

чиншовикам «укладати між собою добровільні угоди» щодо припинення вічно-чиншового володіння шляхом викупу землевласником у чиншовика його прав або придбання останнім свого наділу у власність, «або заміною чиншового володіння орендою». У випадку добровільної згоди на викуп чиншовиком його наділу, уряд надавав позику, яка не могла перевищувати оцінки цих земель за «табелем». Якщо викупна сума була меншою розміру урядової позики, до неї додавалася недоїмка чиншу, починаючи з 1876 р., без нарахування відсотків. Це додавання недоїмки не повинно було перевищувати різницю між викупною сумою і урядовою позикою. У випадку переважання викупної суми над урядовою позикою, додатковий платіж поміщику чиншовик сплачував за взаємною домовленістю.⁸⁴⁵ Після закінчення трирічного терміну викуп чиншових наділів мав здійснюватися в обов'язковому порядку за урядовим сприянням. Розмір викупної суми встановлювався шляхом 6% капіталізації річної вартості чиншу та натуральних повинностей. Викупна позика надавалася землевласнику державними 5%-ми цінними паперами, а чиншовик мусив сплатити її протягом 49 років щорічними викупними платежами. Дозволялося сплатити позику і раніше вказаного строку, як готівкою, так і державними відсотковими паперами.⁸⁴⁶ У разі недоїмки викупних платежів чиншові наділи виставлялися на продаж з публічних торгів, їх мали право купувати односельці (навіть ті, що не мали права придбання земельної власності на Правобережній Україні, зокрема, євреї). Сільські вічні чиншовики, які належали до міщанського стану, після викупу наділів перераховувалися до «сільських мешканців» і мали право об'єднуватися в одне селянське товариство.⁸⁴⁷

Зміст закону свідчив, що уряд, ліквідовуючи чиншове право, одночасно виводив чиншовиків з економічної залежності від землевласників, прагнув сформувати у Правобережній Україні дрібного власника, економічно залежного від держави. Навіть якщо чиншовик мав змогу самостійно викупити свій наділ, уряд змушував його здійснювати викуп під своїм контролем з обов'язковим наданням позики. Поміщики

⁸⁴⁵ Там само. – С.277-278.

⁸⁴⁶ Там само. – С.278.

⁸⁴⁷ Там само. – С.278.

одразу отримували викупні суми. Хоча чиншовик не сплачував відсотків за позику, фінансова система все ж отримувала певний зиск, бо за невчасну сплату щорічних викупних платежів вона мала право продавати наділи з публічних торгів.

Впровадження закону в життя покладалося на повітові з чиншових справ Присутствія та губернські з селянських справ Присутствія під наглядом міністерства внутрішніх справ та «керівництвом Генерал-губернатора». Всі непорозуміння остаточно вирішувалися Урядовим Сенатом, а скарги з чиншових питань звільнялися від «гербового збору»⁸⁴⁸.

Оцінка землі, яку викупляли чиншовики, була досить високою – до 150 крб. сріблом за десятину присадибної землі і до 82,5 крб. сріблом – за десятину орної землі⁸⁴⁹. Розмір річного оброку для присадибного наділу чиншовика становив 9 крб., а для орного – 4,95 крб., тоді як колишнім поміщицьким селянам Правобережної України викупні платежі нараховувалися виходячи з розмірів річного оброку: для присадибної землі – 5,1 крб., а за польову землю – від 1,35 крб. до 3,3 крб.⁸⁵⁰ Внаслідок цього викупні платежі чиншовиків були вищими, ніж платежі поміщицьких селян.

Реалізація реформи виявилася складною і довготривалою, адже виконати у повному обсязі приписи закону було складно. Чиншовики, «являючи землеробську силу маєтків» за часів існування кріпосного права, були «глибоко переконані, що й вони, як і колишні поміщицькі і державні селяни, отримають у наділ заселені ними на чиншовому праві землі у власність».⁸⁵¹ Так, наприклад, чиншовики із с.Дяківка Гайсинського повіту (61 особа) 10 серпня 1892 р. звернулися до міністра внутрішніх справ з проханням визнати їхні чиншові права. У листі вони зазначали, що у 1869 р. поміщик відібрав у них земельні наділи і перетворив «на орендарів за сніп».⁸⁵² У клопотанні було відмовлено через відсутність письмових доказів, хоча були свідки чиншових відносин. Подібне вирішення питання отримали і чиншовики Соснівської

⁸⁴⁸ Там само. – С.280.

⁸⁴⁹ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904). – М., 1980. – С.40.

⁸⁵⁰ Козиренко М.К. Назв. праця. – С.154-155.

⁸⁵¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 534, спр. 281, арк. 4.

⁸⁵² Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3452, арк. 29 зв., 46-48.

та Янівської волостей Літинського повіту, які писали, що «землею на чиншовому праві користувалися з діда-прадіда, але коли звільняли селян, то поміщики орну землю відібрали, а залишили лише городи і будинки».⁸⁵³ Визнанню чиншових прав за 448 старообрядцями с.Шура-Копіївська Брацлавського повіту противилося удільне відомство, на землях якого вони господарювали.⁸⁵⁴ У звіті за 1891 р. губернатор Волинської губернії визнавав, що процес встановлення і визнання чиншових прав через відсутність письмових документів буде тривалим. Адже у 1891 р. тут поступило 25189 заяв на визнання чиншових прав, але визнані вони були лише за 3747 заявами, а викупних актів було складено всього 1187 на майже 926 дес. землі.⁸⁵⁵ Подільський губернатор на зламі XIX-XX ст. констатував, що ніде вічночиншові відносини не припинялися за добровільними угодами, а виключно у примусовому порядку.⁸⁵⁶ З іншого боку, «Положення» 9 червня 1886 р., яке поступово ліквідувало чиншове право, зуміло зменшити зростання заворушень досить значної частини населення Правобережної України – «вічних чиншовиків». За даними земельного перепису 1905 р. у Волинській губернії було 2122 дворів чиншовиків, які володіли 21543 дес. земельних угідь, в Подільській губернії – 18280 дворів, які володіли 40692 дес., у Київській губернії нерозподілених чиншових володінь було 43228 дес.⁸⁵⁷

Одночасно з вирішенням питання про наділення землею чиншовиків тривало вирішення земельного питання для інших груп сільського населення регіону. Хронологічно найраніше розпочалися заходи по злиттю із селянським станом категорії «вільних людей». Ця особлива група населення Правобережної України утворилася наприкінці XVIII ст. Як доповідав у 1808 р. сенатор Алексєєв, при проведенні п'ятої ревізії (1795 р.) у складі «вільних людей» виявилися: вихідці з інших держав, які тут поселилися, збігли селяни, звільнені від панщини кріпосні,

⁸⁵³ Там само, арк. 5-5 зв.

⁸⁵⁴ Там само, спр. 3485, арк. 233 зв. - 234.

⁸⁵⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 25 зв. - 26.

⁸⁵⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3492, арк. 33 зв.

⁸⁵⁷ Статистика землевладення 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.110-111; Статистика землевладення 1905 г. Вып. 43 Киевская губерния. – СПб., 1907. – С.28-35.

бобилі і повернені з розформованих польських військ, старостинські і духовні селяни, яких тимчасові власники намагалися приховати від роздач російським поміщикам, старообрядці та шляхтичі, які проживали на приватних землях за контрактами.⁸⁵⁸ До цієї ж категорії населення також були приєднані кріпосні селяни, яких, щоб не сплачувати за них податки, при ревізії 1795 р. поміщики записали у «вільні люди», частина колишньої польської шляхти, яка не довела свого дворянського походження.⁸⁵⁹ З іншого боку, багато «вільних людей» добровільно записувалося у кріпосні з метою отримання земельного наділу на постійній основі. Тому соціальний статус цієї групи та її права характеризувалися невизначеністю. Напередодні реформи 19 лютого 1861 р., за даними П.Лященка, «вільних людей» на Правобережжі України нараховувалося 41341 особа чоловічої статі,⁸⁶⁰ хоча енциклопедичний словник Ф.Брокгауза та І.Єфрона визначає їхню кількість у 13 тис. ревізьких душ.⁸⁶¹

23 травня 1847 р. було опубліковано закон «Про влаштування вільних людей, які проживають на приватновласницьких землях в Західних губерніях». Згідно нього, «вільним людям», які не бажали приписуватися до міщан або до державних селян, дозволялося приписуватися до поміщицьких земель, тобто офіційно було дозволено поміщикам їх закріпачувати.⁸⁶² Тим, хто перейшов до групи «вільних людей» до 1847 р., за параграфом 7 закону дозволялася приписка також до земель купців «і навіть людей податного стану, крім євреїв». Тим же, хто у майбутньому міг стати «вільною людиною», дозволялася приписка лише до громад міщан та до державних селян. Приписуватися до поміщицьких земель дозволялося на основі контрактів, які укладалися на термін від 6 до 12 років.⁸⁶³ Насправді контракти, якщо і укладалися, то тільки для проформи.

⁸⁵⁸ Сосно В.А. «Вільні» люди Західних губерній // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Наук. збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.209.

⁸⁵⁹ Лященко П.И. Назв. праця. – С.245.

⁸⁶⁰ Там само.

⁸⁶¹ А.Я. Вольные люди // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Назв. праця. – Т. VII. – СПб., 1892. – С.142.

⁸⁶² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.22. – №21242. – С.478.

⁸⁶³ Там само. – С.480.

На прирівняння цієї категорії у правовому відношенні до кріпаків вказувало те, що «вільним людям» заборонялося відлучатися з місця проживання без дозволу власника землі, вони зобов'язані були нести «загальні натуральні повинності, які були у маєтку, нарівні з усіма поселянами». Закон визначав і закріплював види повинностей «вільних людей» на користь власника землі: «а) грошова або поземельний оброк; б) майнова або винагорода власника плодами землі; в) особиста або роботи на користь власника».⁸⁶⁴

Особливості орендного володіння землею «вільних людей» полягали у тому, що вони були майже прикріпленими до власницьких земель за ревізькими сказками, примушувалися до укладення обов'язкових контрактів і не мали права на відлучення з маєтку без згоди його власника. Зрозуміло, що вони не мали і права вільного вибору угідь для оренди, відбували повинності за землю нарівні з кріпосними, але зобов'язані були сплачувати подвійний подушний податок. Застосування закону 1847 р. викликало ряд непорозумінь. Справа у тому, що за параграфом 3 відповідальність за своєчасну і у повному обсязі сплату податків «вільними людьми» покладалася на поміщика. А при гіршому, ніж у кріпаків, наділенні землею, «вільні люди» платили податку більше (2-2,3 крб. замість 95 коп.).⁸⁶⁵ Це означало, що постійні недоїмки поміщик мусив покривати своїми коштами.

Коли у 1857 р. з'явилися чутки про майбутнє скасування кріпацтва з наділенням селян землею, поміщики, які раніше прагнули перетворити приписаних до їх земель «вільних людей» на кріпаків, стали намагатися приписувати останніх до міст і, навіть, пропонували їм грошову винагороду за згоду.⁸⁶⁶ Це можна пояснити тим, що поміщики боялися можливих претензій на наділення землею. З іншого боку, «вільні люди», навіть не закріпачені, почали вимагати наділення землею на основі «Положення» 19 лютого 1861 р. Коли ж поміщики спробували виселяти «вільних людей» після закінчення строку дії контрактів, останні стали відмовлятися, вважаючи, що мають право на наділення землею. В багатьох великих маєтках

⁸⁶⁴ Там само. – С.479.

⁸⁶⁵ Лященко П.И. Назв. праця. – С.246.

⁸⁶⁶ А.Я. Вольные люди // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Назв. праця. – Т.VII. – СПб., 1892. – С.144.

(наприклад, графа Ледуховського, Парчевського, Тишкевича) для розв'язання таких конфліктів застосовувалися армійські підрозділи.⁸⁶⁷

У 1863 р., після придушення польського повстання, МВС Російської імперії приступило до розробки положень про землевлаштування «вільних людей». За проектом МВС вони прирівнювалися до тимчасово-зобов'язаних селян, але без права на постійне користування наділом, із зрівнянням їх у платежах із колишніми поміщицькими селянами та з ліквідацією відповідальності поміщиків за сплату ними податків. Проект було дано на розгляд генерал-губернаторам Південно-Західного і Північно-Західного країв. Після цього йому 25 липня 1864 р. було надано силу закону під назвою «Правила про влаштування вільних людей Західних губерній, які проживають на приватновласницьких землях».⁸⁶⁸ Закон ліквідував особливу категорію «вільних людей», які за соціально-правовим статусом були прирівняні до селянства і розділені на два розряди. До першого відносилися ті, яких поміщики перевели до «вільних людей» з кріпосних чи тимчасово-зобов'язаних селян після 20 листопада 1857 р., а до другого – всі, які стали «вільними людьми» до цієї дати. До першого розряду увійшли ті, кого поміщики перетворили на «вільних людей» через небажання наділяти їм землю при майбутній реформі 1861 р. Вони були зрівняні з іншими селянами у всіх особистих і майнових правах та обов'язках. Стаття 4 «Правил» гарантувала їм право на земельний наділ у тих поселеннях, де вони числилися кріпосними чи тимчасово-зобов'язаними селянами. Всі питання, які могли виникнути при землевлаштуванні цієї категорії, вирішувалися мировими посередниками, рішення яких могли бути оскаржені у губернських з селянських справ Присутствіях.⁸⁶⁹

Дещо інакше вирішувалося питання землеустрою «вільних людей» другого розряду. Їх поземельні відносини ґрунтувалися на вільно-договірних засадах на основі формальних строкових терміном до 12 років контрактах виключно за грошову оплату (стаття 9), із зменшенням орендної платні на 10% (стаття 13). При цьому

⁸⁶⁷ Лященко П.И. Назв. праця. – С.246.

⁸⁶⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.39, відд. І. – №41109. – С.649.

⁸⁶⁹ Там само.

ділянки орендованої «вільними людьми 2-го розряду» землі не могли бути у них ні відібрані, ні зменшені, ні обміняні на інші землі до закінчення 12 річного терміну дії контракту (стаття 12).⁸⁷⁰ Якщо орендарі доходили згоди із землевласником стосовно покупки орендованої землі у власність, то вони мали право на фінансову допомогу від уряду у відповідності до загальних правил про викуп за «Положенням» 19 лютого 1861 р. (стаття 15).⁸⁷¹ Після закінчення 12 річного строку оренди землевласник мав право відмовити орендарям з «вільних людей 2-го розряду» в її продовженні, але був зобов'язаний виплатити у вигляді компенсації дворічну орендну плату колишнім орендарям (стаття 17).⁸⁷²

Таким чином, згідно правил 25 липня 1864 р. поземельні відносини «вільних людей 2-го розряду» були визначені як договірно-орендні, проте це вважалося тимчасовим явищем, оскільки разом з цим їм надавалося право на викуп за сприяння уряду. Стосовно цього закону виникло протистояння між МВС та генерал-губернатором Південно-Західного краю Анненковим, який пропонував перевести всіх «вільних людей» на обов'язковий викуп.⁸⁷³ На загал, правила 1864 р. не задовольнили жодну з сторін. Відносини між землевласниками, які прагнули до мобілізації земельної власності, та орендарями, яких вони мусили терпіти на своїй землі під тиском уряду, а, у перспективі, і наділяти землею, загрожували загостренням стосунків після закінчення строків 12 річних контрактів. Даний законодавчий акт визнавався владою тимчасовим, оскільки передбачалося узаконення правил фінансового сприяння уряду «вільним людям 2-го розряду» у добровільному викупі земельних наділів.

З середини 1870-х рр. землевласники, на думку яких строк нав'язаної їм оренди вже закінчився, почали вимагати виселення орендарів-«вільних людей 2-го розряду». Їхні дії викликали цілий потік скарг і, врешті, 16 березня 1878 р. з'явилося розпорядження міністерства внутрішніх справ, за яким землевласникам заборонялося

⁸⁷⁰ Там само. – С.650.

⁸⁷¹ Там само.

⁸⁷² Там само. – С.651.

⁸⁷³ Борисевич С.О. Політико-правове розв'язання поземельного становища «вільних людей» // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. – Т.17: На пошану професора В.П.Газіна. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.29.

висувати претензії до орендарів, якщо у 1864 р. не було укладено письмового контракту. Початком 12-річної оренди оголошувався день підписання орендного договору. Оскільки у більшості випадків у 1864 р. таких договорів не підписувалося, то це питання відтягувалося ще на 10-12 років.⁸⁷⁴

Ще у 1868 р. міністерства фінансів та внутрішніх справ спільно розробили правила про викуп орендованих земельних ділянок «вільними людьми 2-го розряду» на основі добровільних угод. Викупна сума визначалася по капіталізації річної орендної платні із знижкою на 10%.⁸⁷⁵ Однак надання проекту сили закону затягнулося аж до 1888 р., коли міністерство внутрішніх справ імперії внесло його на розгляд Державної Ради. Передбачалася можливість для «вільних людей 2-го розряду», які після закінчення 12 річних контрактів вступили у нові орендні відносини, викупу орендованих ділянок. Викупна сума зменшувалася на 35%. З цієї суми 85% «вільні люди 2-го розряду» могли отримати від уряду у вигляді позики. Однак Державна Рада виступила проти проекту, оскільки зауважила, що це викличе невдоволення з боку поміщиків.⁸⁷⁶ Вона погодилася оцінювати земельні ділянки «вільних людей» згідно з практикою оцінки Селянським поземельним банком без знижки, яка поширювалася на «вільних людей» литовських і білоруських губерній. 21 березня 1888 р. «вільним людям 2-го розряду» законодавчо було надане право викупляти орендовані ділянки, офіційно повідомивши про це губернські органи влади не пізніше 1 січня 1891 р.⁸⁷⁷ Фактично на «вільних людей» поширювалися норми аграрної реформи зі специфікою, властивою Правобережній Україні. Це був черговий урядовий захід щодо уніфікації становища різних верств сільського населення Правобережної України.

У 1892 і 1893 роках було врегульоване питання землевлаштування «вільних людей 2-го розряду», які проживали у малоземельних маєтках та містечках. Згідно закону 1 грудня 1892 р. «Про умови викупу садиб, які займають колишні вільні люди

⁸⁷⁴ Шевчук А.В. Вільні люди Волинської губернії XIX – початку XX ст.: національний аспект при влаштуванні земельного устрою // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.281.

⁸⁷⁵ Лященко П.И. Назв. праця. – С.248-249.

⁸⁷⁶ Там само. – С.250.

⁸⁷⁷ ПЗЗРІ-III. – Т.8. – №5079.

у приватновласницьких містечках Західного краю», продажна ціна орендованих ділянок у межах містечок визначалася «по капіталізації з 6% сплачуваної вільними людьми річної орендної плати, взятої у середньому розмірі за десятиліття з 1 січня 1881 р. по 1 січня 1891 р.».⁸⁷⁸ У випадку, якщо площа маєтку землевласника була меншою за 100 дес., у орендаря не було жодних шансів викупити земельну ділянку, навіть якщо для цього були всі підстави.

Таблиця 4.1⁸⁷⁹

Відомість про хід землевлаштування «вільних людей 2-го розряду» станом на перше півріччя 1892 р.

Назва губернії	Загальна кількість заяв	Загальна кількість складених протоколів	Кількість осіб, яким відмовлено	Загальна кількість складених викупних актів	Кількість землі, наданої за викупними актами, дес.		Викупна сума за землю, крб.	Позиція від уряду, крб.
					Присадибної	Полевої		
Київська	217	134	62	---	---	---	---	---
Подільська	668	10	7	---	---	---	---	---
Волинська	5848	461	35	43	69,7	811,3	6345,16	4875,29
РАЗОМ:	6733	601	97	43	69,7	811,3	6345,16	4875,29

З даних таблиці 4.1 можна зробити висновок про неспішність вирішення проблеми. Із загальної кількості заяв про викуп 6733 за 4 роки було розглянуто лише 601, тобто менше 10%. Найгірше справа просувалася у Подільській губернії, де з 668 заяв було розглянуто повітовими предводителями дворянства лише 10 (1,5%). На

⁸⁷⁸ ПЗЗРІ-III. – Т.12. – №9096. – С.665; Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3492, арк. 23.

⁸⁷⁹ Там само, арк. 5.

перше півріччя 1892 р. було складено всього 43 викупних акти – всі у Волинській губернії – на 69,7 десятин присадибної та 811,3 десятин польової землі.

Закон 27 грудня 1893 р. «Про дозвіл Селянському Поземельному Банку видавати позики для купівлі землі колишніми вільними людьми 2-го розряду, які проживають в малоземельних маєтках Ковенської, Віленської та Волинської губерній» дозволив «вільним людям 2-го розряду» отримувати позики на однакових із селянами підставах, навіть у випадку приналежності їх до міщан, якщо через малоземельність маєтку вони не мали права на викуп орендованої землі.⁸⁸⁰

Таблиця 4.2⁸⁸¹

Відомість про хід землевлаштування «вільних людей 2-го розряду» станом на перше півріччя 1894 р.

Назва губернії	Загальна кількість заяв	Кількість осіб, про яких склали протоколи	Кількість осіб, яким відмовлено	Загальна кількість складених викупних актів	Кількість землі, наданої за викупними актами, дес.		Викупна сума за землею, крб.	Позика від уряду, крб.
					Присадиб.	Польової		
Київська	161	161	144	---	---	---	---	---
Подільська	687	310	74	332	109,1	1115	100054,34	82246,91
Волинська	5844	2314	1096	175	314,8	2001,1	25086,37	19730,87
РАЗОМ:	6692	2785	1314	507	423,9	3116,1	125140,71	101977,78

З таблиці 4.2 видно, що на перше півріччя 1894 р. було складено 507 викупних актів. З них 332 у Подільській і 175 у Волинській губернії. За ними колишні «вільні люди 2-го розряду» отримали право на 423,9 дес. присадибної та 3116,1 дес. польової землі. Лише у Київській губернії колишні «вільні люди» не отримали землі через недоведеність своїх прав.

⁸⁸⁰ ПЗЗРІ-III. – Т.13. – №10213. – С.698.

⁸⁸¹ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3492, арк. 96-96 зв.

Таким чином, з виданням та реалізацією названих вище законів землевлаштування «вільних людей» у Правобережній Україні було завершено з наближенням його основ до загальних засад, тобто з викупом земельних ділянок і перетворенням орендних відносин на право власності. Далеко не всі «вільні люди 2-го розряду» змогли отримати землю. Та й ті наділи, які перейшли у володіння цієї категорії землеробського населення, були, як правило, невеликої площі і суттєво вплинути на розвиток сільського господарства не могли. Однак реформа 1888 р. була спрямована, перш за все, на хоча б часткове зменшення соціальної напруги на селі.

Після скасування кріпосного права постало питання і щодо подальшої долі єврейських землеробських колоній, які урядовими зусиллями створювалися на державних землях Правобережної України впродовж всієї першої половини ХІХ ст. Станом на 1858 р. їх було 22 у Волинській губернії, 14 – у Київській і 15 – в Подільській.⁸⁸² Вже 30 травня 1866 р. з'явився закон, який скасовував всі попередні законодавчі акти стосовно цих колоній. При міністерстві держмайна було створено комісію для підготовки нового положення. Планувалося зрівняння у правах та помешканні євреїв-хліборобів з загальним селянським станом.⁸⁸³ Проте положення так і не з'явилося, хоча у 1872 і 1874 роках запасні, зайві і вільні землі, які числилися при колоніях, були у них забрані.⁸⁸⁴

У 1870-х рр. у трьох губерніях Правобережної України налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживало 14 тис. осіб.⁸⁸⁵ Ці колоністи поселилися між 1850 і 1852 роками і скористалися пільгами: їх було звільнено на 10 років від сплати подушного податку, від сплати оброку за землю і від відбування натуральних повинностей, при поселенні вони отримали по 100 крб. на

⁸⁸² Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел центральным статистическим комитетом. – Вып. второй. – СПб., 1863. – С.92.

⁸⁸³ Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Т.7. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.296.

⁸⁸⁴ Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №7. – С.16.

⁸⁸⁵ Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // УІЖ. – 1994. - №2-3. – С.67.

облаштування, з громад, до яких вони належали, були списані їхні недоїмки. Також їх звільнили на 25 років від рекрутської повинності.⁸⁸⁶ Однак, як видно із звіту Подільського губернатора за 1870 р., вони, користуючись пільгами, наданими їм власне для заохочення їх до землеробства, продовжували займатися тими ж промислами, що й до поселення їх в колонії; польові ж угіддя, які за ними були закріплені, здавалися ними в оренду селянам сусідніх сіл за частину урожаю, а в більшості випадків – за гроші. Більше половини євреїв навіть не проживали у місцях обраного ними поселення в колоніях. Разом з тим, за цими колоністами, як, наприклад, в одному Балтському повіті, рахувалося 11348 дес. різних земельних угідь за оброчну плату в рік 6059 крб. 49 коп., тобто менше 54 коп. з десятини. Колоністи ж ці землі здавали селянам в оренду під обробіток від 2 до 3 крб. за десятину. Губернатор дійшов висновку, що «з 10 єврейських колоній Балтського повіту можна нарахувати лише 5 господарів-колоністів, які займаються землеробством, але й вони швидше підприємці, а не землероби, бо користуються землями інших колоністів, але обробляють їх за допомогою наймитів-християн, тоді як згідно правил про єврейські колонії, вони мають право мати робітниками лише євреїв; у цьому випадку мета уряду розвинути землеробство між євреями не здійснилася, а вони, скориставшись пільгами, завдали державі збитків»⁸⁸⁷. Висновки губернатора підтвердила інспекція колоній 1872 р. Під час її проведення виявилось, що євреї землеробством не займаються, власного сільськогосподарського реманенту не мають, а землі здають в оренду. Тому надільна земля у євреїв була відібрана і продана селянам, залишили лише громадські вигони.⁸⁸⁸ Спосіб перевірки даних був простим і для євреїв заздалегідь програшним: питання, чи займаються євреї землеробством, вирішували сільські сходи. Варто було комусь із селян заявити про факт орендування земельних угідь у євреїв-колоністів, як це ставало підставою вилучення землі.⁸⁸⁹ У єврейських колоній Правобережної України люстраційними

⁸⁸⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 21.

⁸⁸⁷ Там само, арк. 21-21 зв.

⁸⁸⁸ Прусевич А. Назв. праця. – С.16.

⁸⁸⁹ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – Т.1. – СПб., 1904. – С.101.

комісіями було вилучено 26958 дес.⁸⁹⁰ Таким чином, уряду не вдалося змусити євреїв зайнятися сільським господарством на рівні безпосереднього виробництва, про що міністр внутрішніх справ князь О.Куракін попереджав ще 1808 року.⁸⁹¹

Після погромів навесні 1882 р. єврейських колоній уряд втратив інтерес щодо їх поширення та підтримки.⁸⁹² 1887 року єврейський переселенський капітал – 1100 тис. крб. – зараховано до державної скарбниці.⁸⁹³ Вже у 1890-х рр. міністерство фінансів планувало адміністративним шляхом скасувати викупні платежі євреїв-землеробів, але рішенням Державної Ради 6 червня 1894 р. плани міністерства були ветовані і питання про завершення землевлаштування єврейських колоній в черговий раз залишилося відкритим.⁸⁹⁴ Отже, після скасування викупних платежів для всіх розрядів сільського населення, які отримали повні права селян-власників, єврей-колоністи залишилися однією з нечисленних груп землеробського населення, які були не власниками, а лише наймачами державних земель. За даними 1899 р. у Волинській губернії залишилося 14 колоній (4030 осіб), у Київській – 12 (1161 особа) і у Подільській – 10 (2584 особи).⁸⁹⁵

Отже, протягом ХІХ ст. урядом Російської імперії здійснювалися спроби землевлаштування частини єврейського населення смуги осілості шляхом створення єврейських землеробських колоній. Треба констатувати, що вони закінчилися повною невдачею. Інакше, мабуть, і не могло бути. В умовах гострого земельного голоду євреям-колоністам виявилось вигідніше здавати отримані землі в оренду місцевим селянам, а самим займатися різного роду діяльністю, яка безпосередньо не була пов'язана із землеробством. Після єврейських погромів 1882 р. уряд остаточно втратив інтерес до створення нових колоній та підтримки вже існуючих,⁸⁹⁶ хоча

⁸⁹⁰ Там само. – С.114.

⁸⁹¹ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 80, спр. 51, арк. 134.

⁸⁹² Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині ХІХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С.130.

⁸⁹³ Криськов А.А. Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення Подільської губернії у ХІХ ст. // Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.119.

⁸⁹⁴ Лященко П.И. Назв. праця. – С.391.

⁸⁹⁵ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. – Т.1. – СПб., 1904. – С.105.

⁸⁹⁶ Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией. – М., 2007. – С.217.

колонії й продовжували існувати до 1917 р. Шок від погромів змусив євреїв вдатися до еміграції. І, хоча євреям-емігрантам було заборонено повертатися, все ж за період з 1881 по 1914 рр. Російську імперію покинуло 1980 тис. євреїв.⁸⁹⁷

Процес землевлаштування з наближенням його основ до загальних засад, тобто з викупом земельних ділянок і перетворенням орендних відносин на право власності, тривав до кінця XIX ст. На межі 1880-1890-х рр. уряд вимушений був законодавчо вирішити проблему землеволодіння чиншовиків, старообрядців та «вільних людей». Це дало змогу перетворити всіх мешканців села на приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що «вільним людям», на відміну від чиншовиків, було дозволено викупувати земельні ділянки, якими вони користувалися, на тих самих підставах, що й селянам. Пояснити цей факт можна тим, що чисельність цієї верстви землеробського населення була значно меншою порівняно з чиншовиками, а також тим, що чиншовики продовжували асоціюватися у владних колах з колишньою бунтівною шляхтою.

4.2 Переселенська політика уряду

Скасування кріпосного права спричинило величезний поштовх землеробській колонізації окраїн Російської імперії. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, а з іншого – погіршенням соціально-економічного становища селянства. Переселення торкнулися і Правобережної України, але тут цей процес відрізнявся специфікою, якої не було в інших регіонах Російської імперії.

У дореформений період категорія осіб поданих станів, які могли легально переселятися, обмежувалася державними селянами, однодворцями, відставними солдатами, торговцями та ремісниками. «Додаткові правила переселення

⁸⁹⁷ Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років: компаративний аналіз. – Тернопіль, 2013. – С.171-172.

малоземельних державних поселян у багатоземельні місця», прийняті у 1843 р., передбачали деякі пільги для переселенців. Вони звільнялися на 8 років від податків і відбування повинностей та на 3 роки від рекрутської повинності. Держава гарантувала їм позики грошми для будівництва житла та у вигляді посівного матеріалу та будівельного лісу. Законною підставою для переселення селян визнавалося малоземелля, коли у володінні сім'ї було менше 5 дес. орної землі на ревізьку душу. Для заселення призначалися губернії, де на ревізьку душу припадало більше 8, а в степовій смузі – 15 дес.⁸⁹⁸ У 1867 р. стан справ змінився. Державні селяни були передані із складу ліквідованого міністерства держмайна у відання загальноселянських установ, переведені на викуп і позбавлені права користуватися пільгами і кредитами, які надавалися за законом 1843 р. Переселення тепер здійснювалися за рахунок самих селян і дозволялися лише у випадку придбання ними земельної власності в районах поселення.

Реформи 1860-х рр., скасувавши кріпосні відносини, зробили основну масу населення Російської імперії – селянство – особисто вільною. Однак особиста свобода селянина сковувалася викупною операцією, бо до повного викупу свого наділу він не мав права без згоди поміщика переселитися в інший регіон. Не дивлячись на скасування кріпосного права і визнання селян особисто вільними, уряд у повному обсязі зберіг кримінальні покарання не тільки за самовільні переселення, а й навіть за підготовку і підмову до переселення без дозволу влади. За тогочасним законодавством навіть спроби переселення каралися арештом на строк від 2-х тижнів до 3-х місяців, а відповідна агітація – ув'язненням на строк від 8 місяців до 1 року і 4 місяців.⁸⁹⁹ Чинне законодавство обмежувало перехід селян навіть з однієї громади до іншої. Щоб перейти в іншу громаду чи стан, селянин мав отримати на це дозвіл громади, до якої був приписаний, сплатити всі недоїмки і не менше половини викупу за наділ, а також отримати згоду сільського сходу на передачу свого наділу з викупними платежами іншому члену громади.⁹⁰⁰ Фактично, у 1860-70-ті рр. право на

⁸⁹⁸ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.18. – №16178. – С.235-240.

⁸⁹⁹ Якименко М.А. Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // УДЖ. – 1987. - №2. – С.38.

⁹⁰⁰ Держархів Хмельницької області, ф. 78, оп. 1, спр. 19, арк. 57.

переселення мала лише невелика, часто не пов'язана із землеробством, група мешканців села.

Отже, реформа 19 лютого 1861 р. утруднила переселення. Урядом була створена система адміністративно-економічної залежності, що прив'язала викупною операцією колишніх поміщицьких селян до їхнього наділу. «Положення» 19 лютого 1861 р. допускало переселення, але встановлювало такі бюрократичні перепони, які були рівносильні забороні. Для того, щоб звільнитися із сільської громади, відповідно до ст.130 «Положення», необхідно було дотриматися наступних умов: потенційний переселенець мав відмовитися від участі у мирському наділі і здати земельну ділянку, якою користувався; селянин-переселенець мусив ліквідувати всі свої недоїмки та приватні борги, а також сплатити податки до 1 січня наступного року; переселенець не міг перебувати під слідством і судом; батьки потенційного переселенця мали дати згоду на його виселення, а ті, хто перебував на його утриманні, повинні були бути матеріально забезпечені; для отримання свідоцтва про звільнення зі своєї громади селянину необхідно було представити прийомне свідоцтво від громади свого потенційного вселення.⁹⁰¹ Після цього переселенець мусив пройти наступну процедуру. Він повинен був заявити про намір переселитися мировому посереднику своєї дільниці. Останній, якщо вважав причини виселення поважними, робив подання у губернське з селянських справ Присутствіє, доповнюючи його відомостями про майнове і сімейне становище потенційного переселенця, двома довідками про те, що у них немає землі на місці виселення та двома проханнями про переселення особи. Після погодження питання з міністерствами державного майна і внутрішніх справ губернське з селянських справ Присутствіє приймало остаточне, позитивне чи негативне, рішення.⁹⁰² Отже, законодавство фактично обмежило до мінімуму право виходу із громади для колишніх поміщицьких селян. Фактично самодержавство цілеспрямовано

⁹⁰¹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, від. І. – №36657.

⁹⁰² ЦДІАК, ф. 442, оп. 616, спр. 162, арк. 73; Уманец Ф. Колонизация свободных земель России. – СПб., 1884. – С.63.

перешкоджало «шкідливій рухливості»⁹⁰³ населення, позбавляючи селян права на вільне переселення, остерігаючись того, що вони масами відійдуть на околиці імперії, а поміщики залишаться без робочої сили. Показовою є позиція Голови комітету міністрів С.Ю.Вітте, який зазначав, що «давати можливість селянству йти з Європейської Росії для того, щоб шукати собі кращого життя ... – є величезна ересь».⁹⁰⁴ Проте заборона вільних переселень лише сприяла розширенню масштабів переселень самовільних, які стали домінуючими у селянських міграціях з Правобережної України протягом всього пореформеного періоду.

У стримуванні міграцій з Правобережної України, особливо з прикордонних Волинської та Подільської губерній, у другій половині XIX ст. чітко простежуються два головних фактори: політичний та соціально-економічний. Польське повстання 1863 р. призвело до посилення політики деполонізації та русифікації краю. У 1865 р. міністерство державного майна навіть розробило програму переселення у Правобережну Україну державних селян з губерній корінної Росії «з метою посилення ... російського елемента». Необхідно було заохотити в цей регіон селян-великоросів, які дійсно «внесли б у цей край російський дух, значно підняли б у місцевого населення любов до Росії». Тому державні землі й ті, що були придбані урядом у Правобережній Україні, «варто віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, місцеве ж, обідніле населення, корисно було б переселяти в інші частини Росії, на землі, які призначені для переселенців». Зазначалося, зокрема, що «малороси, які багато зробили для Росії, нині не тільки не здатні служити їй національним інтересам, але навіть сильно потребують захисту від ворожого російському урядові польського на них впливу».⁹⁰⁵ В листі Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора від 10 серпня 1865 р. до Подільського цивільного губернатора повідомлялося, що за проектом міністерства переселенцям з Росії мали видаватися позики грошима, посівним матеріалом та лісом із «сум від доходів секвестрованих маєтків», їх на три роки звільняли від всіх

⁹⁰³ Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб., 1905. – С.18.

⁹⁰⁴ Вітте С.Ю. Воспоминания. – Т.2. – М., 1960. – С.512.

⁹⁰⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 693, спр. 333, арк. 71-71 зв.

повинностей. Зазначалося, що всі землі, які залишилися після відселення нелояльних до влади сімей, необхідно надавати виключно під поселення росіянам і старообрядцям. Однак спроба переселення виявилася невдалою. У листі-відповіді генерал-губернатору пояснювалося, що, хоча «поселення росіян призвело б до гарних наслідків ... і малоросійські відтінки, які відрізняють тип подільських селян, стали б потроху зникати», через відсутність вільних земель таке переселення є неможливим.⁹⁰⁶

Велике значення для розвитку міграційних процесів мало аграрне перенаселення, яке виразилося у появі «зайвих» робочих рук, які не знаходили собі застосування у сільському господарстві, яке базувалося на землеробстві, де майже виключно домінувала трипільна система сівозмін. Післяреформена демографічна ситуація, внаслідок якої відбувся високий природній приріст сільського населення (додаток Ф), екстенсивний характер господарювання у сільському господарстві та сімейні розподіли, які стали причиною подрібнення земельних ділянок домогосподарств (додаток В), а також традиційна ментальність українських селян, які вважали землю єдиним джерелом заможності і достатку, - всі ці фактори сприяли поширенню міграційних настроїв серед населення. Важливим наслідком демографічних процесів було те, що щільність населення перевищила межі, за яких екстенсивні форми землеробського і взагалі сільськогосподарського виробництва забезпечували повну зайнятість населення. Від щільності населення залежить співвідношення інтенсивних та екстенсивних форм виробництва у сільському господарстві. Успішне функціонування тієї чи іншої форми не лише перебуває у прямій залежності від щільності населення, але й визначає її. Так, трипільний тип землеробського виробництва був можливим при густоті населення 15-35 осіб на 1 км². В той же час плодонасінневе господарство може виникнути лише «при щільності населення у 100 – 150 осіб на 1 км². Підвищення ж щільності населення вище тієї норми, яка є межею,

⁹⁰⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4612, арк. 1-7 зв.

порушує нормальний хід виробництва»⁹⁰⁷. У випадку такого порушення і виникає аграрне перенаселення. Характерною рисою для пореформеного Правобережжя було стрімке зростання кількості сільського населення при збереженні трипільної системи ведення господарства та прогресуючому малоземеллі. При цьому надлишок робочої сили був тим більшим, чим вищою була щільність населення. За вибілковими підрахунками О.В.Чаянова про розподіл часу і ступінь напруженості роботи третину села становили «зайві руки».⁹⁰⁸

Цей надлишок не могли поглинути ні сільське господарство, ні місцева обробна промисловість, де селянство могло підробляти хоча б тимчасово й у такий спосіб покращити свої матеріальні статки. Точно визначити цей надлишок важко, оскільки повних даних про це явище дореволюційна статистика не залишила, а різні автори підходили до оцінки і визначення кількісних параметрів аграрного перенаселення з неоднакових позицій. Відповідно до «Материалов Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России», надлишок робочої сили, який не використовувався у сільському господарстві, складав у 1901 р. по українським губерніям біля 8,4 млн осіб.⁹⁰⁹ Найбільш перенаселеними виявилися губернії Правобережної України. Із наведеної цифри тут було сконцентровано 3605000 осіб, або 43% всього надлишку сільського населення. Надлишок робочої сили по трьох губерніях розподілявся наступним чином: Київська – 1326 тис. осіб, Подільська – 1184 тис. осіб, Волинська – 1095 тис. осіб.⁹¹⁰ Ці дані стали основними для визначення кількісних параметрів аграрного перенаселення і у радянський період,⁹¹¹ хоча

⁹⁰⁷ Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР (учебное пособие). – М., 1973. – С.182.

⁹⁰⁸ Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М., 1989. – С.237.

⁹⁰⁹ Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.І. - СПб., 1903. – С.249.

⁹¹⁰ Криськов А.А. Міграційні процеси на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // Мандрівець. – 2010. - №5 (вересень-жовтень). – С.26.

⁹¹¹ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С.24; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С.162; Тюкавкин В.Г. Аграрное перенаселение в России в конце XIX

П.Риндзюньський запропонував власну методикою визначення кількісних характеристик аграрного перенаселення. Суть її полягала у тому, що за вихідні дані брався мінімальний розмір землеволодіння, необхідний для задоволення основних потреб селянської сім'ї без сторонніх заробітків – 5 дес. на ревізку душу, або 15 дес. на сім'ю з шести осіб.⁹¹² За такою методикою підрахунку на початок 1880-х рр. 93% колишніх поміщицьких селян (додаток С) та 73% колишніх державних селян (додаток Т) регіону становили «зайві руки».

Населення губерній Правобережної України зростало швидкими темпами. Так, якщо у 1863 р. населення регіону становило 5483,7 тис. осіб, з яких всього 500,9 тис. мешкало у містах і містечках, то у 1897 р. – вже 9567 тис. осіб, з яких у міських населених пунктах мешкало 927,9 тис. осіб.⁹¹³ Особливістю регіону було те, що урбанізаційні процеси поглинали незначну частину приросту сільського населення. В той час, як у Західній Європі міські промислово розвинуті центри поглинали не тільки весь природній приріст сільського населення, але навіть частину його основного складу, що вело до скорочення сільського населення, у Правобережній Україні міста цього завдання виконати не могли. Протягом 1861-1897 рр. кількість представників сільських станів у містах регіону зросла з 18,6 тис. осіб до 219 тис. осіб.⁹¹⁴ Щільність населення зросла з майже 32 осіб на 1 км² у 1858 р. до 58 осіб на 1 км² у 1897 р.⁹¹⁵ Наприклад, у 1863 р. у Подільській губернії мешкало 1836382 особи, а у 1897 р. – 3018171 особа. Якщо у 1863 р. щільність населення становила 50 осіб на 1 км², то у 1897 р. – майже 82 особи на 1 км². Темпи приросту населення становили: у 1871-1875 рр. – 3,8%, у 1876-1880 рр. – 3,8%, у 1881-1885 рр. – 6,6%, у 1886-1890 рр.

– начале XX вв. и его значение для развития капитализма // XX сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Таллинн, 24-28 сентября 1984 г.). – М., 1984. – С.85.

⁹¹² Риндзюньский П.Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX – XX вв. // Социально-экономическое развитие России. – М., 1986. – С.157.

⁹¹³ Рашин А.Г. Динамика численности и процесс формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – Т.34. – М., 1950. – С.40.

⁹¹⁴ Гуменюк А.О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861-1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.14.– Кам'янець-Подільський., 2005. – С.220.

⁹¹⁵ Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI - нач. XX вв.). – М., 1973. – С.152.

– 7,4%, у 1891-1895 рр. – 4,8% і у 1896-1900 рр. – 7,1%.⁹¹⁶ Із 1434,8 тис. осіб працездатного населення могли бути використані у землеробстві 250,3 тис. осіб, в промисловості губернії – 111,5 тис. осіб, решта – 1,1 млн осіб (75% від загальної чисельності) становила надлишок робочої сили.⁹¹⁷ У Київській губернії з 1576,8 тис. осіб працездатного населення могли бути використані у землеробстві 250,4 тис. осіб, в промисловості губернії – 125,5 тис. осіб, решта – 1,2 млн осіб (76% від загальної чисельності) становила надлишок робочої сили. У Волинській губернії з 1337,9 тис. осіб працездатного населення могли бути використані у землеробстві 242,1 тис. осіб, в промисловості губернії – 80 тис. осіб, решта – 1,01 млн осіб (76% від загальної чисельності) становила надлишок робочої сили.⁹¹⁸ Цікаві дані щодо природного приросту населення у відповідності до розмірів земельного наділу у Правобережній Україні наводить Д.Тарасюк (таблиця 4.3).

З наведених даних видно, що величина наділу впливала на приріст населення. Чим більшим була його площа, тим більшим був приріст населення. В кінцевому результаті, по мірі створення нових сімей, це вело до подрібнення наділів і зростання малоземелля і безземелля. Так, на кінець ХІХ ст. на Київщині було 67% безземельних селян, на Волині – 54,1%.⁹¹⁹ Високу народжуваність можна пояснити не тільки через консервативні звичаї, але й з причин суто економічних: без дітей у робочому віці трудове селянське господарство ніколи не досягало заможності, нестача робочих рук обмежувала можливості його росту. Виникало свого роду замкнуте коло: для кращого життя необхідно більше землі, а для її обробітку, – більше робочих рук. Однак збільшення кількості робітників зменшувало площу землі на особу, зменшуючи тим самим і рівень

⁹¹⁶ Малий В.В. Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (середина ХІХ ст. – 1914 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.4. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.189-191.

⁹¹⁷ Мельник Е.М., Махотін О.А. Еміграція подолян в інші країни світу (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.240.

⁹¹⁸ Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.І. - СПб., 1903. – С.248-249.

⁹¹⁹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1970. – С.50, 57.

життя селянського господарства. Наслідком малоземелля та демографічного вибуху було вивільнення значної маси робочих рук.

Таблиця 4.3⁹²⁰

Приріст сільського населення (у % при наділах, в дес.) з 1858 по 1878 рр.

Регіон	У колишніх поміщицьких селян				У колишніх державних селян			
	до 2	від 2 до 4	від 4 до 6	понад 6	до 2	від 2 до 4	від 4 до 6	понад 6
Правобережна Україна	22,9	23,7	35,2	35,4	24,6	18,9	28,5	36,7

Окремі дослідники вказують на відносність поняття «аграрне перенаселення». На їхню думку, твердження про перенаселення є вірним з точки зору раціонального використання праці. Але при цьому не враховується низька техніка землеробства, за якої праця, так би мовити, «розпорошується», не є регулярно та рівномірно розподіленою за видами та часом, упускається з виду весь цикл домашніх робіт, заняття ремеслами та промислами тощо.⁹²¹

Вищенаведені факти сприяли широкому розмаху переселень у південні українські губернії, де щільність населення була у 2,5 рази нижчою,⁹²² які із середини 1860-х рр. охопили Правобережну Україну. Колонізація південноукраїнського регіону була викликана наявністю там значних масивів придатних для заселення та землеробського освоєння нерозораних приватних і державних земель, величезним попитом на робочі руки у поміщицьких маєтках та господарствах крупних орендарів, високою заробітною платнею, низькими орендними та купівельними цінами на

⁹²⁰ Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России (Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг.). – М., 1981. – С.102.

⁹²¹ Михайлюк О.В. Аграрне перенаселення як фактор кризи сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ століття // Єлисавет. Зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. – Вип.І. – Кіровоград, 2012. – С.4-5.

⁹²² Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. – К., 1955. – С.69.

землю. Поміщицтво губерній Південної України, яке сконцентрувало у своїх руках 8,8 млн. дес. землі, відчувало гостру нестачу в робочих руках. Перед реформою 19 лютого 1861 р. місцеві поміщики могли обробити силами своїх кріпаків близько 1 млн. дес.,⁹²³ щорічно втрачалось 75 млн. пудів зернових, які оцінювалися у 45 млн. крб. сріблом.⁹²⁴

Уряд опинився перед дилемою: з одного боку, він зобов'язаний був всіляко сприяти забезпеченню поміщицьких маєтків робочою силою у губерніях потенційного виходу мігрантів, а з іншого – без термінового переселення землеробського населення у південні райони країни він не міг виконати цього завдання стосовно поміщиків південноукраїнських губерній. Крім того, еміграція до Османської імперії татарського населення з Таврійської губернії (за 1860-1863 рр. виселилося більше 200 тис. осіб),⁹²⁵ лише загострила цю проблему. Тому владні структури змушені були, що називається, «закривати очі» на самовільні переселення.

Переселення у південноукраїнські губернії відбувалося двома шляхами: офіційним та самовільно. Перший з них був сприятливим, оскільки переселенці могли користуватися встановленими урядом пільгами, вільно пересуватися та влаштовуватися на новому місці проживання. Як правило, такі переселенці отримували наділи з державних земель, за які сплачували оброчний податок. За даними Ю.Янсона, у 1863 р. на півдні України налічувалося 1233775 дес. вільних державних земель, а з 1868 по 1878 рр. їх площа зросла ще на 508631 дес. У 1863 р. для облаштування переселенців у регіоні було відведено 454 тис. дес. державних земель, у 1881 р. під заселення було призначено ще понад 661,7 тис. дес.⁹²⁶

Економічна ситуація, що склалася на Півдні України, відіграла вирішальну роль у виборі селянством Правобережної України південноукраїнських губерній місцем поселення. Географічна близькість Південної України значною мірою визначила і

⁹²³ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М., 1981. – С.42.

⁹²⁴ Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60-90-ті рр. XIX ст.) // УДЖ. – 1989. – №10. – С.95.

⁹²⁵ Бойко Я.В. Переселенська політика і переселенське законодавство в Росії (60-80-ті рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип.80. – Черкаси, 2005. – С.65.

⁹²⁶ Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60-90-ті рр. XIX ст.) // УДЖ. – 1989. – №10. – С.96.

соціальний склад переселенців. Сюди переміщувалися переважно малоземельні і безземельні селяни, які були суттєво обмежені в коштах. За даними київського губернатора, вони після продажу своєї власності мали від 50 до 100 крб.⁹²⁷ Ще меншу оцінку грошового забезпечення переселенців – 24-68 крб. – наводить А.Кауфман.⁹²⁸ Багато мігрантів не мали коштів навіть на організацію переселення. З цієї причини з 8257 мешканців правобережних губерній, які у 1866-1868 рр. одержали дозвіл на переїзд до Таврійської губернії, змогли переселитися тільки 4868 осіб.⁹²⁹

При колективних клопотаннях про переселення пропонувалося посилати для огляду земель ходаків, які на місці майбутнього поселення мали одержати дозвіл на вибір земельних ділянок для заселення. Такі піші переходи за сотні кілометрів були пов'язані з величезними труднощами. Свідоцтва на вибрані земельні ділянки діяли лише протягом одного року. Якщо за цей час відведені ділянки не заселялися, їх передавали іншим особам. Переселенці, які прибували без попереднього обрання земель, не мали права вибору, а поселялися тільки на ділянках, які їм відводила місцева палата державного майна.

Самовільні переселення найчастіше здійснювалися під виглядом відходу на заробітки. Знайшовши відповідну земельну ділянку, селяни домовлялися з місцевим поміщиком про умови оренди. Повернувшись, вони таємно розпродавали своє майно і худобу, як правило, збитково, потім збиралися у раніше обумовлених місцях у гурти, в яких налічувалося від 10 до 50 підвід, і вночі покидали рідні місця. Намагалися пробратися якомога далі, сподіваючись, що не будуть затримані.⁹³⁰ На новому місці мігранти приписувалися до вже існуючих поселень або засновували нові.⁹³¹

Починаючи з 1887 р. процес активної аграрної колонізації краю почав швидко скорочуватися і у 1896 р. відведення земель у Херсонській, Катеринославській і

⁹²⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 539, спр. 193, арк. 11.

⁹²⁸ Кауфман А.А. Переселения крестьян в России // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Назв. праця. – Т.ХХІІІ. – СПб., 1898. – С.268.

⁹²⁹ Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. ХІХ ст.) // УДЖ. – 1989. – №10. – С.97.

⁹³⁰ Там само. – С.99.

⁹³¹ Якименко М.А. Селянська колонізація Південної України в другій половині ХІХ ст. // УДЖ. – 1987. – №2. – С.38-39.

Таврійській губерніях під переселенські ділянки припинилося.⁹³² Причиною цього було те, що більша частина наявних казенних вільних земель при сільських громадах колишніх державних була заселена. На поміщицьких землях виникла значна кількість нових поселень самовольців.⁹³³ Диференціація селянства, яка помітно визначилася до початку 1890-х років, у свою чергу істотно вплинула на збільшення чисельності сільськогосподарського пролетаріату на Півдні України. Розвиток землеробського відходу, що у 1880-х роках досяг свого апогею, також серйозно зменшив попит на робочу силу. Певний вплив на скорочення масштабів припливу переселенців мали оплата праці (що з кінця 1880-х рр. зменшилася), орендні і купівельні ціни, які, навпаки, зросли. Кількісні дані офіційних переселень (самовільні ніде не фіксувалися) на Південь України подані у таблиці 4.4.

Очевидно, що масштаби переселень були набагато більшими. Адже офіційні дані не враховували самовільних переселенців, які «легалізовувалися» явочним порядком. Сучасник цих подій Ю.Янсон зазначав, що «переселення на землі поміщиків мало незрівнянно більші розміри, ніж переселення на землі казенні»,⁹³⁴ що непрямо підтверджує припущення про значно більші масштаби самовільних переселень. П.Теличук вказував, що самовільні переселення сягали 78% загальної кількості переселенців.⁹³⁵ В.Кабузан зазначає, що за 1861-1870 рр. з губерній Правобережної України переселилося 422,3 тис. осіб.⁹³⁶

Принагідно зазначимо, що за офіційними даними до 1897 р. на Кубань з губерній Правобережної України переселилося 21717 осіб (з Київської губернії – 18678 осіб, з Подільської – 2583 особи і з Волинської – 456 осіб).⁹³⁷

⁹³² Якименко М.А. Міграції українського селянства // УІЖ. – 1982. – №9. – С.65.

⁹³³ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С.16.

⁹³⁴ Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881. – Прилож. – С.61.

⁹³⁵ Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дис. ...докт. экон. наук: 08.00.04. – К., 1979. – С.245.

⁹³⁶ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С.250.

⁹³⁷ Польовий Р. Кубанська Україна. – К., 2002. – С.26.

Таблиця 4.4⁹³⁸

Кількість офіційних переселенців у Південну Україну з губерній Правобережної України (60-90-ті рр. XIX ст.)

Губернії вселення	Губернії виходу			
	Волинська	Київська	Подільська	Разом
Катеринославська	1892	14911	1745	18548
Таврійська	2147	12170	4767	19084
Херсонська	18070	78526	54766	151362
Разом	22109	105607	61278	188994

У 1860-1880-х рр. уряд фактично стримував селянство від масових переселень. Виходом із ситуації стали переселення без дозволу уряду шляхом отримання строкового, як правило на один рік, паспорта для пошуку заробітку. Такі переселенці приписувалися до громад старожилів, або жили без всякої прописки. В той же час вони не платили податків, а на громадах їхнього виходу росли недоїмки. Таким чином, виникло протиріччя між політикою стримування міграцій і дійсністю. У 1883 р. на основі повідомлень губернаторів та після попереднього обговорення з міністрами юстиції, державних маєтностей та фінансів міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой представив на розгляд Державної Ради проект основ вирішення переселенського питання. У ньому зазначалося, що у переселеннях зацікавлені

⁹³⁸ Підраховано за: Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // ВІЖ. – 1992. – №9. – С.59-61.

губернії Чернігівська, Харківська та Полтавська. Наводилися наступні аргументи на користь виселення з них бажаючих селян: 1) покращиться майнове становище тих, хто залишиться; 2) відбудеться зниження орендних цін на земельні угіддя; 3) зросте оплата найманої праці; 4) виселення призведе до впровадження раціональніших методів господарювання; 5) у селян, які залишаться, збільшиться площа земельних наділів. Для губерній Півдня України рекомендувалося не переселення, а розселення безземельних селян у межах цих губерній. З політичних міркувань (можливість притоку іноземних робітників з польських губерній та Австро-Угорщини, що завадить русифікації краю) не рекомендувалося виселення з Волинської, Київської та Подільської губерній.⁹³⁹ 17 травня 1884 р. ці загальні положення були затверджені імператором.⁹⁴⁰ На їхній основі, виходячи з того, що обов'язком уряду швидше є стримування переселень, ніж їх заохочення⁹⁴¹, 13 липня 1889 р. було опубліковано закон «Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі та про порядок причислення осіб названих станів, які переселилися у минулі часи».⁹⁴² Фактично він був основним правовим актом для регулювання міграційних процесів до реформ П. Столипіна.

Повертаючись до проекту основ вирішення переселенського питання графа Д.Толстого, який ліг в основу закону про переселення, слід відзначити, що всі названі економічні аргументи на користь виселення із східних українських губерній стосувалися і губерній Правобережної України. Середній наділ на ревізку душу зменшився тут з 3 дес. у 1860 р. майже до 2 дес. у 1880 р. і 1,5 дес. у 1900 р., на Лівобережжі – відповідно з 3,3 до 1,7 дес.⁹⁴³ Малоземельні селяни, які мали 1-3 дес. на ревізку душу, становили у 1877 р. на Правобережжі 70%, а на Лівобережжі 43% загальної чисельності селянських господарств. Оплата праці найманих працівників на Правобережжі України залишалася однією з найнижчих в державі. Якщо у

⁹³⁹ Фёдорова Е.Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XIX – начале XX веков (1861-1905): дис. ... канд. истор. наук. – Иркутск, 1981. – С.41, 51.

⁹⁴⁰ Кирьяков В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири). – М., 1902. – С.135.

⁹⁴¹ Брусникин Е.М. Переселенческая политика царизма в конце XIX века. // Вопросы истории. – 1965. – №1. – С.32.

⁹⁴² ПЗЗРІ-III. – Т.9. – №6189.

⁹⁴³ Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – Т.1. – К., 1967. – С.392.

Бессарабській губернії косар отримував за день праці до 3 крб.,⁹⁴⁴ то тут поденна плата складала 40-70 коп.⁹⁴⁵ Селянська оренда у Правобережній Україні була найменш розвинена. Це було пов'язано з підприємницьким характером поміщицьких господарств, в результаті чого лише 1/8 частина селян могла орендувати землю.⁹⁴⁶ В умовах аграрного перенаселення регіону це давало можливість поміщицьким економіям стримувати ріст заробітної плати. Секретар Київського товариства сільського господарства Т. Осадчий писав: «За таких сприятливих умов розвитку в Південно-Західному краї капіталістичного сільського господарства: велика кількість безземельних та безкінних, багатство природи, близькість збуту та цукрове нормування – про розвиток селянської оренди нічого й думати».⁹⁴⁷ Більша частина селян-орендарів орендувала землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що без оренди вони або зовсім не могли вести самостійне господарство внаслідок малоземелля та нестачі угідь, або тому, що оренда була засобом забезпечення мінімальних продовольчих потреб сім'ї. Отже, прагнення селян переселитися на нові землі чи залишатися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища. В зазначений період офіційний дозвіл на переселення одержували, як правило, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600-700 крб.

Із середини 1880-х рр. з'явився новий напрямок міграцій. Ще у березні 1861 р. були видані «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях», які гарантували право переселенській сім'ї на 100 дес. наділ землі без сплати податків протягом 20 років, право купляти у власність землю по 3 крб. за дес., звільняли від рекрутської повинності на 10 років, а від подушної – назавжди.⁹⁴⁸ Однак до 1881 р. існували тимчасово-зобов'язані відносини для переважної більшості селянського населення імперії. Тому переселення у східному напрямку

⁹⁴⁴ Киевское слово. – 1888. – 4 июня.

⁹⁴⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 21 зв.

⁹⁴⁶ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961. – С.64.

⁹⁴⁷ Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. – К., 1899. – С.59.

⁹⁴⁸ Сергейко М.С. Хозяйственное освоение дальневосточных земель населением России в эпоху капитализма (1861 – февраль 1917 г.): дис... канд. ист. наук. – Владивосток, 1980. – С.37-38.

розвивалися мляво. Станом на 1861 р. все населення Приморського краю складало менше 20 тис. осіб.⁹⁴⁹ З 1880-х рр. регульований урядом переселенський рух було визнано «законним та корисним для держави».⁹⁵⁰ Законом від 26 січня 1882 р. уряд продовжив до 1891 р. щодо еміграції в Амурську і Приморську області дію «Правил» 1861 р.⁹⁵¹ Нарешті, 1 липня 1882 р. було опубліковано закон про переселення у Південно-Уссурійський край морем за кошти держави. Бажаючі мусили звільнитися від недоїмок, їм надавався безкоштовний проїзд з Одеси до Владивостока. На місцях поселення вони отримували в наділ не менше 15 дес. на душу, але не більше 100 дес. на сім'ю, їх звільняли від державних повинностей на 5 років, видавали продовольчу допомогу на 1,5 року з розрахунку 60 фунтів борошна і 10 фунтів круп на душу на місяць, давали 100 крб. на будівництво житла. Кожна сім'я таких переселенців коштувала державі 1293,8 крб.⁹⁵²

Перша половина і середина 1890-х рр. виявилися переломними в історії переселенського руху до Сибіру і Далекого Сходу завдяки прийняттю рішення про будівництво Сибірської залізниці. Для її успішного будівництва та ефективного функціонування у майбутньому необхідним було негайне господарське освоєння незаселених просторів вздовж залізничного полотна. 10 грудня 1892 р. було утворено Комітет Сибірської залізниці, який отримав завдання не тільки збудувати залізницю, але й заселити прилеглі до неї території. Тому всі наступні законодавчі акти, які стосувалися переселень до Сибіру, були безпосередньо пов'язані із його діяльністю. Вже у квітні 1896 р. законодавчо були скасовані обмеження щодо переселень, узаконена практика ходацтва. Саме завдяки діяльності Комітету Сибірської залізниці вздовж траси будувалися медико-продовольчі пункти, були введені пільгові залізничні тарифи для переселенців.⁹⁵³

⁹⁴⁹ Галлямова Л.И. Приморский край во второй половине XIX – начале XX вв. [Електрон. ресурс] // Режим доступу: <http://www.fegi.ru>.

⁹⁵⁰ Кабузан В.М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795-1917 гг.) // История СССР. – 1979. – №3. – С.22.

⁹⁵¹ Сергейко М.С. Назв. праця. – С.41.

⁹⁵² Там само. – С.42.

⁹⁵³ Фёдорова Е.Д. Назв. праця. – С.58, 62.

У російських губерніях з 1880-х рр. розпочалися масові переселення селян до Сибіру та на Далекий Схід. І, хоча ще у 1882 р. генерал-губернатор Правобережної України О. Дрентельн, вважаючи, що зменшення кількості православного населення сприятиме посиленню позицій поляків,⁹⁵⁴ виступив проти офіційних переселень з регіону, все ж міграційні процеси мали місце. Бажання знайти вихід із проблемної економічної ситуації для селян підкріплювалося поширенням різного роду чуток. Відставні солдати, які служили в Сибіру і на Далекому Сході, привозили додому вузлики із землею і при нагоді демонстрували її як переконливі свідчення якості ґрунтів,⁹⁵⁵ які можна придбати по 3 крб. за десятину.⁹⁵⁶ І марними були спроби, наприклад, київської губернської влади переорієнтувати селян на господарське освоєння піскуватих і болотистих поліських земель, які при добрій агрокультурі давали б непоганий урожай.⁹⁵⁷ У Волинській губернії доходило до заворушень серед селянства, яке повірило чуткам про те, що польські поміщики заплатили місцевій владі за приховування царського указу про дозвіл на переселення до Сибіру за державний кошт.⁹⁵⁸ У довідці «Про стан і організацію переселенської справи у Південно-Західному краї» за 1893 р. відзначалося, що у Київській губернії спостерігається нестримне бажання селян до переселення, яке нейтралізувати надзвичайно важко.⁹⁵⁹

Зрозуміло, що крім небажання позбавляти поміщиків робочої сили, уряд у спротиві масовим переселенням до Сибіру і на Далекий Схід керувався і прагматичними причинами, а, зокрема, фінансовими можливостями і складом сімей потенційних переселенців. Дозволи на переселення отримували, як правило, сім'ї, які могли зібрати на дорогу і розбудову на місці поселення 750 крб.⁹⁶⁰ Адже за офіційними даними, наприклад, для облаштування в Іркутській губернії було

⁹⁵⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.121-122.

⁹⁵⁵ Шандра В. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.: чинники та наслідки // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2011. – С.231.

⁹⁵⁶ Бовуа Д. Назв. праця. – С.122; Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб., 1900. – С.172.

⁹⁵⁷ Шандра В. Назв. праця. – С.231.

⁹⁵⁸ Бовуа Д. Назв. праця. – С.122.

⁹⁵⁹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 693, спр. 333, арк. 6-6 зв.

⁹⁶⁰ Там само, оп. 694, спр. 169, арк. 13 зв. - 14.

необхідно близько 560 крб. на родину. З них 150-300 крб. – на зведення житла і господарських будівель, 150-200 крб. – на купівлю пари коней, 60-100 крб. – на придбання необхідного реманенту і 60 крб. – на продовольство до першого власного врожаю. Цей мінімум не включає видатків на розчистку лісу під оранку чи під сіножаті, розчистка десятини тайги під оранку коштувала 150-200 крб.⁹⁶¹

Переважна більшість коштів йшла на оплату проїзду, який у Південно-Уссурійський край коштував на сім'ю 450-750 крб., у Єнісейську губернію – 700-800 крб. Вартість квитка на корабель з харчуванням на одну дорослу з Одеси до Владивостока становила 90 крб., дитини віком від 2 до 10 років – 45 крб., до 2-х років – 22,5 крб. За вантаж, якщо він перевищував 2 пуди на особу, необхідно було доплатити по 1,4 крб. за кожний пуд.⁹⁶² Тому не випадково, що прибувши на місце поселення, переважна більшість мігрантів залишалася без коштів.⁹⁶³ Через брак коштів практикувалася зупинка і поселення у Самарській і Уфимській губерніях,⁹⁶⁴ де в кінці XIX ст. осіли 7928 переселенців з Правобережної України.⁹⁶⁵

Склад сім'ї цікавив владні структури тому, що освоєння цілинних земель, осушення боліт, корчування лісу, до того ж у складних кліматичних умовах, потребувало молодих і здорових чоловіків. Так, наприклад, у чотирьох губерніях – Єнісейській, Іркутській, Томській і Тобольській – у 1893-1894 рр. на ділянки під лісом припадало 8,4% загальної площі земель, відведених для переселенців, у 1895-1896 рр. – 31,7%, у 1897-1898 рр. – 52,1%.⁹⁶⁶ Крім того, першого власного урожаю переселенцям треба було чекати мінімум 14 місяців за умови, що вони прибудуть ранньої весни і встигнуть підготувати землі для посівної. Для тих, хто прибував пізньої осені час до отримання власного урожаю розтягувався до двох років.⁹⁶⁷ Тому

⁹⁶¹ Фёдорова Е.Д. Назв. праця. – С.131.

⁹⁶² ЦДІАК, ф. 442, оп. 694, спр. 169, арк. 2 зв. - 3; ф. 1628, оп. 1, спр. 50, арк. 14.

⁹⁶³ Там само, ф. 442, оп. 693, спр. 333, арк. 294.

⁹⁶⁴ Переселение в Сибирь из Вольнской губернии за 1897-1909 гг. по данным Челябинской регистрации переселенцев // Сельскохозяйственная хроника Вольнской губернии. – Житомир, 1910. – С.66.

⁹⁶⁵ Крамарчук Т. Українська діаспора у Республіці Башкортостан: історичний шлях становлення // Історія України. – 2000. – №3 (163). – С.11.

⁹⁶⁶ Тихонов Б.В. Переселенческая политика царского правительства в 1892-1897 годах // История СССР. – 1977. – №1. – С.120.

⁹⁶⁷ Фёдорова Е.Д. Назв. праця. – С.137-138.

в інструкціях по переселенню зазначалося, що ті родини, які «...обтяжені багатьма малолітніми дітьми... та родичами похилого віку, не є бажаними і корисними для Сибіру. Прохання таких сімей залишати без наслідків».⁹⁶⁸

Регулюючи організований переселенський рух, уряд всіляко протидіяв самовільним мігрантам, яких вимагалось «повертати назад в адміністративному порядку».⁹⁶⁹ Протягом 1890-1898 рр. було видано 125 указів, законів та розпоряджень, які створювали перешкоди неорганізованому переселенському рухові.⁹⁷⁰ Проте значна частина переселень були самовільними. Це демонструють дані по Волинській губернії (таблиця 4.5).

Як видно із наведених даних, найменша частка самовільних переселенців з Волинської губернії була у 1900 р., коли переселенське законодавство було дещо лібералізовано, а пік самовільних переселень припадає на 1897 та 1905 рр., коли існували суттєві обмеження для переселенців. Основна маса емігрантів «вибиралася на власну руку»: групи охочих чи цілі громади висилали так званих «ходаків» на простеження нових районів поселення і потім вибиралися за їх інформаціями; інші – за відомостями з листів вже осілих, а деякі за чутками.⁹⁷¹ Зрештою, самовільні переселенці були неминучим явищем, оскільки влада законодавчо встановлювала термін, за який переселенці мали прибути на нові місця проживання. Тому відразу ж після подачі прохання про переселення селяни розпродували все майно і готувалися до переїзду. Відмова у праві на переселення не залишала таким селянам іншого виходу.⁹⁷²

⁹⁶⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 694, спр. 169, арк. 146.

⁹⁶⁹ Кабузан В.М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале XX века (1795-1917 гг.) // История СССР. – 1979. – №3. – С.22. – С.32.

⁹⁷⁰ Кузьминська О.К., Винниченко І.І. Переселення селян Подільської губернії на Схід (кінець XIX – початок XX ст.) // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.189.

⁹⁷¹ Муромцева Ю.І. Демографія: Навч. посібник. – К., 2009. – С.214.

⁹⁷² Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб., 1900. – С.163.

Кількість самовільних переселенців з Волинської губернії (1897-1905 рр.)

Рік	Кількість переселенців		
	Всього	З них самовільних	% самовільних
1897	947	758	88,6
1898	1368	323	32,4
1899	2053	462	32,3
1900	2712	340	17,3
1901	2394	741	39
1902	1027	331	40,5
1903	1122	222	25,7
1904	90	63	60
1905	471	442	99,1
За 1897-1905 рр.	12184	3682	30,2

На загальну облікову чисельність переселенського руху державною статистикою до 1896 р., коли було налагоджено офіційний централізований облік переселенців, не велися. Так, наприклад, за даними Томської казенної палати, за період 1870-1879 рр. з губерній Правобережної України сюди переселився лише 1 чоловік.⁹⁷⁴ Сумарна

⁹⁷³ Переселение в Сибирь из Волинской губернии за 1897-1909 гг. по данным Челябинской регистрации переселенцев // Сельскохозяйственная хроника Волинской губернии. – Житомир, 1910. – С.66, 68.

⁹⁷⁴ Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. К юбилею трехсотлетия. Современное положение Сибири. Её нужды и потребности. Её прошлое и будущее. – СПб., 1882. – С.460.

кількість офіційних переселенців з регіону до Сибіру і на Далекий Схід за даними бюро Південноросійської переселенської організації за період з 1885 р. по 1896 р. становила 2955 осіб.⁹⁷⁵ За підрахунками спеціальної урядової комісії, утвореної 16 листопада 1901 р., переселилося з губерній Правобережної України у східному напрямку за період 1885-1900 рр. 22091 особа, дві третини з них становили уродженці Київської губернії.⁹⁷⁶ Значна кількість переселенців, в середньому 34,5%, не зумівши налагодити побуту на нових землях, поверталася додому. Цей процес відображено у таблиці 4.6 (I – переселилися, II – повернулися назад).

Таблиця 4.6⁹⁷⁷

Кількість переселенців до Сибіру (I) і кількість тих із них,
що повернулися назад (II)

Губернії	1895 р.		1896 р.		1897 р.		За 1895-1897 рр.	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Київська	313	77	1967	721	1318	416	3598	1214
Подільська	64	15	137	16	364	161	565	192
Волинська	---	---	428	49	921	444	1349	493
Разом	377	92	2532	786	2603	1021	5512	1899

Розглядаючи інший часовий проміжок – 1899-1903 рр. – А.Кауфман вказує на зменшення кількості переселенців, які повернулися додому, – до 19% від їхньої

⁹⁷⁵ Бовуа Д. Назв. праця. – С.122.

⁹⁷⁶ Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.I. – СПб., 1903. – С.248-249.

⁹⁷⁷ Там само. – С.18, 20, 24, 25.

кількості. Одночасно дослідник зазначив, що поверталися ті, кому було за що і куди повертатися, тобто не найбільш частина переселенців.⁹⁷⁸

Справді масовим переселенський рух з губерній Правобережної України на Схід став уже в період реформ П. Столипіна (додаток П), коли для нього були зняті всі законодавчі обмеження. Сприяло цьому й те, що з початком ХХ ст. задачею колонізації східних земель імперії стало заселення прикордонних територій «руськими людьми» задля зміцнення геополітичних позицій держави.⁹⁷⁹ Основною метою створення переселенських поселень стало укріплення кордонів та забезпечення військових частин сільськогосподарською продукцією.⁹⁸⁰

Після реформи 1861 р. Правобережна Україна, особливо Волинська губернія, стала територією-рецепієнтом для іноземних колоністів, в першу чергу – німецького та чеського походження. У даному випадку співпали політико-економічні плани урядових кіл Російської імперії (створення противаги польським поміщикам у вигляді економічно ефективного і лояльного до влади господарства колоністів) та сподівання іноземних поселенців на дешеві землі та пільговий режим господарювання.

За даними М. Костюка, до 1860 р. у Волинській губернії нараховувалося 139 німецьких колоній, в яких мешкало 11424 особи.⁹⁸¹ За висновками А. Вороніна, за період 1860-1870 рр. на Волині поселилося 5,5 тис. німецьких сімей.⁹⁸² У 1875 р. їх у цій губернії вже проживало майже 40 тис. осіб, а у 1881 р. – 87731 особа, або 4,2% всього населення Волинської губернії.⁹⁸³ Для порівняння – станом на 1885 р. у Подільській губернії мешкало лише 42 німецьких колоністи, які мали у володінні 366,5 дес. землі.⁹⁸⁴ У 1890 р. чисельність німецьких поселенців у Волинській губернії становила 155860 осіб, або 78% від загального числа всіх іноземних колоністів

⁹⁷⁸ Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1919. – С.238.

⁹⁷⁹ Шандра В. Назв. праця. – С.238.

⁹⁸⁰ Канода Н.Н. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX – начало XX вв.): дис...канд. истор. наук. – Ашхабад, 1979. – С.35-36.

⁹⁸¹ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2003. – С.29.

⁹⁸² Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – Б.м. и г. – С.10.

⁹⁸³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 14.

⁹⁸⁴ Обзор Подольской губернии за 1885 год. – Каменец-Подольский, 1886. – С.118, 125.

губернії,⁹⁸⁵ за іншими даними – 200 тис. осіб.⁹⁸⁶ У той же час у Подільській губернії їх мешкало тільки 12474 особи, а у Київській – ще менше.⁹⁸⁷ Суттєвою була також і чисельність чеських переселенців, яких у 1879 р. у Волинській губернії було зареєстровано 10181 особа,⁹⁸⁸ а за даними 1897 р. нараховувалося 27,7 тис. осіб.⁹⁸⁹ В цей же час, у 1897 р., у Подільській губернії мешкало всього 886 представників цієї національності.⁹⁹⁰

Такій масовій імміграції осіб німецького і чеського походження сприяв комплекс урядових заходів. Так, наприклад, у 1867 р. у Москві при імператорському сільськогосподарському товаристві було створено спеціальний комітет для сприяння переселення чехів на територію Російської імперії, який друкував чеською мовою листівки, де роз'яснювалися умови переселення та пропагувалися переваги проживання в Росії.⁹⁹¹ Одночасно розроблялася і відповідна законодавча база. Одним із перших був опублікований у 1861 р. закон, який дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтках.⁹⁹² Офіційний дозвіл на поселення у Правобережній Україні іноземні переселенці отримали у 1868 р.⁹⁹³ Вони звільнялися від військової повинності, на п'ять років – від сплати податків та від скарбових оплат під час купівлі нерухомості у губерніях Правобережної України.

Сприяла імміграції тогочасна економічна ситуація. Після скасування кріпосного права через законодавче обмеження кола осіб, які б могли виступити у якості покупців землі чи її орендарів, а також злидений стан місцевого українського селянства, виникла ситуація, коли пропозиція землі перевищувала попит на неї. У

⁹⁸⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 618, спр. 58, арк. 81.

⁹⁸⁶ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УДЖ. – 1990. – №9. – С.24.

⁹⁸⁷ Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. [Електрон. ресурс] // Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1752/52>.

⁹⁸⁸ Поліщук Ю. Переселення чехів на Волинь (друга половина XIX – початок XX століття) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.6. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.519.

⁹⁸⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. VIII: Волынская губерния. – СПб., 1904. – С. IX.

⁹⁹⁰ Баженов Л.В. Населення Подільської губернії за першим російським переписом 1897 р. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми економічної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.142.

⁹⁹¹ Поліщук Ю. Назв. праця. – С.518.

⁹⁹² ПЗЗРІ-ІІ. – Т.36, від. II. – №37760.

⁹⁹³ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.43, від. I. – №46038.

1870-х рр. ціна землі коливалася в межах 11-16 крб. за десятину,⁹⁹⁴ що майже у 10 разів було менше, ніж, наприклад, у чеських землях Австро-Угорської імперії.⁹⁹⁵

Попервах основна маса колоністів навіть за допомоги банківської позики купувала лише право на обробіток землі, стаючи орендарями. Поміщики були зацікавлені здавати свої землі в оренду іноземним колоністам, які володіли передовими на той час сільськогосподарськими технологіями.⁹⁹⁶ Угоди укладалися на тривалий термін, найчастіше на 30 років. Спочатку переселенська громада укладала контракт із власником землі, а потім поселенці розподіляли орендовану землю між собою. Як правило, кожна родина брала стільки, скільки могла обробити і оплатити – переважно по 15 дес. Колоністи також брали в оренду з правом викупу необроблену цілину, часто порослу лісом і чагарниками землю і докладали величезних зусиль для її обробітку. В такий спосіб вони збільшували площу придатних для землеробства земель губернії.⁹⁹⁷ За період з 1884 по 1894 рр. Волинська губернія за розмірами сплати податків зайняла одне з чільних місць в імперії. Причому сума податків на 300 тис. крб. перевищила норму у зв'язку із переведенням 800 тис. дес. з категорії «незручних» земель у землі сільськогосподарського призначення завдяки праці колоністів.⁹⁹⁸

Поступово зростало і землеволодіння іноземних поселенців. Якщо у 1861 -1870 рр. у Волинській губернії німецькі поселенці володіли на праві приватної власності 30 тис. дес. землі і орендували ще 42 тис. дес.,⁹⁹⁹ то за даними генерал-губернатора у 1882 р. німецьке землеволодіння у губерніях Правобережної України оцінювалося у 552770 дес., з яких 399953 дес. було у Волинській губернії.¹⁰⁰⁰ За даними А.Забеліна, у 1884 р. німецькі колоністи на Волині володіли на праві приватної власності 178190

⁹⁹⁴ Бармак М.В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.220.

⁹⁹⁵ Поліщук Ю. Назв. праця. – С.517.

⁹⁹⁶ Жилєнкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2011. – С.155.

⁹⁹⁷ Бармак М.В. Назв. праця. – С.220.

⁹⁹⁸ Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. [Електрон. ресурс] // Режим доступу: <http://www.spilka.us.org.ua/library/immigracija.html>.

⁹⁹⁹ Воронин А. Назв. праця. – С.7.

¹⁰⁰⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 14.

дес. і орендували 246476 дес.¹⁰⁰¹ У 1897 р. площа придбаних і орендованих іноземцями земель, за даними волинського губернатора, становила 626786 дес., що складало 9,56% всієї площі землі в губернії. У Київській і Подільській губерніях цей показник становив відповідно 0,72% та 0,65%.¹⁰⁰² Наприклад, прусський підданий В.Рау у різних повітах Волинської губернії був власником 8 маєтків, загальною площею 22387 дес.¹⁰⁰³ Крім того, він фігурував серед засновників Соболівського цукрового і рафінадного заводу у Гайсинському повіті Подільської губернії.¹⁰⁰⁴ Австро-угорський підданий Р.Потоцький був власником маєтку у Вінницькому повіті Подільської губернії, площею 7728 дес.¹⁰⁰⁵ Він також був співзасновником «Уладівського промислового і торговельного товариства»¹⁰⁰⁶ і «Уладівського товариства цукробурякового і рафінадного заводу».¹⁰⁰⁷ У Чорнобилі Київської губернії спадкоємцям Рекк належав маєток площею 13510 дес.¹⁰⁰⁸ Німецькі колонії існували й в інших українських губерніях. Так, в Катеринославській губернії їх було 134 (542860 дес. земельних угідь у приватній власності колоністів), у Таврійській губернії – 140, члени яких володіли 921648 дес. землі, у Херсонській губернії налічувалося 139 колоній (865734 дес. землі).¹⁰⁰⁹

До початку 1880-х рр. російські власті майже не контролювали пересування і проживання іноземців всередині імперії, але у зв'язку з активізацією розвідок Німеччини і Австро-Угорщини уряд Російської імперії вдався до жорсткого контролю за іноземцями у прикордонних губерніях.¹⁰¹⁰ Ставлення до іноземних колоністів істотно змінилося.¹⁰¹¹ Разом із військовим відомством місцеві власті ініціювали ухвалення цілого ряду антиколоністських законодавчих актів,

¹⁰⁰¹ Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. – Ч.1. – К., 1887. – С.167.

¹⁰⁰² ЦДІАК, ф. 442, оп. 641, спр. 707, арк. 8.

¹⁰⁰³ Костюк М.П. Назв. праця. – С.85.

¹⁰⁰⁴ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.43, від. І. – №45857.

¹⁰⁰⁵ Держархів Хмельницької області, ф. 46, оп. 1, спр.621, арк. 8 зв.

¹⁰⁰⁶ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.43, від. І. – №45453.

¹⁰⁰⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 46, оп. 1, спр.621, арк. 9 зв.

¹⁰⁰⁸ Кулинич І.М. Назв. праця. – С.24.

¹⁰⁰⁹ Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб., 1893. – С.136-138.

¹⁰¹⁰ Макарова О.В. Вихідці з Австро-Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Т.13. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.330.

¹⁰¹¹ Алекторов А.Е. Иностранцы в России: современные вопросы. – СПб., 1906. – С.36.

спрямованих не лише на припинення імміграційного потоку на Волинь, але й на ліквідацію землеволодіння та землекористування іноземних переселенців. У 1885 р. урядова комісія, створена для вивчення питання про переселення іноземців, визнала процес колонізації небезпечним та шкідливим для інтересів Російської імперії. Протягом 1887-1892 рр. було видано низку указів, які суттєво обмежили права німців-колоністів.¹⁰¹² У цей же час російські банки відмовили в іпотечному кредитуванні німецьким громадам.¹⁰¹³ В комплексі заходи владних структур спричинили до поступового занепаду колоній іноземних поселенців. Почався процес міграції колишніх колоністів з Правобережної України як у межах Російської імперії, так і за кордон. Наймасовішими напрямками були Бразилія, Аргентина, США. Незначна кількість переселилася до Криму, Казахстану та на Далекий Схід.¹⁰¹⁴ Однак емігранти продовжували прибувати і за таких умов. Так, за даними С. Качараби, у 1892 р. з українських повітів Австро-Угорщини до Волинської і Подільської губерній у пошуках кращого життя переселилося 6111 осіб селян, більшість з яких становили «...челядь скарбова, халупники, безхатні зарібники і кількаморгове мізерацтво».¹⁰¹⁵

Таким чином, в еволюції переселенської політики царизму у другій половині XIX ст. можна виділити наступні етапи: 1) 1861-1881 рр. – політика прямої заборони міграцій селянства у зв'язку з оцінкою переселень як економічно, так і соціально-політично шкідливого явища, із одночасним заохоченням вселення до губерній Правобережної України іноземців; 2) 1881-1893 рр. – офіційне визнання зв'язку переселенського руху з ростом селянського малоземелля; перетворення переселенського питання на елемент аграрної політики: розробка загального переселенського законодавства для селян на засадах жорсткої регламентації переселень та скасування пільг для іммігрантів; 3) 1893-1900-ті рр. – політика

¹⁰¹² Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких переселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С.53.

¹⁰¹³ Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т.5. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.186.

¹⁰¹⁴ Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років: компаративний аналіз. – Тернопіль, 2013. – С.174.

¹⁰¹⁵ Качараба С.П. Еміграція галицьких селян у Російську імперію в кінці XIX ст. // УДЖ. – 1990. – №9. – С.35.

використання переселень не лише для вирішення проблем аграрного перенаселення та селянського малоземелля, але й для реалізації планів щодо будівництва Транссибірської залізниці та освоєння земель вздовж її траси, а також посилення позицій держави на її східних кордонах.

Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послаблювали негативні наслідки селянського малоземелля. Так, у губерніях Правобережжя налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX ст. застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи цим самим зростанню попиту на робочу силу. Стрімкий розвиток цукровиробництва також виявився потужним фактором стримування переселень. Також необхідно враховувати і політичні аспекти проблеми, в першу чергу деполонізацію та русифікацію регіону. В цілому регіон у другій половині XIX ст. не належав до числа основних районів виходу переселенців у Російській імперії. Дані перепису 1897 р. засвідчили, що у Київській і Подільській губерніях виселення з них не суттєво переважало над вселенням (відповідно на 36987 і 72730 осіб), а у Волинській губернії, навпаки, міграційні процеси сприяли зростанню кількості населення на 94010 осіб.¹⁰¹⁶ Ще одним фактором, який стримував переселення у Правобережній Україні, стали відходи на сільськогосподарські та не пов'язані з сільським господарством роботи, які особливого розмаху досягли у 1880-х рр.

4.3 Відходництво

У другій половині XIX ст. в українських губерніях Російської імперії селянське населення розміщувалося відносно оброблювальних земельних площ досить нерівномірно. В одних районах, зокрема у Правобережній Україні, був надлишок робочої сили, а в інших, навпаки, відчувалася її нестача. У зв'язку із цим, а також

¹⁰¹⁶ Підраховано за: Тихонов Б.В. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о неместных уроженцах) // Исторические записки. – Т.88. – М., 1971. – С.253-255.

через зернову спеціалізацію губерній Півдня України, мали місце щорічні переміщення величезних мас людей на польові роботи, а також на сезонні неземлеробські заробітки. Тимчасовий відхід селян на заробітки був, таким чином, однією з характерних особливостей ринку робочої сили у сільському господарстві. Через те, що специфікою розвитку аграрного сектору Правобережної України у пореформену добу було поєднання споживацьких за характером методів землеробства (трипілля) з неспроможністю дрібних селянських господарств належно піклуватися про підвищення родючості ґрунту й поліпшення знарядь праці, відхожі промисли набули особливої ваги у життєзабезпеченні селянства. Як зазначав М.Дружинін, «звільнений селянин ...перетворювався у заробітчанина-відходника мимохіть. ...на землеробські заробітки його гнала обділеність землею, повинності і недоїмки».¹⁰¹⁷ Крім цих обставин, відходництво з періодичним поверненням на власний наділ пояснювалося рядом причин і, перш за все, слабким розвитком промисловості та ще слабшим розвитком капіталістичного землеробства, а також сезонністю робіт – наслідком однобічної спеціалізації сільського господарства на виробництві головним чином зернових в місцях приходу робочої сили.

Хоча існували і внутрішньо губернські землеробські відходи (як правило, робота на плантаціях цукрового буряка), основним споживачем робочої сили прийшлих сезонників з губерній Правобережжя були капіталістичні економії поміщиків та заможних селян півдня України та Бессарабії. Тут ще до реформи 19 лютого 1861 р. наймана праця у поміщицьких маєтках зайняла домінуючі позиції. Праця кріпосних селян застосовувалася лише для оранки та сівби, а збирання урожаю здійснювалося головним чином силами найманих працівників. Цьому сприяло те, що у південних українських губерніях було достатньо крупних господарств, що належали землевласникам, котрі не мали права володіти кріпаками, а тому базувалися на використанні найманої праці.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁷ Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Валуевской комиссии 1872-1873 гг.) // Исторические записки. – Т.89. – М., 1972. – С.226.

¹⁰¹⁸ Юхнева Н.В. Первый закон о сельскохозяйственных рабочих в России 1863 г. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.272-273.

У 1870-х рр. зберігалася порівняно стабільна економічна ситуація для селянських господарств, тому вихід на заробітки з губерній Правобережної України був незначним.¹⁰¹⁹ І, хоча ще у 1862 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор звертався до владних структур Правобережної України з проханням у наборі робочої сили для своїх губерній,¹⁰²⁰ все ж масового руху заробітчан на Південь не було. Та й заробітки у той час не сприяли відходу: на Правобережжі денний заробіток у сільському господарстві коливався від 30 до 37 коп., а у степових губерніях – від 40 до 57 коп.¹⁰²¹ Спостерігався незначний (3-5 тис. осіб на рік) відхід з Подільської губернії на сільськогосподарські роботи до Австро-Угорщини.¹⁰²² У 1870-х рр. селяни Київської та Подільської губерній масово працювали на земляних роботах при побудові залізниць Балта-Київ та Жмеринка-Проскурів-Волочиськ, де поденна заробітна платня була досить високою – 0,4-1 крб.,¹⁰²³ а селяни Волинської губернії знаходили заробіток на Привіслянській залізниці, а також «відправлялися на заробітки до Дунайської армії».¹⁰²⁴

На Півдні України товарне виробництво зернових характеризувалося наявністю великих за площею господарств. Деякі з цих землеволодінь досягли значних розмірів: у Таврійській губернії родині німецьких поміщиків Фальц-Фейнів належало 200 тис. дес. землі, графу Мордвінову – 60 тис. дес., поміщику Дурново – 50 тис. дес.; в Херсонській губернії маєтки великого князя Романова, князя Трубецького, поміщика Сухомлінова відповідно мали 74 тис., 26 тис., та 21 тис. дес. землі.¹⁰²⁵ Поміщицькі та фермерські господарства, які постійно розширювали посіви для вирощування хліба, потребували зростання посівних площ. В Херсонській,

¹⁰¹⁹ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.187.

¹⁰²⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 301, спр. 123, арк. 1-5.

¹⁰²¹ Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4-х кн. – Т.1. – К., 1983. – С.351; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.87.

¹⁰²² Кукурудзяк М.Г. До питання про революційні взаємозв'язки трудящих мас Північної Буковини і Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.23.

¹⁰²³ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 21 зв. - 22; Гуменюк А.О. Залізничне будівництво на Поділлі в II половині XIX ст. і розвиток капіталістичного міста // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми економічної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.143.

¹⁰²⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 57, спр. 183, арк. 19.

¹⁰²⁵ Губенко Г.П. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве на юге Украины. – К., 1976. – С.35.

Таврійській, Катеринославській губерніях посівна площа зернових збільшилася з 5529 тис. дес. землі в 1883-1887 рр. до 8423 тис. дес. у 1898-1902 рр.¹⁰²⁶ Землевласники південноукраїнських губерній постійно створювали попит на робочі руки.¹⁰²⁷ За даними міністерства сільського господарства Російської імперії кількість робочих рук, необхідних для обробітку приватновласницьких земель, що знаходилися під посівами, складала: у Катеринославській губернії 138 тис. осіб, у Херсонській – 358 тис. осіб і у Таврійській – 241 тис. осіб. Для обробітку придатних для ведення землеробства земель за розрахунковими даними того ж міністерства, у Катеринославській губернії не вистачало 386 тис. осіб, у Херсонській – 447 тис. осіб і у Таврійській – 515 тис. осіб.¹⁰²⁸ Від нестачі працівників тут гинуло до 30% очікуваного збору пшениці, оброблялася лише $\frac{1}{6}$ частина придатних для землеробства площ. Схожі явища відбувалися і у Бессарабії, де за пореформений період площа орних земель зросла з 39% до 60% і на кінець XIX ст. складала 2199074 дес.¹⁰²⁹ За даними М. Тезякова, які стосуються 1880-х рр., дефіцит сільськогосподарських робітників у Бессарабії складав 253769 осіб.¹⁰³⁰ Зросла і середня заробітна плата (за сезон), яка пішому працівнику досягала у 80-х рр. XIX ст. в Катеринославській та Херсонській губерніях 84 крб., у Таврійській – 104 крб., а у врожайні роки піднімалася до 120 крб.¹⁰³¹ Під час посівної кампанії, сінокосіння і жнив поденні ціни там, як і річна оплата праці, були у півтора-два рази вищими, ніж на Правобережжі (додатки М і Н).

Цей факт спонукав багатьох селян до відходів. Влітку 1888 р. в газета «Киевское слово» повідомлялося: «Рух робітників до Бессарабії у цьому році незвичайний:

¹⁰²⁶ Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. статей. – Т.1. – СПб., 1897. – С.269; Шевченко А.М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881-1886 рр. // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.259.

¹⁰²⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. подполковник Генштаба А.Шмидт. – Ч.1. – СПб., 1863. – С.489.

¹⁰²⁸ Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861-1917 рр.) // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.240.

¹⁰²⁹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Т.2. – М., 1956. – С.489.

¹⁰³⁰ Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С.18.

¹⁰³¹ Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. – М., 1974. – С.67; Десятников І.В. Заробітна плата найманих робітників в поміщицьких господарствах України в кінці XIX – на початку XX століття // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.261.

майже все здорове населення ... рушило на заробітки. Всіх приваблює великий заробіток. Коли рознеслися чутки, що косареві платять 3 крб. на день, то навіть кульгаві дідусі розмріялися відправитися до Бессарабії».¹⁰³² Як правило, з селянської сім'ї у відхід йшов один робітник, заробіток якого слугував підмогою для власного господарства. Лише у найгірше забезпечених землею групах дворів доходи від власного господарства являлися доповненням до заробітку на стороні, який став основним. Маса сільських жителів, які не мали можливості прожити з власного наділу, а після указу 30 липня 1863 р. 92,5% селянських господарств отримали менше 5 дес. надільної землі на двір,¹⁰³³ змушені були шукати додатковий заробіток. Це явище демонструють дані таблиці 4.7.

Середній валовий дохід селянської сім'ї в кінці XIX ст. в губерніях Правобережної України становив близько 30,83 крб. На задоволення мінімальних потреб господарства необхідно було: на харчування – 19,46 крб., на одяг – 5,5 крб., на ремонт житла – 3,83 крб., на оплату податків та інші потреби – 20,05 крб.¹⁰³⁴ Тому покривати дефіцит родинного бюджету селяни змушені були за рахунок додаткових доходів від різних промислів (цим займалося 184652 сільських жителів),¹⁰³⁵ а також за рахунок відходництва.

Відхідників з певною умовністю можна поділити на три види: 1) селяни, які працювали на поміщика з власною худобою та реманентом; 2) сільськогосподарські робітники, які уклали кабальні угоди зимою, обтяжені натуральними чи грошовими позиками тощо, які працювали реманентом володільця; 3) робітники, найняті за вільними угодами.

¹⁰³² Киевское слово. – 1888. – 4 июня.

¹⁰³³ Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958. – С.417.

¹⁰³⁴ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970. – С.82.

¹⁰³⁵ Підраховано за: Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX вв. – М., 1995. – С.26-27.

Відповідність площі земельного наділу мінімальним
потребам функціонування селянського господарства

Групи господарств за площею, дес.	Потрібно зернових для мінімального забезпечення потреб, пуд.	Середній показник урожайності, пуд.	Різниця, пуд.
1-2	154	61	– 93
2-3	166	99	– 67
3-4	213	169	– 49
4-5	227	207	– 20
5-6	298	277	– 21
6-9	334	347	+ 13
9-15	514	619	+ 105

Важливо зазначити, що сільськогосподарські робітники не являли собою постійну і кваліфікаційно структуровану верству сільського населення, а були в основному сезонними. Оскільки селянська праця не вимагала особливої кваліфікації і селянин міг виконувати будь-яку роботу, то професійний поділ сільськогосподарських робітників визначався видом сільськогосподарських робіт, для виконання яких вони наймалися. Професійні здібності найманих робітників в аграрному секторі в кінці XIX – на початку XX ст. не залежали від їхніх освіти, вмінь і навичок. Їх групування

¹⁰³⁶ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.233.

відбувалося за фізичною силою, віком і статтю. Вони, насамперед, розподілялись на дві основні групи: повний робітник і напівробітник, які в свою чергу поділялись на кілька підгруп. Повні робітники, до яких відносилися чоловіки віком від 18-20 до 45-50 років, повинні були вміти виконувати всі види сільськогосподарських робіт і головніші з них – косіння сіна чи зернових і складання скирт. Напівробітниками вважалися жінки віком від 18 до 40 років, молоді хлопці 16-18 років і чоловіки віком від 50 до 60 років. Причому 16-18-річні хлопці оцінювалися як $\frac{3}{4}$ робітника, а підлітки до 16 років вважалися напівробітниками малої допомоги.¹⁰³⁷ Жіноча і дитяча праця і сільськогосподарському виробництві була дуже поширеною. В районах вирощування цукрових буряків вона становила 50% і більше. Старші чоловіки наймалися переважно у якості сторожів. Виділялася також окрема група робітників, які наймалися зі своєю робочою худобою та не входили до загальної системи оплати праці.¹⁰³⁸

Відносини працедавця і робітника обої з перелічених категорій регулювалися «Тимчасовими правилами для найму сільських робітників і прислуги» від 1 квітня 1863 р.,¹⁰³⁹ «Положенням про найм на сільські роботи» від 12 червня 1886 р.¹⁰⁴⁰ та цілим рядом пізніших сенатських доповнень та розпоряджень. Основною вимогою цих правових актів було те, що всі сільськогосподарські працівники, які йшли на роботу на відстань більшу за 30 верст, повинні були мати робочі книжки. Для того, щоб піти на заробітки, відхідник повинен був внести в казну всі податки, внести паспортний збір і пройти ряд формальностей. Паспорти віддавали працедавцю, який мав виключне право за згодою з працівником, якщо строк дії паспорта закінчувався, клопотати про висилку йому нового. Працедавці мали право за прогул, лінощі, недбалість штрафувати в розмірі 2-денного заробітку; за грубість і неповагу робітника можна було вигнати. За «Положеннями» 1886 р. працедавець отримав

¹⁰³⁷ Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полное собрание сочинений. – Т.3. – М., 1958. – С.229.

¹⁰³⁸ Десятников І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.8. – Черкаси, 2004. – С.167.

¹⁰³⁹ ПЗЗРІ-ІІ. – Т.38, від.І. – №39448.

¹⁰⁴⁰ ПЗЗРІ-ІІІ. – Т.6. – №3803.

право самостійно штрафувати працівників (за «Тимчасовими правилами» 1863 р. це було в компетенції суду).

Договори найму могли укладатися в письмовій та усній формах як на певний, так і на невизначений строк, але не довше, ніж на 5 років. Обов'язки наймача не підкріплювалися жодними санкціями і тому не мали для нього обов'язкової сили. В договори вносилися вимога про збереження господарського реманенту і худоби та про відповідальність за їх пошкодження чи крадіжку, а також пункт про натуральну частину оплати праці.¹⁰⁴¹ За порушення договору працівника могли посадити до в'язниці. Система вербування робітників була так організована, що її пік припадав на час сплати податків або зиму, коли закінчувалися продовольчі запаси. Укладаючи договори з поміщиками, селяни-відхідники отримували повністю або більшу частину заробітку наперед при укладенні контракту. Цей факт яскраво свідчить, що на заробітки йшла найбідніша частина селянства, яка вже фактично не заробляла, а відробляла отримані гроші. Використовуючи нужду, наймачі пропонували плату нижчу тієї, яка встановлювалася у весняно-літній період польових робіт. Такі найми позбавляли сільськогосподарських робітників вигід вільної конкуренції.

Наймання відхідників здійснювалося декількома способами. Найчастіше використовувалися підрядники, які за довіреностями поміщиків законтрактовували селян на основних робітничих ринках і відправляли партіями за призначенням. Повірені поміщиків цілий рік роз'їжджали по селам і завчасно укладали угоди з селянами. Волосні правління радо відпускали селян на заробітки, одержуючи свій пай та ще й вчасну сплату селянином податків.¹⁰⁴² Так, у Подільській губернії, де договори наймачів з селянами реєструвалися волосними правліннями, у «Книгах для запису угод, договорів та заповітів» Грушецької, Яришівської, Серебрійської, Березівської та інших волостей, збереглося багато угод про найм, які підписані селянами. Аналіз цих документів дає підставу стверджувати, що тут практикувалися

¹⁰⁴¹ Мамалига А.І. Землеробський відхід в Подільській губернії // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.18.

¹⁰⁴² Казьмирчук М. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – Вип. 4. – 2010. – С.267.

всі основні форми найму: поденний, який широко застосовувався при обробітку кукурудзи, садінні тютюну, сапанні хлібів; помісячний, який застосовувався при оранці полів, возовиці, молотьбі; строковий найм – на всі види робіт з ранньої весни (березень) до пізньої осені (листопад). Так, наприклад, лише в один день 30 жовтня 1868 р. 60 селян з с.Нефедівці зобов'язалися у майбутньому році працювати у період жнив у Ларгській економії Хотинського повіту і вижати кожен по 3 фалчі хліба.¹⁰⁴³ 26 березня 1874 р. селяни того ж села у кількості 78 осіб домовилися провести жнива на 140 фалчах в Сорокському повіті, у маєтку Радгомир.¹⁰⁴⁴

Широко використовували працю найманих робітників крупні бессарабські поміщики І.Оганович, А.Кассо, Л.Рафалович. До них наймалися селяни сіл Березового, Бернашівки, Галайковець. У лютому 1888 р. представник Огановича уклав угоду зі 124 робітниками про літні роботи у маєтку Баранче Сорокського повіту. Селяни зобов'язалися вижати хліби на 54 фалчах, обробити 26 фалеч кукурудзи, звести та скласти озимі у копи з площі у 138 фалеч.¹⁰⁴⁵ Проте цієї кількості робітників виявилось недостатньо і у травні було законтрактовано ще 40 поденних працівників.¹⁰⁴⁶ До строкового найму подільських селян часто звертався і Л.Рафалович. 4 грудня 1875 р. селяни с.Серебрії у кількості 42 осіб уклали з ним договір про виконання різного виду робіт протягом 3 літніх місяців 1876 р. у маєтках Дубни, Паркани і Раковець. Вже у серпні 1888 р. представники Огановича і Кассо почали вербувати селян для виконання помісячних та строкових сільськогосподарських робіт у 1889 р.¹⁰⁴⁷ Слід відзначити, що частина селян вже наймалася і для роботи на сільськогосподарських машинах. Це було пов'язано з особливо терміновими польовими роботами. 15 червня 1888 р. 20 мешканців містечка Яришева і Слободи Яришівської домовилися, що за 45 робочих днів вони повністю звезуть і скирдують весь хліб, зібраний у маєтках сіл Бричани і Савки Сорокського повіту, а потім обмолотять його на молотильній машині. За цей період

¹⁰⁴³ Держархів Хмельницької області, ф. 72, оп. 1, спр. 3, арк. 21.

¹⁰⁴⁴ Там само, спр. 4, арк. 1-3.

¹⁰⁴⁵ Держархів Вінницької області, ф. 240, оп. 1, спр. 118, арк. 12-18.

¹⁰⁴⁶ Там само, арк. 23, 24.

¹⁰⁴⁷ Там само, арк. 28.

вони отримали 207 крб. сріблом.¹⁰⁴⁸ На всі строкові роботи для виготовлення необхідних на той час знарядь виробництва та реманенту наймалися також сільські ремісники. 31 березня 1885 р. селянин с.Калинівка Ушицького повіту М.Ткачук уклав угоду з управителем маєтку сіл Петрівки та Брайкова Сорокського повіту про те, що з 7 квітня по 7 листопада він буде в маєтку виготовляти колеса, підводи, господарські дерев'яні знаряддя.¹⁰⁴⁹ З договорів видно, що для робіт у різних маєтках Сорокського, Бельцьського, Ясського, Хотинського, Кишинівського повітів у Подільській губернії наймалися селяни більш ніж з 40 сіл та поселень.¹⁰⁵⁰

Кожне господарство, яке наймало сільськогосподарських робітників, спочатку визначало потребу у річних (постійних) робітниках, для яких цілий рік була робота. Строкові робітники наймалися господарствами переважно на період польових робіт – з березня по жовтень, тобто на 8 місяців. Місячні і поденні наймити залучалися господарствами і у зимову пору року – з листопада по квітень, але порівняно з літнім періодом найм цих груп робітників у цей час був значно менший. Здільні робітники наймалися переважно у жнива для прополювання, підгортання та збирання картоплі й цукрового буряка та на роботи, які вимагали використання селянської худоби і реманенту – обробіток ґрунту, перевезення, вивезення гною тощо. Час відходу селян на заробітки залежав від календаря сільськогосподарських робіт. У південноукраїнських губерніях строки найму прив'язувалися до церковних свят. З весни до осені наймалися переважно неодружена молодь, а одружені заробітчани часто прагнули на жнива повернутися додому.¹⁰⁵¹

Співвідношення між переліченими формами найму різнилися залежно від регіону та виконуваних робіт. У південних губерніях, для яких характерним було коливання врожайності, землевласники віддавали перевагу поденним та строковим робітникам, яких наймали за потреби. Співвідношення постійних і тимчасових робітників тут

¹⁰⁴⁸ Там само, ф. 217, оп. 1, спр. 389, арк. 57-60.

¹⁰⁴⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 72, оп. 1, спр. 14, арк. 15.

¹⁰⁵⁰ Там само, спр. 3, арк. 21, 23, 29; спр. 4, арк. 1-3, 36; спр. 7, арк. 9-17; спр. 14, арк. 2-5, 15, 16, 27, 28; спр. 22, арк. 1-69.

¹⁰⁵¹ Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.386.

складало приблизно 1:3.¹⁰⁵² У губерніях Правобережної України частка поденних робітників була більшою, що можна пояснити значним насиченням ринку праці цього регіону. Тут землевласники протягом року могли найняти необхідну кількість працівників. Будучи відносно незалежними від сезонного приходу робітників, вони не мали потреби у наймі значної кількості постійних робітників. Разом з тим, більша частка поденників на Правобережжі пояснюється інтенсивним розвитком буряківництва, що потребувало більше поденних робітників, ніж посіви зернових культур.¹⁰⁵³ Успішне функціонування цукрових заводів теж не могло забезпечуватися без поденних робітників. Наприклад, Маріїнський цукровий завод щорічно 6 тис. куб. саженив дров (до 40 тис. підвод), а для перевезення цукрового буряка на завод – ще біля 150 тис. підвод.¹⁰⁵⁴ У цукрозаводчиків Бобринського у Смілянському маєтку та Терещенка у Привітовському поденні робітники становили відповідно 85% і 84% усієї кількості наймитів,¹⁰⁵⁵ адже під час обробітку бурякових плантацій вимагалось використання великої кількості робочих рук. За підрахунками А. Кауфмана, на 1 дес. злакових культур, враховуючи всі види робіт, витрачалося не більше 25-30 робочих днів, а на 1 дес. бурякових плантацій – 120-140, а то й більше.¹⁰⁵⁶

Умови праці на землеробських відходах різнилися, але, як правило, праця селянина за наймом суттєво не відрізнялася від праці у власному господарстві. Робочий день влітку тривав протягом всього світлового часу доби, тобто 16 год., взимку – не менше 12 год.¹⁰⁵⁷ За свідченням земського лікаря В. Хижнякова, найтипівішим для економій Півдня України під час літніх сільськогосподарських робіт був 17-годинний робочий день при 3-3,5 год. відпочинку, який у гарячу пору скорочувався до 13,5-14 годин роботи. В Смілянському маєтку Київської губернії графів Бобринських тривалість робочого часу з 1 березня до 1 листопада становила

¹⁰⁵² Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.8. – Черкаси, 2004. – С.165.

¹⁰⁵³ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970. – С.69.

¹⁰⁵⁴ Держархів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 12, арк. 15.

¹⁰⁵⁵ Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.8. – Черкаси, 2004. – С.165.

¹⁰⁵⁶ Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1919. – С.226.

¹⁰⁵⁷ ЦДІАК, ф. 619, оп. 1, спр. 369, арк. 1.

10 год., а з 1 листопада до 1 березня – 9 год. Для прийому їжі та відпочинку протягом робочого дня влітку виділялося 3 год., а взимку – 1,5 год.¹⁰⁵⁸ Однак такий стан речей був швидше винятком, бо при значній тривалості робочого дня у спеку, кількогадинна перерва у наймаючи господарствах практикувалася рідко.¹⁰⁵⁹ До цього слід додати значне переобтяження роботою, особливо характерне для селянських фермерських господарств. Тут був постійний і безпосередній контроль за наймитами і, крім того, у порівнянні із великим поміщицьким господарством фермер мав заплатити порівняно більшу частку виробленого продукту, а тому й вимагав більшої віддачі.¹⁰⁶⁰ З метою ефективного використання робочої сили в переважній більшості маєтків існувала урочна система з встановленням денних норм праці. Повний робітник в Топорівській економії, наприклад, протягом дня мусив скосити морг або вимолотити копу озимого чи півтори копи ярового хліба. В маєтку Морозова пастух мав випасати 200 голів худоби і відшкодувати всі збитки від потрав.¹⁰⁶¹

Серед напрямків землеробських відходів з губерній Правобережної України можна виділити два основних: Бессарабія та степові губернії України. Масове переміщення сільськогосподарських робітників у пошуках праці привело до появи робочих ринків. Міста Шпола, Біла Церква, Сміла, Черкаси, Чорнобиль у Київській губернії, Роздільна – у Волинській, Могилів – у Подільській губернії; села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, залізнична станція Знам'янка у Херсонській, Каховка – у Таврійській губернії, залізнична станція Лозова й саме місто Катеринослав стали великими ринками, де скупчувалися маси заробітчан.¹⁰⁶² Сезонний характер сільськогосподарських робіт, нестабільність врожаїв у місцях відходу призводили до мінливого попиту на робочу силу: він то різко падав, то

¹⁰⁵⁸ Десятніков І.В. Умови праці найманих сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.6. – Черкаси, 2002. – С.75.

¹⁰⁵⁹ Тезяков Н.И. Назв. праця. – С.92.

¹⁰⁶⁰ Ярославська Л.П. Використання найманої праці в товарних селянських господарствах на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.rusnauka.com/20_PNR_2011/istoria/2_90515.doc.htm

¹⁰⁶¹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.89.

¹⁰⁶² Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.228; Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – С.127.

надмірно зростав. Частково у цьому були винні і землевласники, які побоюючись залишитися без робочої сили, підвищували оплату праці, чим сприяли збільшенню напливу заробітчан до одних районів та, відповідно, певному їх дефіцитові в інших.¹⁰⁶³ У таких випадках місцеві органи влади змушені були проводити збори пожертв для відправлення селян-відхідників додому.¹⁰⁶⁴

При неорганізованості робочого ринку масове переміщення відхідників набувало стихійного характеру. Кількість заробітчан із губерній Правобережної України вимірювалася сотнями тисяч осіб. Шаленими темпами зростала кількість куплених паспортних бланків, про що свідчать дані таблиці 4.8.

Таблиця 4.8¹⁰⁶⁵

Кількість придбаних паспортних бланків в губерніях
Правобережної України за період з 1861 по 1900 рр.

Губернії	Кількість придбаних паспортних бланків в губерніях, тис. шт.				
	1861- 1870	1871- 1880	1881- 1890	1891- 1900	1861- 1900
Волинськ а	81,5	319,0	614,5	890,5	1905,5
Київська	101,7	468,9	1387,5	2431,7	4389,8
Подільськ ка	63,8	307,0	789,2	1129,5	2289,5
Разом	247	1094,9	2791,2	4451,7	8584,8

¹⁰⁶³ Материалы для изучения современного положения землевладения и сельскохозяйственной промышленности в России. – Вып. I. – СПб., 1880. – С. 5.

¹⁰⁶⁴ Держархів Миколаївської області, ф. 230, оп. 1, спр. 14344, арк. 2-4.

¹⁰⁶⁵ Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч. I. – СПб., 1903. – С. 222-225.

У 1891 р. на заробітки з Подільської губернії пішло 108,3 тис. сільськогосподарських робітників, з Київської – 191,5 тис.¹⁰⁶⁶ За даними Б. Тихонова, у 1897 р. з Подільської губернії у Херсонську пішло 54766 заробітчан, у Бессарабську – 41792.¹⁰⁶⁷ Цю ж цифру наводить М. Лихогляд.¹⁰⁶⁸ В адресі-календарі «Вся Росія» за 1897 р. зазначалося, що відходницькі промисли у Київській губернії «розвинені і зростають».¹⁰⁶⁹ Загальна кількість землеробів-відходників у Київській губернії за даними, що стосуються 1890-х рр., становила 58944 особи,¹⁰⁷⁰ хоча російський дослідник В. Кабузан зазначає, що лише з Київської губернії щорічно виходило на заробітки по 150 тис. осіб.¹⁰⁷¹

Таким чином, відходництво на сільськогосподарські роботи селян з губерній Правобережної України набуло масового характеру. Але жодна статистика практично не в стані врахувати всього. Попит і пропозиція робочої сили склалися стихійно під впливом ряду факторів, передусім урожаю і оплати праці. Вагому роль відігравав і географічний фактор, який перешкоджав відходу на землеробські роботи у губернії Південної України селян з північних повітів Волинської і Київської губерній і переорієнтовував їх на заняття неземлеробськими відходами: наймалися, відповідно, на земляні роботи до Мінської губернії та моряками і лоцманами на Дніпрі.¹⁰⁷² Суттєву роль також відіграли аграрна криза, пов'язана із перенасиченням світового зернового ринку у зв'язку з прискореним розвитком сільського господарства у США, Канаді та Австралії, та поширення машинізації виробництва зернових. Аграрна криза була виключно затяжною і впливала на

¹⁰⁶⁶ Лось Ф.Є. Назв. праця. – С.61.

¹⁰⁶⁷ Тихонов Б.В. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о местных уроженцах) // Исторические записки. – Т.88. – М., 1971. – С.243, 244.

¹⁰⁶⁸ Лихогляд М.Ф. Поділля в історії економічних зв'язків між Україною і Молдавією в кінці XIX – на початку XX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.19.

¹⁰⁶⁹ Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Б.м., 1897. – С.724.

¹⁰⁷⁰ Пономарёв Н.В. О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в Новороссийские губернии. – СПб., 1895. – С.71.

¹⁰⁷¹ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С.206.

¹⁰⁷² Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Б.м., 1897. – С.313; Держархів Черкаської області, ф. 5799, оп. 1, спр. 12, арк. 15.

сільськогосподарське виробництво протягом 20 років (1881-1900 рр.).¹⁰⁷³ Фермерські і поміщицькі господарства на Півдні України намагалися збільшити посівні площі та зменшити видатки за рахунок вдосконалення сільськогосподарського реманенту. На початку 1890-х рр. у Катеринославській губернії з 455 приватних господарств 232 (51%) мали власну робочу худобу, 220 (48,3%) мали власний реманент, з яких 141 (64,5%) користувалися власними машинами; у Херсонській губернії з 242 маєтків 52,8% мали робочу худобу, 48,7% – власний реманент, з них 80,5% – машини; в Таврійській губернії нараховувалося 41 велике приватне господарство, з яких 35 мали власну робочу худобу, а 10 – сільськогосподарські машини. Впровадження сільськогосподарської техніки сприяло зменшенню витрат на робочі руки, зниженню платні, супроводжувалося зменшенням використання найманої праці.¹⁰⁷⁴

Протягом 1860-1880-х рр. приблизно 90% сезонних мігрантів приходило на Південь України та у Бессарабію для виконання сільськогосподарських робіт, 10% заробітчан займалися роботами, не пов'язаними з сільськогосподарським виробництвом.¹⁰⁷⁵ Починаючи з 1890-х рр. це співвідношення почало суттєво змінюватися у бік збільшення чисельності заробітчан, що працювали за межами сільського господарства. Ця тенденція розвинулася у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості та супутньої інфраструктури, що потребувала значної кількості робочих рук. Залежно від ситуації, що складалася на ринку праці, частина заробітчан нерідко переходила від землеробських робіт до не землеробських і навпаки.

Після побудови залізниць річкові перевезення не лише не втратили свого значення, але, навпаки, зросли. І справа не лише в тому, що перевезення ріками були дешевшими. Велику роль у цьому зіграла політика правління Південно-Західної та

¹⁰⁷³ Жданков А.В. Изменение условий сельскохозяйственного производства в Европейской части России конца XIX века под влиянием аграрного кризиса. – Л., 1976. – С.1.

¹⁰⁷⁴ Шевченко А.М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881-1886 рр. // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.259; Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.190; Довжук І.В. Сільськогосподарське машинобудування у під російській Україні в останній чверті XIX ст. // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.256; Вовкотруб Ю.М. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.250.

¹⁰⁷⁵ Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861-1917 рр.) // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.240.

Фастівської залізниць, які створили з керівництвом залізниць Східної Німеччини та Австро-Угорщини Російсько-Німецький і Російсько-Австро-Угорський залізничні союзи, котрі лобіювали шляхом введення пільгових тарифів на перевезення вивіз хлібів до Кенігсберга. Так, доставка четверті зернових залізницею з Київської губернії до Одеси обходилася у 2 крб., а до Кенігсберга – 1,9 крб., хоча відстань до нього була більшою на 350 км.¹⁰⁷⁶ Фактично у торгівлю зерновими через Кенігсберг були втягнуті Волинська та північні повіти Київської та Подільської губерній, що вимагало перекидання сюди з південного напрямку більшості рухомого складу залізниць. Тому водні шляхи сполучення набули вагомого значення.

Вагому роль в організації перевезень по ріках Правобережної України відіграло створене у 1856 р. Російське товариство пароплавства і торгівлі, яке у 1890-1900-х рр. володіло 356 паровими суднами на Дніпрі і 9 на Дністрі.¹⁰⁷⁷ Крім цього, у 1880-х рр. по Дніпру перевезеннями займалося більше 4 тис. суден парусних суден (барки, байдаки, берліни), які перевозили до 30 млн. пудів вантажів.¹⁰⁷⁸ В силу об'єктивних умов дністровського судноплавства, вантажі, які сплавлилися по Дністру, не досягали Одеси, а вивантажувалися найчастіше на Варницькій пристані, яку відкрили у 1872 р. біля Бендер, або у м. Маяки Херсонської губернії. Для перевантаження цих товарів на залізницю чи морські баржі вимагалось багато засобів перевезення. Достатньо сказати, що для розвантаження 1 галери з хлібом (3200 пуд.) необхідно було 80 підвод.¹⁰⁷⁹ І, якщо у кінці 1860-х рр. по Дністру до Одеси відправлялося біля 1 млн. пудів зерна,¹⁰⁸⁰ то у період 1890-1900-х рр. до Варниці з подільських та бессарабських пристаней прибувало щорічно в середньому від 8 до 10 млн. пудів товарів,¹⁰⁸¹ які необхідно було перевантажувати у каботажні судна для доставки в Одесу.

¹⁰⁷⁶ Золотов В.А. Назв. праця. – С.53-56.

¹⁰⁷⁷ Там само. – С.64.

¹⁰⁷⁸ Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края. – К., 1882. – С.274.

¹⁰⁷⁹ Там само. – С.277.

¹⁰⁸⁰ Золотов В.А. Назв. праця. – С.65.

¹⁰⁸¹ Крисков А.А. Землеробські відходи в Подільській губернії у другій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.294.

За угодами з поміщиками багато селян-відходників займалися перевезеннями найважливіших вантажів. Об'єднавшись у товариства по 30-50 осіб, на своїх пароволових підводах вони вивозили до Одеси молдавський хліб. Так, 24 березня 1866 р. селяни с. Серебрії за договором із сорокським купцем зобов'язалися 42 підводами вивезти з Яського повіту до Одеси 220 четвертей і 4 четверика пшениці.¹⁰⁸² Схожі угоди про вивіз пшениці з Сорокського та Оргеївського повітів підписали селяни того ж села 4 квітня та 28 червня 1869 р. За доставку кожної підводи вони отримували плату по 7 крб. сріблом. У лютому 1872 р. бендерський купець Чиншаницький законтрактував 29 перевізників із с. Михайлівки для вивозу в Одесу пшениці та насіння льону. Досить часто у договорах з перевізниками обумовлювалося здійснення відразу двох рейсів – в Одесу і назад. При цьому, після доставки і здачі в Одесі сільськогосподарських продуктів, селяни зобов'язувалися набрати інших товарів і доставити їх у різні пункти на території Бессарабії за вказівкою наймача. 11 жовтня 1870 р., наприклад, селяни с. Березової підрядилися на 12 власних підводах перевезти в Одесу з м. Фалешти 432 четверика пшениці, а з Одеси доставити в Новоселицю 480 пудів інших товарів.¹⁰⁸³ У різні місцевості Правобережної України підводами доставляли виноградне вино. Цю роботу частково виконували селяни с. Громівці. За договорами вони вивозили його у значній кількості з бессарабських містечок Теленешти і Лувшани та доставляли до Могилева-Подільського та Вербівця.¹⁰⁸⁴ За угодами з місцевими поміщиками подільські селяни нерідко доставляли на територію Бессарабії цукор. Як видно з документів, власники Боровського і Моєвського цукрових заводів (Ямпільський повіт) збували цей продукт в Оргеїв і Новоселицю. Основною тарою для його перевезення служили бочки. За кожну доставлену за призначенням бочку візниці отримували по 6 крб.¹⁰⁸⁵ В Бессарабії візниці здійснювали також підвіз тари до спиртозаводів, доставляли будматеріали тощо. Згідно договору від 8 жовтня 1864 р. жителі с. Сербів зобов'язалися виїхати в містечко Атаки і вивезти звідти на Миндикський

¹⁰⁸² Держархів Вінницької області, ф. 296, оп. 1, спр. 43, арк. 14-16.

¹⁰⁸³ Там само, ф. 240, оп. 1, спр. 104, арк. 32.

¹⁰⁸⁴ Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 45, арк. 32; ф. 240, оп. 1, спр. 118, арк. 33.

¹⁰⁸⁵ Там само, ф. 296, оп. 1, спр. 45, арк. 37.

спиртозавод (Сорокський повіт) 100 порожніх бочок. Наповнивши їх спиртом, мали перевезти вантаж у Кишинів.¹⁰⁸⁶

Деякі селяни наймалися на будівництво. Так, у 1886-1887 рр., коли було розпочато роботи з благоустрою Кишинева, вони наймалися возити з кар'єра необхідні матеріали. За умовами найму, укладених у березні 1886 р., селяни сіл Вербівки та Безнісковець зобов'язувалися возити у Кишинів пісок та щебінь з відстані не більше 20-30 верст протягом одного місяця.¹⁰⁸⁷ Не менш важливим був відхід селян у Бессарабію на будівництво залізниць. У Меджибізькому та Маківському волосних правліннях є документи, які відображають цей процес. Наприклад, у березні 1872 р., коли розпочалося будівництво залізниці на ділянці Кишинів-Корнешти, селяни багатьох місцевостей Подільської губернії (Меджибіж, Пирогівці, Війтівці, Овчаринці тощо) наймалися туди для того, щоб підвозити з Кишинева до місця будівництва щебінь, пісок, рейки, шпали та інші матеріали. Інші наймалися робітниками по укладці залізничного полотна, різноробочими.¹⁰⁸⁸ Лише у березні-квітні 1872 р. на ці роботи підрядилося 86 селян Меджибізької волості. На будівництві Бендеро-Галацької залізниці працювали у 1878 р. селяни Маківської волості сіл Гуменці, Вірмени, Колубаївці тощо.¹⁰⁸⁹ Багато відхідників після закінчення будівництва залишалися працювати на залізниці у Кишиневі, Бендерах, Калараші та інших місцях. Вони формально числилися жителями Подільської губернії. Фактично ж, їх постійним місцем проживання стала Бессарабська губернія, а річні паспорти вони отримували через волосні правління.¹⁰⁹⁰ Із 111,6 тис. осіб немісцевих уродженців, врахованих в Бессарабській губернії переписом 1897 р., біля половини (48,6% - 54,3 тис. осіб) припало на вихідців з губерній Правобережної України.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁶ Там само, спр. 43, арк. 4.

¹⁰⁸⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 78, оп. 1, спр. 520, арк. 437, 438.

¹⁰⁸⁸ Там само, ф. 95, оп. 1, спр. 8, арк. 18, 19; спр. 9, арк. 12-16.

¹⁰⁸⁹ Там само, ф. 78, оп. 1, спр. 191, арк. 49, 56, 64.

¹⁰⁹⁰ Там само, арк. 11-13, 15, 49; спр. 372, арк. 44, 58, 104; спр. 489, арк. 184, 373.

¹⁰⁹¹ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М., 2006. – С.266.

Відходництво було однією з характерних особливостей розвитку аграрного капіталізму в Правобережній Україні. Воно являло собою специфічну форму поступового відділення селянина від землі, охоплюючи сотні тисяч землеробів. Причиною його було аграрне перенаселення і слабкий розвиток промисловості та капіталістичного сільського господарства. Ю.Янсон називав причинами відходництва також «малоземелля, високі купівельні та орендні ціни на землю, високі податки та викупні платежі».¹⁰⁹² Поміщицькі маєтки губернії не могли задовольнити пропозицію робочої сили, хоча розвинута цукрова промисловість регіону поглинала певний відсоток сільськогосподарських робітників. Власне аграрне перенаселення було вигідне для поміщиків, бо давало змогу утримувати низький рівень заробітної плати у сільському господарстві та високі орендні і купівельні ціни на землю.

Відходництво було вимушеним процесом, оскільки переселення для селян губернії були заборонені, а малі наділи та високі податки змушували шукати заробітку в інших місцевостях. У місцях, звідки селяни йшли у відходи, спостерігалася конкуренція працедавців за робочі руки. У багатьох місцевостях щорічно відчувався брак робочої сили, особливо під час збирання урожаю. Сучасники підкреслювали, що дефіцит працівників покривався за рахунок військ, яким дозволялося допомагати у збиранні урожаю.¹⁰⁹³

Наявність невичерпної резервної армії праці стимулювала розвиток капіталістичних відносин. Разом з тим, критична маса надлишкової робочої сили сягнула такого рівня, що перетворилася на одне з хронічних і найбільш гострих питань, які так і не вдалося розв'язати імперським урядам. Щоправда, імперська влада і не докладала особливих зусиль для розв'язання проблеми зайнятості, чому сприяв низький рівень організації селянства.

¹⁰⁹² Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. – Т.1. – СПб., 1878. – С.345.

¹⁰⁹³ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т.XXXI: Подольская губерния. – СПб., 1903. – С.424.

Знищення особистої залежності селян від поміщиків привело до визволення значного числа робочих рук для зростаючої промисловості і капіталістичних поміщицьких господарств. Цілком зрозуміло, що вся ця величезна маса селянського населення, поряд із забезпеченням робочими руками місцевих поміщицьких маєтків, становила значний резерв для постачання дешевою робочою силою як капіталістичної промисловості, зростаючого залізничного, річкового і морського транспорту, так і великих землеробських господарств, заснованих на капіталістичних засадах. Звільнення селянства від особистої залежності поміщиків, як і створення в середовищі його численної армії вільної робочої сили, зокрема, мало надзвичайно велике значення для подальшого розвитку недостатньо заселеного Півдня України, економіка якого вимагала постійного постачання дешевих робочих рук.

РОЗДІЛ 5

АГРАРНИЙ РОЗВИТОК У 1882-1890-х роках

5.1 Динаміка землеволодіння

Розподіл земель був важливим фактором, що накладав відбиток на економічні відносини на селі. Процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних суспільних груп до інших – активно здійснювався починаючи з часу реформи. Для того, щоб нівелювати відсутність земельного кадастру і отримати уявлення про зміни, які відбулися у земельній власності, уряд Російської імперії періодично проводив переписи земельної власності європейської частини держави. Планувалося їх проводити через кожні п'ять років, однак було організовано лише три переписи: у 1877, 1887 і у 1905 рр.¹⁰⁹⁴ Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично неспівставні, а методики проведення переписів 1877 р. та 1905 р. були подібними, тому для характеристики землеволодіння, як правило, використовуються матеріали саме цих обстежень.¹⁰⁹⁵ Публікації цих переписів є найвідомішими і найповнішими виданнями Центрального Статистичного Комітету МВС Російської імперії зі статистики землеволодіння.

Із загальної площі 13430895 дес. земель у 1877 р., 1197922 дес., або 8,9% належало державі, церкві і містам, 5787274 дес., або 43%, складала надільні землі і, нарешті, 6445699 дес., або 48%, знаходилися у приватній власності. Перепис 1905 р. зафіксував зміни, що відбулися за 28 років. За його матеріалами державі, церкві і

¹⁰⁹⁴ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – СПб., 1911. – С.28.

¹⁰⁹⁵ Проскуракова Н.А. Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С.220-226.

містам належало 1354895 дес., або 9,6%, 6159829 дес., або 43,8%, складали надільні землі, а 6538184 дес., або 46,5% перебували у приватній власності.¹⁰⁹⁶

При розгляді розподілу земель за групами землеволодільців у регіоні, необхідно зазначити, що з 1877 по 1905 рік зменшилася частка приватних земельних володінь, а абсолютна і відносна кількість надільних, а також державних земель зросла.¹⁰⁹⁷ Різниця у розподілі земель у губерніях Правобережної України була значною. Так, наприклад, у 1905 р. питома вага надільних земель на Волині складала 39,8%, тоді як на Поділлі – 48,0%.¹⁰⁹⁸

Селянське землеволодіння складалося з двох різнорідних частин: надільного землеволодіння (надільні землі) та з приватного землеволодіння, тобто, з придбаних земель. Найважливішою для характеристики становища селянства була надільна земля. Селянське надільне землеволодіння являлося однією з форм станової власності на землю, пережитком кріпацтва в аграрному секторі, «не стільки правом, скільки обов'язком».¹⁰⁹⁹ Селяни не отримали відразу права власності на наділи. Їхнє право власності юрист О. Хауке характеризував як спадкове оброчне користування. Воно було спадковим, бо наділ було дано назавжди, а умови користування ним перестали залежати від волі поміщика; воно було оброчним, бо за наділ селяни мусили сплачувати капіталізований оброк. Воно, нарешті, було користуванням, бо викупні платежі виступали як постійна і незмінна орендна плата, бо до викупу наділи перебували у заставі в державі.¹¹⁰⁰

Надільні землі перебували у подвірному і общинному землекористуванні. Подвірне землекористування на Правобережжі не могло істотно вплинути на характер і загальну природу аграрних відносин у регіоні. Подвірне володіння землею вказувало лише на особливість аграрного ладу. Та незважаючи на те, що більшість

¹⁰⁹⁶ Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.11.

¹⁰⁹⁷ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.11.

¹⁰⁹⁸ Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.177.

¹⁰⁹⁹ Герхарт фон Шульце-Гевециц. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. – М., 1900. – С.261.

¹¹⁰⁰ Хауке О.А. Крестьянское земельное право. – М., 1914. – С.234.

селянських надільних земель перебувала у подвірному користуванні, селяни були обмежені у розпорядженні ними. «Подвірний селянин, – писав київський агроном І.Рева, – менше, ніж селянин-общинник, але все ж обмежений настільки, що обмеженість ця є однією з дуже серйозних причин низьких врожаїв на селянських полях. Подвірний селянин, володіючи своїм наділом серед наділів інших селян, не може орати його раніше своїх односельчан, особливо коли йде мова про оранку на пар. Якщо він думає йти проти звичаю і зорє своє поле раніше, громадська селянська «череда» так столочить йому цю ріллю, що її все одно доведеться переорювати знову».¹¹⁰¹

Залежно від того, кому належала земля, селянське землекористування на надільних землях розподілялося на подвірне і общинне. Такий поділ зберігався з дореформених часів. У губерніях Правобережної України подвірне було домінуючим. З 6112374 дес. надільної землі краю 5887559 дес. (96,3%) перебувало у подвірному користуванні селян. Відсоток, відповідно до статистичних матеріалів, общинного землеволодіння та землекористування був незначним, – 0,5% у Подільській губернії, 2,7% у Волинській та 7,5% у Київській,¹¹⁰² хоча Б. Миронов зазначає, що доля общинного землеволодіння у Волинській губернії становила 21,1%, у Київській – 16,7% та у Подільській – 5,4%,¹¹⁰³ зараховуючи до общинного, вочевидь, землеволодіння сільських громад і селянських товариств.

Розміри середнього дворового наділу скоротилися у Правобережній Україні з 8,4 до 5,5 дес. на двір.¹¹⁰⁴ Це пов'язано з великим природнім приростом населення, який, у свою чергу, призвів до збільшення кількості селянських дворів і дроблення наділів.¹¹⁰⁵ Населення трьох правобережних губерній збільшилося з 1883 по 1900 рік з 6152109 до 9328544 осіб,¹¹⁰⁶ а на 1914 р. становило 13038800 осіб.¹¹⁰⁷ Значно

¹¹⁰¹ Рева И.М. Киевский крестьянин и его хозяйство. – К., 1893. – С.30.

¹¹⁰² Иванов Л.М. Назв. праця. – С.184.

¹¹⁰³ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – М., 2012. – С.478.

¹¹⁰⁴ Там само. – С.179.

¹¹⁰⁵ Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – С.14.

¹¹⁰⁶ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904). – М., 1980. – С.22.

збільшилася і кількість селянських дворів, у володінні яких була надільна земля. Так, за даними 1877 р. у Волинській губернії таких було 174498, а 1905 р. стало 292387 (збільшення в 1,68 рази), у Київській губернії нараховувалося 268627, стало 362953 (збільшення в 1,35 рази), у Подільській губернії, відповідно, було 246314, а стало 458764 (збільшення у 1,86 рази).¹¹⁰⁸ І хоча з Правобережжя йшли міграційні потоки у інші регіони, приріст населення був значним і покривав втрати населення.

Таблиця 5.1¹¹⁰⁹

Площа надільних земель на двір у 1877 і 1905 рр.

Губернія	Площа землі на двір, дес.		Зменшення (%)
	1877 р.	1905 р.	
Волинська	12,5	7,8	37,6
Київська	7,2	5,5	20,8
Подільська	6,8	3,8	44,1
По регіону	8,4	5,5	34,5

Користуючись методикою оцінки селянських дворів за розміром наділу (дрібні – до 5 дес., середні – від 5 до 10 і великі – 10 і більше дес.)¹¹¹⁰, варто проаналізувати рівень диференціації селянства. Статистика свідчить, що найбільше селянських дворів з великим надільним землеволодінням у 1905 р. було зафіксовано у Волинській губернії. Там 65075 дворів (22,2% всіх дворів) з великими наділами

¹¹⁰⁷ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – М., 2012. – С.278.

¹¹⁰⁸ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.130-131.

¹¹⁰⁹ Иванов Л.М. Назв. праця. – С.180.

¹¹¹⁰ Проскуракова Н.А. Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М., 1979. – С.228.

володіли 943221 дес. (або 41,1%) селянських надільних земель. У Київській губернії багатонадільних дворів налічувалося лише 33003 (9,1%) і у їхньому володінні було 496159 дес. (24%) надільних земель. Найменше у краї багатонадільних дворів було у Подільській губернії – лише 7498 (1,6%) і вони мали у володінні 87514 дес. (5%) землі.¹¹¹¹ Великі наділи різнилися по губерніях за площею, але переважно знаходилися у поліських повітах Волинської та Київської губерній. Пересічно у Волинській губернії вони складали 14,5 дес. на двір, у Київській – 15 і у Подільській – 11,7 дес.¹¹¹² Однак статистика не враховує якості земель, які у Волинській губернії, крім Старокостянтинівського повіту, та у Радомишльському повіті Київської губернії були гіршими, ніж в інших місцевостях Правобережжя.

Найменш забезпеченими надільною землею були селяни Подільської губернії, де наділами, площею до 5 дес. володіли 296700 селянських господарств (80,5%) володіли лише 877460 дес. землі (пересічно 2,9 дес. на двір). Більше половини бідняцьких господарств (59,5% або 166386) Київської губернії мали 539929 дес. надільної землі (в середньому 3,2 дес. на двір). У Волинській губернії статистика виявила найменше дрібних господарств – 74920 (31,6%). У їхньому володінні знаходилося 296808 дес. земель (по 3,9 дес. надільної землі на двір).¹¹¹³

Як спадок від дореформених часів залишився нерівномірний розподіл надільних земель між різними категоріями селянства. Так, наприклад, у губерніях Правобережної України колишні поміщицькі селяни мали пересічно 5,1 дес. на двір, державні – 7, удільні – 5,1, а чиншовики – 2,6 дес.¹¹¹⁴

Приватні землі були другою великою групою, яка характеризувала селянське землеволодіння. Приватне селянське землеволодіння зосереджувалося у руках тієї частини селян, яка, ймовірно, була пов'язана з ринком і займалася підприємницькою діяльністю. Однак частка селянських земель у приватному землеволодінні станом на

¹¹¹¹ Иванов Л.М. Назв. праця. – С.182-183.

¹¹¹² Там само.

¹¹¹³ Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.110-111.

¹¹¹⁴ Порш М. Статистика землевладіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Одбитка з журналу «Україна». – К., 1907. – С.21.

1905 р. була малою і становила зовсім невеликий відсоток щодо всіх земель. Дані про селянське приватне землеволодіння наведено у таблиці 5.2

Таблиця 5.2¹¹¹⁵

Селянське приватне землеволодіння у 1905 р.

Губерні я	Кількість		Середня площа, дес.	% до приватних земель	% до всіх земель
	Володінь	Землі, дес.			
Волинс ька	10105	285093	28,2	10,1	4,9
Київськ а	9374	319174	34,0	15,2	6,9
Подільс ька	5280	220365	41,7	13,5	6,0
По регіону	24759	824632	33,3	12,6	5,8

Порівняно з 1877 р. і кількість селянських володінь, і площа приватного землеволодіння, і середній розмір володіння селян суттєво зросли. Так, у 1877 р. було зафіксовано лише 5546 селянських приватних землеволодінь, а у 1905 р. – вже 24759, тобто відбулося збільшення у 4,64 рази; у 1877 р. площа приватного селянського землеволодіння становила 86896 дес., а у 1905 р. – вже 824632 дес., площа зросла у

¹¹¹⁵ Иванов Л.М. Назв. праця. – Вклейка, таблиця 7.

9,48 рази; якщо у 1877 р. середній розмір селянського землеволодіння складав 17,6 дес., то у 1905 р. – 33,3 дес., збільшившись в 1,89 рази.¹¹¹⁶

Приватна селянська земля не зменшувала диференціацію господарств, а збільшувала її. Цьому сприяли високі ціни на землю. Відповідно до даних В.Святловського, за період з 1863 по 1902 рр. у Правобережній Україні ціни на неї зросли у 3,5 рази.¹¹¹⁷ Найвищою була ціна землі у Подільській губернії, де за одну десятину платили 210 крб.¹¹¹⁸ Крім того, ціна дрібної ділянки, яку міг купити селянин у чорноземних губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст., була майже в 2 рази вищою, ніж ціна великої ділянки.¹¹¹⁹ Дедалі ширше в селянському середовищі практикувалася така форма купівлі-продажу землі, як переуступка. Селяни, котрі не мали можливості сплачувати викупні платежі, переуступали свої наділи заможнішим односельцям. Такі угоди офіційно оформлялися рішеннями сільських сходів і затверджувалися мировими посередниками та губернськими у селянських справах присутствіями. Придбати переуступлену землю міг домогосподар, власний наділ якого не перевищував тяглової норми, що було не вигідно заможним селянам, зумовлювало пошук обхідних форм придбання додаткових земельних наділів. Часто до актів про купівлю-продаж заносилися прізвища їхніх збіднілих родичів і додавалася розписка про те, що вони не внесли плати за землю.¹¹²⁰ Укладалися також так звані «домашні угоди», за якими земля, хоча й переходила до нового власника, офіційно залишалася за старими домогосподарями. Підробивши ряд угод, група багатих домогосподарів с. Улянівки Гайсинського повіту захопила в односельців понад 300 дес. землі.¹¹²¹

Все це призводило до того, що покупні землі зосереджувалися переважно у заможних селян. Наочно це демонструє розподіл покупної селянської землі у 1905 р.

¹¹¹⁶ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.16-17.

¹¹¹⁷ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – СПб., 1911. – Табл.IV.

¹¹¹⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 703, спр. 58, арк. 123; Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1919. – С.120.

¹¹¹⁹ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – СПб., 1911. – С.88.

¹¹²⁰ Шевченко В.М. Характеристика категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. // УДЖ. – 2010. – №2. – С.77.

¹¹²¹ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.205.

між групами покупців (за розміром ділянки). Дрібні і середні покупки (до 10 дес.) були найчисленнішими, але площа придбаної землі була незначною. Так, наприклад, у Волинській губернії 57,6% покупців придбали лише 16,4% земель, у Київській губернії відповідно – 74,5% і 15,4%, а у Подільській – 78,3% і 14,6%. Покупки великих земельних площ селянами займали відносно невеликий відсоток усіх покупок, однак охоплювали більшу частину придбаних земель. У Волинській губернії такі покупки складали 17% всіх придбань, але на них припадав 61% куплених земель. У Київській губернії - 14%, під час яких було придбано селянами 74,5% земель. У Подільській губернії – відповідно 12,9% і 77,7%.¹¹²²

В офіційній статистиці землеволодіння 1905 р. відсутні відомості щодо майнового стану селян, до яких належали покупці земель, але стосовно великих ділянок можна більш-менш впевнено твердити, що такі придбання здійснювали заможні селяни. Селяни, які мали багато надільних земель, часто докупляли землі, і їхні господарства налічували по кілька десятків і навіть сотень десятин землі. Наприклад, селянин К.Кушнір (Брацлавський повіт Подільської губернії) за 1879-1884 рр. придбав 321 дес. земельних угідь, які склалися з орної землі (208,5 дес.), лісу (102 дес.) та незручної землі (10,5 дес.).¹¹²³ Дослідник аграрних відносин у Подільській губернії В.Гульдман такі селянські господарства називав «маєтками». Деякі з них були селянськими лише за походженням свого власника, але в дійсності являли володіння латифундійного типу: у власності селянина В. Бахіна (с. Почапинці Літинського повіту) перебувало 2465 дес. земельних угідь, у М. Деменчука (с. Сальник Вінницького повіту) – 1436 дес. тощо.¹¹²⁴

Приведені у таблиці 5.3 дані свідчать, що на початок ХХ ст. в губерніях Правобережної України утворилося велике землеволодіння, віднесене офіційною статистикою до селянського. Проте за своєю суттю і параметрами це вже було велике

¹¹²² Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.196-197.

¹¹²³ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8156, арк. 6 зв. - 7, 8 зв. - 9, 14 зв. - 15.

¹¹²⁴ Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С.18-19.

землеволодіння капіталістичного типу, яке пов'язувалося з селянським лише походженням його власників. Отже, у селянському середовищі з'явилася нова категорія великих землевласників-підприємців, земельна власність яких була утворена на капіталістичних засадах.

Таблиця 5.3¹¹²⁵

Приватне землеволодіння селян Правобережної України у 1905 р.

Губернія	Приватне землеволодіння площею понад 100 дес.		В тому числі селянське площею понад 100 дес.	
	Земля, дес.	Кількість володінь	Земля, дес.	Кількість володінь
Волинськ а	2361726	2114	46152	168
Київська	1683388	1778	54442	187
Подільськ а	1376348	1743	32251	107
Разом	5421462	5635	132845	465

Крупні власники-селяни з маєтками, площею понад 1000 дес., у Правобережній Україні були швидше винятком. Так, у Київській губернії їх нараховувалося 5 на 424 власника-дворянина, в Подільській – 3 на 314, у Волинській – 5 на 417. Лише в групі від 100 до 1000 дес. кількість селян-власників помітно зростає у порівнянні з

¹¹²⁵ Статистика землевладення 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.56, 58.

попередньою групою, хоча дворянські володіння переважають. Так, у Волинській губернії на 163 селянських володіння припадало 1223 дворянських, у Київській – на 182 селянських володіння припадало 367 дворянських і у Подільській – на 102 припадало 1116.¹¹²⁶

Крім особистої приватної земельної власності селянство володіло землею і колективно, – у формі земельної власності селянських громад і селянських товариств. Це було викликано нижчими у 2-3 рази цінами на землю при купівлі великих площ.¹¹²⁷ Кількісно ця категорія земельного володіння теж зросла. Якщо перепис 1877 р. виявив по 8 земельних володінь селянськими громадами у Волинській (2639 дес.) і Подільській (1338 дес.) губерніях, то у 1905 р. таких володінь у Волинській губернії вже було 56 (18205 дес.), у Київській губернії – 73 (6844 дес.) та 87 (17838 дес.) у Подільській. Перепис 1877 р. не зафіксував селянських землеволодінь у формі товариств, а за даними 1905 р. їх налічувалося 828 (109386 дес.) у Волинській губернії, 2519 (196985 дес.) у Київській та 1406 (138754 дес.) в Подільській.¹¹²⁸ Отже, за даними 1877 р. середня площа земельних угідь селянської громади в губерніях Правобережної України становила 248,6 дес., а у 1905 р. – 198,6 дес. Стосовно ж володіння товариствами, то у 1905 р. середня площа такого володіння становила 93,7 дес., коливаючись від 78,2 дес. у Київській губернії до 132,1 дес. у Волинській.

Зрозуміло, що придбані товариствами земельні площі не ділилися порівну. Хоча земля куплялася товариством, потім вона переходила у приватну власність кожного учасника товариства. Наприклад, селянське товариство с. Снітки Липовецького повіту Київської губернії (203 домогосподарства) придбало у місцевого поміщика Я.Сука земельні угіддя, площею 561 дес. Розподілені вони були наступним чином: 58 домогосподарів придбали по 1 дес., 54 – по 2 дес., 36 – по 3 дес., інші – від 4 до 10 дес. кожний.¹¹²⁹ У Кременецькому повіті Волинської губернії 67 членів Людвицького селянського товариства (понад 72% загальної кількості членів) володіли 155 дес.

¹¹²⁶ Там само. – С.56-57.

¹¹²⁷ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – СПб., 1911. – С.89.

¹¹²⁸ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.130-131.

¹¹²⁹ Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс.... докт. экон. наук. – К., 1979. – С.108.

купленої землі, що становило трохи більше 40% усієї площі. У той же час 26 членів товариства (менше 23%) мали у своєму розпорядженні близько 260 дес. землі (майже 60%). Зокрема, І. Данилюк купив 15 дес., Л. Павлов – 19,5, М. Луцієнко – 46 дес.¹¹³⁰ Розподіл придбаної товариством селян частини с. Куманів (22 особи) Проскурівського повіту Подільської губернії землі, площею 173,5 дес., виглядав наступним чином: до 1 дес. отримали 3 члени товариства, від 3 до 5 дес. – 6 осіб, від 5 до 10 дес. – 9 осіб, від 10 до 15 дес. – 2 особи, від 15 до 20 дес. – 1 особа і 1 особа отримала 44 дес.¹¹³¹

З подальшою диференціацією зростала кількість безземельних селян, які вимушені були поповнювати лави сільськогосподарських і промислових робітників.¹¹³² Розміри земельних ділянок на двір складали основний показник рівня розвитку і диференціації селянських господарств. Але важливе значення мали також такі фактори, як кількість посівних площ, розподіл робочої худоби, забезпеченість сільськогосподарськими машинами тощо. Так, наприклад, за даними, наведеними у праці М. Лещенка, наприкінці ХІХ ст. безкінні селянські господарства у Київській губернії складала 62%, а у Подільській – понад 51% усіх селянських господарств. В губерніях Правобережної України питома вага бідняцьких господарств (безкінних і однокінних) складала близько 3/5 загальної кількості.¹¹³³

Характеристика селянського землеволодіння буде наповною без наведення даних про землекористування (про землю як об'єкт господарювання). Важливе значення тут мали орендні відносини. Позанадільна селянська оренда складала у Правобережжі станом на 1905 р. 414,1 тис. дес. землі.¹¹³⁴ При порівнянні площ (абсолютної і відносної) позанадільних орендованих земель у різних регіонах

¹¹³⁰ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.205.

¹¹³¹ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, арк. 30 зв. - 33.

¹¹³² Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. – К., 1955. – С.54-74.

¹¹³³ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1970. – С.66-67.

¹¹³⁴ Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904). – М., 1980. – С.118; Иванов Л.И. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце ХІХ в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С.315.

України, виявляється, що у губерніях Правобережної України вони значно менші. Так, у Лівобережній Україні таких земель нараховувалося 1329 тис. дес., що складало 13% всіх селянських земель, у Степовій Україні – відповідно 2471,3 тис. дес. і 20,1%, у Правобережній Україні позанадільні орендні землі склали лише 5,6% селянських земель.¹¹³⁵ Причин такої диспропорції багато, але найголовнішою з них є те, що тут поміщики або самі вели капіталістичне господарство і неохоче здавали землю в оренду, або здавали в оренду цілі маєтки крупним орендарям на тривалий термін. Селяни ж, головним чином, могли орендувати переважно невеликі ділянки поміщицьких земель. Вагому роль у зменшенні розмірів селянської оренди відігравали цукрові заводи, які теж постійно орендували великі площі, тому «селянська оренда у Південно-Західному краї, особливо у цукробуряковому районі, зустрічається як малопомітне виключення».¹¹³⁶

За формою оплати переважала грошова оренда. Так, наприклад, за даними агрономічного відділу Київської губернської управи у справах земського господарства, у Київській губернії в 1905-1906 рр. з 633 випадків здачі землі в оренду 565 (89,3%) здавалися за гроші.¹¹³⁷ У Волинській губернії цей показник склав 98,3%, а в Подільській – 98,4%.¹¹³⁸ Висока питома вага грошової оренди свідчила про рівень розвитку капіталізму у сільському господарстві.

Селянське малоземелля створювало великий попит на орендовану землю. Тому з ростом малоземелля зростали орендні ціни. При однаковій якості земель і рівній віддаленості їх від шляхів сполучення і ринків збуту власники отримували різну ренту. Наприклад, у Канівському повіті Київської губернії селяни мали наділ в середньому 2,8 дес. на двір і орендна ціна за десятину орної землі під ярові складала пересічно 14,9 крб. У Черкаському повіті наділ був 2,5 дес. на двір і середня орендна плата була вже вищою – 15,2 крб. А в Радомишльському повіті, де на двір припадало

¹¹³⁵ Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.172.

¹¹³⁶ Лолицький А.Е. Юго-Западный край // Аграрное движение в России. – Ч.II. – СПб., 1908. – С.27.

¹¹³⁷ Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906. – С.17.

¹¹³⁸ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.63.

пересічно 6,3 дес., вона складала всього лише 3,38 крб. за десятину.¹¹³⁹ Існувало і підприємницьке орендування селянами земельних угідь. Так, наприклад, селянин Г.Рєбдєв (Балтський повіт Подільської губернії) орендував у князя П. Трубецького 2070 дес. орної землі, а у генерал-майора Альбрандта 970 дес., з яких 250 дес. були під лісом.¹¹⁴⁰ Селянин І. Термен (Кременецький повіт Волинської губернії) орендував у графині Грохольської 66 дес. орної землі, 2 ставки і 2 млини за 1600 крб. на рік.¹¹⁴¹

Особливо дорого коштували короткострокові дрібні оренди у порівнянні з довгостроковими великими. Так, наприклад, у південній частині Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії плата за десятину при дрібній річній оренді досягала 18 крб., тоді, як при довгостроковій вона становила близько 10 крб. Такі умови оренди були вигідніші для заможних селян, бо саме вони мали кошти на довгострокову оренду. Це призводило до того, що заможні селяни зосереджували у своїх руках від 50 до 84% загальної площі орендованих земель. Інколи гуртом орендовані землі здавалися у суборенду дрібним орендарям-селянам за більшу плату.¹¹⁴²

У Правобережній Україні відносини оренди набули національного забарвлення. Оскільки правобережні губернії входили в район так званої «єврейської осілості», де частка євреїв складала 12,5% всього населення, російський уряд здійснював щодо них реакційну політику, – їм офіційно заборонялося володіти земельною власністю та орендувати землю. Після уведення у 1895 р. державної монополії на продаж спиртних напоїв¹¹⁴³ єврейський капітал почав шукати інших шляхів до застосування. Одним із них стало широке розповсюдження, в обхід законодавчих обмежень, оренди землі. За даними 1905 р. у Подільській губернії біля 90% поміщицьких маєтків

¹¹³⁹ Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века. – М., 1961. – С.79.

¹¹⁴⁰ Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С.641-642, 665.

¹¹⁴¹ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 36.

¹¹⁴² Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних і непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.20; Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період // УІЖ. – 1977. – №11. – С.92.

¹¹⁴³ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX в. На материалах Украины. – Самара, 1992. – С.93.

перебували у фактичному завідуванні євреїв-орендарів, які для представництва і відповідальності іноді використовували управителів, фіктивних орендарів та економів.¹¹⁴⁴

Підсумовуючи аналіз стану селянського землеволодіння і землекористування, необхідно зазначити, що, хоча питома вага придбаних і орендованих земель зростала при скороченні частки надільної землі, все ж остання продовжувала відігравати вирішальну роль у селянському господарстві.

Великі зміни у пореформеній час сталися у дворянському землеволодінні. Питома вага дворянських земель неухильно зменшувалася. З 1877 по 1905 рік, як свідчать статистичні дані, дворянське землеволодіння скоротилося в українських губерніях на 34,2%. Особливо значні втрати понесли поміщики Степової України – 49,1%, на другому місці за кількістю втрачених земель перебували дворяни Лівобережжя – 39,5%. Дворянство Правобережної України втратило земель найменше – лише 16%.¹¹⁴⁵

Наведені дані показують, що менше ніж за 30 років дворяни Правобережної України втратили майже 1 млн. дес. землі, або більше шостої частини загальної площі землеволодіння. Причина такої стійкості дворянського землеволодіння у Правобережжі полягала у політиці царату, який був зацікавлений у зміцненні економічних позицій російського дворянства на противагу польським поміщикам. Також вагомим фактором було те, що у губерніях Правобережної України наявне велике поміщицьке землеволодіння виявилось стійким саме завдяки своєму розміру, який давав можливість пристосовуватися до змін у господарюванні без різких і вагомих втрат земельної власності, а також значним розвитком цукровиробництва.

Незважаючи на те, що у процесі мобілізації земельної власності зберігалася стійка тенденція до скорочення належних дворянам земельних площ, їхнє землеволодіння продовжувало посідати чільне місце. З 6538184 дес. землі, що перебували на 1905 р. в

¹¹⁴⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 855, спр. 113, арк. 56.

¹¹⁴⁵ Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.187.

губерніях Правобережної України у приватній власності, 4881691 дес. перебували у власності дворян,¹¹⁴⁶ що складало мало не половину усіх приватних дворянських земель України.¹¹⁴⁷ Якщо прийняти розміри дворянського землеволодіння в губерніях Правобережної України у 1862 р. за 100%, то отримаємо наступний цифровий ряд: 1867 р. – 101%, 1877 р. – 97%, 1887 р. – 93%, 1897 р. – 87%, 1902 р. – 86,3%, 1905 р. – 74,8%, 1914 р. – 69% .¹¹⁴⁸

Таблиця 5.4 ¹¹⁴⁹

Площа дворянського землеволодіння у 1877 і 1905 рр.

Губернії	Площа дворянського землеволодіння, в дес.		Зменшення площі дворянського землеволодіння	
	1877 р.	1905 р.	в десятинах	у %
Київська	1833885	1527980	305905	16,63
Подільська	1565478	1309546	255932	16,35
Волинська	2424149	2044093	380056	15,68
Разом:	5823512	4881619	941893	16,17

Важливим для аналізу дворянського землеволодіння є розгляд розподілу земель у губерніях Правобережної України. Питома вага дворянських земель Подільської

¹¹⁴⁶ Там само. – Вклейка, табл.7.

¹¹⁴⁷ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.12; Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. Одбитка з журналу «Україна». – К., 1907. – С.5.

¹¹⁴⁸ Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства. – Ч.І. – М.-Л., 1933. – С.331; Історія України: Джерельний літопис. – К., 2008. – С.295; Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс.... докт. экон. наук. – К., 1979. – С.114.

¹¹⁴⁹ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.12, 16.

губернії складала 80,5% приватного і 35,8% усього землеволодіння, Київської губернії – відповідно 72,4% та 33,3% та Волинської губернії – 72,4% і 35,4%.¹¹⁵⁰

Порівняно з даними земельного перепису 1877 р. у 1905 р. відбулися кількісні зміни у параметрах дворянського землеволодіння. Так, у Волинській губернії земельним переписом 1877 р. було зафіксовано 2810 дворянських володінь (2424149 дес.), а у 1905 р. їх нараховувалося 2587 (2044093 дес.), у Київській губернії станом на 1877 р. було 1609 дворянських землеволодінь (1833885 дес.), а у 1905 р. – 2837 (1527980 дес.), у Подільській губернії, відповідно, - 2090 (1565478 дес.) і 2589 (1309546 дес.).¹¹⁵¹ Це вказує на процес дроблення дворянського землеволодіння. Зазнали змін і середні розміри землеволодіння дворян, про що свідчать дані таблиці 5.5.

Таблиця 5.5¹¹⁵²

Зміна середніх розмірів дворянських землеволодінь

Губернія	Середній розмір землеволодіння, дес.		
	1877 р.	1887 р.	1905 р.
Волинська	863	707	790
Київська	1140	941	539
Подільська	749	694	506
По регіону:	917	781	612

¹¹⁵⁰ Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – Вклейка, табл.7.

¹¹⁵¹ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.12, 16.

¹¹⁵² Складено за: Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. – СПб., 1895. – Вып.16. – С.12-13; Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. – К., 1899. – С.28; Статистика землевладения 1905 г. Киевская губерния. – СПб., 1907. – Вып.43. – С.10-13; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.12, 16.

Більшість у дворянському землеволодінню належала спадковому дворянству, а серед крупних землевласників переважали представники старовинної титулованої знаті.¹¹⁵³ Однак жоден із земельних переписів, які проводилися в Російській імперії, не враховував такої особливості, як існування статусу особистого дворянства.¹¹⁵⁴ Особи, які з різних причин отримували подібний статус, не мали права передавати його у спадок, як це було дозволено спадковим дворянам. Очевидно, що частина землеволодінь, які значаться в переписах дворянськими, після смерті землеволодільця переставали бути такими.

Дворянське землеволодіння, як і селянське, розподілялося нерівномірно. За земельними переписами його ділили на дрібне (маєтки площею до 100 дес.), середнє (100-1000 дес.) і велике (більші 1000 дес.). В цілому, по Правобережній Україні, за даними перепису 1877 р. маєтками до 100 дес. володіли 2253 дворянина (35%), маєтками, площею від 100 до 1000 дес. – 2906 (45%) і маєтками, площею понад 1000 дес. – 1350 (20%). По губерніям ці показники дещо інші: у Волинській губернії – відповідно, 38%, 45% і 17%, у Київській – 25%, 48% і 27% і у Подільській – 38%, 42% і 21%.¹¹⁵⁵ Перепис 1905 р. зафіксував наступні зміни: у Волинській губернії маєтками, площею до 100 дес. володіли 37%, маєтками, площею від 100 до 1000 дес. – 48% і маєтками, площею понад 1000 дес. – 8%. У Київській та Подільській губерніях, відповідно, маєтками, площею до 100 дес. володіло 51% і 42%, маєтками, площею від 100 до 1000 дес. – 34% і 43% і маєтками, площею понад 1000 дес. – 9% і 15%.¹¹⁵⁶ Володільці дрібних маєтків контролювали 1,4% площі дворянського землеволодіння у Волинській губернії, 2% у Київській та 1,9% в Подільській. Володільці середніх за площею маєтків були власниками 24,4% площі дворянського землеволодіння у Волинській губернії, 29% у Київській та 37,3% у Подільській

¹¹⁵³ Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979. – С.67; Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – М., 1971. – С.13-24.

¹¹⁵⁴ Шевченко В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // УДЖ. – 2006. – №6. – С.209.

¹¹⁵⁵ Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России. – СПб., 1897. – С.30-31.

¹¹⁵⁶ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.XIV-XV.

губернії. На долю власників великих маєтків припадало, відповідно, 74,2%, 69% і 60,8% площ дворянського землеволодіння.¹¹⁵⁷

Отже, у 1905 р. було встановлено різке зростання кількості дворян-власників дрібних земельних площ у Київській губернії та невелике зростання цього показника у Волинській та Подільській губерніях. Причини цього, на наш погляд, полягали у значному зростанні заборгованості дворянства та у кризових явищах, які охопили сільське господарство кінця 1880-х рр. Вирішення цих проблем вимагало нових капіталовкладень, зниження витрат на господарювання за рахунок скорочення затрат, а іноді і повного зупинення економічної діяльності. Далеко не всі дворяни спроможні були докорінно перебудувати свої господарства.

Це свідчило про наростання тенденції до дроблення дворянського землеволодіння, хоча цей факт не обов'язково є негативним. Можливо, що ці процеси були пов'язані з пошуком оптимальної площі землеволодіння для організації ефективного господарства, коли «зайві» угіддя продавалися. З іншого боку, треба визнати, що важко організувати товарне господарство на такій мізерній площі. Також для Київської губернії характерним було зниження відсотку маєтків дворян, площею від 100 до 1000 дес. – з 48 у 1877 р. до 34 у 1905 р. Для всіх трьох губерній регіону була зафіксована тенденція до концентрації великого дворянського землеволодіння.

Серед великих маєтків на Правобережжі було 56 (0,15%) розміром більше 10 тис. дес. і вони мали у своєму складі майже 1959157 дес. або 16,5% приватних земель краю. При цьому на Поділлі було тільки 2 таких латифундії, на Київщині – 16, а на Волині – 38.¹¹⁵⁸ Найбільшими площами володіли польські аристократи Браницькі – 167 тис. дес. (в одному лише Васильківському повіті Київської губернії 72576 дес.), Потоцькі – 107 тис. дес., Терещенки – 141 тис. дес., Сангушко – 65 тис. дес.,

¹¹⁵⁷ Там само. – Табл.13.

¹¹⁵⁸ Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – М., 1957. – С.204-205.

Балашова в Черкаському повіті Київської губернії володіла 36,3 тис. дес., княгиня Щербатова у Брацлавському повіті Подільської губернії мала 15,5 тис. дес. тощо.¹¹⁵⁹

Купецьке землеволодіння за переписом 1905 р. показало тенденцію до дроблення. Так, якщо у 1877 р. налічувалося 194 купецьких землеволодіння (204613 дес.), то у 1905 р. вже 655 (289937 дес.). Зменшився, відповідно, і середній розмір володіння – з 1054,7 дес. до 442,6 дес.¹¹⁶⁰ Погубернські дані відображено у таблиці 5.6

Таблиця 5.6¹¹⁶¹

Зміни у землеволодінні купців

Губерні я	Кількість володінь		Площа володінь, дес.		Середній розмір, дес.	
	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.
Волинс ька	52	175	89534	145301	1721,8	830,3
Київськ а	76	322	71567	103884	941,7	322,6
Подільс ька	66	158	43512	40752	659,3	257,9
Разом	194	655	204613	289937	1054,7	442,6

Купецьке землеволодіння було переважно дрібним. Так, відсоток володінь площею до 100 дес. становив у Волинській губернії 43,4, у Київській і Подільській – 68 і 55,1 відповідно. Однак землі у цих володіннях було сконцентровано у

¹¹⁵⁹ Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс.... докт. экон. наук. – К., 1979. – С.92-93; Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних і непартійних організацій в селах Правобережної України). – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.23.

¹¹⁶⁰ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.16-17.

¹¹⁶¹ Там само.

Волинській губернії лише 1,5% від всієї площі купецького землеволодіння, а у Київській та Подільській губерніях – 2,2% і 4,3% відповідно. У Волинській і Київській губерніях переважна більшість земель була зосереджена у володільців великих купецьких маєтків – 78% і 68,2%, а у Подільській губернії більшість земель була у володінні власників середніх маєтків – 60,1%.¹¹⁶² Очевидно, що фактичне землеволодіння і землекористування купецького стану було на порядок більшим, оскільки відсутня статистика оренд. Як правило, заможні купці орендували цілі маєтки дворян, здаючи їх у суборенду селянам і міщанам. Купецьке землеволодіння не відзначалося стабільністю, що демонструють дані таблиці 5.7. Як правило, інтерес для купців становили лісові угіддя через високу вартість палива, яке потребувало цукровиробництва та залізниці. Після отримання прибутку від продажу лісу купецтво не зосереджувалося на організації сільськогосподарського виробництва, а продавало земельні ділянки.

Таблиця 5.7¹¹⁶³

Рух купецького землеволодіння в губерніях
Правобережної України у 1897-1914 рр.

Роки	Угод		Землі, у дес.		Сума, в крб.	
	продано	куплено	продано	куплено	продано	куплено
1897–1905	1095	531	260075	247365,6	16040888	18353873
1906–1910	816	330	88883,6	77706,4	10559185	9266399
1911-1914	1020	359	80816,0	76796,0	9569000	10250000

Отже, з наведених даних видно, що угод на продаж землі купцями було укладено майже у 2,5 рази більше, ніж угод про купівлю. Це ж стосується і площ, які купецтво

¹¹⁶² Там само. – Табл. 12, 13.

¹¹⁶³ Підраховано за: Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.). – Ніжин, 2010. – Додаток 18.

купляло і продавало. Витрачені на купівлю землі кошти перевищують суми, виручені від її продажу, що опосередковано підтверджує те, що куплялися передусім лісові угіддя, які, після вирубки лісу, продавалися або як оранка, або як пасовища.

Землеволодіння міщан губерній Правобережної України станом на 1905 р. було співставним за площею з купецьким – 218108 дес. (у 1877 р. було 91124 дес.), однак володільців було більше майже у 12 разів – 7681 (у 1877 р. було 6139). Середній розмір міщанського землеволодіння збільшився з 16,9 дес. у 1877 р. до 25,7 дес. у 1905 р.¹¹⁶⁴ Абсолютна більшість міщанських володінь відносилася до категорії дрібних: їхній відсоток складав 96,5 у Волинській губернії, 96,1 – в Київській та 95,5 у Подільській.¹¹⁶⁵ Переписом 1905 р. було виявлено землеволодіння міщан у формі товариств. Так, у Київській губернії таких володінь було 167 (13352 дес.) і у Подільській губернії – 4 (281 дес.).¹¹⁶⁶

Звичайно, зафіксована статистикою площа міщанського землеволодіння не дає повного уявлення про дійсну потребу цього стану в земельних угіддях, адже, за висловом Волинського цивільного губернатора, «міщани-християни суть не що інше, як землероби»,¹¹⁶⁷ а за висловом Подільського цивільного губернатора – «найбідніший із станів у губернії».¹¹⁶⁸ Статистичних матеріалів, які б характеризували масштаби міщанських оренд, нами не виявлено, однак допускаємо, що вони були досить значними. Так, наприклад, міщанин Шиманський орендував у 1895-1907 рр. у графині Грохольської фільварок Рашнівка (404 дес.) з гуральнею, корчмою, ставом і водяним млином за 2986 крб. на рік.¹¹⁶⁹ Частина с. Княжпіль Кам'янець-Подільського повіту (1372 дес.) перебувала в оренді у міщанина Я.Калюса.¹¹⁷⁰ За нашими підрахунками, у 1903 р. було 49 випадків оренди земельних

¹¹⁶⁴ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.16-17.

¹¹⁶⁵ Там само. – Табл.12.

¹¹⁶⁶ Там само. – С.14.

¹¹⁶⁷ ЦДІАК, ф. 442, оп. 1, спр. 1195, арк. 15 зв.

¹¹⁶⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 8 зв. - 9.

¹¹⁶⁹ Держархів Тернопільської області, ф. 129, оп. 1, спр. 6, арк. 36, 45 зв., 123 зв.; спр. 6а, арк. 6 зв., 100 зв.

¹¹⁷⁰ Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольский, 1903. – С.37.

угідь міщанами і 146 випадків оренди селянами Подільської губернії, що є досить багато, якщо врахувати кількість одних та інших.¹¹⁷¹

Традиційно значні земельні площі в губерніях Правобережної України належали казні. У 1877 р. їй належали 651899 дес. земельних угідь, з яких 378567 дес. знаходилися у Волинській губернії, 173176 дес. – в Київській та 100156 дес. у Подільській. Станом на 1905 р. площа казенного землеволодіння збільшилася до 759968 дес. У Волинській та Київській губерніях відбулося зростання площ до 480495 дес. та 196451 дес. відповідно, а у Подільській, навпаки, зменшення – 82022 дес.¹¹⁷² За період з 1877 по 1905 рр. відбулося збільшення земельної власності удільного відомства з 175159 дес. до 211533 дес.¹¹⁷³ Так, в Острозькому і Рівненському повітах Волинської губернії удільне відомство у 1891 р. придбало 87701,5 дес.¹¹⁷⁴ Ці дані цікаві тим, що у Волинській губернії у 1877 р. загальна площа удільних земель становила 23418 дес., а у 1905 р. – 52905 дес.¹¹⁷⁵ Очевидно, що удільне відомство реалізовувало якусь частину наявних земель.

Частину земель і казна, і удільне відомство використовували для ведення господарства через управителів. Так, у 1891 р. з казенних земель Волинської губернії було реалізовано лісоматеріалів на 396823 крб.¹¹⁷⁶ Проте більшість площ слугували великим орендним фондом, причому поєднувалися як оренди за гроші, так і натуральні.¹¹⁷⁷

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальних форм земельної власності (дворянське і надільне землеволодіння) на користь капіталістичної, що підтверджується як розпадом дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення селянського землеволодіння, участю у мобілізації земельної власності буржуазних елементів. Ці

¹¹⁷¹ Там само. – 867 с.

¹¹⁷² Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.132-133.

¹¹⁷³ Там само.

¹¹⁷⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 50.

¹¹⁷⁵ Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.132-133.

¹¹⁷⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 623, спр. 100, арк. 49 зв.

¹¹⁷⁷ ЦДІАК, ф. 493, оп. 3, спр. 65, арк. 4-6, 10 зв., 111.

процеси слугували основою для перебудови крупних приватновласницьких господарств на капіталістичних засадах і для утворення господарств фермерського типу.

Дрібному селянському землеволодінню протистояли величезні поміщицькі латифундії. На 1905 р. багатомільйонне селянство губерній Правобережної України займало лише на 1 млн. дес. більше, ніж кілька тисяч землевласників.¹¹⁷⁸ У другій половині XIX ст. прискорився процес майнової диференціації помісного дворянства. З 1877 р. по 1905 р. в загальній масі дворян-землевласників дещо зріс відсоток володільців дрібних помість за рахунок скорочення великих. Збіднілі і розорені дворяни попадали в розряд середнього і дрібного чиновництва. Особливістю поміщицького землеволодіння була висока концентрація земель в руках невеликої групи володільців. Понад 70% всієї площі поміщицьких земель припадало на володіння розміром більше 1000 дес.

Низька активність селян на земельному ринку пояснювалася тим, що тривалий час після скасування кріпосного права вони віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилася їм дешевше. Крім того, у пореформений час існувало таке явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Велику роль відігравав і селянський менталітет. Адже відразу після оголошення реформи 19 лютого 1861 р. серед селянства з'явилася думка про «справжню» волю та передачу селянству всієї поміщицької землі.¹¹⁷⁹ Ця ідея постійно існувала¹¹⁸⁰ і стала одним із джерел спочатку стихійних, а потім і організованих селянських виступів.

5.2 Аграрна промисловість

¹¹⁷⁸ Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.12. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.130-131.

¹¹⁷⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3260, 134 арк.

¹¹⁸⁰ Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.122, 130.

Характерною особливістю розвитку економічних відносин в губерніях Правобережної України було існування промисловості, яка базувалася на переробці продукції сільського господарства і локалізувалася, переважно, у поміщицьких маєтках. Ще у дореформений час в регіоні за рівнем товарності виділилися цукроваріння та гуральництво. Найпотужнішим і за обсягами виробництва, і за впливом на соціально-економічні відносини в регіоні, було цукроваріння.

Ще у першій половині XIX ст. губернії Правобережної України посідали провідні місця у торгівлі збіжжям через порти Чорного моря, що сприяло товаризації дворянських маєтків. Товарно-грошові відносини поступово розхитували натурально-споживче господарство, створювало умови для формування внутрішнього ринку і спонукали до заснування промислових підприємств з переробки продукції сільського господарства.

Дорожнеча імпортного цукру та коливання цін на пшеницю на початку XIX ст. переорієнтували заможних поміщиків до заняття цукроварінням. Цьому сприяли наявність родючих ґрунтів, запасів палива та дармова робоча сила кріпосних селян. Заохочувальну дію продемонструвала і держава, встановлюючи заборону на імпорт цукру-рафінаду і постійно збільшуючи ставку ввізного мита на тростинний цукор-пісок. Так, з 1819 по 1821 рр. мито на нього збільшилося з 0,75 до 1 крб. за пуд, у 1822 р. воно становило 1,5 крб., у 1823 р. зросло до 2,5 крб., а у 1841 р. сягнуло 3,8 крб.¹¹⁸¹ При цьому ввезення тростинного цукру дозволялося лише через Одеський порт.

Цукроварні у 1820-ті рр. являли собою, здебільшого, примітивно оснащені заклади мануфактурного типу, які абсолютно у всьому залежали від поміщицького маєтку і обслуговувалися, переважно, працею кріпаків. Заводи були низькопродуктивними (переробляли 5-20 тон сировини на добу), оскільки орієнтувалися на переробку цукрового буряка лише з маєтку власника, який

¹¹⁸¹ Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2006. – С.105–106.

вирощувався на незначній площі. В. Грум-Гржимайло, який володів кількома цукроварнями, зазначав: «Заводи будувалися дерев'яні, криті соломою... Добування першого соку, варіння сиропів, пробілка піску тощо ... робляться за старими методами ... на голому вогні. Знаряддя ... та матеріали: цукровий буряк, ліс, робітники і все необхідне для заводу, а також керуючі і майстри, – постачаються маєтком. Ремонт заводу... здійснюється домашніми засобами. Селяни працюють в рахунок панщини».¹¹⁸² Отже, у цей період поява промислових підприємств у дворянських маєтках, виробництво яких було орієнтовано на ринок, засвідчила про руйнування натурального характеру поміщицького господарства.

Підприємницькі успіхи графа О. Бобринського значною мірою зацікавили місцеве дворянство цукроварінням. Вже на початку 1840-х рр. губернії Правобережної України стали районом зосередження цукрових заводів, які, як правило, будувалися в господарствах поміщиків і являлися їхньою складовою частиною. Новаторами виступили великі латифундисти, які, володіючи тисячами залежних селян та необхідними ресурсами, мали найкращі можливості для заснування промислових підприємств. Так, за офіційними даними 1848 р. відомо, що із 109 цукрових заводів 100 були поміщицькими, 1 належав державі і перебував в оренді поміщика, ще 2 поміщицьких заводи орендувалися купцями і лише 4 заводи належали купцям.¹¹⁸³ У цей період мали місце як технічні вдосконалення, так і спорадичне застосування машин і механізмів. Так, у 1837 р. граф О. Бобринський удосконалив на своєму заводі тертки і печі під випарними апаратами. До середини 1840-х рр. на більшій частині цукрових заводів Правобережної України замість глиняних були введені в експлуатацію залізні форми; підставки замінили приховані широкі жолоби, що вміщували по 100 і більше форм.¹¹⁸⁴ Технічні вдосконалення і високі прибутки змусили до залучення вільнонайманої робочої сили та до пошуку кваліфікованих фахівців, а зростання продуктивності виробництва – до розширення сировинної бази.

¹¹⁸² Грум-Гржимайло В.Е. О свеклосахарной промышленности // Труды императорского вольного экономического общества. – 1860. – Т.1. – С.45.

¹¹⁸³ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С.22.

¹¹⁸⁴ Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії. – К., 1975. – С.125-126.

Отже, цукровиробництво із допоміжної ланки поміщицького господарства почало перетворюватися на самостійне, і, часом, визначальне виробництво, підпорядковуючи своїм потребам все поміщицьке господарство.

Латифундіальні володіння давали магнатам змогу засновувати по декілька цукрових заводів. Так, наприклад, у Волинській губернії князь Р. Сангушко протягом 1843-1850 рр. збудував 3 цукрові заводи, які сумарно за сезон виробляли 100 тис. пудів цукру. Завод у Шепетівці також переробляв на рафінад 200 тис. пудів цукру, який привозили з заводів Київської і Подільської губерній.¹¹⁸⁵ Заводські приміщення оцінювалися у 67974 крб., а устаткування – у 205 тис. крб.¹¹⁸⁶ Багато поміщиків Київської губернії через брак коштів створювали такі підприємства на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або у приватних осіб за високі відсотки.¹¹⁸⁷ Лише з 1842 по 1847 рр. в Київській губернії було засновано 40 цукрових заводів, переважна більшість з яких належала саме поміщикам (у цілому на Правобережжі України майже 92% цукроварень перебували у власності представників цієї верстви). Якщо ж за вищезазначені п'ять років за неповними даними вартість продукції цукрозаводів України зроста майже в 15 разів (з 328,8 тис. до 4843,7 тис. крб. сріблом), то в Київській губернії – аж у 40 разів (з 87,4 тис. до 3 млн. 584,8 тис. крб.).¹¹⁸⁸ Таким чином, на середину XIX ст. найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла у Київській губернії, яка стала основним центром цукровиробництва у Російській імперії. Уже на той час більшість цукрових заводів України, продукція яких спрямовувалася на ринок, застосовувала парову енергію.

Збільшення кількості цукрових заводів, заснованих на паровій тязі, пояснювалося наявністю в зазначених вище губерніях економічно міцних великих маєтків, власники яких володіли коштами, необхідними для заснування таких підприємств або мали можливість отримати їх в кредит. Запровадження у Правобережній Україні у другій половині 1840-х

¹¹⁸⁵ Вихованець В.Й. Сангушки на Волині // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. збірник «Велика Волинь». – Т.30. – Житомир, 2003. – С.211.

¹¹⁸⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 55, спр. 210, арк. 23.

¹¹⁸⁷ Боровой С.Я. Кредит и банки России. – М., 1958. – С.203.

¹¹⁸⁸ Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // УІЖ. – 2007. – №5. – С.30.

рр. «Інвентарних правил» деякою мірою обмежило використання поміщиками робочої сили своїх кріпаків і сприяло більшому залученню найманої робочої сили.

Таким чином, у 40-х-50-х рр. ХІХ ст. цукрова промисловість характеризувалась не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й активним впровадженням передової парової техніки й концентрацією виробництва, що поступово набувало капіталістичного характеру. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представників дворянського стану застосовувалася кріпацька праця і мануфактурна техніка.

Реформи 1860-х – 1870-х рр. дали поштовх зацікавленості в дворянському середовищі підприємницькою діяльністю. Законодавчо було ліквідовано станові перепони для здійснення підприємництва.¹¹⁸⁹ Сприяла розвитку промисловості та торгівлі і урядова політика, спрямована на забезпечення матеріальних інтересів дворян і «насадження» промисловості: від промислових зборів були звільнені дворянські підприємства, які діяли у їхніх маєтках, якщо у кожному з них працювало не більше 18 робітників.¹¹⁹⁰ Це суттєво підтримувало дворянське промислове підприємництво.

Після реформи 19 лютого 1861 р. поміщицьке промислове підприємництво опинилося у кризовій ситуації через гостру нестачу вільних капіталів, сировини та робочих рук. Тому кількість заводів почала зменшуватись, а обсяги виробництва цукру на початку 1860-х рр. скоротилися. Скасування кріпосного права прискорило закінчення промислового перевороту та призвело до перерозподілу капіталу в цукровій галузі. В той же час, банківська реформа, призупинивши приймання маєтків у заставу, викликала необхідність у готівкових коштах,¹¹⁹¹ яку не задовільнила навіть викупна операція.

Для дрібних «вогневих» заводів нестача дармової робочої сили стала справжньою катастрофою і вони, не маючи можливості конкурувати з комерційними «паровими» заводами, почали закриватися. Цьому певною мірою сприяв і новий акцизний статут,

¹¹⁸⁹ ПЗЗРІ–ІІ. – Т.38. – №39118; Т.40. – №41779.

¹¹⁹⁰ Донік О.М. Назв. праця. – С.21.

¹¹⁹¹ Завадский И.Б. Наше свёкляносахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878. – С.207.

затверджений 26 листопада 1863 р., за яким скасовувалися пільги для «вогневих» цукрових заводів. Зокрема, норми збирання акцизу для них були значно підвищені – замість 12 фунтів було встановлено норму виходу цукру у 18 фунтів з берківця буряку. Процес ліквідації та переобладнання «вогневих» заводів відбувався протягом 1860-х – початку 1870-х рр. У 1862-1863 рр. «вогневих» заводів в українських губерніях Російської імперії було 59, а «парових» – 129; у 1865-1866 рр., відповідно, 40 і 133; в 1869-1870 рр. – 25 і 143; у 1872-1873 рр. – 3 і 139; у 1874-1875 рр. – 1 і 166; у 1876-1877 рр. «вогневих» заводів вже не було, а кількість «парових» зросла до 175 заводів.¹¹⁹² У Правобережній Україні цей процес закінчився швидше. Так, вже у 1871 р. у Подільській губернії не було жодного «вогневого» заводу.¹¹⁹³ Дані про співвідношення «вогневих» і «парових» цукрових заводів в губерніях Правобережної України наведено у таблицях 5.8 і 5.9.

Таблиця 5.8¹¹⁹⁴

Кількість «вогневих» цукрових заводів у 1848-1867 рр.

Губерні і	Кількість «вогневих» цукрових заводів					
	1848– 1849 рр.	1850– 1851 рр.	1853– 1854 рр.	1856– 1857 рр.	1860– 1861 рр.	1866– 1867 рр.
Волинс ька	7	6	4	3	3	1
Київськ а	46	42	39	24	12	5
Подільс ька	27	22	21	13	8	5

¹¹⁹² Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С.66-67.

¹¹⁹³ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 487.

¹¹⁹⁴ Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Надніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Тернопіль, 2009. – С.280.

Разом	80	70	64	40	23	11
-------	----	----	----	----	----	----

Таблиця 5.9¹¹⁹⁵

Кількість «парових» цукрових заводів у 1848-1867 рр.

Губерні	Кількість «парових» цукрових заводів					
	1848– 1849 рр.	1850– 1851 рр.	1853– 1854 рр.	1856– 1857 рр.	1860– 1861 рр.	1866– 1867 рр.
Волинська	4	5	5	4	4	4
Київська	21	30	38	48	62	62
Подільська	8	10	10	15	24	30
Разом	33	45	53	67	90	96

Нові технології виробництва спонукали до технічного переозброєння: на заміну «вогневим» заводам прийшли «парові». За темпами витіснення «вогневих» заводів «паровими» Правобережна Україна утримувала лідируючі позиції в імперії, тут цей процес завершився на початку 1870-х рр. Одночасно із ним здійснювалася і

¹¹⁹⁵ Там само. – С.279.

реконструкція «парових» заводів на новій технологічній і технічній базі, відбувалася заміна пресів дифузорами. Пришвидшила перехід на нове устаткування сільськогосподарська криза 1880–1890-х рр., яка остаточно звільнила цукровиробництво регіону від технічно відсталих підприємств. Так, якщо у 1876 р. цукрові заводи Волинської губернії виробили продукції на 3334792 крб.,¹¹⁹⁶ то завдяки модернізації вартість виробництва у 1891 р. склала 7682783 крб.¹¹⁹⁷

Усе більше підприємців-поміщиків змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, упроваджувати різні машини і знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873-1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн. пудів).¹¹⁹⁸ Справжнє піднесення почалося з початком 1880-х рр., які характеризувалися швидкими темпами концентрації виробництва цукру, збільшенням кількості підприємств у формі акціонерних товариств із великими інвестиціями капіталів, упровадженням нових технологій. У 1881 р. була винайдена нова технологія переробки сировини, в результаті чого вихід цукру з берківця виріс з 35 фунтів до 1 пуда і 30 фунтів.¹¹⁹⁹ Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць, які здешевлювали доставку цукру. До того ж із кінця 1870-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції українських цукрозаводчиків.

У підсумку, більшість цукрових заводів, перетворених на капіталістичні підприємства, де зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили зосереджувалося в

¹¹⁹⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

¹¹⁹⁷ Там само, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹¹⁹⁸ Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С.75.

¹¹⁹⁹ Михайлик А. Вплив ринкових умов 60–90-х рр. ХІХ ст. на розвиток промисловості Правобережної України // Вісник КПНУ. – Вип.3. – Кам'янець–Подільський, 2010. – С.131.

руках дворян-латифундистів та купців-євреїв, які поступово зрощувалися з монополістичною буржуазією й банками. Зокрема, графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6, новим дворянам українцям Терещенкам – 9, які перетворювалися на підприємців капіталістичного типу.¹²⁰⁰

У 1884 р. перевиробництво стало причиною кризи цукрової галузі. Провідні цукровиробники, щоб не втратити своїх прибутків, об'єдналися у квітні 1887 р. в цукровий синдикат, правління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість встановлювати норми випуску цукру, утримувати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Так, у 1892-1893 рр. синдикат охоплював 92% всіх цукрових заводів Російської імперії (201 підприємство), які сумарно виробляли 90% цукру.¹²⁰¹ Одночасно з утворенням синдикату цукрозаводчики підписали умови вивезення цукру за кордон, що становило 25% загального обсягу виробництва. Припинити експорт цукру могли тільки тоді, коли ціна на нього на Київській біржі досягне 4 крб. 50 коп. за пуд. За кожен пуд вивезеного за кордон цукру контрагент повинен був заплатити неустойку в таких розмірах: за 1 тиждень затримки – 5 коп. за пуд, за 2 тижні – 15 коп., за 4 – 50 коп., за 6 – 1 крб. 20 коп., за 8 – 2 крб. 50 коп. Таким чином заводчики намагалися будь-якою ціною позбутися зайвого цукру і добитися підвищення цін на нього на внутрішньому ринку.¹²⁰²

У період проведення реформи 19 лютого 1861 р., відповідно до станової належності власника, існувало два типи цукроварень: поміщицькі та купецькі. Перші базувалися на використанні праці кріпосних селян, другі – активно використовували вільнонайману. Заводи купців повністю відповідали умовам, які створювала реформа, а поміщицькі змушені були пристосовуватися до цих умов. На перших порах поміщики орієнтувалися на використання праці тимчасово-зобов'язаних селян, однак це привело до неякісної обробки плантацій і, відповідно, – до зменшення

¹²⁰⁰ Донік О.М. Назв. праця. – С.32.

¹²⁰¹ Каменецкая И.М. Государственно-монополистическое регулирование сахарной промышленности в России // Исторические записки. – Т.86. – М., 1970. – С.243–244.

¹²⁰² Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // УІЖ. – 2000. – №1. – С.104.

урожаю цукрових буряків. Падіння прибутків для поміщицьких заводів означало суттєве послаблення їхньої конкурентоспроможності. Частина підприємств змушена була припинити діяльність або здавалася в оренду.

Радикальних змін, зумовлених капіталістичною еволюцією, зазнала і організація внутрішньозаводського виробництва. Під тягарем обставин багато поміщиків здавали свої заводи в оренду. Частина перетворила їх у акціонерні товариства. У більшості випадків власники заводів самі ставали членами таких товариств і контролювали діяльність заводів. Іноді компанії будували заводи на орендованих у поміщиків землях. Певне витіснення одноособової форми власності на цукрові заводи акціонерною пояснюється інтенсивним проникненням у цукровиробництво торгового і банківського капіталу. Активний притік торгового капіталу у цукроваріння спостерігався у період введення урядом винної монополії. Так, у 1886 р. у Подільській губернії з 49 діючих цукрових заводів товариствам належало 30, або 61%, у Київській губернії – з 68 товариствам належало 16 (23,5%), у Волинській – з 11 товариствам належало 5, або 46%.¹²⁰³ У 1897 р. 33 заводи Подільської губернії працювали на акціонерних засадах.¹²⁰⁴

Зміни в організації виробництва обумовили вихід на новий якісний рівень у взаємовідносинах між заводами і плантаторами, які стали базуватися на договірних, виключно комерційних засадах. Сусідські маєтки творили сировинну базу для заводів. З постачальниками заводи уклали контракти, відповідно до яких здійснювалося кредитування плантаторів, а останні, в свою чергу, зобов'язувалися дотримуватися певних правил при вирощуванні сировини, виконувати вимоги заводів щодо контролю за її якістю. Це свідчить про те, що із збільшенням кількості акціонерних товариств відбувався перехід від переробки заводського буряку до плантаторського.¹²⁰⁵ Товариства цукрових заводів вели власне землеробське господарство на орендованих землях. Наприклад, станом на 1876 р. Товариство

¹²⁰³ Сулима К.П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении. – СПб., 1892. – С.7.

¹²⁰⁴ Обзор Подольской губернии за 1897 г. – Каменец-Подольский, 1898. – С.28.

¹²⁰⁵ Янсон Ю.Э. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний, 1867-1868 гг. – СПб., 1869. – С.65.

Степанівського цукрового заводу акумулювало у Брацлавському повіті 6489 дес. земельних угідь, Тростянецький завод – 9197 дес.¹²⁰⁶ Товариство Григорівського цукрового заводу орендувало 653 дес. землі, які були розбиті на три економії, в яких, крім цукрового буряку, вирощувались жито, овес, просо і кормові трави. Товариство володіло власною робочою худобою (322 воли і 161 кінь) та сільськогосподарським реманентом, в тому числі машинами і механізмами, на суму 26 тис. крб. Щорічно збиралося біля 1600 пудів насіння цукрового буряку, яке продавалося плантаторам, а також видавалося понад 80 тис. крб. авансів під посіви.¹²⁰⁷ Цукрові заводи постійно потребували збільшення площ під бурякові плантації, тому авансували посіви дрібним орендарям і селянам. Останні часто для плантацій відводили всі свої землі, хоча були непоодинокі випадки шахрайства, коли бралися аванси під всю землю, а буряки вирощувалися лише на її частині.¹²⁰⁸

Заводи впливали на всі сторони сільськогосподарського виробництва, ініціюючи різного роду вдосконалення, підтягуючи його до свого рівня розвитку. Важливим засобом впливу на маєтки і селянські господарства були контракти. Укладаючи контракти та авансуючи частину коштів під майбутній урожай, цукрозаводчики вимагали від плантаторів введення прогресивних систем землеробства. Показовими були відносини Тростянецького заводу з поміщиком Ф.Собаньським. Компанія вимагала відповідної обробки ґрунту на плантаціях цукрового буряку, часто зверталася зі скаргами до поліцейського управління з приводу недбалого догляду за посівами.¹²⁰⁹

Найменше в регіоні бурякосіяння розвинулося у Волинській губернії у зв'язку із заболоченістю ґрунтів, найбільше – у Київській губернії. Так, якщо у 1872 р. під цукровий буряк у Київській губернії було відведено 60 тис. дес., то у 1885 р. – 75 тис. дес., а в 1914 р. – понад 600 тис. дес., або 7,5% всіх орних земель губернії. Буряки

¹²⁰⁶ Держархів Хмельницької області, ф. 226, оп. 79, спр. 8156, арк. 3–4, 25–26, 29–30, 32–33, 45–46, 49–50, 57–58.

¹²⁰⁷ Держархів Київської області, ф. 2, оп. 22, спр. 72а, арк. 16–38.

¹²⁰⁸ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI: Подольская губерния. – СПб., 1903. – С. 221, 338.

¹²⁰⁹ Держархів Хмельницької області, ф. 196, оп. 1, спр. 7890, арк. 1–5.

сіяли головним чином великі поміщицькі господарства, на долю яких у 1906–1907 рр. припадало в Київській губернії 165,3 тис. дес., в той час, як власники заводів засівали 76,2 тис. дес., а селяни – 56,3 тис. дес.¹²¹⁰ Укладання угод між заводами і селянами на посів буряків проводилося восени або взимку з виплатою авансів за майбутній урожай (10–40 крб. за десятину). Деякі заводи практикували виплату авансів на 3–4 роки наперед, що давало можливість селянам купувати чи орендувати землю і в такий спосіб розширювати своє господарство. Урожайність цукрових буряків у заможних селян коливалася від 75 до 100 берківців з десятини, що забезпечувало прибуток у 112–150 крб. Малоземельні ж селяни при неякісному обробітку землі внаслідок нестачі тягової сили та реманенту, не могли розраховувати на значні прибутки. Тому в групі до 3 дес. зі 100 землеробських господарств бурякосіянням займалося 5,8, а у групі понад 25 дес. – 38,6 господарств.¹²¹¹ Вирощування цукрових буряків давало високі прибутки насамперед господарствам, територіально близьким до заводів. Бурякові господарства мали вищий рівень товарності, ніж зернові, адже весь урожай буряків реалізовувався за їхніми межами. Затрати праці при вирощуванні цукрових буряків значно перевищували аналогічні у зернових господарствах, тому забезпечити їх культивування могли лише заможні господарства, які використовували найману робочу силу. У 1888 р. кореспондент газети «Киевлянин» констатував, що «тепер рідко який селянин, котрий має середній наділ землі, не засіває цукровим буряком хоча б половину свого ярвого поля».¹²¹² Таким чином, бурякосіяння стимулювало до її застосування, що сприяло подальшому розвитку капіталістичних відносин.

Посівна площа під цукровими буряками на території українських губерній зростає зі 100 тис. дес. у 1860-х рр. до 239 тис. дес. у 1886-1895 рр. і майже до 479 тис. дес. у 1900 р. Кількість перероблених буряків збільшилася з 41 млн пудів, у середньому за період 1860-1864 рр., до 293 млн пудів у 1890-1894 рр., і до 350 млн пудів у 1895-

¹²¹⁰ Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861–1917 гг.): дисс. ... доктора истор. наук.: 07.00.02. – Полтава, 1988. – С.108.

¹²¹¹ Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906–1914) // УІЖ. – 1982. – №7. – С.117–118.

¹²¹² Киевлянин. – 1888. – 30 апреля.

1898 рр.¹²¹³ Потреби цукроваріння у сировині залучали до вирощування цукрових буряків і землевласників сусідніх губерній.¹²¹⁴

З середини 60-х років XIX ст. в цукровій галузі організовуються перші акціонерні товариства з великими капіталами. Першим з них було «Товариство Кальницького цукрового заводу» в Липовецькому повіті Київської губернії, створене у 1865 р., сам завод був заснований у 1858 р.¹²¹⁵ Створення акціонерних товариств із залученням купецького і лихварського капіталу було взаємовигідною справою. Під час будівництва чи реконструкції заводу землевласник виділяв матеріали і земельну ділянку, а інші акціонери оплачували всі роботи. Таким чином, поміщик отримував безвідсоткову позику, а акціонери повертали затрачені кошти з відсотками у вигляді промислового прибутку. Виникнення частково усупільненого капіталу, зазначає Л. Раковський, у своїй сутності було закономірним і прогресивним явищем. Перевага пайового капіталу полягала у тому, що у випадку банкрутства власники паїв відповідали лише вкладеними в товариство капіталами, а не всім своїм майном, як це було у випадку індивідуальної власності. Втративши паї на одному підприємстві, колишні акціонери могли продовжувати займатися підприємницькою діяльністю в інших товариствах, тоді як приватному підприємцю на певний час така діяльність була заборонена.¹²¹⁶

Аналіз змісту статутів товариств цукрових заводів¹²¹⁷ дозволив виявити цікаву закономірність: у всіх них серед засновників фігурували представники титулованого дворянства і спеціалісти-іноземці. Очевидно, що перші лише давали капітали, а другі налагоджували виробництво. Так, наприклад, Ситковецьке товариство, яке заорендувало землю під ще не збудований цукровий завод у графа К. Потоцького, у

¹²¹³ Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.). : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2006. – С.80.

¹²¹⁴ Анцулов И.А. Промышленное предпринимательство в частновладельческих хозяйствах Бессарабии (70-90-е гг. XIX в.) // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. – Кишинев, 1972. – С.176.

¹²¹⁵ Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальниковского свеклосахарного завода со времени его основания. 1858-1895 гг. – К., 1896.

¹²¹⁶ Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60–90–ті рр. XIX ст.: автореф. дис. ...доктора істор. наук: 07.00.02. – Київ: Київський університет ім.Т.Шевченка, 1995. – С.22.

¹²¹⁷ Держархів Київської області, ф. 2, оп. 22, спр. 72, арк. 39, 41, 45 – 48, 58, 59, 63, 69, 75, 120, 122, 128.

1866 р. мало статутний капітал у 180 тис. крб. Кошти були витрачені на будівництво і устаткування, товариство перебувало на межі банкрутства. У цей момент графиня О.Потоцька за свій рахунок надала товариству позику, чим збільшила статутний капітал у два рази, перетворившись, таким чином, у рантьє, оскільки контролювала шосту частину пакету акцій.¹²¹⁸ Ще однією особливістю була пряма заборона товариствам, серед засновників яких були поляки і євреї, на купівлю землі для потреб підприємства у губерніях Правобережної України. Землекористування обмежувалося 200 дес.

У другій половині XIX ст. на цукрових заводах зростає рівень концентрації робітників, зростає виробнича потужність.¹²¹⁹

Таблиця 5.10¹²²⁰

Виробництво цукру в губерніях Правобережної України у 1888-1889
господарському році

Губерні я	Кількість заводів з річним виробництвом, пуди					
	більше 300000	200000– 299000	150000 – 199000	100000 – 149000	50000 – 99000	менше 50000
Волинс ька	–	3	1	2	3	–
Київськ а	1	3	10	25	23	–
Подільс	–	5	12	12	13	6

¹²¹⁸ Осинский Т.Л. Монографический очерк Ситковецкого свеклосахарного завода, принадлежащего графу К.Потоцкому и арендуемого Ситковецким Высочайше утвержденным Товариществом. – Немиров, 1897. – С.14–17.

¹²¹⁹ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.34-35.

¹²²⁰ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – С.131.

ька						
Разом	1	11	23	39	39	6

Продовжувався ріст концентрації виробництва на великих цукроварнях і витіснення дрібних (таблиця 5.11).

У губерніях Правобережної України виробництво цукру зросло з 29402 тис. пудів у 1900-1901 господарському році до 53059,8 тис. пудів у 1913-1914 господарському році, середній річний приріст склав 8,9%, що є високим показником.¹²²¹

Таблиця 5.11¹²²²

Потужність цукрових заводів Правобережної України наприкінці XIX ст.

Добова переробка, берківці	Кількість заводів у господарські роки			
	1887-1888	1890-1891	1895-1896	1900-1901
До 1000	17	10	4	1
До 2000	78	75	60	42
До 3000	16	25	44	75
До 4000	1	6	10	15
Понад 4000	–	–	4	9

¹²²¹ Буравченко Р.В. Историчні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2006. – С.97.

¹²²² Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – Табл. 8.

Разом	112	116	122	142
-------	-----	-----	-----	-----

Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрових заводів із приватними комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого у все більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банків у діяльності таких підприємств або їх купівля. Ажіотаж другої половини XIX ст. призвів до створення великої кількості підприємств цукрової промисловості, які не мали достатніх (або зовсім не мали) обігових коштів і розраховували замінити їх банківськими кредитами. Банки йшли назустріч цукровим заводам, даючи їм соло-вексельний кредит в тій чи іншій формі, причому в цьому відношенні від них не відставала Київська контора Державного банку. В результаті склалося становище, за якого більшість цукрових заводів постійно працювала на кредит якогось банку. Після звільнення від кредиту в кінці виробничого періоду швидко з'являлася потреба в кредиті для підготовки до нового виробничого сезону. Банки йшли у цукрову промисловість і однією з головних причин банківського інтересу була умова про «комісійний» продаж цукру.¹²²³ З різними цукровими і рафінадними заводами Правобережної України була пов'язана діяльність п'яти загальноросійських комерційних банків – Азовсько–Донського комерційного банку, Петербурзького комерційного банку, Російського торгово–промислового банку, Російського для зовнішньої торгівлі банку та Російсько–Азіатського банку. Ці установи займалися не тільки купівлею–продажем цукру, а й здійснювали операції із страхування цукру, відданого у заставу для забезпечення акцизних платежів, організовували експорт продукції цукрових заводів.¹²²⁴

В кінці XIX ст. перелічені вище банки, делегуючи своїх представників до складу правління, повністю контролювали діяльність товариства цукрового і рафінадного заводу

¹²²³ Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). – М., 1997. – С.182.

¹²²⁴ Ланге П. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 г. в первой половине 1896–1897 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897. – С.7.

«Гнівась», товариства Кашперівського цукрового і рафінадного заводу, товариства цукрового заводу «Корделівка», товариства Степанівських цукрових і рафінадних заводів, товариства Красносілківського цукрового заводу, товариства Супрунівського цукрового заводу, товариства Томашпільського цукрового заводу, Тульсько–Черкаського товариства цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків і товариства Чарномінського цукрового заводу.¹²²⁵ Також зазначені вище банки фінансували діяльність товариства Калинівських цукрових заводів, Кальникський цукровий завод, Товариство Київського цукрово-рафінадного заводу, Товариство Спичинецького цукрового заводу, Товариство Тростянецького цукрового заводу, Товариство Ялтушківського цукрового заводу, Товариство цукрового заводу «Городок», Товариство Жашківського цукрового заводу.¹²²⁶

Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах аграрної кризи, цукрова галузь знову була на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Зокрема, в 1899-1900 рр. тільки на підприємствах Терещенків було вироблено близько 4,5 млн. пудів цукру (на всіх заводах країни його виробництво становило 45,5 млн. пудів). Поміщики-цукрозаводчики схвально сприйняли урядову політику стимулювання експорту цукру за кордон. Наприклад, польські магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Маяковські, Ярошинські та інші реалізовували свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, а також у Хіві, Бухарі, Персії, Афганістані, Китаї.¹²²⁷ Уряд, сприяючи поміщикам–цукрозаводчикам, встановив високе мито на імпортний цукор. Згідно з тарифом 1891 р. за кожен пуд ввезеного цукру продавці мали сплачувати по 4 крб., що становило понад 81% його вартості. Це, по суті, являлося заборонаю імпорту. У зв'язку із запровадженням акцизної системи в цукровій промисловості, а також з встановленням премій за вивезений цукор (1876 р.), цукрозаводчикам було вигідно експортувати його навіть тоді, коли ціни на внутрішньому ринку були вищими. Фактично, це була політика демпінгу.

¹²²⁵ Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.). – М., 1997. – С.440.

¹²²⁶ Там само. – С.440, 441, 453.

¹²²⁷ Темірова Н.Р. Поміщики України у 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С.210.

Цукрові заводи приносили вагомий прибуток. Дані про дивіденди деяких заводів вміщені у таблиці 5.12.

На загал, цукровиробництво було визначальним у промисловості Волинської, Київської і Подільської губерній, становлячи 80–85% вартості виробництва сільськогосподарської індустрії.

Іншою важливою галуззю промислової переробки сільськогосподарської продукції було гуральництво, яке до початку 1860-х рр. було привілеєм поміщиків. Характерним для розвитку цієї галузі було те, що вже у перші пореформені роки вона перейшла до рук представників торгового капіталу, що привело до послаблення зв'язків гуральництва із сільським господарством. У звіті подільського губернатора за 1881 р. зазначалося, що гуральництво «повністю втратило значення сільськогосподарського виробництва і стало вже крупним промисловим виробництвом».¹²²⁸

Таблиця 5.12¹²²⁹

Дивіденди та ціни на акції деяких товариств цукрових і рафінадних заводів
Правобережної України (1886-1890 рр.)

Назва товариства	Номинальна вартість акції, крб.	Середня річна ціна на Київській біржі, в крб. за рік				Дивіденди на 1 акцію, в крб. за рік		
		1887	1888	1889	1890	1886/7	1887/8	1888/9
Бершадське	1000	1200	1500	1700	2075	60	140	240
Кальникське	5000	7200	9550	11000	11000	300	1000	1250

¹²²⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 4361, арк. 14.

¹²²⁹ Ежегодник министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.362–365.

Романівське	1000	700	1035	1225	1287	–	150	150
Строганівське	1000	1475	1700	1875	1912	100	200	250
Соболівське	1000	1200	1562	1537	1800	65	175	250
Спичинецьке	1000	1050	1500	1650	1987	60	100	200
Уладівське	1000	1000	1000	925	1050	–	60	110
Яроповичі	1000	2400	2625	2337	2325	–	150	120

На відміну від цукровиробництва, гуральництво гостріше постраждало від кризи 1880-1890-х рр. і розвивалося не поступово, а стрибкоподібно, часом переживаючи спади. Введення у 1896 р. державної монополії на продаж спиртогорілчаних напоїв ініціювало процес переливання капіталів у більш прибуткову цукрову промисловість, що привело до нового спаду гуральництва.

Після ряду експериментів кінця XVIII – першої половини XIX ст. у 1847 р. встановилася система так званого акцизно-відкупного комісіонерства, тобто такий порядок заготівлі і продажу спирту, за якого відкупники ставали комісіонерами казни з його продажу. В дійсності ж казни діставалася менша частина прибутків від продажів, а основна їх доля йшла на збагачення відкупників. Становище змінилося у 1863 р. коли відкупи в європейській частині Російської імперії було скасовано і запроваджено акцизну систему. В основному вона полягала в тому, що регламентованому оподаткуванню (акцизу) підлягало виробництво спирту в умовно передбачуваних обсягах. Вони визначалися походженням сировини та об'ємом виробничого посуду (квасильних чанів). Норми виходу продукції не були єдиними. Вибір «норми» було віддано на розсуд виробників, які погоджувалися на найбільш високу норму. Справа в тому, що «зайвий» стосовно норми спирт («перекур») не повністю обкладався акцизом, а тим менше, чим вищою була норма його виходу, прийнята виробником (спочатку «перекур» було повністю звільнено від акцизу). Хоча поступово доля «перекуру», який оподатковувався, зростала (разом з тим регулярно збільшувався і

розмір акцизу на спирт, вироблений в межах норми), все ж реалізація тієї долі «перекуру», яка йшла повністю на користь виробника, була великою. Спадок звичних кріпосних способів господарювання і невміння пристосуватися до нових умов буржуазного підприємництва, які закоренилися у гуральництві, визначило поразку багатьох дворян-гуральників у конкурентній боротьбі. Уряд не міг не реагувати на ці тривожні явища. Ще комісія 1872 р. для дослідження сільського господарства і сільськогосподарського виробництва звернула увагу на негативні наслідки дії акцизної системи на дрібне гуральництво. Правлячі кола старалися поставити дворянське підприємництво поза умовами звичної для капіталістичного світу конкурентної боротьби. Зібрані на початку 1880-х рр. департаментом неокладних зборів думки різних дворянських організацій і окремих поміщиків-винокурів підтримали цей урядовий курс. В результаті у 1885 р. оподаткування гуральництва було трансформовано. «Перекур» став менш вільним від обкладання акцизом, що мало би послабити позиції підприємливих виробників, які успішно конкурували з дворянськими, так званими, «сільськогосподарськими закладами».¹²³⁰

У 1860 р. в Україні налічувалося 2497 гуралень, з яких у Київській губернії було 388, у Волинській – 328 і у Подільській – 251.¹²³¹ Особливо при низьких цінах на зернові горілка давала набагато більший прибуток, тим самим гарантуючи поміщикам надійні доходи. Крім того, барда (відходи горілчаного виробництва) йшла на відгодівлю великої рогатої худоби. Це сприяло швидкому розвитку гуральництва. У пореформений час, щоб утримати свої позиції в гуральництві, дворяни-підприємці змушені були активно пристосовуватися до нових умов господарювання і ринкової кон'юнктури.

У пошуках дешевшої сировини винокури переходили з переробки зернових на переробку технічних культур, особливо відходів цукрового виробництва і картоплі. Характеризуючи стан гуральництва у 1897 р. автор кореспонденції з м. Немирів Вінницького повіту Подільської губернії повідомляв, що у вигіднішому становищі є промисловці, які переобладнали свої підприємства з хлібного гуральництва на

¹²³⁰ Рындрюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880. – М., 1978. – С.188.

¹²³¹ Донік О.М. Назв. праця. – С.28.

дешевше картопляне, бо «вони цим захистили своє гуральництво від впливу цін на хліб. Ціна на спирт картопляний і хлібний у продажу однакова, а у виробництві – суттєва різниця».¹²³²

Зростання потреби у сировині для цукроварень і гуралень привело до різкого збільшення площ посівів цукрового буряку і картоплі. Так, якщо у 1881 р. в Подільській губернії площа під посівом цукрового буряку складала біля 53 тис. дес., то у 1900 р. ним засівалося вже 101,8 тис. дес. За цей же час площа під картоплею зросла з 18,5 тис. дес. до 49,2 тис. дес.¹²³³ Такий спосіб господарювання означав перетворення землеробства у галузь капіталістичної промисловості. Заклади з переробки сільськогосподарської сировини вимагали спеціалізації навколишніх господарств на вирощуванні окремих видів культур. Особливо великі наслідки мала зміна сировинної бази. Для викурки спирту поступово все в більших розмірах вживалася картопля замість зерна, в деякій кількості патока, яку отримували на цукрових заводах. В 1860-х рр. на кожен пуд хлібних припасів, які вживалися для винокуріння, приходилося по 0,02 пуда патоки і 0,56 пуда картоплі, у 1883-1885 рр., відповідно, 16,06 пуда патоки і 7,55 пуда картоплі. Це нововведення означало стимулюючу дію промисловості на сільське господарство, оскільки урізноманітнило його продукцію, дозволило повніше і продуктивніше її використовувати, заохочувало перехід до багатопілля.

Проникнення в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості капіталів представників інших суспільних верств, особливо купців, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян-поміщиків. Значна кількість невеликих гуралень у поміщицьких маєтках із примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва, не витримуючи конкуренції з великими заводами, стрімко скорочувалася. Тільки на Київщині з 350 гуралень, зафіксованих на 1861 р., в 1870 р. залишилось 239, у 1883 р. – 108. У Подільській губернії у 1862 р. налічувалося 215 гуралень, а у 1882 р. – лише 123. Така ж тенденція зберігалася і в наступні роки. Однак показово, що, завдяки інтенсивній

¹²³² Подольские губернские ведомости. – 1898. - №74.

¹²³³ Там само.

концентрації виробництва, обсяги виготовлення спирту при цьому зросли.¹²³⁴ За даними цивільного губернатора, у 1875 р. у Волинській губернії діяло приблизно 150 гуралень, які виробили продукції на 1882923 крб., а наступного року кількість гуралень скоротилася на 36 (25%), а сума виготовленої ними продукції – на 97756 крб.¹²³⁵ Ця тенденція зберігалася і наступного, 1877 р., коли у казну надійшло 1272340 крб. прибутку, що було на 12827 крб. менше, ніж у 1876 р.¹²³⁶ Причинами цього були дорожнеча робочих рук, палива і сировини, а також посилення дешевого контрабандного спирту з Австро–Угорщини. Наприкінці 1870-х рр. у Волинській губернії діючими залишалися 108 гуралень, однак завдяки технічному переоснащенню (встановлення перегонного апарату системи Пісторіуса) загальний обсяг виробленої продукції збільшився. У 1879 р. до казни поступило 3464990 крб.¹²³⁷ Стан гуральництва у 1870-ті рр. залежав від економічних заходів уряду та коливання цін на зернові. У 1891 р. спостерігалось скорочення виробництва алкогольних напоїв внаслідок зростання ціни на хліб, викликаного неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введення в дію з 1 липня 1891 р. закону про сільськогосподарське гуральництво від 4 червня 1890 р.¹²³⁸

Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників «сільськогосподарських» заводів встановлювалося у розмірі, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати спиртзаводи у містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства.¹²³⁹ Перетворення забезпечили поміщицькому гуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового.

Запровадження наприкінці 1890-х рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі гуральництва і сприяло підтримці поміщицького підприємництва. Зокрема, коли в 1894 р. виникла криза перевиробництва

¹²³⁴ Донік О.М. Назв. праця. – С.32.

¹²³⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

¹²³⁶ Там само, оп. 57, спр. 183, арк. 4.

¹²³⁷ Там само, оп. 533, спр. 158, арк. 33.

¹²³⁸ Там само, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹²³⁹ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.10. – №6888.

спирту, із метою недопущення її поглиблення в Москві було скликано всеросійський з'їзд гуральників, в якому взяли участь близько 500 власників таких підприємств. За наслідком його роботи держава взяла на себе право монополії на закупівлю і збут горілчаних напоїв. У Правобережній Україні поміщики користувалися «правом пропінації», тобто правом на монопольне виробництво і продаж горілки через свої або здані в оренду шинки. Запровадження монополії було надзвичайно вигідним для поміщиків, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату цього права. Отримання від казни великої винагороди за це було різновидом викупу, який здійснювала держава перш за все за рахунок головного платника податків – селян. Унаслідок таких заходів протягом 1897-1911 рр. власники гуралень у губерніях Правобережної України отримали 41,5 млн. крб.¹²⁴⁰

Про важливість цукроваріння і гуральництва для регіону свідчать такі дані. Загальна вартість виробленої продукції 583 фабрик і заводів Київської губернії (найкраще розвинутої в промисловому відношенні серед 3-х губерній Правобережжя) досягла в 1870 р. 34314458 крб. З цієї суми 85 цукроварень виробили цукру на 21371607 крб., а 208 винокурень – на 8876886 крб., що разом складало 30248493 крб., або 88 відсотків від загалу. Через 10 років сума виробництва місцевих промислових об'єктів зросла вдвічі і становила на 1880 р. 68,5 млн. крб. Характерно, що це зростання відбулося не за рахунок збільшення кількості підприємств, а завдяки інтенсифікації виробництва вже існуючих. Ще через 10 років, у 1889 р., вартість продукції, виробленої на підприємствах Київщини, зросла до 75471056 крб. Лише цукроварні виробили продукції на 46025405 крб. – значно більше, ніж загальна вартість промислової продукції краю 20 років тому (в 1870 р.). Виробництво місцевих гуралень досягло в 1889 р. 13245021 крб.¹²⁴¹

Велика зацікавленість поміщиків у прибутках, які давало цукроваріння, сприяла якісним змінам у сільському господарстві. Потреби цукрових заводів ініціювали реорганізацію поміщицького господарства, сприяли переходу до нових сівозмін та

¹²⁴⁰ Бовуа Д. Битва за землю. – С.243–244.

¹²⁴¹ Михайлик А. Вплив ринкових умов 60–90-х рр. XIX ст. на розвиток промисловості Правобережної України // Вісник КПНУ. – Вип.3. – Кам'янець–Подільський, 2010. – С.131.

агротехнічним вдосконаленням. Так, вирощування цукрового буряку змушувало переходити від трипілля до, як мінімум, чотирипілля, та використовувати нові, покращені знаряддя для глибшого обробітку ґрунту, а також вносити добрива. Утримуючи цукрові заводи поміщики перетворювалися із звичайних землевласників, прибуток яких залежав від обробітку землі, на сільськогосподарських підприємців, які змушені були конкурувати з купецькими підприємствами. Тепер основний капітал складався не лише з маєтку та реманенту, а й з будівель та обладнання заводу. З'явився обіговий капітал, виникла потреба постійно підтримувати зв'язки з ринком. І, хоча до 1861 р. купецьких підприємств у цукровиробництві було небагато, але вони, створені на основі передових тогочасних технічних досягнень та використанні вільнонайманої праці, суттєво впливали на його розвиток.

Висока концентрація виробництва у поєднанні з великими капіталовкладеннями і дешевою робочою силою, протекціоністська політика уряду стосовно галузі сприяли бурхливому розвитку цього виду промисловості. Вже з кінця 1870-х рр. у Правобережній Україні цукрові заводи були підприємствами капіталістичного типу з передовим обладнанням та великими обсягами виробництва.

Володіння землею, її надрами й у пореформений час було найголовнішим чинником розвитку дворянського промислового підприємництва. За даними Дворянського банку, в Україні наприкінці ХІХ ст. воно найбільшого поширення набуло саме у правобережних губерніях (Київщина – 57,6%, Поділля – 59,9%, Волинь – 67,4% заставлених маєтків мали промислові заклади). Слід зазначити, що історія дворянського фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму у вітчизняній промисловості в ХІХ ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, за існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки. Це позначалося як на організації промислового виробництва, так і на соціальному портреті його власників.

Таким чином, звернення дворянства в XIX ст. до промислового підприємництва, особливо в пореформений час, прискорювало розшарування цього стану на соціальні групи нового капіталістичного суспільства. Важливу роль відігравала станова політика самодержавства, дворянська корпоративна організація з її традиціями й сама специфіка дворянського підприємництва. Слід зазначити, що економічні позиції дворяни-підприємці часто утримували не стільки за рахунок конкурентноздатності своїх підприємств, скільки завдяки збереженню привілеїв і переваг, пов'язаних, головним чином, із землеволодінням і урядовою підтримкою.

5.3 Ефективність господарювання

Природа обдарувала Правобережну Україну високоякісними ґрунтами, що давало можливість здійснювати певну спеціалізацію регіону. Господарства центральних і південних повітів Київської та Подільської губерній практикували вирощування цукрового буряка, забезпечуючи сировиною цукрові заводи і, завдяки цьому, перебували у постійному зв'язку з ринком. Решта території Подільської і Волинської губерній, крім північних повітів останньої, спеціалізувалися на виробництві зернових і розвитку гуральництва. Північні землі Волинської та Київської губерній (Полісся) поступалися якістю ґрунтів, проте розвивали тваринництво. Використання земельних площ залежало від якості землі та природних умов. Порівнюючи дані таблиці 5.13 про використання земельних угідь у трьох правобережних губерніях, можна констатувати, що показники Київської та Подільської губерній істотно не

відрізнялися. Якщо ж відкинути дані по двох північних повітах Київської губернії, то виявиться, що використання земельних угідь були практично ідентичними.

Період першого пореформеного двадцятиліття характерний організацією на Правобережній Україні того типу поміщицьких маєтків, який був переважаючим тут протягом всього досліджуваного періоду і уособлював собою так званий «пруський тип» розвитку капіталізму в сільському господарстві. Панівна до 1861 р. панщинна система поміщицького господарства (основними рисами і необхідними умовами існування котрої були натуральне господарство, яке визначало замкнутість поміщицької вотчини; прикріплення селян до землі, їх особиста залежність від володільця; рутинний рівень техніки та агротехнічних прийомів) в аграрному секторі була значною мірою підірвана реформою 19 лютого 1861 р. Проте перехід до капіталістичної системи господарювання не міг відбутися відразу в силу ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин. По-перше, в аграрному секторі ще не склалися необхідні для цього умови: не було підготовлених кадрів найманих

Таблиця 5.13¹²⁴²

Використання земельних угідь в губерніях Правобережної України

у 1870-х – 1880-х рр. ХІХ ст.

На 100 дес. землі	Губернія		
	Волинська, дес.	Київська, дес.	Подільська, дес.
Орна земля	37,9	62,2	70,9
Присадибна	0,9	2,0	1,9
Городи	2,0	3,9	3,3

¹²⁴² Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. (На матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997. – С.84

Сади	0,2	0,8	1,0
Сіножаті	10,55	4,4	3,5
Вигони	5,25	2,6	2,8
Ліси	31,7	18,2	11,7
Непридатна	11,5	5,9	4,9

працівників (хоча використання найманої праці було досить поширеним до 1861 р.)¹²⁴³; необхідною була заміна в поміщицьких господарствах селянського реманенту власне поміщицьким; необхідним, нарешті, був психологічний злам у свідомості поміщиків і селян для перетворення відтворювального землеробства у землеробство торгівельно-промислове.¹²⁴⁴ По-друге, далися ознаки умови проведення самої реформи. Здійснення реформи залишило для поміщиків широкі можливості вибору способу господарювання шляхом перебудови власних господарств. Але значна їх частина, переважно дрібні і середні господарства, не змогли відмовитися від старих, звичних форм ведення господарства. В результаті цього панщинна система не була знищена. Селянське господарство не було повністю відокремленим від поміщицького, оскільки в руках останніх залишалися ліси, луки, водойми, пасовища тощо. Без цих угідь або сервітутного права на них селянське господарство не мало змоги ефективно розвиватися, а поміщики могли, таким чином, трансформувати стару систему господарювання у формі відробітків.

У результаті склався перехідний тип господарства, який поєднав у собі риси як панщинної, так і капіталістичної систем. При всьому розмаїтті форм економічна організація поміщицьких маєтків зводилася до двох основних систем – відробіткової і капіталістичної. Перша характеризувалася обробіткою поміщицької землі

¹²⁴³ Див.: Барабой А.З. Наёмный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига, 1963. – С.321-330.

¹²⁴⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. – Т.2. – К., 1997. – С.207.

селянським реманентом, що було – незалежно від форми оплати праці (грішми, натурою) – прямим поверненням до панщини. Друга система полягала у наймі робітників, котрі обробляли землю реманентом поміщика. Обидві ці системи перепліталися у найрізноманітніший спосіб, переходячи іноді одна в іншу. Так, відробітки за землю (відробіткова і натуральна оренди) переходили в капіталістичну систему забезпечення маєтку сільськогосподарськими робітниками шляхом наділення їх ділянками землі. Відробітки селян без використання власного реманенту також являли прямий перехід до капіталізму.

Досліджуючи торгівлю хлібом у губерніях Правобережної України наприкінці 1860-х рр., відомий статистик Ю. Янсон зафіксував наявність в регіоні трьох категорій поміщицьких господарств. До першої він відносив цілком капіталізовані господарства, які до реформи використовували найману працю і займалися промисловим підприємництвом. Другу складала господарства, які використовували працю кріпаків і мали обігові кошти, але з різних причин не інвестували у сільське господарство. Господарства, які не використовували обігових коштів і повністю залежали від праці кріпосних селян, Ю. Янсон відніс до третьої категорії.¹²⁴⁵ Така градація поміщицьких господарств була актуальною для губерній Правобережної України аж до часу націоналізації земельної власності.

Найважливішим показником діяльності господарства в аграрній сфері є його прибутковість, яка залежить від багатьох факторів, серед яких є його розміри. У досліджуваній період вирізнялися ефективним господарюванням великі за розмірами господарства латифундіального типу, площа яких перевищувала 500 дес. Дрібні поміщицькі господарства площею 50-100 дес. не являли собою господарств комерційного типу, для яких зв'язок з ринком був визначальним. Середні за площею господарства демонстрували порівняно вищий рівень комерціалізації, проте в губерніях Правобережної України скласти конкуренцію латифундіям вони могли лише в поодиноких випадках. Одним з таких був «Немерчанський» маєток дворянина

¹²⁴⁵ Янсон Ю.С. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях // Труды императорского вольного экономического общества. – Т.4. – СПб., 1868. – С.258.

К. Буцинського, площею трохи більше 500 дес., у Могилівському повіті Подільської губернії. Землеволодіння було придбано у занедбаному стані. К. Буцинському довелося витратити 12 років для налагодження господарства. Основою його стало введення дев'ятипілля і спеціалізація на селекційній роботі. Щорічно К. Буцинський реалізовував біля 200 тис. пудів насіння цукрового буряка, в тому числі в країни Європи, США та Австралію, обіговий капітал оцінювався у понад 3 млн. крб.¹²⁴⁶ Зрозуміло, що це організоване на капіталістичних засадах, високотоварне господарство. Схоже за площею господарство Літинського повіту Подільської губернії, розташоване біля залізничної станції «Браїлів» та цукрового заводу, не використовувало цих переваг. В ньому залишалось трипілля, вирощувалися озима пшениця та овес. Землі були засмічені багаторічними бур'янами, ніколи не угноювалися. Сільськогосподарський реманент був представлений 8 плугами Сакка, розкидною сівалкою Еккерта, 20 легкими дерев'яними саморобними боронами з залізними зубцями та чотирикінною молотилкою. Урожай збирався виключно вручну місцевими селянами «зполовини» або за 10 сніп. Чистий річний прибуток з маєтку коливався у межах 2500–3000 крб.¹²⁴⁷ Це приклад слабо пов'язаного з ринком господарства. Отже, спосіб організації господарювання був визначальним для визначення прибутковості. Невідомий дослідник початку ХХ ст., порівнюючи дрібні і середні маєтки польських і російських поміщиків, зазначав, що «середні за розмірами маєтки у поляків кращі, бо володільці господарюють самі, за всім слідкують, вивчають сільськогосподарські новації і заводять у себе різного роду покращення... Російські середні господарства часто ведуться рутинно, за трипільною системою малограмотними приказчиками».¹²⁴⁸

Латифундії демонстрували більше прикладів якісної організації господарювання і, переважно, мали виражений підприємницький характер. Як правило, їхні розміри були основою економічної стійкості при зміні ринкової кон'юнктури, даючи

¹²⁴⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 43 зв.; Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Б.м., 1897. – С.518.

¹²⁴⁷ Земледельческая газета. – 1891. – №43, №44.

¹²⁴⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 38.

можливість варіювати способи господарювання і пристосовуватись до нових обставин. Чим більшим було землеволодіння, тим менша його частина виділялася під оранку. З одного боку була потенційна можливість отримання різними шляхами від оранки прибутків, а з іншого – існувала необхідність скорочення тих її площ, які потребували найінтенсивнішого прикладання праці і капіталу, могли призвести до нерентабельності виробництва. Чим більшою була площа землеволодіння, тим більшої кількості робочих рук вона потребувала. Залучити необхідну кількість працівників, особливо на період жнив, було дуже складно, оскільки селяни воліли спочатку зібрати власний урожай, а потім найматися на роботу. Крім того, потужний відходницький рух у Бессарабію та південні українські губернії відволікав десятки тисяч сільськогосподарських робітників. Тому утримання великих площ оранки, з економічної точки зору, не завжди себе оправдовувало.

Таблиця 5.14¹²⁴⁹

Використання господарських угідь у деяких поміщицьких маєтках

Київської губернії в 1880-х рр.

Угіддя	Відсоток від загальної площі придатної землі		
	Кам'янський маєток Давидових, %	Смілянський маєток Бобринських, %	Мошногородищенський маєток Балашової, %
садибна	2,4	1,8	1,7
оранка	44,9	45,6	42,0

¹²⁴⁹ Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (На матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997. – С.87

сінокоси	4,1	2,6	2,5
вигони	2,8	1,8	1,8
ліс	45,8	48,2	52,0

У матеріалах стосовно виборів до земських установ по Київській, Волинській і Подільській губерніям дано наступну характеристику великих маєтків: «Стосовно інтенсивності і культурності російських і польських господарств, на загал можна сказати таке: найбільші російські господарства, як, наприклад, гр.Бобринських (Смілянське), Балашових (Мошногородищенське), гр.Шувалова (Тальнівське), Черткової (Кагарлицьке), деякі маєтки спадкоємців Терещенко поставлені цілком раціонально, ведуться правильно, з повним знанням справи, причому в оренду земля зовсім не здається. Особливо відрізняється ... Смілянський маєток, зразковий у всіх відношеннях. Великі польські маєтки, як, наприклад, гр.Браницької (Біла Церква) в переважній більшості випадків здаються в оренду».¹²⁵⁰

В якості прикладу організації функціонування великого маєтку доцільно розглянути Шпиківський маєток М. Балашова, який знаходився у межах Брацлавського і Ямпільського повітів Подільської губернії, охоплюючи площу у 13336 дес. Наприкінці ХІХ ст. це господарство було цукрово-зерновим комбінатом, характер діяльності якого визначався наявним цукровим заводом. Шпиківський маєток М. Балашова мав мережу інформаторів у найбільших містах європейської частини Російської імперії та за кордоном, які систематично повідомляли про існуючі ціни, перспективи урожаю, запаси сировини на місцевих підприємствах з переробки сільськогосподарської продукції. Маєток користувався послугами страхового товариства «Двигун», на московських складах котрого зберігався цукор Шпиківського цукрового заводу, товариства залізниці Варшава-Петербург, Південно-

¹²⁵⁰ ЦДІАК, ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 38.

Західної залізниці, компанії Австрійських залізниць, торговельних домів Одеси, Чернівців, Москви тощо.¹²⁵¹

Щорічно в економіях маєтку засівалося біля 900 дес. буряка, переробка якого приносила 60% валового прибутку. Іншою важливою культурою була озима пшениця. Для обробітку полів у господарстві було: парових молотилок Клейтона – 4 шт., сівалок – 17 шт., плугів – 99 шт., борон – 12 шт., возів – 46 шт. Всі знаряддя оцінювалися на суму у 59465 крб. Господарство утримувало 445 коней і 467 волів.¹²⁵² Більшість робіт у маєтку виконувалося річними, строковими і поденними працівниками. Річні виконували роботи, які вимагали однакової кількості робочих рук протягом цілого року і певної кваліфікації: конюхи, ковалі, машиністи тощо. Строкові і поденні робітники залучалися для сезонних польових робіт. Відробіткові види найму, за яких роботи виконувалися селянським реманентом, тут прослідковувалися вже не територіально, а на окремих видах робіт. Отже, у Шпиківському маєтку панувала капіталістична система господарювання і відповідні їй форми найму робочої сили.

Маєток «Плоті», площею 3859 дес., у 1868 р. придбав князь П. Трубецькой в Балтському повіті Подільської губернії за ціною, в середньому, по 42,7 крб. за десятину. У 1881 р. площа орної землі становила 3190,5 дес., садибної – 43,5 дес., випасів – 68 дес. Залежність економії від місцевого населення посилювалася тим, що при великій території і значній віддаленості полів від садиби, доводилося частину площ віддавати селянам або за гроші, або за частину урожаю, а нестача робочої худоби і реманенту змушувала економію багато видів робіт виконувати за частину урожаю і селянським реманентом. Оскільки селяни найчастіше орендували землі під сівбу кукурудзи, то економія всю площу, яка не була зайнята власними посівами, віддавала селянам, не керуючись вимогами сівозміни, а виходячи виключно з потреб моменту.

¹²⁵¹ Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период. 1861–1900 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. – Днепропетровск, 1978. – С.55–56.

¹²⁵² Там само. – С.103.

З 1890 по 1898 рр. 2/3 полів маєтку було в оренді. Орендар, взявши по 9 крб. 2000 дес. кращої землі, здавав її у річну оренду семистам селянам головним чином – за відробітки на більшій частині орендованої землі, де велося безсистемне господарство. У 1897 р. економія сама могла обробити лише 22% площі, а селянська оренда за пів урожаю охопила 31% площі маєтку.¹²⁵³

Структура доходів маєтку у 1886 р. була такою: 1) від рільництва – 21,4 тис. крб.; 2) від скотарства – 4,6 тис. крб.; 3) тютюнництво – 3 тис. крб.; 4) пасовиська – 434 крб.; 5) млини (1 вітровий і 1 водяний) – 815 крб.; 6) бджільництво – 65 крб.; 7) сад – 65 крб.; 8) чинш – 61 крб. Весь валовий дохід становив 30440 крб.¹²⁵⁴

У 1898 р. в оренді було 1320 дес., у 1899-1900 рр. – 1461 дес., 1901 р. – 2050 дес. Будь-якої строго організованої сівозміни в маєтку «Плоті» ніколи не існувало. За відсутності бухгалтерії єдиним критерієм ефективності для цього типового екстенсивного зернового господарства була врожайність.

Таблиця 5.15¹²⁵⁵

Ефективність використання земельних площ маєтку «Плоті» (1877-1890 рр.)

Роки	Обробіток економії, у %	Оренда селянами за половину урожаю, у %	Посіви службовців і за відробітки, у %
1877	29,1	2,9	—
1880	26,6	10,5	—
1885	34,4	21,6	2,0

¹²⁵³ Вельбель Б.М. Главнейшие выводы Плотянского опытного поля в связи с характеристикой района. – Каменец-Подольский, 1914. – С.17

¹²⁵⁴ Там само. – С.24

¹²⁵⁵ Там само. – С.21

1890	41,0	15,6	4,1
1895	21,4	23,0	11,0
1900	17,8	20,6	1,7

Зрозуміти консерватизм мислення переважної більшості поміщиків дає можливість наступна цитата представника цього стану з Київської губернії: «Цей зайда-буряк стає надто всепоглинаючим, знищує ґрунти. Чому б на місцях не ставити вітряки і не годувати висівками худобу, якій не вистачає пасовищ через гонитву за новими культурами? Відтак, цілком очевидно, що за існуючої напруженості в земельному питанні перехід до інтенсивного господарювання може мати лише негативні наслідки».¹²⁵⁶ Поміщик з Волинської губернії В. Лясоцький зазначав, що «до кваліфікованих агрономів існувало упередження. Спадкоємці великих статків готувалися до майбутніх обов'язків ледарюючи, байдикуючи і кочуючи з друзями з балу на бал, з полювання на полювання».¹²⁵⁷ На загал, лише поодинокі поміщики, які поєднували в собі ініціативність, знання та капітал, забезпечували поступальний інтенсивний розвиток сільського господарства.

Схожий на існуючий у маєтку «Плоті» критерій ефективності був характерним для переважної більшості селянських господарств регіону. Для отримання коштів, необхідних для сплати викупних платежів і численних податків, для оренди землі і придбання необхідних знарядь праці та інших промислових товарів, селяни уже не могли обходитись без ринку, вони змушені були товаризувати власне господарство. Все це, природно, не могло не вплинути на становище і подальший розвиток селянського господарювання. Селянське господарство було обтяжене різними податками і викупними платежами. В Київській губернії на 1 дес. припадало податків

¹²⁵⁶ Цит. за: Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.). : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2006. – С.78.

¹²⁵⁷ Klemantowicz D., Ziomek W. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864–1914 // *Ucrainica Polonica*. – Т.1. – Київ–Житомир, 2004. – С.57.

і викупних платежів на 4,78 крб., у Подільській губернії – на 3,87 крб., у Волинській – на 4,27 крб. У деяких місцевостях видатки перевищували прибутковість землі.¹²⁵⁸

Уже в перші пореформені роки спостерігається застосування більш удосконалених знарядь праці, вирощування цукрового буряка, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур, розвиток садівництва, бджільництва тощо. Так, наприклад, на початок 70-х рр. XIX ст. в селянських господарствах Правобережної України збиралось вже близько 2,8 млн. четвертей картоплі, частина якої продавалася для промислової переробки. З 7,2 млн. берківців цукрових буряків, що збиралися на початку 1870-х рр. у Київській, Подільській і Волинській губерніях, 3,2 млн. берківців, або 45% загальної кількості, вирощувалося у селянських господарствах.¹²⁵⁹

Чим краще селянське господарство було забезпечене орною землею, тим більше воно сіяло на своїх полях таких товарних культур як овес і пшениця, і тим менше таких споживчих хлібів як жито, ячмінь і гречка. У Волинській губернії у господарствах з площею оранки до 4 дес. це співвідношення становило 22,7%–34% і 66%–77,7%, від 4 до 15 дес. – для внутрішнього споживання відводилося 37,8%–62,7% площі оранки, у господарствах, із площею оранки понад 15 дес. для споживання використовували 53,8-59,2% оранки, а для продукування ринкових хлібів – 40,8%-46,2%.¹²⁶⁰

З метою отримання більшої віддачі від землі селяни освоювали вирощування нових сільськогосподарських культур. Так, у Волинській губернії практикувалося перейняте від чеських колоністів вирощування хмелю місцевими селянами. Вартість закладання 1 моргу хмільника становила 545,25 крб., в рік на утримання моргу витрачалося 132,7 крб. Середній вихід сухого хмелю з моргу – 1000 фунтів (27,69

¹²⁵⁸ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – С.14.

¹²⁵⁹ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.53–54

¹²⁶⁰ Материали подворной переписи Волинской губернии 1910 года. – Житомир, 1914. – С.19

пуда) по 13 крб. за пуд. В середньому чистий прибуток з моргу складав понад 100 крб.¹²⁶¹

Співвідношення орних земель до всіх угідь відрізнялося у різних груп власників, про що інформують дані таблиці 5.16.

Таблиця 5.16¹²⁶²

Розподіл орної землі на 100 дес. угідь між різними групами власників у 1877 р.

Губернія	Відсоток орної землі на 100 дес. угідь		
	Селянські господарства, %	Поміщицькі господарства, %	Державні землі, %
Волинська	62,2	33,9	2,2
Київська	71,5	54,7	26,6
Подільська	79,9	67,8	26,6

Як видно, з кожних 100 дес. земельних угідь, селянські господарства мали більше оранки, ніж поміщики. Зрозуміло, що селянському господарству не вистачало надільної землі для ведення ефективного господарства. Селяни отримали на викуп угіддя, де частину наділу становили садиба, сіножать, часом ліс і непридатні землі.

Не всі селянські господарства, що мали наділи навіть понад 5 дес., могли вести більш-менш рентабельне господарство. За підрахунками економістів господарства, що володіли 1-3 дес., як правило, були збитковими, а господарства з наділами 3-6

¹²⁶¹ Rossman L. Chmiel // Encyclopedya rolnictwa i wiadomosci zwianzek z niem majacych. – Warszawa, 1873. – Т.1. – С.518.

¹²⁶² Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (На матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1997. – С.85.

дес. мали незначний чистий прибуток. Виробництво товарної продукції забезпечували господарства, що володіли 10 і більше дес. землі.¹²⁶³

На заваді ефективного господарювання селян стояло і те, що земля, яка була надана їм у користування після реформи (надільна земля), перетворювалася у немобільну, себто її не можна було продавати, заставляти або дарувати. Фактично надільна селянська земля не мала товарного характеру.

Вагомою проблемою, яка перейшла з періоду феодалізму і перешкоджала ефективному використанню земельної власності в епоху утвердження капіталістичних відносин, були нерозмежованість земель та наявність сервітутного права.

Українські села часто налічували більше тисячі дворів, через що найбільш віддалені поля знаходилися від садиб на відстані 15-20 км. Останнє створювало так звану проблему далекоземелля, що надто ускладнювало проведення сільськогосподарських робіт.¹²⁶⁴ За оцінкою Головного управління землевлаштування і землеробства, для того, щоб дістатися ділянки, яка була на відстані у 6,5 км. від селянської хати, витрачалося стільки ж часу, скільки на її обробіток. В деяких районах це приводило до того, що селяни відвідували найвіддаленіші ділянки лише двічі на рік – під час сівби і під час збирання урожаю.¹²⁶⁵ Нерозмежованість також була причиною існування черезсмужжя. Так, маєток М. Іванової у с. Волоське Кременецького повіту Волинської губернії був у черезсмужжі з 13 ділянками селян,¹²⁶⁶ а в с. Довгалівка цього ж повіту 539,5 дес селянських земель (64 власника) знаходилися у черезсмужжі з 372 дес.

¹²⁶³ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.203

¹²⁶⁴ Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.11.

¹²⁶⁵ Уильямс С. Либеральные реформы при нелиберальном режиме. – М., 2009. – С.48–49.

¹²⁶⁶ Держархів Тернопільської області, ф. 357, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

поміщицької, яка тягнулася довгими і вузькими клинами через селянські землі.¹²⁶⁷ Черезсмужжя було для одних поміщиків вигідним для ведення відробіткового господарства, а для інших – створювало незручності під час організації капіталістичних економій. Волинський поміщик А. Дейнека жалівся: «Я не можу влаштувати правильно ні польового, ні лісового господарства, бо всі мої 9 тис. дес. помережені дрібними шматками селянських володінь (у 1860-х 688 ділянок, у 1900-ті – вдвічі більше); селяни також не можуть з свого боку користуватися ділянками надільної землі, – не можуть ні прогнати туди для випасу свою худобу, ні удобрити землю, ні навіть добратися до своїх ділянок для їхньої обробки без втрати часу і праці, бо вони знаходяться ...на площі 100 кв. верст і ділянки деяких селян у 12 верстах від села по прямій лінії».¹²⁶⁸ Недоліки черезсмужжя були матеріальними, а тому – показовими. Затрати праці на обробіток будь-якої площі землі тим більші, чим менша величина ділянки. Більша частина додаткової праці витрачалася на те, щоб добратися додому. Вузькість смуг давала можливість орати лише вздовж. Підприємливі селяни брали в оренду багато найвіддаленіших смуг і об'єднували їх, а потім, виступаючи вже як суборендарі, здавали в оренду великими ділянками.¹²⁶⁹ Через черезсмужжя втрачалася багато землі, яка відводилася під межі. Також воно серйозно гальмувало механізацію і застосування сортового і покращеного насіння.

Негативно позначалося на інтенсифікації сільського господарства наявність і законодавча закріпленість сервітутного права. Міровий посередник Літинського повіту так висловлювався з цього приводу: «Кожен із селян отримав наділ в чотирьох шматках і на них веде спільне господарство трипільною системою. Якби окремий селянин захотів би покращити власне господарство: зайнятися травосіянням для корму коней і худоби, залишити менше землі під пар тощо, то інші селяни виявили б спротив, бо це порушило б їхній спільний спосіб

¹²⁶⁷ Там само, спр. 21, арк. 1–7.

¹²⁶⁸ Цит за: Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России начала XX века // Исторические записки. – Т.65. – М., 1959. – С.125.

¹²⁶⁹ Kerans D. Mind and labor in the farm in Black–Earth Russia. 1861–1914. – Budapest, 2001. – P.337.

господарювання».¹²⁷⁰ Тобто, незважаючи на панування подвірного землеволодіння, користування землею було обмеженим. Ю. Янсон з цього приводу зазначив, що незалежність селянина у Правобережній Україні «...швидше особиста, ніж матеріальна. Вибір системи господарювання, його спрямування – все це поки залишилося в залежності від форм розселення, черезсмужжя... від традицій, звичаїв, рутини».¹²⁷¹

Владні структури пасивно реагували на такі «незручності», воліючи не втручатися і передати все на «полюбовне» вирішення проблем. В Київській губернії з 104 клопотань про ліквідацію черезсмужжя було задоволено всього 7. Черезсмужжя продовжувало існувати як в поміщицькому, так і в селянському землеволодінні, гальмуючи і часто зовсім виключаючи можливість організації капіталістичного землеробства.¹²⁷² Сервітутне право зникло разом із націоналізацією земель.

Отже, реформа 1861 р. підірвала натуральне господарство, замкненість дворянських маєтків та сприяла процесу переорієнтації поміщицьких господарств, все більше залучаючи їх до ринкових відносин. Втрата ними дармової кріпацької праці потребувала від власників землеволодінь не тільки використання найманих робітників, а й інтенсифікації виробництва, вкладення в його розвиток певної кількості коштів. Непідготовленість багатьох з них призвела до того, що частина дворянських господарств мала значні приватні і державні борги. Уряд імперії проводив політику штучної підтримки та насадження дворянського землеволодіння (організація доступного кредиту, надання всіляких пільг тощо).

¹²⁷⁰ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI: Подольская губерния. – СПб., 1903. – С. 795.

¹²⁷¹ Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 г. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-Западных губерниях // Труды Императорского Вольного Экономического Общества. – Т. VI, вып. 4. – СПб., 1868. – С. 13.

¹²⁷² Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России начала XX века // Исторические записки. – Т. 65. – М., 1959. – С. 126.

Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні мало латифундійний характер. Якщо до реформи 1861 р. основними шляхами придбання землі були наслідування та пожалування угідь, то після неї – купівля. Висока концентрація землі, з одного боку, давала великим господарствам більше можливості для перебудови на капіталістичний лад (повне використання реманенту, розширена кредитна система, впровадження інтенсивних систем господарювання). З іншого, обробіток власним коштом був утрудненим. Але великі поміщицькі економії були, як правило, високорозвиненими господарствами.

Непродуктивне витрачання кредитних коштів призводило до обтяження господарства платежами без підвищення його дохідності, а відтак – і його вартості. Низька продуктивність господарств, їх агротехнічна відсталість, а також падіння цін на сільськогосподарську продукцію, викликане кризою, збільшували вартість кредитних грошей.

Характерною особливістю губерній Правобережної України було існування розвиненого дворянського підприємництва, яке реалізовувалось шляхом створення в сільській місцевості підприємств, які переробляли продукцію сільського господарства. Особливого значення за масштабами виробництва і впливу на землеволодіння набуло цукроваріння. У пореформений період ефективність поміщицького господарювання часто визначалася наявністю у маєтку промислового закладу. Ефективному використанню земельних ресурсів селянством перешкоджали черезсмужжя і наявність сервітутного права, особливо на спільний випас худоби на стерні. Це було причиною поганого обробітку землі і робило неможливим зміну сівозміни.

РОЗДІЛ 6

РОЛЬ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУ В ЕВОЛЮЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

6.1 Державні установи іпотечного кредитування

Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. в Російській імперії були ліквідовані всі державні установи, які здійснювали іпотечне кредитування під заставу населених маєтків. Капіталістичні перетворення в сільському господарстві вимагали значних інвестицій і поставили на порядок денний проблему іпотечного кредитування. Політика деполонізації та русифікації, яку проводив уряд на теренах Правобережної України, вимагала збільшення присутності «російського елемента», особливо у сфері землеволодіння. Саме це змусило царат створити вже згадуване Товариство покупців маєтків у Західних губерніях, яке виявилось першою, після початку реформи 19 лютого 1861 р., становою установою іпотечного кредиту в регіоні. Особливістю її було кредитне обслуговування виключно політично благонадійних поміщиків. За короткий час свого існування «Товариство» встигло досягти певних результатів. За даними І.Рудченка, з 10 лютого до 10 червня 1867 р. у Волинській губернії під заставу 4990 дес. у 2 маєтках було видано 29680 крб. позики, у Київській – за прийняті в заставу 3 маєтки (5015 дес.) їхні власники отримали 56100 крб., у Подільській губернії було видано позик на 48500 крб. під заставу 5147 дес. землі у 2 маєтках. Підсумовуючи, під заставу 7 маєтків, площею 15152 дес., було видано 134280 крб. кредиту.¹²⁷³ правонаступником Товариства покупців маєтків у

¹²⁷³ Рудченко І. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882. – Приложения.

Західних губерніях стало Товариство взаємного поземельного кредиту, діяльність якого в губерніях Правобережної України була спрямована на підтримку «російського землеволодіння». Масштаб діяльності Товариства взаємного поземельного кредиту був більшим, сума кредитів зросла. Станом на 1879 р. установа видала 7423100 крб. під заставу 404375 дес. у 334 маєтках.¹²⁷⁴ Збільшилася і сума позики у розрахунку на 1 дес.: у Товариства покупців маєтків у Західних губерніях вона становила 8,86 крб., а у Товариства взаємного поземельного кредиту – 18,35 крб. 15 червня 1887 р. були затверджені зміни і доповнення до статуту Товариства взаємного поземельного кредиту. Була знижена відсоткова ставка, котру зобов'язувалося сплачувати Товариство взаємного поземельного кредиту на підставі продажу «металевих» заставних листів. Зниження відсоткових ставок передбачало заміну цих цінних паперів та переоформлення кредитів, а також розстрочку поточних боргів позичальників на термін у 56 років. Про пільговість змін свідчить і те, що у випадку закінчення строку кредиту, який не був сплачений, під час конверсії заставних листів держава, яка була головним гарантом цих цінних паперів, брала на себе обов'язок відшкодування боргу. Примітно, що нововведення засвідчили факт перетворення держави не тільки на кредитора переважно великих землевласників, а й на джерело дотацій останнім.¹²⁷⁵ Станом на 1889 р. Товариство взаємного поземельного кредиту прийняло в заставу 218794 дес. землі у Волинській губернії, за яку видало позик на 5106650 крб. У Подільській губернії в заставі перебувало 213057 дес. за 8909862 крб. Найбільшим земельним фондом Товариство опікувалося у Київській губернії – 337800 дес., за які видало позик на 13681925 крб. Отже, за рік до ліквідації, Товариство взаємного поземельного кредиту мало в заставі у губерніях Правобережної України 769651 дес. земельних угідь, за які видало позик на 27698437 крб.¹²⁷⁶ Воно було ліквідовано в червні 1890 р. з передачею управління справами Державному дворянському земельному банку. Товариство передавало йому всі свої

¹²⁷⁴ Там само.

¹²⁷⁵ Борисевич С.О. Державна іпотечна політика Російської імперії у 80–90-х рр. XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2011. – С.119–120.

¹²⁷⁶ Количество земли, заложенной в земельных банках // Временник Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. – 1889. – №9. – С.15.

капітали і майно, а він перебирав на себе всі його зобов'язання, які мали зберігатися в особливому відділі банку, котрий займався кредитними справами.¹²⁷⁷

Результати соціально-економічного розвитку країни на середину 1870-х рр. змусили звернути увагу на необхідність організації державою довгострокового кредитування селянства, що стало б корисним і для поміщицтва. Селянство було основним платником податків в державі. Відсутність у нього достатньої кількості земель при високому природному прирості населення та швидкому дробленні наділів знижувала його платоспроможність. Це змусило урядові кола імперії в кінці 1870-х рр. розпочати опрацювання питань організації системи продажу в кредит поміщицької землі селянам. Найдієвішими заходами для подолання малоземелля селян були визнані зниження викупних платежів, які своїми розмірами перевищували справжню дохідність земельних ділянок, та надання селянам, шляхом отримання довгострокового кредиту, можливості набувати у приватну власність земельні угіддя.¹²⁷⁸ Тодішній міністр фінансів М. Бунге покладав на новостворений банк великі сподівання у справі насадження в імперії приватної земельної власності.¹²⁷⁹

Розробка і затвердження положення про Селянський земельний банк відбувалися з 20 травня 1881 р. по 26 квітня 1882 р. Первісний варіант, розроблений у грудні 1881 р., ініціював дискусію, яка розділила на два угруповання членів Державної ради, з приводу завдань установи та доцільності державного фінансування проекту. Меншість вбачала в діяльності такого банку пряму загрозу поміщицькому землеволодінню, а більшість наполягала на негайному створенні банку для вирішення питання селянського малоземелля.¹²⁸⁰ В результаті з'явилося рішення, що визначатись має не кількість землі, яку треба купувати, а сума, яку можна отримати, щоб селяни не сприйняли таку допомогу як право на додатковий наділ. Отже, банку

¹²⁷⁷ Борисевич С.О. Державна іпотечна політика Російської імперії у 80–90-х рр. XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2011. – С.125.

¹²⁷⁸ Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России // История России. Кредитная система. – М., 1995. – С.145.

¹²⁷⁹ Российские реформаторы XIX – начало XX вв. – М., 1995. – С.202.

¹²⁸⁰ Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні. – Кам'янець–Подільський, 2006. – С.36.

було поставлене завдання сприяти за допомогою кредиту на купівлю земель покращенню господарського стану селян, що можуть здійснювати необхідні для купівлі землі доплати із власних коштів. Ставилася і політична мета – поширити серед селянського населення повагу до права власності і усунути будь-які ілюзії щодо дарової допомоги і переділу землі.¹²⁸¹ Підтвердженням того, що банк мав кредитувати передусім заможніших селян, може слугувати доплатна політика Селянського земельного банку у 1883–1895 рр. Так, у 1883 р. селяни давали завдаток у розмірі 10% від купівельної ціни землі, у 1890 р. – 27%, а у 1895 р. – вже 34%.¹²⁸²

Імператор Олександр III затвердив проект положення про Селянський земельний банк 18 травня 1882 р. Стратегічне завдання, що вирішував уряд за допомогою цієї кредитної установи, було сформульовано у ст.1 «Положення» про Селянський земельний банк: «Селянський поземельний банк засновується для полегшення селянам усіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли володарі землі забажають продати, а селяни – придбати».¹²⁸³ За цією дефініцією можна побачити приховане бажання владноможців зберегти становий підхід до землеволодіння, який, у свою чергу, стане фактором, що консервує таку соціальну структуру суспільства. Саме станові засади в організації ринку землі сільськогосподарського призначення, на думку уряду, повинні були запобігти поширенню спекулятивних операцій із землею. Відтак, формулюючи завдання, що ставилися перед новоствореною кредитною установою, влада вимагала за допомогою фінансових заходів «підтримати дворянство і селянство в економічній боротьбі з далекими від землі станами і сприяти розподіленню земельної власності, що найбільше збігається з державними інтересами».¹²⁸⁴ Ще одним завданням передбачалося послаблення позицій іноземних колоністів, особливо у Волинській губернії.¹²⁸⁵ М. Слабченко звернув увагу на час створення Селянського земельного банку: його було створено, коли поміщики

¹²⁸¹ Кириченко В.С. Реформа Селянського поземельного банку 1895 р. (причини і передумови) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portAl/soc_gum/0ib/2009_3/PB.../PB-3_16.pdf

¹²⁸² Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883–1910). – М., 1911. – С.155.

¹²⁸³ ПСЗ–III. – Т.2. – №894.

¹²⁸⁴ Кириченко В.С. Правосуб'єктність клієнтів Селянського поземельного банку // Учёные записки Таврического национального университета им.В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т.21 (60). – №2. – С.20.

¹²⁸⁵ Опря А.В. Назв. праця. – С.40.

опинилися у скрутному становищі через падіння цін на зернові, а державі треба було компенсувати проголошене у 1881 р. зниження викупних платежів та розпочате у 1882 р. скасування подушного податку.¹²⁸⁶

Створений банк підпорядковувався міністерству фінансів і мав завданням полегшення купівлі землі селянами. Керівним органом була рада у складі керуючого і призначених міністром фінансів 5 членів. При установах Державного банку та казенних палатах відкривалися місцеві відділення, до складу яких входили керуючий, один член за призначенням губернатора і двоє за рекомендацією губернського з селянських справ присутствія. Прийняття рішень було прерогативою центрального управління банку, а регіональні представництва були позбавлені управлінських функцій і виконували роль контор з оформлення позик.¹²⁸⁷

Основним видом діяльності банку було іпотечне кредитування через місцеві відділення, для чого виділялося 5 млн. крб. річно. На цю суму Селянський земельний банк випускав відсоткові папери, так звані «державні свідоцтва», які приносили 5,5% річного доходу. Кредит забезпечувався взятими в заставу землями, а також коштами уряду. Позики для сприяння селянам у покупці землі дозволялося видавати цілій сільській громаді, селянським товариствам з круговою порукою та окремим селянам, що свідчило про становий характер установи. Розмір позики встановлювався у розрахунку при общинному землекористуванні – на ревізьку душу чоловічої статі, а при подвірному – на окремого господаря. У кожній окремій місцевості розмір позики під земельні ділянки не міг перевищувати 125 крб. на ревізьку душу при общинному землекористуванні та 500 крб. на окремого господаря при подвірному. Дозволявся продаж селянином земельної ділянки, яка була у заставі, але зі згоди банку. Позики видавалися на 24,5 і 34,5 роки. У випадку несплати боргу протягом року, банк мав

¹²⁸⁶ Слабченко М.Є. Назв. праця. – Т.2. – К., 1927. – С.111.

¹²⁸⁷ ПСЗ–ІІІ. – Т.2. – №894.

право продавати заставлену землю з публічних торгів.¹²⁸⁸ Рада банку рекомендувала, у разі потреби, дробити великі купівлі на дрібні угоди з окремими покупцями.¹²⁸⁹

10 квітня 1883 р. відділення банку були відкриті у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Керівництво Селянського земельного банку не афішувало цього факту, остерігаючись селянських заворушень. У квітні цього ж року місцеві відділення отримали циркуляр, котрий вимагав обережності у поширенні інформації про діяльність банку, яка могла б підбурити селян і викликати штучне збільшення купівельних операцій з землею.¹²⁹⁰ Зайва таємничість призвела до розповсюдження різного роду чуток і появи аферистів, які зловживали необізнаністю селян та укладали з ними угоди на придбання землі, обіцяючи допомогу банку.¹²⁹¹ Це викликало негативну реакцію генерал-губернатора О. Дрентельна, який у листі до Подільського цивільного губернатора Д. Батюшкова зазначав, що «селяни вважають, що мають переважне право на придбання приватної власності ... думають, що для придбання бажаної ділянки не потрібно навіть згоди власника, ніби зобов'язаного продати їм землю при вираженні ними бажання придбати її. ...селяни думають, що їм достатньо лише заявити про своє бажання отримати позику у відділенні банку і позика ця має бути їм надана, ще й у такому розмірі, що на отримані гроші вони можуть придбати бажану кількість землі, навіть зовсім не маючи власних коштів».¹²⁹² Чиновникам доводилося роз'яснювати селянам, що обов'язковою умовою угоди з купівлі землі є згода на її продаж власника.¹²⁹³

Результатом практичної діяльності місцевих відділень стало розширення кола колективних покупців земель за сприяння банку.¹²⁹⁴ Дозвіл на здійснення купівлі отримали: 1) декілька сільських громад з круговою порукою щодо внесення

¹²⁸⁸ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3485, арк. 3-5.

¹²⁸⁹ Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997. – С.26.

¹²⁹⁰ Опря А.В. Назв. праця. – С.38.

¹²⁹¹ Держархів Хмельницької області, ф. 112, оп. 2, спр. 3485, арк. 72 зв.

¹²⁹² Там само, арк. 49 зв.

¹²⁹³ Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Вип.9. – К., 2003. – С.67.

¹²⁹⁴ ПСЗ–III. – Т.3. – №1748.

платежів, що купують землю у спільну власність; 2) окремі поселення, що не становлять сільської громади, з тим, що мирські ухвали про купівлю землі селянами таких селищ, були постановлені за участю не менше ніж двох третин домогосподарів. У червні 1885 р. банк отримав право видавати позики для купівлі землі особам, котрі не належали до селянського стану і мешкали у Вінницькому, Брацлавському, Летичівському, Ушицькому та Ямпільському повітах Подільської губернії.¹²⁹⁵ На підставі цього змогли взяти позику, наприклад, 68 родин старообрядців у Подільській губернії, які придбали 284 дес.¹²⁹⁶ При покупці земельної ділянки сільською громадою банк проводив обстеження платоспроможності покупців. Так, громада с.Івчани виявила бажання придбати у поміщика Родоканакі 950 дес. землі, з яких придатними для землеробства було 807,35 дес. Обстеження виявило, що громада складається зі 184 господарств. Із них 2 господарства були безземельними, 94 мали по 1,5 дес., від 1,5 до 3 дес. було у 71 господарстві, 15 мали від 3 до 6 дес., а 2 господарства володіли більше, ніж 6 дес. 177 господарств мали робочу худобу. Земельну ділянку, яку селяни хотіли придбати, було оцінено у 114014 крб., тобто 1 десятина коштувала 141,14 крб. Вони заплатили аванс у розмірі 6089 крб. Розверстка землі між позичальниками була наступною: 3 господарі купляли по 1 дес., 26 господарств – по 2 дес., 37 – по 3 дес., 41 – по 4 дес. і 77 – по 5 дес. У подвірне володіння куплялося 715 дес. і 235 – у спільне.¹²⁹⁷

Вже після початку діяльності Селянського земельного банку з'ясувалися деякі проблеми у його Статуті, оскільки не вказувалося, хто має право проводити спеціальні оцінки земель у губерніях, де не було земств. Це стосувалося Правобережної України. Після консультацій генерал-губернатора О. Дрентельна з

¹²⁹⁵ ПСЗ–III. – Т.5. – №3051; Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. – М., 1995. – С.151.

¹²⁹⁶ Бендюг В. Російські старовіри на Поділлі (Господарська діяльність старообрядців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h.ua/story/100952>

¹²⁹⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 234, оп. 1, спр. 10276, арк. 198-198 зв.

правлінням банку було встановлено, що спеціальна оцінка земель є прерогативою з'їздів мирових посередників.¹²⁹⁸

Процедура отримання кредиту була досить складною. Волосні правління були першою ланкою, куди зверталися охочі взяти кредит. Якщо бажання придбати земельну ділянку висловлювала ціла сільська громада, то в правління передавався протокол сільського сходу, де за покупку голосувало не менше 2/3 членів громади, а також поіменний список всіх осіб чоловічої статі даної громади. При покупці сільським товариством вимагалися списки покупців з вказанням площі майбутніх ділянок землі на кожного господаря. Також необхідно було представити письмове зобов'язання про кругову поруку. Волосні правління засвідчували отримані документи і передавали їх мировим посередникам, які проводили оцінку земель, що куплялися, засвідчували плани земельних ділянок і зверталися у відділення Селянського земельного банку з проханням про кредитування покупки.¹²⁹⁹ Покупців землі часто було більше, ніж її продавалося. Наприклад, у 1896 р. поміщик Балтського повіту Васильківський вирішив продати частину маєтку при містечку Ягорлик, площею 1532 кв. дес. за 145540 крб. Бажання купити землю висловили громади 11 навколишніх сіл, які задекларували готовність придбати, за наявності кредиту, земельні ділянки сумарною площею 5083 кв. десятини.¹³⁰⁰

У багатьох випадках відділення Селянського земельного банку не могли кредитувати селян через борги, які були на виставлених на продаж маєтках. Так, у 1898 р. князь Гедройц-Литовський виставив на продаж маєток в с.Сабарові Вінницького повіту, який захотіла придбати громада цього села. Однак у кредиті їй було відмовлено, оскільки маєток оцінювався у 38000 крб., а боргів на ньому було на 42148 крб. Навіть за максимальної позики банку (500 крб. на господаря) 36 потенційних покупців не мали необхідних коштів. Того ж року свій маєток за 900000 крб. виставили на продаж поміщики Рациборовські. Загальна площа маєтку

¹²⁹⁸ Там само, ф. 112, оп. 2, спр. 3485, арк. 70-72 зв.

¹²⁹⁹ Там само.

¹³⁰⁰ Там само, ф. 234, оп. 1, спр. 1265, арк. 4, 11.

становила близько 5 тис. дес., на ньому був борг у 455258 крб. Зрозуміло, що ніхто з селян 9 сіл, які виразили зацікавленість у покупці, не міг придбати цілий маєток, а продавати його частинами поміщики категорично відмовилися.¹³⁰¹

Починаючи з 1886 р. Селянський земельний банк почав відбирати землю у несправних платників. Такі землі виставлялися на публічні торги, проте реалізувати їх було складно. Не реалізовані маєтки і ділянки землі переходили у завідування банку. Так іпотечно-кредитна установа зіштовхнулася з новою, не передбаченою при її створенні, обставиною – необхідністю господарювати на землі. Як правило, мова йшла про здачу в оренду. Так, наприклад, було організовано господарювання у Новокостянтинівському маєтку в Подільській губернії. Банк здавав в оренду під посів ярових хлібів 96 дес. та 45 дес. під випас худоби. Місцеві селяни зобов'язувалися власними силами зорати і засіяти землю, а також зібрати урожай. За вибором управляючого, вони мали власними підводами привести половину врожаю у маєток і скирдувати його. Таким чином, оренда була натуральною.¹³⁰² На схожих умовах банк здав в оренду товариствам сіл Росоховате і Луки 44,5 дес. землі, при цьому в договорі вказувалося, що за кожну необроблену чи незасіяну десятину селяни мали сплачувати штраф – 10 крб.¹³⁰³ Блудово-Пустомитський маєток у Волинській губернії (616 дес. земельних угідь), який був у безпосередньому управлінні Волинського відділення, приносив прибутку 2426,47 крб. на рік.¹³⁰⁴

Дані, що стосуються діяльності Селянського земельного банку за період 1883–1891 рр., відображені у таблицях 6.1, 6.2 та 6.3. Проаналізувавши їх, можна зробити висновки про переважання серед клієнтів відділень Селянського земельного банку в губерніях Правобережної України колективних покупців у формі сільських громад і товариств. Це було пов'язано, передусім, із розміром доплат, які становили у цьому випадку, в середньому, від 14,4% до 25,2% від вартості покупки. Окремі селяни при

¹³⁰¹ Там само, спр. 8543, арк. 11-14.

¹³⁰² Там само, спр. 13, арк. 8-8 зв.

¹³⁰³ Там само, арк. 11.

¹³⁰⁴ Венгерська В. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ // Волинські історичні записки. – Т.1. – Житомир, 2008. – С.95.

купівлі доплачували, в середньому, до 60,7%. Термін, на який бралася позика, теж різнився. Так, кількість позик на термін 34,5 роки становила 67,9% при купівлі товариствами і 75,4% при купівлі громадами. Щодо купівлі окремими селянами, то у цьому випадку кількість позик, виданих на 24,5 і на 34,5 роки, була приблизно рівною. Стосовно площі придбаної землі, то в перерахунку на 1 особу покупців вона становила: для сільських громад – 1,18 дес., для товариств – 1,84 дес., для окремих селян – 1,76 дес.

Таблиця 6.1¹³⁰⁵

Позики, видані Селянським земельним банком
сільським громадам у 1883–1891 рр.

Назва губернії	Кількість сільських громад	Кількість домогосподарів і осіб чоловічої статі у них	Площа придбаної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Всього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено громадами, крб.	
				На 24,5 роки	На 34,5 роки		
Волинська	23	1558/6092	8769	152105	105390	48670	306165
Київська	15	2550/7231	6969	28160	727186	135172	890518
Подільська	21	3797/10652	12739	69000	1024219	173538	1266757
Разом:	59	7905/23975	28477	249265	1856795	357380	2458440

¹³⁰⁵ Ежегодник министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.284.

Позики, видані Селянським земельним банком
сільським товариствам у 1883–1891 рр.

Назва губернії	Кількість сільських товариств	Кількість осіб чоловічої статі у них	Площа придбаної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Всього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено товариствами, крб.	
				На 24,5 роки	На 34,5 роки		
Волинська	100	7748	17807	177403	404866	191765	774034
Київська	216	19606	37026	115723	2188304	769881	3073908
Подільська	135	10839	15309	91169	1204307	446995	1742471
Разом:	451	38193	70142	384295	3797477	1408641	5590413

За 1883-1895 рр. селяни в губерніях Правобережної України, за кредитування Селянським земельним банком, придбали 153396 дес. землі¹³⁰⁷ на суму 8452 тис. крб.¹³⁰⁸ Придбана земельна власність характеризувалася стійкістю, оскільки за вказаний період через заборгованість селяни втратили лише 1,2 тис. дес.¹³⁰⁹

¹³⁰⁶ Там само. – С.285.

¹³⁰⁷ Воблій К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Т.2. – К., 1930. – С.76.

¹³⁰⁸ Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – Таблица 50.

¹³⁰⁹ Зак А.Н. Назв. праця. – С.235.

Позики, видані Селянським земельним банком

окремим селянам у 1883–1891 рр.

Назва губернії	Кількість домогосподарств	Кількість осіб чоловічої статі у них	Площа придбаної землі, дес.	Сума покупки, крб.			Всього, крб.
				Видано банком позики, крб.		Доплачено селянами, крб.	
				На 24,5 роки	На 34,5 роки		
Волинська	21	77	195	46 84	114 0	8192	1401 6
Київська	69	226	363	90 10	120 95	36227	5732 2
Подільська	12	50	65	15 55	323 4	4516	9305
Разом:	102	353	623	15 249	164 69	48935	8065 3

У 1895 р. було прийнято новий статут Селянського земельного банку. Реформі банку велику увагу приділив міністр фінансів С.Вітте, який вважав його діяльність млявою через неможливість купувати землю для подальшого її продажу селянам.¹³¹¹ Він вирішив переорієнтувати діяльність банку в бік розширення операцій, підвищення розміру позик, наданню установі активнішої ролі під час здійснення

¹³¹⁰ Там само. – С.286.

¹³¹¹ Шевченко В.М. «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // УІЖ. – 2006. – №6. – С.204.

угод. Принциповою новизною статуту було встановлення нових термінів кредитування з чітким формулюванням умов повернення коштів і жорсткими санкціями щодо боржників. Було встановлено мінімальний (13 років) і максимальний (51,9 року) терміни повернення позик. За мінімального терміну щорічні платежі склали 11,5%, при максимальному – 6%. Видаючи позику, банк зобов'язував клієнтів не укладати без його згоди орендних угод, не продавати на зруб наявного лісу, не продавати і не зносити наявних будівель.¹³¹² При укладанні угоди на придбання землі банківські представники мали обстежити господарство потенційного клієнта, з'ясувати його платоспроможність тощо. Також банк отримав право самостійно здійснювати купівлю землі у приватних власників з метою перепродажу ділянками селянам. Це було позитивно сприйнято землеволодільцями, особливо тими, котрі мали заборгованості, оскільки «...не завжди в даний момент знаходяться покупці взагалі і, зокрема, селяни; ...частими є випадки, коли приватні покупці утримуються від укладання угоди із землевласником в очікуванні або складних для нього часів, або моменту примусового продажу заставленого маєтку з публічних торгів за борги».¹³¹³

За Статутом 1895 р., банку надавалося право не тільки видавати позики селянам під землю, яку вони купували за кредит від банку, але й видавати позики для сплати боргів приватним особам або приватним кредитним установам за землю, придбану без участі Селянського земельного банку. Основні показники діяльності банку періоду 1895–1905 рр. наведено у таблиці 6.4.

Дані таблиці 6.4 демонструють, що сума позики на 1 десятину заставленої земельної власності збільшилася з 59,5 крб. у 1895 р. до 81,2 крб. у 1905 р. Зросла і сума оцінки земель з 82,1 крб. до 116,8 крб., а відсоткове відношення суми виданих позик до оцінки заставленої землі зменшилося з 72,5% до 69,6%.

¹³¹² Краснікова О.М., Селіхов Д.А. Правове регулювання фінансово-кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX–XX) // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Зб. наук. праць молодих учених ПДСГП. – Полтава, 1997. – №19. – С.238–239.

¹³¹³ Зак А.Н. Назв. праця. – С.313.

На середину 1880-х рр. поміщицьке землеволодіння опинилося у важкій ситуації. Істотні труднощі, неминучі при переході до нової організації господарювання, були поглиблені кризою, викликаною появою дешевого заокеанського хліба на європейських ринках. Одним з головних напрямів підтримки дворянства стало заснування у 1885 р. Державного дворянського земельного банку, чого так прагнули губернські дворянські з'їзди.¹³¹⁴ Символічним було затвердження Олександром III закону про створення цього банку в день сторіччя «Жалуваної грамоти дворянству».

Таблиця 6.4¹³¹⁵

Позики, видані Селянським земельним банком за період 1895-1905 рр.

Правобережна Україна	1895 р.	1905 р.
Площа прийнятих у заставу земель, тис. дес.	142	407
Сума виданих під заставу землі позик, тис. крб.	8452	33070
Оцінка заставлених земель, тис. крб.	11659	47525

Як і Селянський земельний банк, Державний дворянський земельний банк перебував у безпосередньому віданні міністра фінансів. Він теж був становою установою, оскільки позики під заставу земель видавалися виключно спадковим

¹³¹⁴ Проскуракова Н.А. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.237.

¹³¹⁵ Таблицю складено за: Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.40–41.

дворянам, які володіли земельною власністю поза межами міст. Термін позики був тривалим і обмежувався строками у 36 років і 7 місяців та 48 років і 8 місяців. Сума кредиту не могла перевищувати 60% вартості маєтку, хоча у виключних випадках допускалася позика, яка становила 75% вартості, чого не могли дозволити собі акціонерні земельні банки. Таке зростання розміру позики могло відбутися у випадку перезастави маєтку із приватної кредитної установи до Державного дворянського земельного банку за наявності відповідного рішення 2/3 членів Ради банку, яке було затверджене міністром фінансів. Відсоткова ставка становила 6,25% на кожні 100 крб. кредиту. Боржникам, які протягом 6 місяців після останнього строку внесення платежів не змогли погасити заборгованість, загрожував продаж маєтку з публічних торгів.¹³¹⁶ Вартість маєтків, які передавалися в заставу, у кожному окремому випадку визначалася за нормальною чи спеціальною оцінкою. У випадку останньої, на розрахунок впливав фактор прибутковості, тоді як за нормальної оцінки основою розрахунку була земля як товарна вартість. На початках діяльності позику давали 5% заставними листами, номіналом у 100, 300, 500, 1000 і 10000 крб. сріблом, які банк самостійно реалізовував з 98%. Цей порядок було змінено у 1889 р., коли було дозволено випуск 5% білетів на суму у 80 млн крб. номіналом у 100 крб. Ці білети погашалися тиражами двічі на рік, що дало змогу видавати дворянам-позичальникам по 100 крб. готівкою на 100 крб. заявленої позики. Крім того, відсотки за користування позикою було зменшено до 4,5%, а строк користування позикою збільшено до 51 року і 9 місяців.¹³¹⁷

У Правобережній Україні відділення Державного дворянського земельного банку діяло лише у Києві. Відділення банку складалося з керуючого, кількох членів-оцінщиків і представників місцевого дворянства, яких обирали на три річний термін губернські дворянські збори. Керуючий відділенням і члени-оцінщики призначалися міністром фінансів за поданням керуючого банком. Місьцеве відділення займалося розглядом заяв на отримання позики і видавало їх, про розділ і відчуження

¹³¹⁶ ПСЗ–III. – Т.5. – №3016.

¹³¹⁷ Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи. – М., 1910. – С.25.

заставлених маєтків, розглядало оцінки маєтків, які поступали в заставу, наглядало за виконанням позичальниками взятих перед банком зобов'язань, здійснювало господарське завідування маєтками, які перейшли в управління банку тощо. Особливістю діяльності місцевого відділення банку у м. Києві було те, що воно не видавало позик дворянам польської національності.¹³¹⁸ Станом на 1889 р. у заставу банку дворяни Волинської губернії віддали 3954 дес. землі, за що отримали позику у 184100 крб. і щорічних виплат по відсотках на 9665 крб. У Київській губернії земельної власності було заставлено у 18 разів більше – 71225 дес., що пояснюється наявністю більшої кількості «російських» дворян. За віддану в заставу землю було отримано 5083900 крб., з щорічним платежем у 264280 крб. 26553 дес. землі було заставлено дворянами Подільської губернії, які отримали 1408900 крб. Відсоткові платежі склали 26553 крб. на рік.¹³¹⁹

Зміни в умовах кредитування вимагали нової редакції Статуту банку, який був затверджений 12 червня 1890 р. Замість попередніх двох строків кредитування встановлювалося 9. Мінімальний термін становив – 11 років, а максимальний – 66 років і 6 місяців. У 1891 р., у зв'язку з неврожаєм, дворянству були надані нові, які виразилися у скасуванні публікації оголошень про торги маєтками збанкрутілих власників. Окрім того, дворяни отримали право на розстрочку боргів, терміном до 20 півріч. Пеню із заборгованості було анульовано.¹³²⁰ З 1890 по 1906 рр. видача позик здійснювалася готівкою за дотримання позичальником двох умов: 1) маєток, що віддавався в заставу, мав бути без боргів; 2) борги мали бути погашені на момент отримання позики.¹³²¹

З 1894 р. Державному дворянському державному банку було надане право видавати позики спадковим дворянам для купівлі земельної власності в 9-ти західних

¹³¹⁸ Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.3.

¹³¹⁹ Количество земли, заложенной в земельных банках // Временник Центрального статистического комитета Министерства Внутренних дел. – 1889. – №9. – С.9.

¹³²⁰ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1917 рр.) // УІЖ. – 1999. – №6. – С.66.

¹³²¹ Проскуракова Н. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.246.

губерніях (включаючи Правобережну Україну). Цей напрям діяльності банку визначався політичними інтересами, зокрема – прагненням кількісно збільшити «російське» землеволодіння. Станом на 1907 р., завдяки кредитам банку, етнічні росіяни купили тут 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що було витрачено 19,4 млн крб.¹³²²

Основні підсумки діяльності банку відображені у таблицях 6.5 і 6.6.

Таблиця 6.5¹³²³

Розміщення різних типів (за розмірами володінь) земель у заставі Державного Дворянського земельного банку станом на 1897 р.

Розмір володіння, дес.	Кількість закладених володінь	Площа закладених володінь, дес.
До 100	4	0,3
Від 100 до 500	25	7230,0
Від 500 до 1000	22	14817,0
Від 1000 до 5000	35	140000,7
Понад 5000	5	74000,9
Всього	91	236048,9

Дані таблиці свідчать, що основними позичальниками банку були великі землевласники. Заставлених володінь, площею від 500 до понад 5000 дес.,

¹³²² Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1917 рр.) // УІЖ. – 1999. – №6. – С.66.

¹³²³ Таблицю складено за: Материали по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.52–53.

налічувалося 62 із загальної кількості 91, або 68%. Їхня площа становила 228187,9 дес., або 96,7% всієї заставленої землі.

Таблиця 6.6¹³²⁴

Суми виданих Державним дворянським земельним банком позик під заставу земельних володінь за період 1895-1905 рр.

Правобережна Україна	1895 р.	1905 р.
Площа землі у приватній власності, тис. дес.	6433	6737
Площа заставленої землі, тис. дес.	3568	4435
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	684	1484
Оцінка заставленої землі, тис. крб.	251019	416638
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	61050	151084
Сума виданих позик, тис. крб.	147737	248347
У тому числі в Держ. дворянському зем. банку	35887	91885

¹³²⁴ Таблицю складено за: Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.34–37.

Отже, дані таблиці 6.6 демонструють, що сума позики на 1 десятину заставленої земельної власності збільшилася з 52,5 крб. у 1895 р. до 61,9 крб. у 1905 р. Зросла і сума оцінки земель з 89,3 крб. до 101,8 крб., а відсоткове відношення суми виданих позик до оцінки заставленої землі зросло з 58,8% до 60,8%.

Не дивлячись на всі переваги, порівняно з акціонерними земельними банками, діяльність Державного дворянського земельного банку викликала критику. Так, В.Остроградський, дворянин Літинського повіту Подільської губернії, зазначав, що дворянство віддало банку в заставу маєтки, але «...не будучи ні добрими сільськими господарями, ні комерційними людьми, швидко проїли і безалаберно витратили отримані під заставу маєтків кошти. Витратили дворяни свої гроші за першою заставною, перезаклали свої маєтки і взяли додаткові позики, які теж проїли, нічого не зробивши для власного господарства. ... Таким чином, сільське господарство тепер у землевласників-дворян перебуває приблизно у такому стані: капіталу вільного, який є головним двигуном сільськогосподарського виробництва, немає. Робочих рук мало і вони з кожним роком дорожчають. Заборгованість маєтків лише банкам сягає 70%, не рахуючи різних приватних боргів. Всі прибутки з маєтків йдуть на покриття банківських відсотків, і, особливо, величезних відсотків місцевим євреям-лихварям. ... Землевласники-дворяни є лише номінальними власниками своїх маєтків».¹³²⁵

Заставлений у Державному дворянському земельному банку маєток (або його частина) міг перейти до нових власників, у тім числі і до не дворян. Шляхи такого переходу були різними: спадкування, заповіт, продаж. Якщо заставлений маєток змінював власника, то на нового власника переносився борг попереднього. Поділ заставленого маєтку і відчуження його частини допускалося лише з дозволу банку з правом вимоги дострокового погашення частини чи всього боргу. У випадку

¹³²⁵ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т.XXXI: Подольская губерния. – СПб., 1903. – С.855-856.

переходу до особи, яка не належала до спадкового дворянства, новий власник був зобов'язаний сплатити весь борг у встановлений строк (5–10 років).¹³²⁶

За несплату боргів Державний дворянський земельний банк мав право реалізувати заставлену власність на публічних торгах. Так, наприклад, у 1890 р. було виставлено на торги 2 маєтки у Волинській губернії (1443 дес.), які були заставлені за 62885 крб., 1 – у Київській (1775 дес.), заставлений за 20031 крб., і 10 – у Подільській (21326 дес.), сума застави яких складала 1510200 крб. Станом на 1 січня 1891 р. залишилися не проданими по одному маєтку у Волинській і Київській губерніях, площею, відповідно, 400 і 1775 дес., і 5 – у Подільській, загальною площею у 7286 дес.¹³²⁷ Проте, навіть після публікації про продаж, боржник ще міг врятувати майно, якщо до початку торгів вносив у місцеве відділення Державного дворянського земельного банку або Державного банку суму, за несплату якої маєток виставлявся на продаж. Перші торги призначалися через шість тижнів після публікації оголошення, другі, якщо майно не було продано, – через два тижні після перших. Маєток виставлявся на продаж у повному складі з усіма орними землями, лісами, садами, будівлями, худобою, сільськогосподарськими знаряддями і реманентом тощо. Якщо маєток не реалізовувався (за мінімальною ціною) і під час других торгів, то він залишався у власності банку. Однак банк не мав права створювати власний земельний фонд, тому протягом двох років мусив маєток продати, в тому числі частинами, за ринковою ціною чи на банківських торгах. При цьому покупець міг стати або позичальником банку, або заплатити готівкою.¹³²⁸

6.2 Недержавні установи іпотечного кредитування

¹³²⁶ Проскуракова Н. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.251.

¹³²⁷ Ежегодник министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.264.

¹³²⁸ Проскуракова Н. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.253–254.

Нетривалий підйом акціонерного засновництва в Російській імперії припав на 1870–1875 рр. Однією з його особливостей стало створення акціонерних банків, зокрема, – земельних. Цей процес полегшувався завдяки вивченню досвіду функціонування кредитних іпотечних установ у Західній Європі, передусім, – німецьких, австрійських та французьких.¹³²⁹ Їхні установчі документи та практична діяльність дозволили швидко створити відповідну правову базу, яка усунула виявлені недоліки у відповідності до інтересів землеволодільців, оптимізувала функціонування акціонерних земельних банків. Новизною стала відмова від кругової поруки позичальників.

У Російській імперії зразком для створення установчих документів було визнано статут Харківського земельного банку, заснованого у травні 1871 р.¹³³⁰ Протягом квітня–серпня 1872 р. було затверджено статути акціонерних Полтавського,¹³³¹ Київського¹³³² та Бессарабсько-Таврійського земельних банків. З жовтня 1872 р. розпочав здійснення своїх операцій в губерніях Правобережної України Київський акціонерний земельний банк, а з 1873 р. на цю територію поширили свою діяльність Бессарабсько–Таврійський (у Подільській губернії) та Полтавський (у Волинській і Київській губерніях) акціонерні земельні банки. Серед офіційних засновників акціонерних земельних банків, які діяли у Правобережній Україні, були дворяни-землевласники, вищі чиновники, банкірські дома і крупні торговці.

Власники маєтків були зацікавлені у високих цінах на землю, а це вимагало наявності широкого кола покупців. Тому, незважаючи на гнівну риторику консервативної частини суспільства щодо необхідності збереження маєтків за дворянським станом, законодавство не забороняло продаж землі представникам інших станів. Купуючи землю, обійтися без отриманих в кредит коштів було майже

¹³²⁹ Хрулёв С.С. Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности. – СПб., 1898. – С.16.

¹³³⁰ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1917 рр.) // УІЖ. – 1999. – №6. – С.64.

¹³³¹ ПСЗ–II. – Т.47, відд.І. – №50708.

¹³³² Там.само. – №51062.

неможливо. За існуючих умов купці, міщани, селяни могли отримати позику лише від приватних земельних банків.

Акціонерні земельні банки були позастановими установами, коло їхніх операцій обмежувалося наданням нецільових позик під заставу земель і міської нерухомості, яка мала належати позичальнику на праві приватної власності. Під заставу земель позики видавалися на строк від 18 років і 7 місяців до 61 року і 8 місяців у розмірі, який не перевищував 60% від оцінки застави. Існували нормальні та спеціальні оцінки майна, яке бралось в заставу. Перша базувалася на середніх цінах даної місцевості і не потребувала огляду земельної власності. Спеціальна оцінка вимагала врахування факторів, які впливали на цінність маєтку (наявність в маєтку підприємств, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції, відстань до залізниці тощо), і потребувала огляду на місці.

Згідно статутів, банки видавали позики заставними листами, які реалізовувалися за готівку. Однак одночасне виникнення ряду іпотечних банків зумовило проблеми з реалізацією і, як наслідок, падіння їхнього курсу. Це питання було надважливе для позичальників, оскільки, беручи позику за номіналом, вони отримували значно менше готівки. Відсотки ж треба було сплачувати з номінальної суми, а не з фактично отриманої за продані заставні листи. На прибутках банків курс заставних листів прямо не відображався, але він впливав на престиж і популярність банку та на чисельність потенційних клієнтів.¹³³³

Діяльність акціонерних земельних банків йшла дещо в розріз із офіційним урядовим курсом в регіоні. І. Рудченко зазначав, що в губерніях Правобережної України вони надали польським дворянам понад 16 млн. крб. позик. Він прямо звинувачував акціонерні земельні банки у фінансовій допомозі місцевим польським поміщикам: «Якщо порівняти операції приватних земельних банків стосовно російських і польських землевласників, то Київський земельний банк за 6 років (1872–1878 рр.) надав росіянам 171 позику під заставу 194605 дес. на суму 5385000

¹³³³ Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.121.

крб., а полякам – 479 позик під заставу 446561 дес. на суму 11829000 крб. ... росіяни отримали в кредит по 22,64 крб., а поляки – по 27,3 крб. на десятину, тобто польське землеволодіння викликало у банків більшу довіру. З 652 заставлених у Київському земельному банку маєтків у 1872–1878 рр. продано ним через заборгованість лише 10 маєтків, з яких 7 російських і 3 польських».¹³³⁴ Схожу точку зору висловив у звіті за 1872 р. Подільський губернатор, зазначивши, що завдяки отриманому під заставу землі кредиту, польські дворяни частково розрахувалися з лихварями–євреями і не продають маєтки.¹³³⁵ Таблиці 6.7 і 6.8 наводять дані про масштаби діяльності акціонерних земельних банків в губерніях Правобережної України від початку діяльності до 1880 р.

Таблиця 6.7¹³³⁶

Діяльність Київського земельного банку

Губернія	Кількість заставлених маєтків	Площа землі, в дес.	Сума позики, крб.
Волинська	166	171730	2520000
Київська	234	216758	7027500
Подільська	252	254452	7798500
Разом	652	642940	17346000

¹³³⁴ Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение. – К., 1882. – С.119–120.

¹³³⁵ ЦДІАК, ф. 442, оп. 52, спр. 437, арк. 17 зв.

¹³³⁶ Рудченко И. Назв. праця. – Приложения.

Бессарабсько–Таврійський земельний банк на теренах Правобережної України мав право діяти лише у Подільській губернії, де до 1880 р. взяв у заставу 99 маєтків, площею 92992 дес., і видав позик на 3182100 крб.¹³³⁷

Таблиця 6.8¹³³⁸

Діяльність Полтавського земельного банку

Губернія	Кількість заставлених маєтків	Площа землі, в дес.	Сума позики, крб.
Волинська	29	74415	1096400
Київська	48	57065	2531300
Разом	77	131480	3627700

Аналізуючи наведені дані про діяльність акціонерних земельних банків, можна дійти наступних висновків. Всього було віддано у заставу 828 маєтків. Найбільше маєтків було заставлено у Подільській губернії – 351, найменше – у Волинській – 195. За площею заставленої землі та розміром отриманої позики теж переважала Подільська губернія – 347444 дес. і 10980600 крб. За нею розташувалися Київська – 273823 дес. і 9558800 крб. та Волинська – 246145 дес. і 3616400 крб. Сумарно у заставу акціонерним земельним банкам у Правобережній Україні до 1880 р. було передано 867412 дес. за 24155800 крб. позики. Київський і Полтавський земельні банки у Волинській губернії видали однакові позики у перерахунку на десятину – по 14,7 крб. У Київській губернії Київський земельний банк видав позики, у

¹³³⁷ Там само.

¹³³⁸ Там само.

перерахунку на десятину, 32,4 крб., а Полтавський – 44,4 крб. Така різниця, очевидно, пов'язана із якістю заставлених земель. У Подільській губернії Бессарабсько–Таврійський банк видав по 34,2 крб. на десятину, а Київський – 30,6 крб.

Положення про Дворянський банк не передбачало обов'язкової перезастави дворянських маєтків, але сприяло тому, що така операція була вигідною для дворянина «російського походження» в Правобережній Україні. Перезастава дворянських маєтків відчутно змінила структуру клієнтського складу акціонерних банків, суттєво скоротивши питому вагу дворян, проте і після цього дворянство залишалося найчисленнішим споживачем фінансових послуг акціонерних банків. За унікальними відомостями 1889 р., наведеними В.Кириченко, частка дворянства серед позичальників Полтавського земельного банку становила 68,6%, купецтва 13,8%, селянства – 2,6%. У Бессарабсько-Таврійському банку дворяни становили 63,2%, селяни – 15,1%, у Київському – дворянство 89,2%, а селянство – 5,3%.¹³³⁹

Акціонерні земельні банки були підприємницькими структурами, які функціонували заради отримання прибутку. Таблиця 6.16 демонструє біржові ціни на акції банків.

Таблиця 6.9¹³⁴⁰

Коливання цін акцій акціонерних земельних банків на біржах (1887-1890 рр.)

Назва банку	Номінальна вартість 1 акції, крб.	Назва біржі	Роки та ціни на акції (у крб.)			
			1887	1888	1889	1890
Полтавський	200	Санкт-Петербурзька	408-538	463-151	453-505	455-502

¹³³⁹ Кириченко В.Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя XIX ст. // Держава і право. – 2009. – Вип.44. – С.400.

¹³⁴⁰ Ежегодник министерства финансов. – Вып. XXI. – СПб., 1894. – С.352–355.

Київський	250	Санкт-Петербурзька	446-532	467-545	541-590	540-620
		Московська	436-529	487-550	543-590	545-625
		Київська	435-525	469-523	550-590	540-620
Бессарабсько-Таврійський	250	Санкт-Петербурзька	413-495	420-465	430-476	422-478

Отже, акціонерні земельні банки приносили високі прибутки. З іншого боку, така організаційно–правова форма здійснення підприємницької діяльності передбачала спрямування значної частини прибутку на виплату дивідендів, що показано у таблиці 6.10.

Таблиця 6.10¹³⁴¹

Нарахування дивідендів в акціонерних земельних банках

Роки	Суми нарахованих дивідендів по банкам, крб.		
	Бессарабсько-Таврійський	Київський	Полтавський
1885	344955	464750	270000
1886	301194	549300	288000
1887	320742	602350	315000
1888	341156	743250	288000
1889	345600	768450	288000

¹³⁴¹ Акционерное дело в России. – Т.2, вып.1. – СПб., 1897. – С.82-83, 88-89, 94.

1890	364300	807600	325500
1891	373840	792450	378000
1892	376410	808070	393120
1893	417670	814880	425250
1894	461300	774400	467586

За клопотанням загальних зборів акціонерів, у якості винятку, з 1886 р. міністру фінансів було дозволено надавати позичальникам пільги, передбачені ст.54 Положення про Державний Дворянський земельний банк, у випадку надзвичайного лиха, зменшувати пеню і розстрочувати заборгованість.¹³⁴² Перетворення 6% заставних листів іпотечних акціонерних банків у 5%, яке відбулося у 1891 р., призвело до зниження на 1% росту платежів за позиками. Також було дозволено випуск заставних листів без визначення терміну їхнього погашення. Цей захід покращив умови обігу цінних паперів, підвищив їхню ліквідність, а відтак, – і вартість на вторинному ринку, що сприяло здешевленню кредиту. Одночасно посилювався контроль за банками з боку міністерства фінансів. Після появи альтернативи приватному кредиту у вигляді державних станових іпотечних установ, влада вважала необхідним збереження акціонерних земельних банків, визнаючи їх частиною системи земельного кредиту держави. В умовах зростаючої конкуренції, адже станові державні кредитні установи мали певні переваги, уряд надавав підтримку земельним акціонерним банкам.

Не маючи власної розгалуженої мережі контор і представництв, іпотечні банки змушені були звертатися за допомогою до комерційних банків, відкриваючи у них поточні рахунки для проведення розрахунків зі своїми клієнтами. Усвідомивши вигідність ситуації, що склалася правління акціонерних земельних банків розмістили

¹³⁴² ПСЗ–Ш. – Т.6. – №3668.

всі вільні кошти (залишки від нерозміщеного в державних цінних паперах капіталу, частково дивіденди) на кореспондентських та поточних рахунках комерційних банків, отримуючи відповідний відсоток росту. Київський земельний банк протягом 1890-х рр. тримав свої кошти у київському відділенні Санкт-Петербурзького Міжнародного банку. У Полтавського земельного банку з цим же банком склалася особиста унія. Голова правління Полтавського земельного банку С. Хрульов скористався тим, що на земельні банки не поширювалась дія закону про заборону сумісництва у кредитних установах¹³⁴³, посів аналогічну посаду і у Санкт-Петербурзькому Міжнародному банку. З середини 1899 р. у Російській імперії посилилася фінансова криза, яка призвела до падіння котирування цінних паперів на фондовому ринку країни, у тому числі і заставних листів акціонерних земельних банків. Це не було ознакою банкрутства акціонерних земельних банків, проте їхні тісні зв'язки із комерційними банками, які перебували у значно гіршому становищі, становили загрозу для існування. Комерційні банки широко залучали кошти земельних банків для спекулятивних операцій у промисловості, будівництві, фінансовій сфері, які зазнали найбільшого впливу кризових явищ. Так, Бессарабсько–Таврійський земельний банк був пов'язаний з Російським банком для зовнішньої торгівлі, оскільки М. Рафалович одночасно був членом правління в обох. Голова правління Київського земельного банку М. Філіппов був членом правління Санкт-Петербурзького міжнародного банку, а вже згаданий С. Хрульов – головою правління Полтавського земельного і Петербурзького міжнародного банків.¹³⁴⁴ Надаючи фінансову підтримку акціонерним земельним банкам в умовах економічної кризи, уряд посилював свій вплив та запроваджував нові форми контролю, що унеможливлювали ризикову діяльність банківських установ, запобігав зловживанням та спекуляціям шляхом запровадження принципів публічності та відкритості банківської діяльності.

¹³⁴³ ПСЗ–III. – Т.3. – №1484.

¹³⁴⁴ Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX века). – М., 1997. – С.446–447; Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи. – М., 2002. – С.231.

Основні результати діяльності акціонерних земельних банків у губерніях Правобережної України наведено у таблиці 6.11.

Таблиця 6.11¹³⁴⁵

Суми виданих акціонерними земельними банками позик під заставу земельної власності за період 1885-1905 рр.

Правобережна Україна	1885 р	1895 р.	1905 р.
Площа заставленої землі, дес.	2128	3568	4435
У тому числі в акціонерних банках, дес.	1268	2153	2310
Оцінка заставленої землі, тис. крб.	117791	251019	416638
У тому числі в акціонерних банках, крб.	54501	146846	202100
Сума виданих позик, тис. крб.	54931	147737	248347
У тому числі	29436	82744	113090

¹³⁴⁵ Таблицю складено за: Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.32–33, 34–35, 36–37.

акціонерними банками, крб.			
-------------------------------	--	--	--

Отже, за період з 1885 по 1905 рр. акціонерні земельні банки майже подвоїли площу прийнятих у заставу земель. Постійно зростала і оцінка заставленої землі – від 43 крб. за десятину у 1885 р. до 87,5 крб. у 1905 р. Стабільну тенденцію до зростання демонстрували суми виданих позик, що демонструє таблиця 6.12

Таблиця 6.12¹³⁴⁶

Сума позики на 1 десятину та її відношення до оцінки заставленої землі

Роки	Сума позики на 1 дес. заставленої землі, крб.	Відношення суми виданих позик до оцінки заставленої землі, у %
1885 р.	33,5	55,5
1895 р.	38,4	56,3
1905 р.	49,0	56,0

З таблиці 6.12 видно, що серед позичальників акціонерних земельних банків у губерніях Правобережної України переважали великі і середні землевласники. Переважна більшість з них були польської національності, оскільки для них кредит у Державному дворянському банку був недосяжним. Характерно, що ставлення до акціонерних земельних банків було прохолодним, оскільки їх вважали руйнівником

¹³⁴⁶ Таблицю складено за: Матеріали по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.46–47.

дворянської власності і традицій. Ось як їх оцінював М. Семенов: «Акціонерні іпотечні банки базуються на комерційних засадах і вважають землю товаром, а тому землевласник має бути торговою людиною. ...Не може ж держава, яка очікує від спадкового дворянства культурного впливу на народ, бажати перетворити дворянство на торгівців, а їхні маєтки викинути на ринок».¹³⁴⁷

Таблиця 6.13¹³⁴⁸

Розміщення різних типів (за розмірами володінь) земель, заставлених в акціонерних земельних банках станом на 1897 р.

Розмір володіння, дес.	Кількість заставлених володінь	Площа заставлених володінь, тис. дес.
До 100	747	32,3
Від 100 до 500	1246	273,6
Від 500 до 1000	605	389,7
Від 1000 до 5000	931	1605,7
Понад 5000	19	204,1
Понад 10000	7	126,4
Всього	3555	2631,8

Акціонерні земельні банки відіграли важливу роль у процесі мобілізації приватновласницької землі, а відтак – і у розвитку безстанової власності на землю. Вони мали лише тимчасове право на акумулювання земель своїх клієнтів. Якщо землі

¹³⁴⁷ Семенов Н.П. Наше дворянство. – СПб., 1898. – С.37.

¹³⁴⁸ Таблицю складено за: Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. – М., 1980. – С.50–51.

боржників не були реалізовані з публічних торгів, банки musiли позбутися їх навіть із збитками для себе.¹³⁴⁹ За свідченнями С. Хрульова, часто заставлення землі здійснювалося з метою її продажу, бо в такій якості на ринку вона коштувала більше у зв'язку із сплатою покупцем продавцю лише різниці між її вартістю і банківською позикою, решта ж сплачувалася банку поступово, відповідно до умов кредитної угоди.¹³⁵⁰ Умови кредиту в акціонерних земельних банках надавали ширших можливостей для відчуження землі, ніж позики державних станових кредитних установ. Ним могли скористатися всі стани, що розширювало коло потенційних покупців.

На загал, становлення позастанового буржуазного землеволодіння виявилось відносно повільним процесом. Використання іпотечного кредиту не тільки впливало на перерозподіл земельної власності, але й продовжувало існування станової земельної власності, чим уповільнювало проникнення капіталістичних засад у землеволодіння.

Зазначимо, що, якщо брати до уваги все землеволодіння, яке було в торговому обігу, то операції Селянського земельного банку поступалися і Державному дворянському земельному банку, і акціонерним земельним банкам (таблиця 6.14).

Таблиця 6.14¹³⁵¹

Площа заставленої в іпотечних установах землі станом на 1 січня 1909 р.

Губернії	Всього заставлено дес. (тис.)	В тому числі:		
		у Дворянському банку	в акціонерних земельних банках	у Селянському банку

¹³⁴⁹ Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С.122–125.

¹³⁵⁰ Хрулёв С.С. Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности. – СПб., 1898. – С.83–85.

¹³⁵¹ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1917 рр.) // УІЖ. – 1999. – №6. – С.67.

Київська	1314,4	566,4	588,4	159,6
Подільська	1186,2	434,1	618,4	133,7
Волинська	1911,4	662,1	1112,7	136,6
Разом	4412,0	1662,6	2319,5	429,9

З даних таблиці видно, що загальна площа заставлених земель у Правобережній Україні становила 4412 тис. дес., з яких 2319,5 тис. дес., або 52,6% було заставлено в акціонерних земельних банках. У Державному дворянському банку було заставлено 1662,6 тис. дес., або 37,7%, а у Селянському земельному банку лише 9,7% (429,9 тис. дес.).

Землевласники регіону отримали майже 255 млн. крб. у вигляді позик земельних банків. З них на долю акціонерних земельних банків припадало 116031,7 тис. крб., або 45,6% загальної суми. На долю Державного дворянського земельного банку – 103233,5 тис. крб., або 40,5%. Питома вага Селянського земельного банку була незначною – 35380,2 тис. крб., або 13,9%.

Варто зазначити, що розмір позик у перерахунку на десятину заставленої землі різнився, про що свідчать дані таблиці 6.15.

Таблиця 6.15¹³⁵²

Середній розмір позики на десятину заставленої землі

Банки	Всього заставлено	Всього видано позик	Середній розмір позики на 1 дес. землі (крб.)
-------	-------------------	---------------------	---

¹³⁵² Там само. – С.68.

	дес. (тис.)	(тис. крб.)	Волинська губернія	Київська губернія	Подільська губернія
Дворянський банк	1662,6	103233,5	37,54	76,22	81,10
Акціонерні земельні банки	2319,5	116031,7	31,75	62,72	69,22
Селянський банк	429,9	35380,2	55,73	83,75	107,71

Підсумовуючи дослідження діяльності установ іпотечного кредиту в губерніях Правобережної України пореформеного періоду, можна з впевненістю констатувати величезне значення станових і позастанових земельних банків у кредитуванні землеволодіння.

Діяльність системи іпотечного кредиту була викликана нагальними потребами пристосування до капіталістичної реальності. Будучи частиною загальнодержавної кредитно-банківської системи, створена у 1870–1880–ті рр. система кредиту під заставу земельної власності у Правобережній Україні, мала свої особливості, що обумовлювалися збереженням в регіоні багатьох залишків епохи феодалізму, головними з яких були привілейоване становище російського землеволодіння та наявність латифундій. На жаль, відсутні або ще не виявлені, систематизовані дані, які б дали змогу проаналізувати вплив іпотечного кредиту на хід капіталістичної еволюції у землеволодінні. Основою для цього могли б стати матеріали, за котрими можна було б прослідкувати використання позик, отриманих у банках. Оскільки іпотека є кредитом нецільовим, то, мабуть, скласти навіть приблизне уявлення про те, яку частину позичальник витратив саме на потреби землеволодіння, важко.

6.3 Зміни у землеволодінні і землекористуванні у 1906–1914 рр.

Головною причиною здійснення чергової аграрної реформи були глибокі зміни, що відбулися у сфері соціально-економічних відносин. Економіка Російської імперії, після цілого ряду криз і внутрішньополітичних потрясінь, опинилася у стані затяжної депресії. Економічне відставання від західноєвропейських держав призвело до залежності від іноземних інвестицій. Завдання, які ставилися перед реформою 19 лютого 1861 р., так і не були реалізовані, що поглибило зубожіння значної частини сільського населення, викликало антипоміщицький рух.

П. Столипін, з квітня 1906 р. міністр внутрішніх справ, а з липня 1906 р. – голова уряду, приступаючи до аграрної реформи ставив завдання комплексно вирішувати такі питання: підвищувати ефективність, товарність сільськогосподарського виробництва, зміцнити соціальну опору влади на селі шляхом руйнації общини і передачі селянським господарствам землі у приватну власність. Він вважав, що поява у селянина почуття власника автоматично зніме проблему незадоволення політикою влади на селі. Кінцевою метою реформи було збереження поміщицького землеволодіння при частковому продажі ними своїх земель окремим, як правило заможним, селянським дворам.

Підготовку до реформи, початком якої вважається указ від 9 листопада 1906 р., розпочали заздалегідь. Одним з перших кроків можна вважати закон від 27 серпня 1906 р. «Про призначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння».¹³⁵³ Він передбачав продаж малоземельним селянам державних земель за ціною, «визначеною за капіталізацією середньої доходності в даній місцевості відповідних угідь». Землю можна було набувати як одноосібно, так і у складі громад і товариств. Однак зазначалося, що площа землі у перерахунку на домогосподарство не могла перевищувати в сумі з надільною і приватною землею цього домогосподарства, визначеного Комітетом землевпорядкування за поданням повітових землевпорядних комісій розміру. Питання ціни землі і можливих пільг

¹³⁵³ ПЗЗРІ–III. – Т.26, відд. I. – №28315.

були прерогативою місцевих землевпорядних комісій. Офіційно були закріплені пільги лише для тих покупців, які переселяться на придбані землі.

Для полегшення селянам виплат іпотечних кредитів Селянському земельному банку законом від 14 жовтня 1904 р. були знижені відсотки.¹³⁵⁴ І лише 9 листопада 1906 р. було опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування».¹³⁵⁵ Указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової земельної реформи, яка передбачала примусове руйнування селянської земельної общини і створення нової землеврядної системи, яка б базувалася на відрубках і хуторах. Окрім формування на селі опори для самодержавства, нова земельна реформа була спрямована на цілковите руйнування общини і насадження приватних господарств у вигляді відрубів та хуторів. Вважалося, що цей крок призведе до піднесення сільського господарства та виведе на новий рівень подальшу індустріалізацію країни.

Встановлювався новий пільговий порядок виділення з общини, згідно з яким, в тих селах, де впродовж тривалого періоду не здійснювалися загальні переділи, общинне землеволодіння вважалося ліквідованим, а селяни переходили до подвірного землекористування. Кожному домогосподарю, який володів земельною ділянкою на общинному праві, надавалася можливість вимагати закріплення у приватну власність належної йому частини землі. Законодавчо обмежувався принцип сімейної власності. Відтепер власником землі, закріпленої за двором ставав одноособово домогосподар, а не двір загалом, як це було раніше. Домогосподарю надавалося право вимагати замість закріплених за ним черезсмужних ділянок, виділення «відруб» або «хутора», тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце («відруб») і перенесення туди садиби («хутора»), що гарантувало створення незалежних від общинних порядків селянських господарств.

¹³⁵⁴ ПЗЗРІ-III. – Т.26, відд. I. – №28416.

¹³⁵⁵ ПЗЗРІ-III. – Т.26, відд. I. – №28528.

Доповненнями, спрямованими на реалізацію указу 9 листопада 1906 р., стали закони «Про видачу Селянським земельним банком позик під заставу надільних земель»,¹³⁵⁶ «Про узгодження посередницької діяльності Селянського земельного банку з загальними урядовими заходами із землевлаштування»,¹³⁵⁷ «Про порядок видачі позик на загальнокорисні потреби переселенців»,¹³⁵⁸ «Про землеустрій»,¹³⁵⁹ «Про позики і допомоги з державних коштів при землевлаштуванні».¹³⁶⁰

Земельна реформа 1906 р. становила собою комплекс юридичних і практичних заходів з реалізації перетворень. Найважливішим стало створення у 1906 р. губернських і повітових землевпорядних комісій та координаційного центру у столиці – Комітету у земельних справах. Землевпорядні комісії повинні були розпочати роботу передусім у тих повітах і губерніях, де було найбільше безземельних селян. Повітові землевпорядні комісії очолювалися місцевими предводителями дворянства. Крім штатних працівників, до їхнього складу на громадських засадах входили представники різних адміністративних органів.

За роки реформи до землевпорядних комісій в губерніях Правобережної України з проханням про землевпорядкування звернулося 408893 власники селянських дворів. Здійснено землевпорядні роботи стосовно 138054 дворів на площі у 687116 дес. Створено 49091 одноосібне господарство у Волинській губернії, 36192 – у Київській та 11597 – у Подільській.¹³⁶¹

Селянський земельний банк був головним важелем здійснення реформи. Заздалегідь розроблена законодавча база розширювала його повноваження. Так, він отримав право видавати позики під заставу надільних земель для переселенців на нові землі за нормальною оцінкою в 90% ціни. Рішення про позики на суму до 3 тис. крб. місцеві відділення приймали самостійно. Якщо позика стосувалася купівлі землі

¹³⁵⁶ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.26, відд. І. – №28547.

¹³⁵⁷ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.28, відд. І. – №30521.

¹³⁵⁸ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.29, відд. І. – №31728.

¹³⁵⁹ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.30, відд. І. – №35370.

¹³⁶⁰ ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.32, відд. І. – №37341.

¹³⁶¹ Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1996. – №1. – С.8.

в особисте відрубне володіння, то банк міг видати її у розмірі до 95% ціни, а при купівлі землі з переселенням на неї позика могла становити 100%. При купівлі громадою селян земельної ділянки, розмір якої не перевищував $\frac{1}{4}$ землі, що була у громади, позика становила 85% ціни. На такий же розмір позики могли розраховувати дрібні, до 10 членів, селянські товариства.¹³⁶²

В результаті реформи в губерніях Правобережної України з'явилося хутірське і відрубне землеволодіння. Впродовж 1907–1916 рр. на землях селянських громад було створено у Волинській губернії 37419 хуторів і відрубів, у Київській – 35373 і у Подільській – 11254. На землях Селянського земельного банку з'явилося 72219 хуторів і 76372 відруби. Землі держави стали основою для 95 хуторів і відрубів у Волинській губернії, 158 – у Київській і 106 – у Подільській. Отже, всього у губерніях Правобережної України було створено 232996 хуторів і відрубів, які займали площу у 620392 дес.¹³⁶³ Отже, із усіх хуторів і відрубів найвищою була частка тих, що з'явилися на землях Селянського земельного банку. За ними йшли господарства, засновані на землях селянських громад як обцинної, так і подвірної форм землеволодіння. Найменше хуторів і відрубів було утворено на колишніх державних землях.

Хутірські та відрубні господарства губерній Правобережної України були невеликими за площею. Середня площа у Волинській губернії становила лише 8,4 дес., тоді як на селянський двір припадало 7,9 дес. Для умов Волинської губернії це був той мінімум земельних угідь, який робив хутірську систему економічно вигіднішою порівняно з подвірним землеволодінням.¹³⁶⁴ В роки реформи зростає купівля землі за кредитування Селянським земельним банком (таблиця 6.16)

Таблиця 6.16¹³⁶⁵

Купівля землі через Селянський земельний банк у 1911 – 1915 рр.

¹³⁶² ПЗЗРІ–ІІІ. – Т.26, відд. І. – №28547. – С.981; Т.28, відд. І. – №30521. – С.377–378.

¹³⁶³ Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець–Подільський, 2004. – С.233.

¹³⁶⁴ Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Волинські історичні записки. – Т.5. – Житомир, 2010. – С.27.

¹³⁶⁵ Статистический справочник по аграрному вопросу. Под ред. Н.П.Огановского и А.В.Чаянова. – Вып.1. – М., 1917. – С.18.

Губернії	Кількість домогосподарів, які купляли землю	Площа землі у них до покупки (тис. дес.)	Придбана земля (тис. дес.)	Всього землі на 1915 р.
Волинська	18788	69,2	85,6	154,2
Київська	17703	52,6	75,1	127,6
Подільська	11638	26,5	56,2	80,5
Разом	48129	148,3	216,9	326,3

В період проведення Столипінської реформи у Правобережній Україні продовжувався процес поступового зменшення площі дворянського землеволодіння, що показано у таблиці 6.17

Дані, наведені в таблиці, демонструють, що за період з 1906 по 1914 рр. дворяни Правобережної України втратили 563 тис. дес. земельних угідь. Найбільші втрати припадають на Волинську губернію – 246 тис. дес., а найменші – на Київську – лише 83 тис. дес.

Таблиця 6.17¹³⁶⁶

Зміни розмірів дворянського землеволодіння в губерніях

Правобережної України (у тис. дес.)

Роки	Волинська	Київська	Подільська	По Україні
1906	2099	1473	1299	11377
1907	2071	1452	1260	11069
1908	2025	1427	1245	10869

¹³⁶⁶ Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення Столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 7. – К., 2004. – С. 49.

1909	2018	1390	1229	10561
1914	1857	1341	1137	9760

Результатом реформи стало позв'язання переселенського руху з губерній Правобережної України на землі в Сибіру, Центральній Азії та на Далекому Сході. Кількісні характеристики переселенського руху подано у таблиці 6.18.

Звичайно, переселенський рух з губерній Правобережної України на набрав масштабів, характерних для Лівобережної України. Проте, у порівнянні з попередніми періодами, був значним.

Таблиця 6.18¹³⁶⁷

Переселенський рух з Правобережної України у 1896–1915 рр.

Губернії	Роки	Кількість осіб		З них повернулося	
		переселенців	ходоків	переселенців	ходоків
Волинська	1896–1910	49120	10302	7332	7749
	1911–1915	18904	3485	4352	2784
Київська	1896–1910	172291	32336	20075	23892
	1911–1915	26042	7006	12404	5477
Подільська	1896–1910	65264	11188	11370	9172
	1911–1915	19640	5446	7816	4471

¹³⁶⁷ Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901–1922. – М., 1923. – С.30–31.

Реформа значно прискорила розвиток капіталістичних відносин на селі: внаслідок руйнування общини створювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмузжя, посилювався процес концентрації земель у руках заможних селян, збільшувалося використання сільгоспмашин, підвищувалася урожайність і товарність сільського господарства. Однак, в цілому, своєї мети реформа П.Столипіна не досягла – не забезпечила створення міцного буржуазного ладу в селі, оскільки збереглося дворянське землеволодіння.

Підсумовуючи, зазначимо, що оскільки іпотечні кредити не були цільовими, то встановлення параметрів і значення їхнього впливу на землеволодіння і землекористування є проблематичним. Однак виявлені тенденції дають підстави стверджувати, що дії і станових, і безстанових іпотечних кредитних установ не однозначно впливали на процеси мобілізації земельної власності. Так, Державний Дворянський земельний банк фактично консервував існування феодального за формою створення дворянського землеволодіння, кредитною підтримкою перешкоджав розвитку капіталістичних відносин. Селянський земельний банк, маючи за мету кредитування селянського землеволодіння, стимулював зростання цін на землю, чим теж допомагав дворянському землеволодінню. Акціонерні земельні банки, вважаючись безстановими установами, кредитували в регіоні, переважно, землевласників-дворян польського походження.

Під час проведення Столипінської аграрної реформи кардинальних зрушень у землеволодінні і землекористуванні регіону не відбулося. Головною причиною було переважаюче подвірне землеволодіння селян. Створення хуторів і відрубів сприяло частковому вирішенню проблеми черезсмузжя.

ВИСНОВКИ

1. У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення та вирішення наукової проблеми щодо вивчення історії землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII– початку XX ст. У процесі еволюції наукової думки протягом XIX – початку XXI ст. сформувалася широка історіографічна база, аналіз якої передбачає використання системного підходу з врахуванням об'єктивних і суб'єктивних чинників, які впливали на розвиток історіографії протягом усього періоду її накопичення. Історія землеволодіння і землекористування знайшла своє відображення у різноплановій за глибиною і широтою викладу, проблематикою, рівнем узагальнення та формою літературі. Виділено три історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні наукові дослідження – для першого етапу (середина XIX ст. – 1917 р.) - характерним було існування трьох течій: консервативної, ліберальної та радикальної, які розходилися в оцінці значення дворянського землеволодіння та у визнанні існування селянського малоземелля. Історіографія землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України досліджуваного періоду протягом цього етапу не базувалася на працях істориків, що пояснюється прикладним характером проблеми у той час. Для другого етапу (1920-ті-1980-ті рр.) характерними є історичні дослідження радянської доби, аналіз яких свідчить, що тема землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. не вивчалася детально в історико-науковій літературі і слугувала, переважно, в якості ілюстративного матеріалу при аналізі інших проблем. Для третього етапу (1990-ті рр. - 2014 р.) характерними є історичні дослідження, які базуються на методологічному плюралізмі і дають об'єктивну картину соціально-економічного розвитку українських земель досліджуваного періоду. Однак вивчення задекларованої нами теми не стало предметом спеціального розгляду.

2. Окрім численної історіографічної літератури для реалізації поставленої мети та дослідницьких завдань використано широку джерельну базу дослідження, яку розділено на п'ять груп: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали; 3) довідкові та статистичні матеріали; 4) періодичні видання; 5) наукові публікації вчених. В результаті, дослідження базувалося на репрезентативній джерельній базі, що включала архівні документи, опубліковані нормативно-правові документи, періодичні видання, профільні наукові видання вищих навчальних закладів, наукових установ і дослідницьких центрів, опубліковані збірники праць учених, газетну публіцистику, статистичні матеріали, що дозволило розв'язати комплекс наукових завдань, визначених у дисертаційному дослідженні.

3. На час приєднання до Російської імперії у Правобережній Україні панували феодальні соціально-економічні відносини, які базувалися на натуральному господарстві з магнатсько-шляхетською монополією на земельну власність і кріпаків. Право на володіння земельною власністю, як основного засобу виробництва та головного знаряддя політичного та економічного панування, визнавалося за польськими магнатами і шляхтою, державою і церквою. На відміну від Російської імперії, в Речі Посполитій існували різноманітні форми землеволодіння. Зафіксовано наявність вотчинного (повного) володіння землею, яке поєднувало в собі право володіння, користування та розпорядження. Неповне право власності поширювалось на державні маєтності і характеризувалось обмеженням права розпорядження. Формами неповного володіння державними маєтками були емфітеутичне (обмежене право успадкування), поієзуїтське (фіксований платіж за право володіння) та ленне володіння (регламентувалось успадкування). Характерною рисою було перебування державних угідь у довготривалому, необмеженому і не контрольованому державою володінні магнатів. Особливістю регіону було й подвірне землекористування селян, площа якого залежала від спроможності селянської родини обробити власною худобою певний розмір земельних угідь в панській економії. Ця особливість землекористування протрималась незмінною до аграрної реформи 1861 р.

Листопадове повстання поляків 1830 р. призвело до порушення права приватної власності поміщиків на землю шляхом накладання заборони, запровадження секвестру і конфіскації їхніх маєтків, стало каталізатором ліквідації греко-католицької церкви та секуляризації церковного і монастирського землеволодіння, декласації безземельної шляхти. Секуляризація обминула лише православні сільські церкви, враховуючи соціально-політичну ситуацію в краї. Також результатом повстання можна вважати проведення інвентарної реформи 1847-1848 рр., яка до певної міри унормувала відносини між поміщиками і селянами.

4. Особливістю проведення реформи 19 лютого 1861 р. в регіоні стало закріплення за селянами всієї землі, яка була їм визначена згідно інвентарних правил 1847-1848 рр. Проте поміщики були звільнені від повернення селянам земель, віднятих у них в період 1841-1847 рр., від відшкодування збитків, завданих селянам, від сплати заборгованості селянам за роботи поза обов'язковими повинностями. За справне відбування панщини відповідав кожний селянин особисто, що зумовлювалося подвірним землеволодінням. В основу викупу була покладена не фактична вартість землі, а капіталізований оброк, який являв собою одну з форм феодалної ренти. Будучи безпосереднім продовженням оброку, викупні платежі разом із тим замінили його як якісно нова система оподаткування виробників. Від оброку вони відрізнялися двома моментами: меншими розмірами і тимчасовістю. Спосіб розділення земельного фонду, прийнятий реформою, призвів до зтяжного обезземелення селянства на основі незмінності селянського наділу при збільшенні чисельності населення. Правові норми аграрної реформи 1861 р., які стосувались поміщицьких селян Правобережної України, були поширені на державних, удільних, поієзуїтських і ленних селян, що дозволило позбутися різноманітності категорій залежного селянства, уніфікувавши їхнє поземельне становище, яке різнилось лише стартовими розмірами земельних ділянок, котрі вони викупляли.

5. Основною формою земельних відносин, які були створені реформою 19 лютого 1861 р., стало закріплення безстрокового користування землею за селянами з безстроково зобов'язаними за це відносинами між ними і поміщиком. Реформа не

передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод. Січневе повстання 1863 р. стало новим приводом для репресій, спрямованих на підрив економічної могутності поміщицтва Правобережної України шляхом створення обмежувального законодавства щодо реалізації приватних прав володільців у сфері землеволодіння. Російська влада визначила своїм завданням жорсткий контроль і регулювання земельних відносин для досягнення соціально-політичної стабільності й фіскальної вигоди. Однак, обмежуючи приватні права польських поміщиків, імперська влада нашттовхнулась на протидію, виявом якої були масові порушення російського законодавства в земельних справах, чому не в останню чергу сприяла корумпованість чиновників. Ці обставини були зумовлені не лише політико-економічними чинниками, а й соціально-етнічним фактором. Січневе повстання 1863 р. радикалізувало характер проведення аграрної реформи 1861 р. в губерніях Правобережній Україні. Вектор її реалізації визначався з точки зору підтримки соціально-економічного становища селян для спрямування їх проти польських поміщиків. Отже, повстання прискорило і призвело до законодавчого закріплення еволюції відносин землеволодіння і землекористування в регіоні в напрямку утворення стану селян-землевласників, що здійснювалось у розрахунку на поглиблення антагоністичної прірви між місцевими українськими селянами і поляками-поміщиками. Традиційно вважається, що переведення на викуп автоматично означало наділення селянина земельною ділянкою в натурі. Проте уставні грамоти і викупні угоди не базувалися на кадастрах: ні конкретне місцезнаходження земельної ділянки, ні її кордони не були визначеними. Такий метод наділення землею не відповідав умовам Правобережної України, де не було традицій общинного землеволодіння і тому вимагалось укладання додаткових угод. Поміщицьке землеволодіння Правобережної України стало ареною проведення національної політики урядових кіл. Хоча фіктивними орендами і заставами, продажем іноземцям, даруванням землі у пожиттєву власність польські поміщики частково нівелювали посягання на свій земельний статус, все ж влада домоглася

вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці політико-економічних заходів. Землеволодіння купецького стану характеризувалося значно меншими кількісними параметрами і відрізнялося своїм нестійким характером. Зрештою, воно і не могло досягти високих кількісних показників вже з огляду на те, що переважна більшість купців регіону належала до єврейської національності, особам якої заборонялося володіти землею.

6. Товаризація продукції сільського господарства при екстенсивному шляху розвитку та відносному аграрному перенаселенні в губерніях Правобережної України загострила земельне питання. Існування досить чисельних категорій сільського населення – чиншовиків і «вільних людей 2-го розряду», чиє землекористування не регулювалося законодавством і залежало від волі землеволодільців, призводило до масового обезземелення значної верстви населення і загрожувало соціальній стабільності. У 1886-1893 рр. імперська влада вимушена була законодавчо розв'язати земельну проблему чиншовиків і унормувати становище «вільних людей 2-го розряду» та старообрядців, що дозволило перетворити їх у приватних власників земельних угідь. Після погромів 1882 р. уряд остаточно втратив інтерес до єврейських землеробських колоній у губерніях Правобережної України, хоча останні існували до кінця 1917 р. Їхні мешканці були перетворені на наймачів державних земель. Отже, процес землевлаштування з наближенням його основ до загальних засад, тобто з викупом земельних ділянок і перетворенням орендних відносин на право власності, тривав до кінця XIX ст. Це дало змогу перетворити всіх мешканців села на приватних власників земельних угідь.

7. Правобережна України у другій половині XIX ст. не належала до числа основних районів виходу переселенців у Російській імперії. Це пояснювалося як прикордонним положенням, так і офіційним курсом на деполонізацію та русифікацію регіону. Ще одним фактором, який стримував переселення у Правобережній Україні, стали масові відходи селян на сезонні сільськогосподарські та не пов'язані з сільським господарством роботи, які особливого розмаху досягли у 1880-х рр. В еволюції переселенської політики царизму другої половини XIX ст. у Правобережній

Україні можна виділити наступні етапи: 1) 1861-1881 рр. – політика прямої заборони міграцій селянства із одночасним заохоченням вселення до губерній Правобережної України іноземців; 2) 1881-1893 рр. – офіційне визнання зв'язку переселенського руху з ростом селянського малоземелля; перетворення переселенського питання на елемент аграрної політики: розробка загального переселенського законодавства для селян на засадах жорсткої регламентації переселень та скасування пільг для іммігрантів; 3) 1893-1900-ті рр. – політика використання переселень не лише для вирішення проблем аграрного перенаселення та селянського малоземелля, але й для реалізації планів щодо будівництва Транссибірської залізниці та освоєння земель вздовж її траси, а також посилення позицій держави на її східних кордонах.

8. Наприкінці XIX – на початку XX ст. існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальних форм земельної власності (дворянське і надільне землеволодіння) на користь капіталістичній, що підтверджується як дробленням дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення кількісних параметрів селянського землеволодіння, участю у мобілізації земельної власності буржуазних елементів. У другій половині XIX ст. прискорився процес майнової диференціації помісного дворянства. З 1877 р. по 1905 р. в загальній масі дворян-землевласників дещо зріс відсоток володільців дрібних помість за рахунок скорочення великих. Особливістю поміщицького землеволодіння була висока концентрація земель в руках невеликої групи володільців. Понад 70% всієї площі поміщицьких земель припадало на володіння розміром більше 1000 дес. На 1905 р. багатомільйонне селянство губерній Правобережної України займало лише на 1 млн. дес. більше, ніж кілька тисяч землевласників. Низька активність селян на земельному ринку пояснювалася тим, що тривалий час після скасування кріпосного права вони віддавали перевагу оренді землі, аніж її купівлі, оскільки перша обходилася їм дешевше. Крім того, у пореформений час існувало таке явище, як прихована мобілізація надільної земельної власності. Велику роль відігравав і селянський менталітет. Адже відразу після оголошення реформи 19 лютого 1861 р. серед селянства з'явилася думка про «справжню» волю та передачу селянству всієї поміщицької землі. Ця ідея постійно

існувала і стала одним із джерел спочатку стихійних, а потім і організованих селянських виступів. Результатом стали селянські заворушення 1905-1907 рр. Друга, після 1861 р., велика аграрна реформа, яка розпочалася у 1906 р., мала за мету подолання революційної напруги на селі. У сфері землеволодіння її завданням було ліквідувати общинне землеволодіння через приватизацію селянами їхніх надільних земель. На цій основі планувалося створення прошарку сільських фермерів через вихід частини селян на хутори і відруби. Столипінська реформа мала на меті впровадження нових форм землекористування при збереженні існуючого поміщицького землеволодіння.

9. Характерною особливістю розвитку економічних відносин в губерніях Правобережної України було існування у сільській місцевості потужної промисловості, яка базувалася на переробці продукції сільського господарства і локалізувалася, переважно, у поміщицьких маєтках. Ще у дореформений час в регіоні за рівнем товарності виділилися цукроваріння та винокуріння. Після скасування кріпосного права поміщицьке цукроваріння частково перейшло у власність чи розпорядження представників не дворянського стану, а частково змінило організаційно-правову форму шляхом перетворення на акціонерні товариства. Успішне функціонування закладів промисловості ініціювало реорганізацію господарства, сприяло переходу до нових сівозмін та агротехніки. Підприємства впливали на всі сторони сільськогосподарського виробництва, ініціюючи різного роду вдосконалення, підтягуючи його до свого рівня розвитку. Важливим засобом впливу на поміщицькі маєтки і селянські господарства були контракти на вирощування сировини. Укладення контрактів і отримання авансу під майбутній урожай вимагали від плантаторів введення прогресивних систем землеробства. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, розвитком транспортної інфраструктури. Іншою важливою галуззю промислової переробки сільськогосподарської продукції було винокуріння. Характерним для його розвитку було те, що вже у перші пореформені роки воно перейшла до рук представників

торгового капіталу. У пошуках дешевшої сировини винокури переходили з переробки зернових на переробку технічних культур, особливо відходів цукрового виробництва і картоплі. Особливо великі наслідки для землекористування мала зміна сировинної бази. Для викурки спирту все в більших розмірах вживалася картопля замість зерна, використовувалася патока, яку отримували на цукрових заводах.

10. Збереження дворянського землеволодіння та засилля в ньому латифундій, складна еволюція поміщицького господарства від відробіток до вільного найму значною мірою визначали нерозвиненість одних форм сільськогосподарського кредиту (меліоративного, соловексельного, підтоварного тощо) і гіпертрофоване переважання іпотечного. Основними ланками цієї системи були акціонерні та державні іпотечні установи. У Правобережній Україні з початку 1870-х рр. діяли Бессарабсько-Таврійський, Київський та Полтавський акціонерні земельні банки. Державні земельні банки станового характеру були розпочали свою діяльність в регіоні лише у 1880-х рр. Загальна площа закладених земель у Правобережній Україні становила у 1908 р. 4412 тис. дес., з яких 2319,5 тис. дес., або 52,6% було заставлено в акціонерних земельних банках. У Дворянському банку було заставлено 1662,6 тис. дес., або 37,7%. Питома вага Селянського банку була порівняно незначною – 9,7% (429,9 тис. дес.). Позик було видано майже на 255 млн. крб. З них на долю акціонерних земельних банків припадало 45,6% загальної суми. На долю Дворянського земельного банку припадало 40,5% позик, а Селянського земельного банку – 13,9%. Варто зазначити, що розмір позик на десятину заставленої землі теж різнився.

11. Проаналізовані в роботі історіографія, джерельна база досліджуваної проблематики, використані методологія і структурно-логічна схема дослідження, вивчені особливості історичного розвитку землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. дають змогу на новому теоретичному рівні продовжити дослідження соціально-економічного розвитку українських земель. Подальше дослідження проблеми сприятиме науково-

теоретичному узагальненню та практичному розв'язанню необхідного комплексу завдань, які постали перед сучасною історичною наукою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 127 Київська духовна консисторія. 1838–1919 рр.

оп. 829

1. Спр.98. По указу Святейшого Синода об отведении церквям усадебной земли, 01.05. – 06.06.1857 р., 118 арк.

Оп. 831

2. Спр.261. По указу Святейшого Синода с требованием сведений об имуществе архиерейских домов, монастырей и приходских церквей, 26.08.1859 – 04.11.1860 рр., 234 арк.

Ф. 236 Фамільний фонд Любомирських. 1566–1917 рр.

оп. 1

3. Спр.41. Контракты об отдаче в аренду графиней Констанцией Любомирской-Ржевужкой корчем в селе Струшине Гершку Хаскимовичу и в селе Баховом Абелю Пинхосовичу, 1817 р., 4 арк.

Ф. 239 Фамільний фонд Грохольських. 1580–1917 рр.

оп. 1

4. Спр. 74. Опись имения в с.Северинах Волынской губернии, 1917 р., 16 арк.
5. Спр. 76. Акт обследования Староконстантиновским мировым съездом имения графа Грохольского Терешки и опись движимого имущества имения, 1866 – 1915 рр., 23 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1827-1914 рр.

оп. 1

6. Спр. 1195. Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов за 1832 г. и переписка с гражданскими губернаторами о предоставлении отчетов, 19.01. – 02.09.1833 р., 208 арк.
7. Спр. 1363. Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов за 1833 г., 16.04. – 11.12.1834 р., 234 арк.
8. Спр. 1519. Донесения Подольского и Волынского гражданских губернаторов Николаю I (копии), представления, ведомости и др. материалы о состоянии Подольской и Волынской губерний, 29.04. – 25.11.1834 р., 63 арк.
9. Спр. 1520. Рапорты, представления, ведомости и другие материалы о состоянии Подольской губернии, 28.04.1834 р. – 09.03.1835 р., 88 арк.
10. Спр. 1805. Переписка с Министерством внутренних дел, гражданскими губернаторами и др. о подготовке к проезду Николая I через Киевскую и Волынскую губернии; ведомости и сведения о доходах и расходах по губерниям, состоянии дорог и мостов, учебных заведениях, церквях и духовенстве Киевской, Подольской и Волынской губерний; статистическое описание губерний, 04.07.- 03.10.1835 р., 276 арк.
оп. 48
11. Спр.328. Правила раскладки и взымания процентного сбора с жителей Западных губерний России, 17.03.1869 – 11.08.1870 рр., 168 арк.
оп. 50
12. Спр. 369. Дело по представлению Подольского губернатора с копией всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1870 г., 10.09.1871 р., 82 арк. + I л.
оп. 51
13. Спр. 385. Отчет генерал–губернатора о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний за 1872 г., 1873 р., 68 арк.
оп. 52
14. Спр. 437. Из копии Всеподданейшего отчета Подольского губернатора за 1872 г., 1873 р., 62 арк.

оп. 55

15. Спр. 210. Из ведомостей о положении свеклосахарной промышленности в Юго–Западном крае, 1877 – 1891 гг., 314 арк.

оп. 56

16. Спр. 330. По представлению Волынского губернатора с копией Всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1876 г., 1877 г., 78 арк.

оп. 57

17. Спр. 183. По представлениям губернаторов с копиями Всеподданейших отчетов о состоянии губерний за 1877 г., 23.10.1878 г., 65 арк.

18. Спр. 207. Ведомость зданий древних замков, монастырей и церквей Волынской губернии, 1889 г., 316 арк.

оп. 64

19. Спр. 166. По отношению господина министра Внутренних дел об упразднении римско–католических монастырей, 1842 г., 316 арк.

20. Спр. 166а. Об упразднении некоторых излишних римско–католических монастырей, 1842 г., 412 арк.

21. Спр. 256. Відомість про кількість католицьких монастирів у повітових містах Волинської губернії, 1844 г., 6 арк.

оп. 67

22. Спр. 34. О взыскании недоимок вообще по 3–м губерниям в течении 1835 г., 1836 г., 139 арк.

оп. 73

23. Спр. 353. Годовой отчет об урожайности хлеба и др. культур на участках военных поселенцев в Киевской и Подольской губерниях, 1840 г., 26 арк.

оп. 300

24. Спр. 1. По отношению господина министра Внутренних дел об улучшении устройства быта помещичьих крестьян, 1857 г., 147 арк.

оп. 301

25. Спр. 123. По ходатайству помещиков д. Бурток Никитиных о выселении из имения их семейства бывших дворовых людей Филомиевых, отпущенных на волю еще в 1858 г., 19.07.1863 р., 34 арк.
оп. 303
26. Спр. 122, част. 1. Дело о общем понижении поземельной повинности с крестьян, 1864 р., 583 арк.
оп. 316
27. Спр. 72, част. 1. О чиншевиках, поселившихся в Юго–Западном крае, 1885 р., 259 арк.
оп. 522
28. Спр. 236. Обзор Волынской губернии за 1884 г., 1885 р., 159 арк.
оп. 533
29. Спр. 158. По представлению Волынского губернатора с копиями всеподданейшего отчета о состоянии вверенной ему губернии за 1879 г., 1880 р., 123 арк.
оп. 534
30. Спр. 281. По представлению Волынского губернатора с копией всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1880 г., 27.07. - 13.10.1881 р., 30 арк.
31. Спр. 282. Дело по отношению Министра внутренних дел об образовании местных комиссий по еврейскому вопросу (1881-1890 гг.). Отчёты Киевской, Подольской и Волынской комиссий по еврейскому вопросу, 1891 р., 370 арк.
32. Спр. 422. По представлению Киевского губернатора с копией всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1880 г., 1881 – 1882 рр., 86 арк.
оп. 535
33. Спр. 310. Отчет Подольского губернатора о состоянии губернии за 1881 г., 03.11.1882 р., 52 арк.
оп. 537
34. Спр. 230. Отчет Киевского губернатора о состоянии губернии за 1883 г., 26.12.1884 р., 126 арк.

оп. 539

35. Спр. 193. По представлению Киевского губернатора с копией Всеподданейшего отчета о состоянии губернии за 1885 г., 22.08.1886 р., 118 арк.

оп. 540

36. Спр.131. За поданням Волинського губернатора з копією всепідданішого звіту про стан губернії за 1886 р., 23.07.1887 р., 23 арк.

оп. 613

37. Спр. 81. Переписка с министром внутренних дел, Виленским, Ковенским и Гродненским генерал-губернатором об установлении порядка наследования земли лицами польской национальности в Юго-Западном крае, 02.05.1891 – 28.12.1898 рр., 114 арк.

оп. 616

38. Спр. 162. О переселении вообще (часть 3-я), 20.01.1886 р., 372 арк.

оп. 618

39. Спр. 58. 1. По спору крестьянина с.Зарванец Винницкого у. Ивана Горбанюка-Демьянюка с племянниками своими о землях и садах, 23.05.1888 р.; 2. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае, 12.12.1889 р., 3. По жалобе крестьян м.Лещина Житомирского у. Петра и Матвея Петровских, Ивана Татуры, Каетана Ставского и Василия Липского на непризнание за ними чиншевых прав на земли, присужденные им высшим судебным учреждением, 26.03.1890 р., 57 арк.

оп. 623

40. Спр. 100. Про всепідданіший звіт Волинського губернатора за 1891 р., 22.02.1893 р., 102 арк.

41. Спр.109. Про кошторисне обчислення щодо призначення відсотків надбавки особам, які служать у Південно-Західному краї, 1893 р., 30 арк.

оп. 632

42. Спр. 100. По жалобе в Сенат поверенного еврея Ратина Айзенберга на Подольское губернское правление за неразрешение доверителю временного

пребывания на Носковецком Винницкого у. сахарном заводе, 08.01. - 16.02.1902 р., 118 арк.

оп. 637

43. Спр.545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1907 р., 61 арк.

оп. 641

44. спр. 707. Законопроект о выдворении лиц нерусского происхождения в Юго-Западном крае, 1911 р., 68 арк.

оп. 642

45. Спр. 497. Отчет генерал-губернатора и Волынского губернатора за 1911 г., 1911р., 87 арк.

оп. 690

46. Спр. 364. По представлению Товарищества Романовских сахарных заводов статистических данных о крестьянских свекловичных плантациях, 24.02.1892 р., 26 арк.

оп. 693

47. Спр. 333. По отзывам разных лиц о записке Л.С.Личкова по переселенческому делу, 07.06.1894 р., 214 арк.

оп. 694

48. Спр. 169. По возбуждению Министром Внутренних дел вопроса об организации партии в 300 человек из Киевской губернии для переселения в Южно-Уссурийский округ, 27.07.1895 – 31.03.1898 рр., 318 арк.

оп. 703

49. Спр. 58. О сообщении данных о деятельности мировых посредников Юго-Западного края, 26.02 – 13.12.1904 р., 69 арк.

50. Спр. 289. О рассылке губернаторам инструкции для мировых посредников Юго-Западного края, 07.09. - 14.12.1904 р., 86 арк.

оп. 798

51. Спр. 74. Донесение Киевского Подольского и Волынского губернаторов о политическом состоянии губерний, 26.03. - 30.12.1848 р., 67 арк.

оп. 855

52. Спр. 113. Переписка с департаментом полиции, Подольским губернатором и начальником Подольского ГЖУ о забастовках сельскохозяйственных рабочих в Подольской губернии, требующих повышения заработной платы; о введении войск в некоторые населенные пункты Гайсинского, Ольгопольского и др. уездов Подольской губернии для подавления крестьянских волнений и по др. вопросам. Список дел о крестьянских волнениях, находящихся в производстве судебных следователей Каменец-Подольского окружного суда, 05.04. - 30.06.1905 р., 79 арк.

Ф. 493 Київський удільний округ управління уділів міністерства імператорського двору та уділів. 1869–1919 рр.

оп. 3

53. Спр. 65. О доставлении ежемесячных сведений об урожае и поступлении доходов по округам, ведущим собственное хозяйство, 10.08.1869 – 31.05.1872 рр., 129 арк.

Ф. 533 Канцелярія Київського військового губернатора. 1796–1836 рр.

оп. 2

54. Спр. 185. Прошение вдовы подполковника Мерлиновой Р. о взыскании с титулярного советника Копытинского денег за продажу ей, как крепостного, крестьянина, не находящегося в крепостной зависимости Брухаленко Л., 1826 р., 23 арк.

Ф. 575 Канцелярія київського окружного інспектора Міністерства торгівлі і промисловості. 1895–1918 рр.

оп. 1

55. Спр. 1. Путевой журнал фабричного инспектора с заметками о техническом состоянии, о количестве и составе рабочих и об условиях работы на фабриках и заводах Киевской и Волынской губерний, 03.07.1885 – 30.06.1886 рр., 134 арк.

56. Спр. 2. Путевой журнал фабричного инспектора с заметками о техническом состоянии, о составе и числе рабочих и об условиях работы на предприятиях Киевской и Волынской губерний, 22.11.1886 – 29.05.1887 pp., 218 арк.

57. Спр. 4. Путевой журнал фабричного инспектора о техническом состоянии, о составе и числе рабочих и об условиях работы на предприятиях Киевской и Волынской губерний, 25.10.1887 – 04.02.1889 pp., 267 арк.

Ф. 619 Васильківське повітове правління. 1862–1889 pp.

оп. 1

58. Спр. 369. Условия, заключенные поверенным Константиновской экономии Смелянского имения с крестьянами–собственниками Киевской губернии Васильковского уезда о принятии их на работу в Константиновскую экономию, 1877 p., 138 арк.

Ф. 707 Управління Київського навчального округу. 1832–1919 pp.

оп. 309

59. Спр. 56. Дело о распределении доходов с имений упраздненных римокатолических монастырей Киевской, Подольской и Волынской губерний, 29.07. - 22.08.1839 pp., 16 арк.

2. Державний архів Вінницької області.

Ф. 72 Сваричовський Володимир Миколайович – нотаріус м. Брацлава (1883-1888 pp.), м.Тульчина (1888-1917 pp.)

оп. 1

60. Спр. 3. Алфавитный указатель нотариуса Владимира Сваричовского по г.Тульчину за 1888 г., 44 арк.

61. Спр. 4. Алфавитный указатель нотариуса Владимира Сваричовского по г.Брацлаву за 1889 г., 56 арк.

62. Спр. 7. Алфавитный указатель нотариуса Владимира Сваричовского по г.Брацлаву за 1892 г., 70 арк.

63. Спр. 14. Алфавитный указатель нотариуса Владимира Сваричовского по г.Брацлаву за 1900 г., 51 арк.

64. Спр. 22. Алфавитный указатель нотариуса Владимира Сваричовского по г.Брацлаву за 1907 г., 42 арк.

Ф. 217 Яришівське волосне правління. 1861–1916 рр.

оп. 1

65. Спр. 389. Книги записи сделок, договоров и духовных завещаний за 1888 г., 1888 р., 80 арк.

Ф. 240 Березівське волосне правління. 1861–1889 рр.

оп. 1

66. Спр. 104. Книга контрактов, договоров и другого рода сделок. 1870 г., 1870 р., 37 арк.

67. Спр. 118. Книга договоров и духовных завещаний. 1888 г., 1888 р., 50 арк.

Ф. 296 Серебрійське волосне правління. 1861–1911 рр.

оп. 1

68. Спр. 43. Книга записи сделок и договоров, заключенных крестьянами с. Серебрии с разными лицами за 1861-1865 гг., 1861 – 1865 рр., 28 арк.

69. Спр. 45. Книга записи сделок и договоров за 1868-1870 гг., 1868–1870 рр., 55 арк.

70. Спр. 149. Книга записи сделок и договоров за 1873–1875 гг., 1873 – 1875 рр., 79 арк.

3. Державний архів Житомирської області.

Ф. 69 Житомирская уездная землеустроительная комиссия. 1907-1915 рр.

оп. 1

71. Спр. 387 О доставке ведомости за 1907, 1908 и 1909 гг. о числе единоличных хозяев на хуторских и отрубных хозяйствах, образованных при содействии комиссии на землях надельных и казённых и число дворов, воспользовавшихся денежными ссудами, 1910 р., 36 арк.

Ф. 146 Волынское дворянское депутатское собрание. 1800–1917 рр.

оп. 1

72. Спр.4796. Дело о дворянском происхождении Потоцкого, 1888 - 1911pp., 92арк.

Ф. 181 Житомирское отделение Государственного банка. 1859–1917 pp.

оп. 1

73. Спр.212. Переписка с Государственным банком и Полтавским земельным банком об открытии соло-вексельного кредита графу К.А.Миочинскому. Описание имения Миочинского, 1894 - 1896 pp., 18 арк.

Ф. 182 Волынское отделение Крестьянского поземельного банка. 1882–1919 pp.

оп. 1

74. Спр.112. О ссуде Чудновскому 4 домохозяев товариществу, 1888 p., 6 арк.

75. Спр.1539. О ссуде Дороганьскому 16 домохозяев товариществу, 1903 p., 8 арк.

76. Спр.2543. О ссуде 4 Высокопеческому 12 домохозяев товариществу, 1908 p., 9 арк.

Ф. 206 Статистическое бюро Волынской губернской земской управы. 1912–1919 pp.

оп. 1

77. Спр.12. Сведения о размерах помещичьего и крестьянского землевладения, о наличии торговых и промышленных предприятий по волостях Волынской губернии, 1913 p., 67 арк.

78. Спр.74. Статистические сведения о количестве хозяйств и размерах землепользования по волостям Новоград-Волынского уезда. Списки населённых пунктов, 1916 p., 51 арк.

Ф. 226 Волынская губернская землеустроительная комиссия. 1905–1918 pp.

оп. 1

79. Спр.47. Об обследовании по уездам Волынской губернии крестьянских хозяйств устойчивого типа и о показательных хуторских хозяйствах, 1908 - 1909 pp., 782 арк.

80. Спр.114. Сведения о селениях, перешедших к хуторскому и отрубному землепользованию, 1913 p., 34 арк.

Ф. 1 Київське губернське правління. 1832–1917 рр.

оп. 295

81. Спр. 74256. По отзыву Киевской палаты Государственных имуществ о казенных землях ведомства Киевской палаты Государственных имуществ, 1867 р., 22 арк.

Ф. 2 Канцелярія Київського цивільного губернатора. 1797–1917 рр.

оп. 22

82. Спр. 72 О представлении начальниками полиций уставов разных товариществ и обществ, а равно их отчеты о деятельности за минувший 1885 г., 1886 р., 148 арк.

83. Спр. 72а. Отчеты. Часть III., 1886 р., 618 арк.

Ф. 35 Київська губернська креслярня при Київському губернському правлінні. 1857–1917 рр.

оп. 1

84. Спр. 582. По отношению Киевского губернского Статистического Комитета от 29 мая 1872 г. за №272 о пространстве Киевской губернии, расстояние ее городов от двух станиц и губернского города и под каким градусом широты и долготы находится каждый город губернии, 1872 р., 4 арк.

оп. 14

85. Спр. 8. По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении киевского губернского землемера Ярового в непрременные члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений, 1854 - 1857 рр., 139 арк.

Ф. 1260 Київське повітове поліцейське управління. 1859–1912 рр.

оп. 3

86. Спр. 930. О доставлении разных сведений местному Губернскому Начальнику, 1902 р., 331 арк.

5. Державний архів Миколаївської області.**Ф. 230 Канцелярия Николаевского военного губернатора, г. Николаев. 1805–1901 рр.**

оп. 1, т. 3

87. Спр. 4766 Переписка с Херсонским и Подольским губернскими правлениями о взыскании казенного долга с имени помещицы Березовской, 22.03.-22.04.1863 р., 4 арк.

оп. 1, т. 5

88. Спр. 11873 Дело о выдаче свидетельства капитану Фёдорову Степану на покупку имения в Северо-Западном крае, 26.10.1887 р., 9 арк.

89. Спр. 14314 Обзор Николаевского военного губернаторства за 1898 г., 1899 р., 14 арк.

90. Спр. 14344. Переписка с Николаевским полицмейстером о сборе пожертвований для оказания помощи пришлым рабочим и отправления их на родину, 19.06-28.07.1899 р., 9 арк.

91. Спр. 14456. Обзор Николаевского губернаторства за 1899 г., 1900 р., 36 арк.

6. Державний архів Тернопільської області.

Ф. 129 Кременецька повітова дворянська опіка Волинської губернії. 1798–1916 рр.

оп. 1

92. Спр.6 Справа про встановлення опіки над майном графині Грохольської О. Том I, 15.09.1900 - 01.01.1907 рр., 179 арк.

93. Спр. 6а. Справа про встановлення опіки над майном графині Грохольської О. Том II, 15.09.1900 - 01.01.1907 рр., 244 арк.

Ф. 132 Кременецький повітовий суд м. Кременець Волинської губернії. 1864–1919 рр.

оп. 2

94. Спр.848. Справа про обвинувачення Греси́на Івана у розповсюдженні неправдивих чуток про неплатіж викупних сум, 30.10.1864 – 19.06.1867 рр., 65 арк.

95. Спр. 962. Справа про обвинувачення міщанина Дворжицького Антона в розповсюдженні чуток про нову селянську волю, 27.03.1868 – 09.12.1869 рр., 124 арк.
96. Спр.1633. Справа по указу Волинського губернського правління про продаж рухомого майна померлого поміщика Ледухівського Леона, 31.05.1860 - 06.09.1860 рр., 40 арк.
97. Спр. 1676. Справа по проханню поміщиків Курашевського, Ястржембських, Волошинських, Рикачевських і інших про розділ і передачу по спадку майна, про повернення орендних земель і інше. Том I, 20.11.1862 - 26.07.1862 рр., 302 арк.
98. Спр. 1677. Справа по проханню поміщиків Курашевського, Ястржембських, Волошинських, Рикачевських і інших про розділ і передачу по спадку майна, про повернення орендних земель і інше. Том II, 13.07.1862 - 08.06.1863 рр., 234 арк.
99. Спр. 1738. Справа про обвинувачення селянина Балабухи в намірі завадити проведенню межевих робіт землеміру с.Підлипки, 15.09.1865 - 12.06.1866 рр., 56 арк.
100. Спр. 1779. Справа про продаж майна графа Тарнавського Івана за борги Кременецькому монастирю, 14.12.1866 рр., 55 арк.
101. Спр. 1780. Справа по проханню купчих Фаін Брандлі і Пітельбойм Етли про накладання заборони на маєток поміщиці Тоншевської Евеліни, 22.05.1866 - 24.03.1868 рр., 8 арк.
102. Спр. 1801. Справа про передачу спадку поміщика Орловського його родичам, 17.08.1867 - 13.02.1870 рр., 35 арк.
103. Спр. 1803. Справа про розділ спадку, який залишився після смерті графа Ходкевича між його родичами, 29.11.1867 – 01.07.1870 рр., 35 арк.
104. Спр. 1824. Справи по проханню поміщиків Стромчинських, Каменських, Арцибашевських, Ленчевських про продаж їх нерухомого майна, 18.01.1868- 21.01.1872 рр., 290 арк.

105. Спр. 1882. Справа про заключення купчих поміщиком Сляским Матвієм на продані ним ділянки землі селянину Паляниці Андрію, 10.08.1871 – 11.09.1871 рр., 23 арк.

Ф. 258 Почаївська Успенська Лавра. 1557–1939 рр.

оп. 1

106. Спр. 253. Тяжебное дело с помещиком Кадлубинским, получившим от Почаевского монастыря деньги под залог имений и решение Кременецкого земского суда по этому вопросу, 1814 – 1817 рр., 23 арк.

107. Спр. 309. Прошение помещицы Крыжановской об уплате ей арендных денег Лаврой за имение в с. Немировке, решение епископа Волынского и Духовного Собора Лавры по этому вопросу и ведомости расчетов Лавры с Крыжановской, 1827 р., 34 арк.

108. Спр. 404. Контракт, заключенный между Лаврой и купцами Ахтенбергом и Аибитом на арендное пользование ближайшими селами, 1833 р., 32 арк.

109. Спр. 453. Дело о сдаче в откуп Краснолуцкой корчмы, принадлежащей Лавре, 1834 р., 15 арк.

110. Спр. 491. Рапорты эконома, переписка с Кременецкой полицией и судом о сдаче монастырских садов в аренду, 1856 р., 20 арк.

111. Спр. 453. Ведомости о количестве напечатанных в лаврской типографии икон, 1845 р., 5 арк.

Ф. 357 Кременецьке повітове межеве відомство, м. Кременець Волинської губернії. 1836–1914 рр.

оп. 1

112. Спр. 6. Геометричний план економічних земель поміщиці Іванової М. в селі Волоське Кременецького повіту Волинської губернії, 1880 р., 1 арк.

113. Спр. 11. Люстраційний акт села Вороновець Кременецького повіту Волинської губернії, 1873 р., 18 арк.

114. Спр. 21. Геометричні плани, інвентар і геодезичні описи земель селян-власників с.Довгалівка Кременецького повіту Волинської губернії, 1863 - 1913 рр., 14 арк.

115. Спр. 41. Плани земельних ділянок поміщика Судника В.М. в с. Москалівка Кременецького повіту Волинської губернії, 1865 - 1880 рр., 8 арк.

Ф. 473 Мировой посредник 1-го участка Кременецкого уезда Волынской губернии. 1862–1872 рр.

оп. 1

116. Спр. 2. Выкупной акт помещика Невенглавского Ивана и Скулиновской Альбины в с. Новый Кокоров, 3.11.1866 р., 2 арк.

117. Спр. 5. Выкупной акт помещика Струменского Якова в с.Новый Кокоров, 30.12.1862 р., 10 арк.

118. Спр. 6. Выкупной акт помещика Онацкого Кастана в с.Новый Кокоров, 30.12.1862 р., 10 арк.

119. Спр. 8. Выкупной акт помещика Каменского Франца в с.Новый Кокоров, 30.12.1862 р., 29 арк.

120. Спр. 9. Выкупной акт помещика Каменской Фёклы в с.Новый Кокоров, 30.12.1862 р., 9 арк.

121. Спр. 10. Выкупной акт помещика Зелинского Викентия в с.Новый Кокоров, 30.12.1862 р., 12 арк.

7. Державний архів Черкаської області.

Ф. 661 Звенигородський повітовий суд. 1838–1911 рр.

оп. 1

122. Спр. 205а. Дело об управлении имением помещика Мочульского, переданным под опекунский надзор за долги, 1856 р., 314 арк.

123. Спр. 410. Статистическое описание имения с. Искренной помещика Яблонского, 1858 р., 72 арк.

124. Спр. 1736. Сведения об имениях, находившихся в арендном пользовании, 1860 р., 8 арк.

Ф. 712 Черкаський повітовий землемір, м. Черкаси, Київська губернія. 1823–1917 рр.

оп. 1

125. Спр. 29. Именной реестр станового описания и алфавита дачам и описи переписки по Черкасскому и Чигиринскому уездам, и ведомость о церковных землях, 1857 р., 144 арк.

Ф. 5950 Городинець Іван Сергійович – заслужений вчитель України, краєзнавець. 1934–1972 рр.

оп. 1

126. Спр. 28. Листи до Городинця І.С. Рубана О.М., 1968 р., 69 арк.

Ф. 5799 Смиренки – купці І гільдії, спадкові почесні громадяни м. Одеса, промисловці, видатні вчені-помологи та соціологи, меценати. 1842–1917 рр.

оп. 1

127. Спр. 12. Документи про історію Мошногогородищенського маєтку, організацію та ведення господарства, 1853 – 1889 рр., 347 арк.

8. Державний архів Хмельницької області.

Ф. 35 Подільський губернський лісоохоронний комітет. 1865–1918 рр.

оп. 1

128. Спр.150. Журнали засідань, протоколи огляду, плани і др. матеріали о лесной даче при с.Почапинец, 1890 – 1912 рр., 277 арк.

Ф. 46 Подільська губерньська землевпорядна комісія. 1808–1916 рр.

оп. 1

129. Спр.621. Сведения о землевладении подданных враждебных государств, 1914 р., 79 арк.

Ф. 72 Грушківське волосне правління. 1864–1915 рр.

оп. 1

130. Спр.3. Книга записи договоров, 16.02.1868 – 12.11.1869 рр., 29 арк.
 131. Спр.4. Книга записи договоров, контрактов, 1874 р., 37 арк.
 132. Спр.7. Книга записи договоров, 16.02.1880 – 03.01.1881 рр., 31 арк.
 133. Спр.14. Книга записи духовных завещаний и договоров, 1885 р., 48 арк.
 134. Спр.19. Приговоры сельского схода с. Грушки, 1887 р., 16 арк.
 135. Книга записи духовных завещаний, договоров, 1890 р., 32 арк

Ф. 78 Маківське волосне правління. 1861–1923 рр.

оп. 1

136. Спр.19. Указания Правительствующего сената, МВД, переписка с казенной палатой о порядке перечисления крестьян из сельских обществ, об обложении повинностями лиц, ходатайствующих о дворянском сословии, о причислении к коестьянам и по другим вопросам, 1863 – 1870 рр., 50 арк.
 137. Спр.79. Жалобы, прошения лиц волости, 1873 р., 97 арк.
 138. Спр.191. Переписка с Подольской казенной палатой, ведомости о поступлении выкупных платежей и денежных сборов, 1879 р., 205 арк.
 139. Спр.221. Журналы учета проверки торговли и промышленных предприятий волости, 1880 р., 126 арк.
 140. Спр.299. Приговоры Маковского сельского схода, 1884 р., 38 арк.
 141. Спр.372. Циркуляры Подольского губернатора, губернского правления и мирового посредника I участка Каменецкого уезда, 1887 р., 92 арк.
 142. Спр.489. Переписка с Подольским поземельным банком волосными правлениями, приговоры Безносковецко-Калинского сельского схода о покупке общества в составе 13 домохозяев земли, 1893 р., 22 арк.
 143. Спр.520. Приговоры Безносковецкого сельского схода, 1895 р., 20 арк.

Ф. 79 Балинське волосне правління. 1867–1919 рр.

оп. 1

144. Спр.11. Книга сделок и договоров, 1872 р., 61 арк.

Ф. 84 Михайловецьке волосне правління. 1862–1905 рр.

оп. 1

145. Спр.32. Книга приказов волосного старшины за 1873 г., 1873 р., 10 арк.

Ф. 89 Волосовецьке волосне правління. 1868–1875 рр.

оп. 1

146. Спр.9. Книга сделок и договоров, заключенных между крестьянами Волосовецкой волости за 1875 г., 1875 р., 46 арк.

Ф. 95 Меджибізьке волосне правління. 1869–1920 рр.

оп. 1

147. Спр.8. Книга для записи условий и соглашений за 1872 г., 1872 р., 52 арк.

148. Спр.9. Приговоры Требуховецкого сельского схода, 1873 р., 46 арк.

Ф. 104 Фельштинське волосне правління. 1874–1881 рр.

оп. 1

149. Спр.2. Книга сделок и договоров за 1879 г., 1879 р., 158 арк.

150. Спр.4. Книга записи сделок, договоров и духовных завещаний, 1877р, 115 арк.

Ф. 108 Ярмолинецьке волосне правління. 1868–1915 рр.

оп. 1

151. Спр.111. Приговоры Волудринецкого сельского схода, 1898 р., 44 арк.

Ф. 112 Подільське губернське в селянських справах присутствіє. 1861–1919 рр.

оп. 1

152. Спр.90. По жалобе крестьянки с. Будей Джуриной Агафии на неправильную передачу крестьянином Гнатюком дома, 07.07.1864 – 08.10.1865 рр., 4 арк.

153. Спр.1256. Циркуляры министерства внутренних дел и присутствия переписка с мировыми посредниками об упадке благосостояния сельского населения и об установлении обязательных правил при семейных разделах крестьян, сведения о семейных разделах по губернии, 1882 – 1885 рр., 192 арк.

154. Спр.1268. Переписка с Киевским полицмейстером, мировыми посредниками и другими учреждениями о разборе прошений разных лиц, 1882 – 1885 рр., 90 арк.

155. Спр.1818. По спору крестьянина с. Соколовки Побуранного Т. с Побуранным Д. о полевой земле, 18.01.1885 – 27.03.1885 рр., 12 арк.

156. Спр.1934. По спору Кушнера Ф. с Кушником И., 1887 – 1889 рр., 14 арк.

157. Спр.3312. По ходатайству крестьянки с. Слободки–Рыхтецкой Е. Яцюк о выдаче ей обществом причитающихся денег за службу покойного ее мужа волостным старшиною и за содержание земской почты, 1893 – 1895 pp., 18 арк.
158. Спр.3461. По спору крестьянина с. Поповой-Гребли Д. Сазаця с И. Кравцом о земле, 21.07.1894 – 24.09.1895 pp., 7 арк.
159. Спр.3485. По спору крестьянки с. Сидрак П. Кравчуковой с Е. Криворуковой о земле, 27.12.1894 – 25.09.1896 pp., 13 арк.
160. Спр.5026. По жалобе крестьянина с. Бойковки на Пиковского волосного старшину Туза о злоупотреблениях по службе, 19.12.1899 – 24.08.1901 pp., 11 арк.
161. Спр.5086. По спору крестьян с. Дойбан Д. и Е. Кожуха с А. Кожухаром, 21.03.1900 – 06.10.1900 pp., 11 арк.
- оп. 2
162. Спр.65. О выкупе земель крестьянами с. Мокрого у помещика Мицинского Антона Карловича, 1862 – 12.09.1868 pp., 18 арк.
163. Спр.71. Выкупные документы на надельные земли общества крестьян сел Роскошной и Новоселки у наследников Знаменировского И., 1862-1868 pp., 53 арк.
164. Спр.83. Выкупной акт, уставная грамота и подворная опись помещика деревни Поромовки Дмитрия Егоровича Бернардаки, 09.06.1862 – 20.04.1864 pp., 35 арк.
165. Спр.163. О выкупе земель крестьянами с. Розношинец, 1864 – 1907 pp., 278 арк.
166. Спр.242. Выкупной акт о выкупе земель крестьянами с. Саражинки у помещика Липинского, 20.08.1866 p., 4 арк.
167. Спр.327. О выкупе земельных угодий в казенном имении с. Воронкова, 21.04.1873 – 23.07.1912 pp., 101 арк.
168. Спр.371. О выкупе земель крестьянами по Балтскому уезду, 14.11.1890 – 18.06.1915 pp., 739 арк.
169. Спр.465. Уставная грамота части села Стрельчинец, выкупной договор о выкупе земель крестьянами у помещицы Пржевлочкой, 1862 – 1863 pp., 122 арк.
170. Спр.746. Выкупные документы на земли общества крестьян с. Павловки, 13.06.1863 – 30.11.1866 pp., 38 арк.

171. Спр.1223. О выкупе земель крестьянами с. Безносковец у помещика Адольфа Шыдловского, 04.11.1864 – 30.11.1866 pp., 207 арк.
172. Спр.3258. Манифест Александра II об отмене крепостного права в России, 1861 р., 61 арк.
173. Спр.3260. О выступлении крестьян Винницкого уезда при введении в селах уставных грамот, 26.02.1862 – 05.11.1862 pp., 134 арк.
174. Спр.3291. Ведомости о положении выкупной операции и количестве разверстанных имений по Подольской губернии, 04.03.1868 – 16.01.1869 pp., 172 арк.
175. Спр.3296. Ведомости о состоянии выкупной операции по уездам губернии, 22.05.1869 – 02.11.1869 pp., 62 арк.
176. Спр.3304. Сведения о времени и количестве земель, поступивших в пользование крестьян Брацлавского уезда, 07.08.1871 – 11.09.1871 pp., 40 арк.
177. Спр.3447. по жалобе крестьян с. Бырловки С. и Г. Кметьев на владельца того имения Юрьевича за присвоение земли, которой предки их владели еще за крепостного права, 14.10.1881 – 17.06.1887 pp., 91 арк.
178. Спр.3452. По ходатайству крестьян по вопросу о предоставлении им земельных участков, которыми они владели на чиншевом праве, находящихся в пользовании местных помещиков, 15.06.1881 – 10.08.1892 pp., 49 арк.
179. Спр.3456. О выкупе земли крестьянами, оформлении выкупных актов на крестьянские земли по уездам Подольской губернии, 1882 р., 160 арк.
180. Спр.3457. О доставлении главному начальнику края сведений о способе допущения разграничения крестьянских земельных угодий в тех имениях, где существует сервитутное право, 27.03.1884 р., 23 арк.
181. Спр.3458. Переписка с генерал-губернатором об открытии крестьянского поземельного банка и укомплектовании его штата, 06.1882 – 04.1904 pp., 200 арк.
182. Спр.3463. Об отчуждении крестьянами с. Борщей земли под железную дорогу и вознаграждении за ту землю правлением общества Юго-Западных железных дорог, 21.10.1883 – 08.04.1896 pp., 109 арк.

183. Спр.3471. О предоставлении Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору ведомостей об имениях, в которых выкупные договора заменены выкупными актами по правилам обязательного выкупа, 12.1886 - 03.1887 pp., 19 арк.
184. Спр.3476. О доставлении министру внутренних дел сведений о коштном разверстании владельческих земель, 23.08.1887 – 31.05.1894 pp., 107 арк.
185. Спр.3485. Инструкции о порядке составления ведомостей о землепользовании помещиков и крестьян губернии, переписка с генерал-губернатором, губернатором, мировыми посредниками о предоставлении сведений и сведенья о землепользовании помещиков, мещан и крестьян губернии, 1891 – 1894 pp., 355 арк.
186. Спр.3492. Копии указа царя, определения правительствующего сената, циркуляры МВД, подольского губернатора, донесения уездных предводителей дворянства о порядке отчуждения от крестьян земель, выдачи данных крепостей на обмен земель между помещиками и крестьянами, представлении рассрочек и отсрочек по выкупным платежам и другое, 04.12.1892 – 15.01.1905 pp., 702 арк.
187. Спр.18487 Уставная грамота на часть села Козлов помещика Подлевского, 1862 р., 20 арк.

Ф. 115 Подільський губернський предводитель дворянства, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1798–1878 pp.

оп. 2

188. Спр.1. О доставлении разных сведений о землях различных розрядов и наименований в Подольской губернии, 1802 р., 89 арк.

Ф. 137 Кам'янецька дворянська опіка. 1817–1914 pp.

оп. 1

189. Спр.399. Дело об установлении опеки над именем умалишенной помещицы Туской И., 16.12.1874 – 05.04.1878 pp., 49 арк.

Ф. 196 Подільська палата цивільного суду. 1796–1872 pp.

оп. 1

190. Спр.7890. О нарушении помещиком Ф. Собанским контракта с Тростянецким сахарным заводом о доставке ему сахарной свеклы, 11.1867 – 03.1868 pp., 19 арк.

Ф. 226 Подільська казенна палата. 1795–1919 pp.

оп. 15

191. Спр.152. По предписанию Департамента Государственного Казначейства о производстве 5,5% непрерывного дохода Ю. Неминскому, по зачислении на крестьян того имения его ч. с. Женишковец выкупных платежей по ссуде, 1866 – 1875 pp., 212 арк.

192. Спр.305. По предписанию Департамента Государственного Казначейства о производстве непрерывного дохода помещику ч. с. Козлова Ивану Бачинскому о том же, 1868 – 1875 pp., 135 арк.

оп. 18

193. Спр.144. По предписанию Департамента Государственного Казначейства о производстве помещице селений Подфилинской Доброй Воли и Подфилиня Антонины Охоцкой непрерывного дохода, 09.09 – 06.1874 p., 49 арк.

оп. 79

194. Спр.1012. Прошения разных лиц о выдаче им урядовых копий, 1835 p, 102 арк.

195. Спр.1941. Списки владельцев земли о количестве по разрядам, 1882 p., 44 арк.

196. Спр. 2651. О земле Балтскому Духовному правлению принадлежащей, 1850 – 1852 pp., 17 арк.

197. Спр. 2764. Сообщение Вознесенской казенной палаты сведений по уездам, отходящим к Подольской губернии в 1797 г., ведомости по имению, купленному казной у князя Любомирского, о числе сел и ревизских душ, о числе церквей, домов, лавок, мельниц и других строений, о количестве хлеба, скота, о податях и повинностях, 1797 p., 38 арк.

198. Спр. 2771. Дело о заложенных помещиками в казну по откупам и подрядам имениях, 1797 p., 12 арк.

199. Спр. 6836. Дело со списками об имениях, подлежащих поверке в отношении состава и количества земель, 1889 p., 180 арк.

200. Спр. 7753. О выкупных платежах с крестьян имений, секвестрованных и конфискованных, 1866 – 1875 pp., 76 арк.
201. Спр. 7757. Ведомости об оборотах по выкупной операции по уездам Подольской губернии, 1866 p., 94 арк.
202. Спр. 7861 Сведения о выкупе земли крестьянами с. Козлова у помещика Юлиана Романовского, 1868 p., 141 арк.
203. Спр. 7923. Сведения о выкупе земли крестьянами с. Козлова у помещика Ромуальда Аполлоновича Петровского, 1869 p., 136 арк.
204. Спр. 7974. Поземельная книга Подольской губернии Ямпольского уезда, 1871 p., 123 арк.
205. Спр. 8090. Ведомости об оборотах по выкупной операции по уездам Подольской губернии, 1873 p., 118 арк.
206. Спр. 8156. Поземельная книга Подольской губернии Брацлавского уезда, 1876 p., 76 арк.
207. Спр. 8157. Поземельная книга Подольской губернии Литинского уезда, 1876 p., 114 арк.
оп. 80
208. Спр.51. Манифест Александра I и указы губернского правления и жалобы крестьян Вятской губернии на чиновников земских судов за прием в рекруты только бедных крестьян; об освобождении от телесного наказания священников и диаконов; проведении двух каналов и озера Глубокого в озеро Коленское, а из последнего в Финский залив; способах увеличения производства сукна; о разрешении русским подданным покупать и обменивать киргизских детей, утверждении герба гор. Таганрога и др., список фабрик Волынской, Минской, Подольской, Витебской и Киевской губернии, 13.06.1808 – 21.09.1808 p., 167 арк.
209. Спр. 144. Сведения о выкупе земли крестьянами у помещика Стефана Драгомирского, 05.08.1868 p., 141 арк.
210. Спр.152. Сведения о зачислении в оклад выкупных платежей крестьян с.Козлова помещика Антона Дзюковского, 1869 p., 63 арк.

211. Спр.233. Указы Правительствующего Сената на 1848 год, 1848 р., 115 арк.
212. Спр.236. Указы Правительствующего Сената на 1849 год, 1849 р., 167 арк.
213. Спр. 305. Сведения о зачислении в оклад выкупных платежей крестьян с.Козлова, помещика Ивана Ивановича Бачинского, 1873 – 1874 pp., 114 арк.
214. Спр.446 О продаже Александром Любомирским Побережного имения, 20.05.1797 – 20.06.1797 pp., 141 арк.
215. Спр. 508. Представление домостроительной экспедиции о сообщении числа душ в езуитских имениях, о фондах, принадлежащих бывшему Базилианскому монастырю и др., 15.03.1806 – 15.05.1807 pp., 14 арк.
216. Спр.1564. Ведомости об оборотах по выкупной операции по Винницкому и Ямпольскому уездах, 1863 – 1872 pp., 163 арк.
217. Спр.1705. Ведомости об оборотах по выкупным платежам за 1872 г., 1872 р., 87 арк.
218. Спр.1730. Предписания министерства финансов, Подольского губернского по крестьянским делам присутствия, переписка с уездными казначействами о прекращении 5,5% дохода в счет помещиков, 31.03.1875 – 16.02.1876 pp., 68 арк.
219. Спр.1742. О доставлении срочных ведомостей разных присутственным местам и список присяжных Брацлавского уездного казначейства, 12.01.1877 – 26.01.1878 pp., 45 арк.
220. Спр.1773. Ведомости палаты о долгах помещиков по выкупным платежам за 1881 год, 1881 р., 97 арк.
221. Спр.1861. О внесении выкупных платежей за земельные участки и выдаче выкупных платежей, 01.07.1894 – 19.03.1903 pp., 173 арк.
222. Спр.2024. О взыскании недоимок с разных лиц, 07.11.1883 – 30.03.1886 pp., 69 арк.

Ф. 227 Подільське губернське правління. 1796–1919 pp.

оп. 1

223. Спр.17. О землях графини Браницкой, 16.03.1797 – 21.02.1812 pp., 451 арк.
224. Спр.92. О землях графа Моркова, 27.05.1799 – 14.08.1815 pp., 950 арк.

225. Спр.123. По сообщению разных губернских правлений об учреждении ярмарок и торгов, 29.04.1800 – 23.04.1801 pp., 98 арк.
226. Спр.165. О продаже части имения С. Ржевуского за долг, 1801-1827 pp, 207 арк.
227. Спр.183а . Переписка с Подольской казенной палатой и рапорты нижнеземских судов о розыске бежавших крестьян из Побережского имения и неправильных действиях палаты по вопросу отдачи помещику Гудовичу казенного с. Брониевки, 13.03.1801 – 03.02.1806 pp., 148 арк.
228. Спр.206. По сообщению Подольской казенной палаты о спорном лесе, называемом Красным Рогом, между казенными селениями Белым камнем и помещиками Собанскими, 16.07.1802 – 02.06.1803 pp., 34 арк.
229. Спр.208. О возврате Онуфрию Камернику Нацевичу Буциевецкого староства, отобранного казенной палатой, 19.01.1802 – 25.08.1812 pp., 62 арк.
230. Спр. 210. Об отнятии хутора, принадлежавшего Боне Ицковичу графом Иваном Гудовичем, 18.03.1802 – 25.06.1812 pp., 288 арк.
231. Спр.225. Об открытии в местечке Кривом Озере ярмарок, 1802 p., 23 арк.
232. Спр.226. Об открытии ярмарки в г.Владимире Волынской губернии, 25 арк.
233. Спр.227.Об открытии ярмарки в м. Зозове Липовецкого уезда Киевской губернии, 02.09.1802 – 04.10.1802 pp., 25 арк.
234. Спр.254. По прошению казенного побережского имения с. Будей от громады поверенных Чуприны и Галяцкого и арендатора еврея Янкеля Хаимовича о делаемых им показанного села посессорами Хоментовскими обидах и разорениях, 28.10.1802 – 31.07.1803 pp., 26 арк.
235. Спр.286. По указу Правительствующего сената о доставлении сенату сведений сколько находится в этой губернии униатских церквей, 1803 p., 109 арк.
236. Спр.287. По рапорту Подольского землемера Эйлера о доставлении ему сведений по изуитских имениях и доходах с них полученных, с означением владельцев, богодельнях смирительных и прочих доходах, училищах, монастырских и церковных доходах и пр., 10.01.1803 – 12.05.1803 p., 10 арк.

237. Спр.313. По сообщению Подольской казенной палаты о подаренном капитану флота Крузенштерну с. Приворотье и половине с. Рункошева, 1803 – 1804 pp., 10 арк.
238. Спр.404. Табеля и ведомости о промышленности и торговле в городах Подольской губернии, 10.01.1805 – 30.10.1805 pp., 69 арк.
239. Спр.439. По сообщению Подольской казенной палаты о перечислении от помещика Завацкого и о покупке за ксендзом Рожаловским купленной части с. Сокола с 147 душами крестьян, 12.10.1806 – 29.10.1806 pp., 3 арк.
240. Спр.441. По указу правительствующего сената о представлении перешедшим из России и других мест в Подольскую губернию старообрядцам свободно пользоваться имениями и угодьями, какие означены в договорах, заключенных с владельцами, 26.05.1806 – 10.02.1816 pp., 346 арк.
241. Спр.443. О разграничении имений, подаренных князьям Любомирскому, Яцинскому, княгине Елене Гик и др., 13.10.1806 – 05.08.1807 pp., 330 арк.
242. Спр.482. О разграничении в Балтском уезде имений, подаренных царем некоторым дворянам, 05.08.1807 – 13.02.1809 pp., 845 арк.
243. Спр.483. О размежевании поезуитских казенных и частных имений, 05.01.1807 – 19.02.1808 pp., 854 арк.
244. Спр.502. По указу правительствующего сената о распорядке на размен земель казенных крестьян от помещичьих по причине чресполосного одних с другими владения, 11.02.1808 – 04.04.1808 pp., 56 арк.
245. Спр.509. По ходатайству жителей м. Смотрича об освобождении от крепостной зависимости, 29.02.1808 – 28.01.1827 pp., 660 арк.
246. Спр.513. По сообщению Подольской казенной палаты о неправильной отдаче Ущицким нижним земским судом половины с. Рункошева и Мельников во владение архиепископа Подольского к отработке панщины, 1808 p., 27 арк.
247. Спр. 515. По жалобе шляхтича, проживающего в Чудиновском старостве на графа Ильинского за отнятие пахотной и сенокосной земли, 1808 – 1812 pp., 75 арк.

248. Спр.518. По ходатайству шляхтичей Л. Ляховецкого и П. Варжицкого о переходе с. Сомовки и Крушановки в казенные, 15.09.1808 – 22.12.1808 pp. 95 арк.
249. Спр.525. О переселении колонистов из Германии в Одессу и Екатеринославскую губернию, 04.07.1808 – 25.09.1808 pp., 60 арк.
250. Спр.536. По сообщению Подольской казенной палаты о понуждении владельцев, имеющих во владении по переуступочным правам доставлять в палату привилегированных владельцев свидетельства, 24.08.1808 – 15.02.1809 pp., 29 арк.
251. Спр.537. Ведомости о казенных Побережских и пожалованных имениях, присланные из казенной палаты Каменецкого и других уездов, 1808 p., 37 арк.
252. Спр.539. По сообщению Подольской казенной палаты о перечислении имений м. Ситковки помещика Прилутского во владение помещика Хлебовского, 10.06.1808 p., 4 арк.
253. Спр.567. Запрос губернатора о сообщении ему сведений о правах и привилегиях, какими пользовались при польском владении владельческие местечки, резолюции правления, рапорты и др., 09.08.1809 – 06.10.1810 pp., 93 арк.
254. Спр.578. По сообщению Подольской казенной палаты о количестве купцов в губернии, их капиталов, приобретении и убытке их, 30.03.1809 – 01.05.1809 pp., 4 арк.
255. Спр.580. Указ правительствующего сената, губернского правления о запрещении перехода цыган с места на место, приписке их к определенному месту, составлении ревизских сказок, рапорты и др., 23.05.1809 – 01.12.1809 pp., 169 арк.
256. Спр.622. По предложению губернатора и кавалера о доставлении сведений о церквях и духовенстве протестантского исповедания, 1810 – 1811 pp., 70 арк.
257. Спр.628. Об учреждении комиссии для учета земель, присоединенных от Польши к казенным имениям, 05.02.1810 – 25.05.1811 pp., 185 арк.

258. Спр.635. По сообщению Подольской казенной палаты о перечислении за графом Мошинским купленного им у сенатора графа Томары в Балтском уезде имений, 10.03.1810 р., 4 арк.
259. Спр.655. О взыскании с помещицы Красовской недоимок, числящихся на цыганах, проживающих в ее имении, 05.05.1810 – 19.01.1821 pp., 47 арк.
260. Спр.692. О продаже казенных имений в губернии, 1811 р., 186 арк.
261. Спр.709. По указу правительствующего сената с присылкой экземпляров указа русского императора о восстановлении с Англией мира, 1812 р., 44 арк.
262. Спр.735. О продаже казенных имений в губернии в 1812 г., 1812 р., 102 арк.
263. Спр.790. Предписание Подольского гражданского губернатора о запрещении фабрикантам покупать крестьян до особого на то распоряжения, 1814 р., 73 арк.
264. Спр. 791. О продаже казенных имений по Подольской губернии, 05.12.1814 – 09.01.1819 pp., 487 арк.
265. Спр. 813. Указ Подольского губернского правления переписка с нижними земскими судами и городскими полициями Подольской губернии о присылке сведений количества местечек, сел и деревень, принадлежащих казенным, духовным и гражданским владельцам с указанием количества людей и их состояния, 30.01.1815 – 13.03.1815 pp., 136 арк.
266. Спр.878. О передаче Нестеровецкого староства Ловинскому и взыскании недоимок с этого староства, 20.06.1817 – 19.01.1822 р., 709 арк.
267. Спр. 891. Журналы заседаний комиссии для продажи казенных имений, 06.02.1817 – 07.12.1817 pp., 129 арк.
268. Спр. 903. По указу правительствующего сената о снятии ареста с доходов, получаемых с Улановского староства с. Романовки, принадлежащих сенатору графу Ильинскому, 07.12.1817 – 09.07.1818 pp., 27 арк.
269. Спр. 914 По предложению Подольского гражданского губернатора о представлении ему сведений о положении ярмарок в Подольской губернии, 15.11.1817 – 10.12.1817 pp., 24 арк.

270. Спр.1008. По рассмотрению принадлежности острова на р. Кодыме, расположенного между имениями помещика Шатайского и Корецкого, 17.07.1819 – 19.05.1830 pp., 238 арк.
271. Спр. 1033. Журналы заседаний Подольского губернского правления за май 1820 г., 1600 арк.
272. Спр.1038. О возобновлении межевых знаков между селениями Красеньким помещика Мошинского и Гарабого помещика Черномского, 13.02.1819 – 17.08.1821 pp., 46 арк.
273. Спр.1166. По жалобе казенных крестьян Брацлавского староства о захвате земли помещиком, 08.02.1821 – 15.12.1834 pp., 366 арк.
274. Спр.1252. По указу правительствующего сената об утверждении мнения министра финансов на каком основании могут проживать в казенных и помещичьих имениях купцы и мещане, 18.08.1822 – 24.07.1826 pp., 511 арк.
275. Спр. 1288. О Всемилостивейше пожалованных разным лицам казенных Побережских именьях, 23.08.1823 – 03.03.1825 pp., 1132 арк.
276. Спр.1330. По указу правительствующего сената о крепостных пошлинах при разделе в Западных губерниях имений за долги между кредиторами с правом выкупа другими лицами, 03.07.1823 – 01.09.1823 pp., 14 арк.
277. Спр. 1393. Предложения губернатора, указы правления, переписка с казенной палатой и рапорты Каменецкого нижнеземского суда о взыскании казенных недоимок с владельцев староств, денежной претензии крестьян к управляющим имениями, список крестьян, бежавших из Бахтинского староства и др., 29.11.1824 – 20.07.1825 pp., 353 арк.
278. Спр. 1394. Указы, журналы заседаний правления, предписания Казенной палаты, рапорты уездных полиций по вопросам торговли в губернии, записи купцов в гильдии и др., 09.06.1824 – 29.07.1825 pp., 319 арк.
279. Спр.1448. По указу правительствующего сената о порядке наследования после лиц, которым пожалованы в аренду казенные старостинские и арендные имения, 30.12.1824 – 02.01.1825 pp., 7 арк.

280. Спр. 1520. Дело об обмежевании казенных имений от владельческих, 24.09.1825 – 16.03.1827 pp., 190 арк.
281. Спр. 1529. Указы, журналы заседаний правления, предписания Подольской казенной палаты, рапорты уездных ратуш и полицейских управлений о записи купцов в гильдии, выдаче им и торговцам свидетельств, билетов, передаче бань в аренду, списки купцов и др., 28.08.1825 – 02.04.1828 pp., 456 арк.
282. Спр.1742. По иску пробоца Проскуровской римско–католической церкви к казне за хутор, отданный графу Гудовичу, 03.11.1827 – 18.02.1829 pp., 61 арк.
283. Спр.1913. О подаренных разным лицам побережских имениях, 07.01.1828 – 09.01.1829 pp., 591 арк.
284. Спр. 3400. По отношению Подольской гражданской палаты о продаже имения помещика С. Ярошинского на не пополнение долга брата его А. Ярошинского, 12.11.1840 – 07.12.1848 pp., 195 арк.
285. Спр.3644. О наложении запрещения на имения разных лиц, 12.04.1841 – 07.17.1843 pp., 1289 арк.
286. Спр.4439. По рапорту Каменецкого земского суда о назначении в продажу части с. Скотынян, владеемой дворянином Стрижавским, 16.12.1844 – 04.08.1845 pp., 246 арк.

Ф. 228 Канцелярія подільського губернатора. 1796–1917 pp.

оп. 1

287. Спр.487. Сведения о свеклосахарном производстве в уездах Подольской губернии, 01.03.1871 – 07.05.1871 pp., 51 арк.
288. Спр. 1414. По указу Правительственного сената о евреях, поступивших в звание свободных земледельцев, 11.04.1834 – 27.04.1834 pp., 2 арк.
289. Спр.1742. О переводе крестьян казенных имений на оброчное положение, 12.12.1844 – 26.03.1845 pp., 46 арк.
290. Спр.1786. Переписка с генерал–губернатором, Подольской палатой государственных имуществ, рапорты земских исправников о переводе крестьян губернии на оброк, 1845 – 1846 pp., 76 арк.

291. Спр.1889. Переписка с Киевским военным, Подольским и Волынским генерал-губернатором, Каменец-Подольской палатой государственных имуществ, рапорты земских исправников о переводе казенных крестьян на оброчное положение, 1846 – 1850 pp., 182 арк.
292. Спр.3264. О состоянии тонкорунного овцеводства в помещичьих имениях Подольской губернии, 08.11.1860 – 01.01.1861 pp., 30 арк.
293. Спр.4202. Рапорты уездных исправников и сведения о количестве обсемененных и необсемененных крестьянских земель, 04.11.1865 – 26.07.1866 pp., 24 арк.
294. Спр.4361. Указание судебному следователю 1 участка Каменецкого уезда о производстве следствия по делу об обучении детей без разрешения начальства дворянкой Домбровской, 13.03.1865 p., 1 арк.
295. Спр.4612. О выкупе крестьянских земель поиезуитских имений, 23.11.1866 – 04.05.1867 pp., 15 арк.
296. Спр.4680. О сообщении Министру Государственных имуществ сведений о хозяйственном быте государственных крестьян, 23.02.1867 – 08.04.1867 pp., 95 арк.
297. Спр.4768. Рапорты и ведомости, представленные должностными лицами о состоянии дел в государственных учреждениях Подольской губернии за 1867 г., списки личного состава, описание г. Гайсина и Гайсинского уезда, 1867 p., 116 арк.
298. Спр.5811. О невыплате Старо-Синявской римско-католической церкви денег за отторгнутую от нее в казну в 1843 г. землю в количестве 33 десятины, 1879 г., 4 арк.

Ф. 234 Подільське відділення Селянського поземельного банку. 1875–1919 pp.

оп. 1

299. Спр.11. Ведомости об операциях сельских банков по уездам Подольской губернии, 1889 p., 3 арк.

300. Спр.13. Приговоры сельских сходов, договоры об аренде земли Крестьянским поземельным банком в Подольской губернии, 17.02.1897 – 29.12.1898 pp., 53 арк.
301. Спр.65. Статистические сведения о количестве земли, проданной с содействием банка и без содействия в Подольской губернии, 1906 p., 4 арк.
302. Спр.72. Сведения о количестве семейств, переселившихся из Подольской губернии на казенные земли в Азиатскую Россию с 1 января 1907 г. по 1 января 1912 г., 1907 – 1911 pp., 1 арк.
303. Спр.73. Отчеты районного заведующего именными банком о состоянии имений Подольской губернии, 20.06. – 30.06.1907 p., 23 арк.
304. Спр.108. Сведения о продажных ценах на частновладельческие земли по уездам Подольской губернии, 1908 – 1910 pp., 19 арк.
305. Спр.1265. О продаже помещиком Васильковским С.Л. земли Крестьянскому поземельному банку в м. Ягольник, 19.08.1896 – 26.01.1897 pp., 17 арк.
306. Спр.1282. О покупке банком за счѣт собственных средств имения помещика Холодовского П.С. в с. Дубово, 1898 p., 6 арк.
307. Спр.6516. О выдаче ссуды 1 товариществу крестьян с.Стрельчинцы на покупку 88 дес. земли у крестьянина Цымбалука Ф.Ф. в с. Стрельчинцы, 20.03.1889 – 09.04.1915 pp., 29 арк.
308. Спр.6519. Оценочно–статистические сведения об аренде частновладельческой земли по селам Печерской волости Брацлавского уезда, 1898 – 1911 pp., 4 арк.
309. Спр.6913. О покупке сельским обществом с. Потоки 1185 дес. 1200 саж. земли у землевладельцев Меринга С.Ф. и Меринга М.Ф. в с. Потоки, 07.01.1885 – 15.11.1918 pp., 370 арк.
310. Спр.6914. О продаже дворянином Каземирским З.Е. крестьянину Шевчуку К.А. земли в с. Радовка, 30.07.1885 – 27.01.1889 pp., 3 арк.
311. Спр.6922. О покупке банком за счѣт собственных средств имения наследников князя Гедройц-Литовского С.Ф. в с. Сабаров и перепродаже обществу крестьян в с. Сабаров, 1898 p., 19 арк.

312. Спр.7363. Оценочно–статистические сведения об аренде частновладельческой земли по селам Ладыжинской волости Гайсинского уезда за 1898, 1910, 1911 гг., 1898 – 1911 pp., 3 арк.
313. Спр.8543. О покупке крестьянином Поземельным Б. имения в м. Маков, 12.05.1898 – 18.05.1899 pp., 27 арк.
314. Спр.9501. Оценочно–статистические сведения об аренде частновладельческой земли по селам Бахматовецкой волости за 1897, 1910, 1911, 1914, 1916 гг., 1897 – 1915 pp., 6 арк.
315. Спр.10276. О продаже Ивчанскому обществу крестьян 950 дес. земли у помещицы Родоканаки П.Ф., 18.11.1899 – 01.07.1917 pp., 443 арк.
316. Спр.11639. О продаже помещиком Ярошинским С.И. Крестьянскому поземельному банку в с. Болган своего имения – 1646 дес. земли, 29.01.1896 – 20.06.1898 pp., 27 арк.

Ф. 315 Подільська духовна консисторія. 1795–1920 pp.

оп. 1

317. Спр.298. Рапорты секретаря консистории, столоначальников, духовных правлений оберпрокурору св. синода, консистории о представлении отчетов о строительстве церквей за 1846 г., о поступках церковнослужителей, отчеты по литерам А и Б и т.д. Ведомости прихода церковных сумм по округам, 1847 p., 57 арк.
318. Спр.470. Отчеты о свечных доходах по епархии за 1855 год, 1855 – 1856 pp., 163 арк.
319. Спр.3976. О передаче садов римско–католических монастырей в пользу православных церквей, 08.02.1841 – 19.02.1847 pp., 203 арк.

Ф. 392 Нотаріус м. Кам'янця-Подільського П.Ф. Валявський. 1882–1914 pp.

оп. 1

320. Спр.34. Актовая книга Каменец-Подольского нотариуса П.Ф. Валявского для актов, не относящихся до недвижимых имуществ, 1891 p., 4 арк.

321. Спр.39. Актовая книга Каменец–Подольского нотариуса П.Ф. Валявского для актов, не относящихся до не недвижимых имуществ. Часть 1, 1892 р., 10 арк.
322. Спр.41. Актовая книга Каменец–Подольского нотариуса П.Ф. Валявского для актов, не относящихся до не недвижимых имуществ. Часть 2, 1892 р., 3 арк.

Опубліковані джерела.

Повне зібрання законів Російської імперії.

323. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.16, с 28 июня 1762 г. по 1765 г. – №12060 «О разделении духовных имений и о сборе со всех архиерейских, монастырских и других церковных крестьян с каждой души по 1 р. 50 копеек». – С.549-569.
324. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.19, 1770-1774 гг. - №13808 «Именной, данный генерал-майорам Каховскому и Кречетникову, с приложением наказа – по коему они должны поступать при исправлении должностей губернаторов в присоединенных от Польши губерниях». – С.507-511.
325. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.19, 1770-1774 гг. – №14122 «Жалованная грамота на установление Белорусской Католической Епархии». – С.913-914.
326. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16187 «Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства». – С.344-358.
327. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16333 «О несовершении крепостей в Могилевском и Полоцком наместничествах на передачу недвижимых имений монастырям, церквам и духовным людям». – С.537-538.
328. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16374 «О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместничествах за архиерейскими домами, Киевопечерскою лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство Директоров Домоводства; о присоединении

их к поселянам, содержащим войска в Малороссийских губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых архиерейских домов и монастырей из собираемых из тех имений оброков». – С.574-575.

329. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16616 «О позволении епископам, каноникам и другим дельцам приобретать недвижимые имущества». – С.1023-1024.
330. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16649 «О помещении в штат монастырей в Харьковской, Екатеринославской, Курской и Воронежской губерниях». – С.1070.
331. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.22, 1784-1788 гг. - №16650 «О распределении крестьян бывших за монастырями Курского, Воронежского, Харьковского и Екатеринославского наместничеств». – С.1070.
332. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17090 «О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками». – С.388-391.
333. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17108 «О присоединении Польских областей к России». – С.410-412.
334. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17112 «О присоединении к России от Польши некоторых областей, и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской». – С.417-419.
335. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17114 «Трактат, заключенный в Гродно между Ее Величеством Императрицею Всероссийскою и Его Величеством Королем и Яснейшею Речью Посполитою Польскими». – С.442-447.
336. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17290 О неупотреблении никаких принуждений и насилий при обращении униатов в греко-российскую веру. – С.615-617.

337. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17318 Об учреждении в трех присоединенных от Польши губерниях и в Каменецкой области по одному мужскому и одному женскому монастырю. – С.663-664.
338. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17323 «О принятии присяги от жителей вновь присоединенных к России от Польши при последнем ее разделении, областей; об устройстве оных на основании Учреждения о губерниях и об установлении таможен, также пограничной цепи и стражи на новой границе». – С.691-692.
339. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17329 «О правилах отдачи секвестрованных имений польским владельцам, участвовавшим в произшедшем бунте и прикосновенных к оному». – С.695-696.
340. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17334 «О составлении Брацлавского наместничества из 13 округов». – С.700-701.
341. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.23, с 1789 по 6 ноября 1796 гг. - №17352 «О учреждении Волынской и Подольской губерний, первой из 13, а последней из 12 уездов». – С.727-728.
342. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.24, с 6 ноября 1796 по 1798 гг. - №17585 «Об освобождении подпавших под наказание, заточение и ссылку, по случаю бывших в Польше замешательств». – С.21.
343. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.24, с 6 ноября 1796 по 1798 гг. - №17634 «О новом разделении государства на губернии». – С.229-230.
344. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.24, с 6 ноября 1796 по 1798 гг. - №17909 «О трехдневной работе помещичьих крестьян в пользу помещика, и о непринуждении к работе в дни воскресные». – С.577.

345. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.24, с 6 ноября 1796 по 1798 гг. - №18117 «О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды». – С.706-711.
346. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.24, с 6 ноября 1796 по 1798 гг. - №18274 «Об учреждении Государственного Вспомогательного банка для Дворянства». – С.823-833.
347. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.25, 1798-1799 гг. - №18383 «Высочайше утвержденный Устав Государственного Вспомогательного банка для Дворянства». – С.78-89.
348. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.25, 1798-1799 гг. - №18734 «Регламент для церквей и монастырей Римско-Католического исповедания в Российской империи». – С.436-438.
349. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.26, 1800-1801 гг. - №19370 «О воспрещении менять отведенные Архиерейским домам и монастырям земли, мельницы и рыбные ловли». – С.114-115.
350. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.26, 1800-1801 гг. - №19684 «Об управлении Римско-Католического Духовенства в России». – С.433-436.
351. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.26, 1800-1801 гг. - №19816 «Об освобождении прихожан от обязанности обрабатывать церковные земли и об удвоении положенной в 1765 году платы священнослужителям за исправление мирских треб». – С.605-606.
352. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.26, 1800-1801 гг. - №20075 «О предоставлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли». – С.862-863.
353. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.27, 1802-1803 гг. - №20620 «Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключению условий на обоюдном согласии основанных». – С.462-463.

354. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.27, 1802-1803 гг. - №20625 «Высочайше утвержденные правила, постановленные в руководство министерству внутренних дел при рассматривании условий между помещиками и крестьянами по указу 20 февраля 1803 г.». – С.466-468.
355. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.27, 1802-1803 гг. - №20801 «О выпуске в аренду частным людям казенных имений в губерниях Волынской, Подольской и Киевской». – С.672-678.
356. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.28, 1804-1805 гг. - №21547 «О устройстве евреев». – С.731-737.
357. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.29, 1806-1807 гг. - №22517 «О ленных и эмфитеутичных правах на имения в присоединенных от Польши губерний». – С.1186-1191.
358. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.29, 1806-1807 гг. - №22651 «О перемещении евреев в Волынской и Подольской губерниях из селений в города». – С.1303-1306.
359. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.29, 1806-1807 гг. - №22725 «О распоряжении фондами, принадлежащими Виленскому университету и училищам одного округа». – С.1359-1361.
360. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.30, 1808-1809 гг. - №22873 «О разборе доказательств на дворянство, представляемых от жительствующих в присоединенных от Польши губерниях чиншевой шляхты». – С.111.
361. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.30, 1808-1809 гг. - №23424 «Об остановлении действия 34 ст. Положения 9 декабря 1804 г., равно указа 19 октября 1807 г., и об оставлении евреев до дальнейшего впредь поселения на их жительство по прежнему». – С.753.
362. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.32, 1812-1815 гг. - №25064 «О признании в шляхетском достоинстве только лиц, коих предки были в оном утверждены». – С.257-258.

363. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.32, 1812-1815 гг. - №25289 «О прощении жителей от Польши приобретенных областей, участвовавших с французами в войне против России». – С.481-482.
364. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.32, 1812-1815 гг. - №25481 «О составлении Особого комитета для начертания правил относительно невозвратившихся из-за границы помещиков в присоединенных от Польши губерниях». – С.687-688.
365. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.33, 1815-1816 гг. - №25917 «О решении дел о преступниках, называемых себя шляхтичами, но доказательств на сие достоинство не предъявивших». – С.260-261.
366. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.33, 1815-1816 гг. - №26108 «О учинении по Польским губерниям разбора неизвестным людям, вписавшимся при 6 ревизии в классе старой шляхты». – С.465-467.
367. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.35, 1818 г. - №27316 «Об утверждении всех сделанных по Мозырскому повету, в облегчение крестьян, распоряжений и о распространении оных на всю Минскую и прочие, от Польши приобретенные губернии». – С.170-172.
368. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.36, 1819 г. - №27740а «О прекращении в присоединенных от Польши губерниях работ и услуг, отправляемых крестьянами и дворовыми людьми для евреев». – С.122-123.
369. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. I. – 1830. – Т.38, 1822 г. - №29060 «О запрещении Римско-Католическому и Греко-Униатскому духовенству производить займы на счет церковных имуществ без Высочайшего на то соизволения». – С.219-222.
370. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1832. – Т.6, отд. I, 1831 г. - №4444 «О бунте, происшедшем в трех уездах Виленской губернии, и о суждении всех дворян или шляхты, принявших участие в сем бунте, военным судом по Полевому Уголовному Уложению». – С.252-253.

371. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1832. – Т.6, отд. I, 1831 г. - №4641 «О назначении цены для писания крепостных актов незаселенным землям в возвращенных от Польши губерниях». – С.463.
372. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1832. – Т.6, отд. II, 1831 г. - №4869 «О разборе шляхты в Западных губерниях, и об устройстве сего рода людей». – С.134-138.
373. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1833. – Т.7, 1832. - №5344 «О распоряжении доходами с конфискованных имений Польских мятежников». – С.258-260.
374. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1833. – Т.7, 1832. - №5506 «Об упразднении некоторых Римско-католических монастырей». – С.509-510.
375. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1834. – Т.8, отд. I, 1833. - №6348 «Об отложении переселения евреев по губерниях Подольской и Волынской из сел и деревень в города и местечки, до издания нового о евреях устава». – С.442.
376. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1834. – Т.8, отд. I, 1833. - №6554 «Об отложении переселения евреев Киевской губернии до издания нового о евреях устава». – С.646.
377. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1836. – Т.10, отд. I, 1835. - №8054 «Высочайше утвержденное Положение о евреях». – С.308-323.
378. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1837. – Т.11, отд. I, 1836. - №9053 «О передаче всех конфискованных имений мятежников в Киевской и Подольской губерниях в ведение Военного Министерства». – С.383-384.
379. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1838. – Т.12, отд. I, 1837. - №10178 «Высочайше утвержденное положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях». – С.262-279.
380. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1839. – Т.13, отд. I, 1838. - №11189 «Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях». – С. 405-440.

381. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1840. – Т.14, отд. I, 1839. - №11913 «О считании прочноводворенными тех евреев, кои при переходе в земледельческое состояние будут иметь земли не менее пяти десятин». – С.4.
382. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1840. – Т.14, отд. I, 1839. - №12810 «О предоставлении льготы от рекрутской повинности евреям, переселившимся в земледельческое состояние по Западным губерниям». – С.793-794.
383. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1840. – Т.14, отд. I, 1839. - №13035 «Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственными имуществами в Западных губерниях и Белостокской области». – С.989-1150.
384. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1841. – Т.15, отд. I, 1840. - №13547 «О недопущении евреев ко взятию от помещиков на откуп доходов, от крестьян их в пользу владельцев поступать долженствующих». – С.388-389.
385. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1841. – Т.15, отд. I, 1840. - №13591 «О распространении силы и действия Российских гражданских законов на все Западные, возвращенные от Польши области». – С.443-445.
386. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1842. – Т.16, отд. II, 1841. - №15152 «О передаче во владение и управление Министерства Государственных Имуществ всех недвижимых населенных имений Православного духовенства Западных губерний». – С.138-139.
387. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1842. – Т.16, отд. II, 1841. - №15153 «О передаче во владение и управление Министерства Государственных Имуществ всех недвижимых населенных имений иноверного духовенства Западных губерний». – С.139-140.
388. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1843. – Т.17, отд. I, 1842. - №15462 «О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условленные повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян». – С.261-262.

389. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1843. – Т.17, отд. I, 1842. - №15872 «Высочайше утвержденное Положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах Волынской и в Белостокской области». – С.771-780.
390. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір II. – Т.18, отд. первое, 1843 р. - № 16178 «Дополнительные правила переселения малоземельных государственных поселян в многоземельные места». – СПб., 1844. – С.235-240.
391. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1844. – Т.18, отд. I, 1843. - №16828 «О передаче во владение Министерства Государственных Имуществ недвижимых населенных имений приходских церквей». – С.304-305.
392. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1844. – Т.18, отд. I, 1843. - №16829 «О передаче в управление Министерства Государственных Имуществ недвижимых населенных имений, состоящих во владении иноверного приходского духовенства». – С.305.
393. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1844. – Т.18, отд. I, 1843. - №17133 «О распространении на Киевскую, Подольскую и Волынскую епархии Положения о обеспечении сельского духовенства». – С.539.
394. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1845. – Т.19, отд. I, 1844. - №17977 «О предоставлении помещикам отпускать дворовых людей на волю без земли, по обоюдным договорам в платеже последними за себя условленных сумм». – С.373-375.
395. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1845. – Т.19, отд. I, 1844. - №18562 «Высочайше утвержденное положение о евреях-земледельцах». – С.910-947.
396. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1848. – Т.22, 1847. - №20845 «О обращении в казенное ведомство находящихся во владении

однодворцев Западных губерний населенных имений и крестьян без земли». – С.84-85.

397. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1848. – Т.22, 1847. - №21242 «О устройстве вольных людей, живущих на землях владельческих в Западных губерниях». – С.477-481.
398. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1848. – Т.22, 1847. - №21689 «О предоставлении крестьянам имений, продающихся с публичных торгов за долги, права выкупать себя с землею». – С.841-842.
399. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1849. – Т.23, отд. I, 1848. - №22042 «О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимые имущества». – С.157-158.
400. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1849. – Т.23, отд. I, 1848. - №22522 «О порядке утверждения отпускных дворовым людям из имений, заложенных в кредитных установлениях». – С.546-547.
401. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1854. – Т.28, отд. I, 1853. - №27322 «О порядке приобретения евреями земель вне городов и местечек». – С.280-282.
402. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.28, отд. первое, 1853 р. - №27805 «О воспрещении отдачи помещичьих населенных имений в арендное содержание». - СПб., 1854. – С.680.
403. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1844. – Т.32, отд. I, 1857. - №32000 «Об устройстве быта лиц бывшей польской шляхты, неутвержденных в дворянстве и пропустивших сроки для записки в оклад». – С.553-554.
404. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.34, отд. первое, 1859 р. - №34379 «О приостановлении залога и перезалога населённых имений в кредитных установлениях». – СПб., 1861. – С.360.

405. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.35, отд. первое, 1860 р. - №35847 «Высочайше утвержденный Устав Государственного Банка». – СПб., 1862. – С.644-659.
406. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36650 «К Всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, и об устройстве их быта». – С.128-134.
407. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36653 «Об учреждении Главного комитета об устройстве сельского состояния, и о закрытии Главного комитета по крепостному делу» – С.138-140.
408. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36657 «Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости». – С.141-169.
409. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36658 «Высочайше утвержденное положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости. – С.170-174.
410. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36659 «Высочайше утвержденное Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости, и о содействии правительства к приобретению ими крестьянами в собственность полевых угодий». – С.174-202.
411. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36660 «Высочайше утвержденное Положение губернских и уездных по крестьянским делам учреждениям». – С.202-218.
412. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36661 «Высочайше утвержденные Правила о порядке приведения в действие Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости». – С.218-231.
413. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36664 «Высочайше утвержденное Местное Положение о поземельном

устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Киевской, Подольской и Волынской». – С.307-340.

414. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36666 «Высочайше утвержденные Дополнительные Правила об устройстве крестьян, водворенных в имения мелкопоместных владельцев, и о пособии сим владельцам». – С.372-376.
415. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36669 «Высочайше утвержденные Дополнительные Правила о крестьянах, отбывающих работы на помещичьих фабриках». – С.386-388.
416. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. I, 1861. - №36674 «Об отчуждении, передаче по наследству и отдаче в залог и аренду населенных помещичьих земель и имений, по издании Положений о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости». – С.398-402.
417. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, 1861. - №36867 «О прекращении назначения крестьян в служительские должности при архиерейских домах и монастырях, об устройстве быта сих крестьян и отпуске означенным духовным учреждениям особых сумм в замен назначения служителей». – С.627-628.
418. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. II, 1861. – Приложение к ст.150 Местного Положения для губерний Киевской, Подольской и Волынской. – С.52-54.
419. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. II, 1861. - №37760 «О правилах для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворении сих иностранцев в России». – С.624-626.
420. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. II, 1861. - №37761 «Об устройстве быта крестьян в имения ленных и поезуитских». – С.626-628.
421. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. III, 1861. - №32840а «Об открытии в губерниях Киевской, Подольской и Волынской по

одному в каждой Комитету и одной общей в г.Киеве Комиссии для составления проектов Положений об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян сих губерний». – С.3-4.

422. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1863. – Т.36, отд. III, 1861. - №32857а «О дополнительных правилах касательно состава и порядке действий Комитетов, учрежденных в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, и особой в г.Киеве Комиссии, для составления проектов Положений об улучшении быта помещичьих крестьян сих губерний». – С.4-8.
423. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.37, отд. второе, 1862 р. - №37197 «Высочайше утвержденное Положение о питейном сборе». – СПб., 1865. – С.39-70.
424. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.37, отд. второе, 1862 р. – №37829 «Высочайше утвержденный Устав контор Государственного Банка». – СПб., 1865. – С.2-12.
425. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.37, отд. второе, 1862 р. - №38214 «О предоставлении евреям права приобретать земли и угодья, принадлежащие к помещичьим именьям, в коих обязательные отношения крестьян к владельцам прекращены». - СПб., 1865. – С.372-373.
426. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1866. – Т.38, отд. I, 1863. - №39118 «Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов». – С.3-15.
427. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1866. – Т.38, отд. I, 1863. - №39337 «О мерах к облегчению и ускорению прекращения обязательных отношений между помещиками и поселенными на их землях временно-обязанными крестьянами посредством выкупа сими последними земель их надела с содействием правительства по губерниям Виленской, Ковенской и Минской, а также в Динабургском, Дризенском, Люцинском и Режицком уездах Витебской губернии». – С.196-198.

428. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1866. – Т.38, отд. I, 1863. - №39386 «О правах евреев на питейную продажу и арендование винокуренных заводов». – С.230-231.
429. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1866. – Т.38, отд. I, 1863. - №39448 «Высочайше утвержденные Временные правила для найма сельских рабочих и служителей».
430. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. первое, 1863 р. - №39928 «О мерах к ускорению в губерниях Киевской, Подольской и Волынской прекращения обязательных отношений помещиками и населенными на их землях временно-обязанными крестьянами, посредством выкупа сими последними земель их надела, по распоряжению правительства». – СПб., 1866. – С.870-871.
431. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40101 «Высочайше утвержденные временные Правила о взносе крестьянами посредством выкупных платежей и выдаче оных помещикам в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской». – СПб., 1866. – С.91-93.
432. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40102 «Высочайше утвержденные Правила о порядке обращения по помещичьим именям в губерниях Киевской, Подольской и Волынской уставных грамот в выкупные акты». – СПб., 1866. – С.93-97.
433. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40104 «Об отмене шарварковой повинности государственных крестьян в Западных губерниях». – СПб., 1866. – С.97-98.
434. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40105 «Об усилении средств учреждений по крестьянским делам в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и вообще Западных губерниях». – СПб., 1866. – С.98.
435. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40175 «Об учреждении в городе Киеве временной комиссии для исполнительных распоряжений по указу 30 июля 1863 года (39928) о

прекращении обязательных отношений крестьян к помещикам в Киевской, Подольской и Волынской губерниях». – СПб., 1866. – С.142-143.

436. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.38, отд. второе, 1863 р. - №40411 «О разрешении открывать Отделения Государственного Банка в разных городах империи». – СПб., 1866. – С.305-306.
437. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. первое, 1864 р. - №40544 «О порядке удовлетворения помещиков юго-западного края за поступающие в собственность крестьян земли». – СПб., 1867. – С.75-76.
438. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. первое, 1864 р. - №40656 «Об увеличении содержания и выдаче пособий, подъемных и прогонных денег Русским чиновникам ведомства Министерства внутренних дел в юго-западном крае». – СПб., 1867. – С.204.
439. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. первое, 1864 р. - №40692 «О предоставлении некоторых льгот, преимуществ и денежных ссуд приобретателям имений в Западных губерниях». – СПб., 1867. – С.251-252.
440. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1867. – Т.39, отд. I, 1864. - №41039 «О воспрещении евреям приобретать от помещиков и крестьян земли в губерниях, подведомых Виленскому и Киевскому генерал-губернаторам». – С.573-574.
441. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання друге. – Т.39, отд. первое, 1864 р. - №41066 «О дозволении военным офицерам поступать на службу по мировым учреждениям в северо-западные и юго-западные губернии». – СПб., 1867. – С.610.
442. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1867. – Т.39, отд. I, 1864. - №41109 «Высочайше утвержденные Правила об устройстве вольных людей Западных губерний, живущих на владельческих землях». – С.649-651.
443. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – 1867. – Т.39, отд. I, 1864. - №41251 «О порядке определения размера крестьянского надела, подлежащего обязательному выкупу в юго-западных губерниях». – С.872-873.

444. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. второе, 1864 р. - №41405 «О распространении на морское ведомство постановления касательно дозволения военным офицерам поступать на службу по мировым учреждениям в северо-западные и юго-западные губернии». – СПб., 1867. – С.111-112.
445. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. второе, 1864 р. - №41459 «Об увеличении содержания чинам межевого ведомства, служащим в губерниях Киевской, Подольской и Волынской». – СПб., 1867. – С.162.
446. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. второе, 1864 р. - №41628 «Об увеличении жалования некоторым чиновникам Киевского учебного округа». – СПб., 1867. – С.568-569.
447. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.39, отд. второе, 1864 р. - №41635 «Об увеличении на 50% содержания чиновникам министерства юстиции в юго-западном крае». – СПб., 1867. – С.570-571.
448. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. - №41779 «Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов». – СПб., 1867. – С.157-175.
449. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. - №41978 «Об увеличении состава мировых учреждений в Юго-Западном крае». – СПб., 1867. – С.388-389.
450. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. – №41979 «О праве пастьбы на полях общаго севооборота в неразмежеванных имениях Юго-Западного края». – СПб., 1867. – С.389-390.
451. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. - №41980 «Об устранении затруднений, встречаемых при изыскании и возстановлении границ инвентарного надела крестьян в помещичьих имениях Юго-Западного края». – СПб., 1867. – С.390-391.
452. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. - №41981 «О крестьянских фруктовых садах в помещичьих лесах Юго-Западного края». – СПб., 1867. – С.391-392.

453. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. первое, 1865 р. - №42043 «О ведомстве и порядке разбора дел по прежним выкупным договорам и объявлениям и по новым выкупным актам, дополнительных выкупных платежах крестьян». – СПб., 1867. – С.462-464.
454. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.42, отд. второе. Дополнение к XL-му тому Второго Собрания Законов (1865). – №42328а «О порядке продажи казенных земель в Западных губерниях лицам Русского происхождения, служащим в том крае или желающим водвориться там на постоянное жительство». – СПб., 1871. – С.10-15.
455. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. второе, 1865 р. - №42759 «О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях, о предоставлении высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений права продать или променять, в двухгодичный срок, свои имения в этом крае лицам Русского происхождения, и вообще о порядке совершения актов на переход имений в Западном крае к Русским владельцам». – СПб., 1867. – С.326-327.
456. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.40, отд. второе, 1865 р. - №42760 «О пояснении и дополнении постановления касательно обязательной продажи или промена Польских имений в Западном крае». – СПб., 1867. – С.327-328.
457. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. первое, 1866 р. - №43354 «Об отмене действующих особых постановлений о переселении евреев в земледельцы и о прекращении отчисления из коробочных сборов денег на таковое переселение». – СПб., 1868. – С.609.
458. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. перове, 1866 р. – №43361 «Высочайше утвержденный Устав Общества взаимного поземельного кредита». – СПб., 1868. – С.622-635.

459. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. первое, 1866 р. - №43547 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества приобретателей имений в Западных губерниях». – СПб., 1868. – С.993-1001.
460. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. второе, 1866 р. - №43714 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Степановского свеклосахарного завода». – СПб., 1868. – С.101-105.
461. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. второе, 1866 р. - №43715 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Ситковецкого свеклосахарного завода». – СПб., 1868. – С.105-109.
462. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.41, отд. второе, 1866 р. - №43728 «О порядке взыскания сборов с ординацких имений в Юго-Западном крае». – СПб., 1868. – С.119.
463. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.42, отд. первое, 1867. - №44312 «О обложении процентным сбором недвижимых городских имуществ польских уроженцев в Северо– и Юго-Западных губерниях». – СПб., 1871. – С.241-242.
464. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.42, отд. первое, 1867. - №44500 «О сосредоточении в городах Киеве и Вильно публичных торгов на продажу в Западном крае имений лицам русского происхождения». – СПб., 1871. – С.412.
465. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.42, отд. первое, 1867 р. - №44590 «О поземельном устройстве государственных крестьян в девяти западных губерниях». – СПб., 1871. – С.754-756.
466. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.42, отд. первое, 1867 р. - №44590 «О закрытии Товарищества приобретателей имений в Западных губерниях». – СПб., 1871. – С.866-867.
467. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.43, отд. первое, 1868 р. - №45453 «Высочайше утвержденный Устав Уладовского промышленного и торгового общества». – СПб., 1873. – С.82-85.

468. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.43, отд. первое, 1868 р. - №45505 «О введении однодворцев и граждан Западных губерний в общий состав сельских или городских обывателей». – СПб., 1873. – С.138-140.
469. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.43, отд. первое, 1868 р. - №45857 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Соболевского свеклосахарного, песочного и рафинадного завода». – СПб., 1873. – С.587-592.
470. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.43, отд. первое, 1868 р. - №45925 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Кашперовского свеклосахарного завода». – СПб., 1873. – С.687-690.
471. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.43, отд. первое, 1868 р. - №46038 «О порядке перечисления жителей Империи в губернии Царства Польского, равно как жителей сих губерний в прочие части Империи». – СПб., 1873. – С.890-892.
472. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.44, отд. первое, 1869 р. - №46807 «Высочайше утвержденные правила раскладки и взимания процентного сбора в Западных губерниях». – СПб., 1873. – С.186-188.
473. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.44, отд. первое, 1869 р. – №47279 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Романовских сахарных заводов». – СПб., 1873. – С.698-704.
474. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.44, отд. первое, 1869 р. - №47353 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества свеклосахарных заводов «Яроповичи»». – СПб., 1873. – С.958-960.
475. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.44, отд. второе, 1869 р. - №47386 «О разрешении совершения крепостным порядком духовного завещания помещицы Огинской в пользу родственницы ея Глинской и о предоставлении министром юстиции всякий раз на Высочайшее утверждение всех подобных ходатайств лиц польского происхождения». – СПб., 1873. – С.25.

476. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.44, отд. второе, 1869 р. - №47773 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Тростянецкого сахарного завода». – СПб., 1873. – С.354-358.
477. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.45, отд. I, 1870 р. – № 48247 «Об изменении §§ 40 и 64 Устава Общества Взаимного Поземельного Кредита». – СПб., 1874. – С.436.
478. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.45, отд. I, 1870 р. – № 48358 «О выдаче полугодового содержания Мировым Посредникам Юго-Западного края, участки коих, за окончанием выкупного дела, будут упразднены». – СПб., 1874. – С.647.
479. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.45, отд. I, 1870 р. – № 48427 «О предоставлении льгот переселенцам из бывших государственных крестьян». – СПб., 1874. – С.732-733.
480. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.46, отд. первое, 1871 р. – №49448 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества сахарных заводов «Городок»». – СПб., 1874. – С.288-294.
481. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.47, отд. первое, 1872 р. – №50708 «Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного Банка». – СПб., 1875. – С.446-455.
482. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.47, отд. первое, 1872 р. – №50747 «Высочайше утвержденный Устав фабрично-торгового Товарищества под фирмою «Промышленность»». – СПб., 1875. – С.492-497.
483. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.47, отд. первое, 1872 р. – №50989 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Дедовщинского свёклосохарного и рафинадного завода». – СПб., 1875. – С.871-876.
484. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.47, отд. второе, 1872 р. – №51062 «Об Уставе Киевского земельного Банка». – СПб., 1875. – С.31-41.

485. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.47, отд. второе, 1872 р. – №51176 «Высочайше утвержденный Устав Товарищества Строгоновского сахарного завода». – СПб., 1875. – С.349-355.
486. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.48, отд. первое, 1873 р. – №52255 «О прекращении по Западным губерниям всех производящихся еще дел о конфискации имений по мятежу 1863 г. и невчинении впредь новых конфискационных по сему мятежу дел». – СПб., 1876. – С.644.
487. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.49, отд. первое, 1874 р. – №52982 «О введении всеобщей воинской повинности Манифест». – СПб., 1876. – С.1-2.
488. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.49, отд. первое, 1874 р. – №52983 «О введении общей воинской повинности». – СПб., 1876. – С.2-29.
489. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.49, отд. первое, 1874 р. – №53116 «О разъяснении и дополнении Высочайше утвержденного 11 мая 1873 г. положения Комитета министров о прекращении по Западным губерниям всех производящихся еще дел по мятежу 1863 г. и о невчинении новых конфискационных по сему мятежу дел». – СПб., 1876. – С.159-161.
490. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. II. – Т.55, отд. первое, с 19 февраля 1880 по 28 февраля 1881 гг. – №61578 «Об отмене акциза, взимаемого с соли, с 1 января 1881 г., и о соразмерном уменьшении таможенной пошлины с соли, привозимой из-за границы». – СПб., 1884. – С.709.
491. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т.2, 1882 р. – №894 «Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке». – СПб., 1886. – С.218-221.
492. Повне зібрання законів Російської імперії. Збір. III. – Т.3, 1883 р. – №1484 «Об изменении и дополнении существующих ныне правил относительно открытия новых акционерных коммерческих банков». – СПб., 1886. – С.105-106.

493. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.3, 1883 р. – №1748 «О дополнении статьи 16 Положения о Крестьянском Поземельном Банке». – СПб., 1887. – С.403.
494. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.4, 1884 р. – №2559 «О порядке совмещения государственной службы с участием в торговых и промышленных товариществах и компаниях, а равно в общественных и частных кредитных установлениях». – СПб., 1887. – С.541-543.
495. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.4, 1884 р. – №2633 «Об установлении правил относительно приобретения в собственность, залога и арендования в десяти Западных губерниях земельных имуществ, вне городов и местечек расположенных». – СПб., 1887. – С.602-604.
496. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.5, 1885 р. – №3016 «Высочайше утверждённое Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке». – СПб., 1887. – С.263-268.
497. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.5, 1885 р. – №3051 «О разрешении Крестьянскому Поземельному Банку выдачи ссуд для покупки земель не принадлежащим к крестьянскому сословию земледельцам некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний». – СПб., 1887. – С.306.
498. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.5, 1885 р. – №3065 «О списке должностей и чинов, на которые распространяются постановления Высочайше утвержденных 3 декабря 1884 года Правил о порядке совмещения государственной службы с участием в торговых и промышленных товариществах и компаниях, а равно в общественных и частных кредитных установлениях». – СПб., 1887. – С.306.
499. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.6, 1886 р. – №3668 «О распространении на заёмщиков частных земельных банков льгот, установленных Положением о Государственном Дворянском Земельном Банке». – СПб., 1888. – С.181-182.

500. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.6, 1886 р. – №3789 «Высочайше утвержденное Положение о поземельном устройстве сельских вечных чиншевиков в губерниях Западных и Белорусских». – СПб., 1888. – С.275-283.
501. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.6, 1886 р. – №3803 «Высочайше утвержденное Положение о найме на сельскохозяйственные работы». – СПб., 1888.
502. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.6, 1886 р. – № 3985 «Об объявлении всех свидетельств, выданных до издания правил 27 декабря 1884 г. на покупку имений в Западном крае, потерявшими свою силу». – СПб., 1888. – С.470.
503. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.7, 1887 р. – № 4286 «Об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России». – СПб., 1889. – С.101-102.
504. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.8, 1888 р. – № 5079 «О поземельном устройстве вольных людей второго разряда, поселенных на владельческих землях в Западных губерниях». – СПб., 1889. – С.107-108.
505. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.8, 1888 р. – № 5278 «Об издании правил о крестьянских поземельных товариществах, приобретших земли с содействием Крестьянского Поземельного Банка». – СПб., 1889. – С.297-299.
506. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6133 «О мерах к облегчению продажи с торгов земельных участков, заложенных в Крестьянском Поземельном Банке». – СПб., 1891. – С.362-364.
507. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6134 «О мерах к исправному взносу платежей, следующих Крестьянскому Поземельному Банку». – СПб., 1891. – С.364-365.

508. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6141 «О производстве взысканий с неисправных заёмщиков Государственного Дворянского Земельного Банка». – СПб., 1891. – С.369-376.
509. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6189 «Правила о приведении в действие законоположений о преобразовании судебной части и крестьянских присутственных». – СПб., 1891. – С.490-506.
510. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – № 6198 «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время». – СПб., 1891. – С.535-538.
511. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6291 «О приведении в окончательный порядок расчетов Дворянского Банка с его заемщиками». – СПб., 1891. – С.580-581.
512. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6292 «О выпуске закладных с выиграшами листов Государственного Дворянского Земельного Банка». – СПб., 1891. – С.581.
513. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.9, 1889 р. – №6293 «Высочайше утверждённое Положение о расчетах за истекшее время Государственного Дворянского Земельного Банка с его заёмщиками по ссудам, выданным им до 1 ноября 1889 года». – СПб., 1891. – С.581-583.
514. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.10, отд. первое, 1890 р. – №6888 «О мерах к поощрению сельскохозяйственного винокурения». – СПб., 1893. – С.421-423.
515. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.10, отд. первое, 1890 р. – №6925 «Высочайше утвержденный Устав Государственного Дворянского Земельного Банка». – СПб., 1893. – С.481-490.
516. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.11, 1891 р. – №7811 «Об общем Таможенном Тарифе по Европейской торговле». – СПб., 1894. – С.381.

517. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.12, 1892 р. – №8419 «Об установлении временных правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения». – СПб., 1895. – С.164-165.
518. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.12, 1892 р. – №8420 «Об установлении особых правил водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения». – СПб., 1895. – С.165.
519. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.12, 1892 р. – №9096 «Об условиях выкупа усадеб, занимаемых бывшими вольными людьми во владельческих местечках Западного края». – СПб., 1895. – С.664-665.
520. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.13, 1893 р. – №10213 «О разрешении Крестьянскому Поземельному Банку выдавать ссуды для покупки земли бывшим вольным людям второго разряда, проживающим в малоземельных имениях Ковенской, Виленской и Волынской губерний». – СПб., 1895. – С.698.
521. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.14, 1894 р. – №10328 «О порядке отсрочки и рассрочки недоимок выкупных платежей». – СПб., 1898. – С.44-45.
522. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.14, 1894 р. – №10709 «Высочайше утвержденное Положение о видах на жительство». – СПб., 1898. – С.347-356.
523. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.14, 1894 р. – №10754 «Об отчуждении в собственность казны земель и имуществ под устройство новых линий шоссе в западных военных округах». – СПб., 1898. – С.396.
524. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.14, 1894 р. – №10758 «Об отчуждении и временном занятии потребных для устройства Кременецкой ветви Юго-Западных железных дорог имуществ». – СПб., 1898. – С.397.
525. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.14, 1894 р. – №10767 «Высочайше Утвержденный Устав Государственного банка». – СПб., 1898. – С.410-427.

526. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.15, 1895 р. – № 11477 «Об изменении Высочайше утвержденных 14 марта 1892 г. Временных Правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения». – СПб., 1899. – С.142-143.
527. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.16, отд. первое, 1896 р. – №12933 «О мерах к облегчению сельским обывателям всех наименований уплаты выкупного долга». – СПб., 1899. – С.425-426.
528. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.18, отд. первое, 1898 р. – №15601 «Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге». – СПб., 1901. – С.489-515.
529. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.18, отд. первое, 1898 р. – №15831 «О выпуске 3,5% закладных листов Государственного Дворянского Земельного Банка». – СПб., 1901. – С.812.
530. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.19, отд. первое, 1899 р. – №16983 «Об изменении закона 13 мая 1896 г. о мерах к облегчению сельским обывателям уплаты выкупного долга». – СПб., 1902. – С.550-551.
531. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.20, отд. первое, 1900 р. – №18206 «О выпуске государственных свидетельств Поземельного Крестьянского Банка на 35000000 руб.». – СПб., 1902. – С.159-160.
532. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.20, отд. первое, 1900 р. – №19058 «Об изменении размера платежей по вновь выдаваемым из Государственного Дворянского Земельного Банка ссудам». – СПб., 1902. – С.939-940.
533. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.20, отд. первое, 1900 р. – №19303 «О выпуске 3,5% закладных листов Государственного Дворянского Земельного Банка на 100000000 руб.». – СПб., 1902. – С.1073-1074.
534. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.20, отд. первое, 1900 р. – №19304 «О выпуске 4% государственных свидетельств Крестьянского Поземельного Банка на 35000000 руб.». – СПб., 1902. – С.1074.

535. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.24, отд. первое, 1904 р.
– №44312 «О предназначении к усовершенствованию государственного порядка».
– СПб., 1907. – С.1196-1198.
536. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.25, отд. первое, 1905 р.
– №26162 «Об отмене некоторых ограничительных постановлений, действующих
в девяти Западных губерниях, и о порядке выполнения пункта седьмого
Именного указа 12 декабря 1904 г. в отношении сих губерний». – СПб., 1908. –
С.285.
537. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.25, отд. первое, 1905 р.
– №26163 «О порядке выполнения пункта 7 Именного указа 12 декабря 1904 г. в
отношении девяти Западных губерний». – СПб., 1908. – С.286-287.
538. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.25, отд. первое, 1905 р.
– №26871 «Об улучшении благосостояния и облегчении положения
крестьянского населения». – СПб., 1908. – С.790.
539. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.25, отд. первое, 1905 р.
– №26872 «Об уменьшении и последующем прекращении выкупных платежей с
крестьян бывших помещичьих, государственных и удельных». – СПб., 1908. –
С.791.
540. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.25, отд. первое, 1905 р.
– №26875 «Об облегчении задачи Крестьянскому Поземельному Банку по
содействию к увеличению площади землевладения малоземельных крестьян». —
СПб., 1908. – С.791.
541. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.26, отд. первое, 1906 р.
– №28315 «О предназначении казенных земель к продаже для расширения
крестьянского землевладения». – СПб., 1909. – С.846–847.
542. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.26, отд. первое, 1906 р.
– №28416 «О понижении платежей заемщиков Крестьянского Поземельного
Банка». – СПб., 1909. – С.902–903.

543. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.26, отд. первое, 1906 р. – №28528 «О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования». – СПб., 1909. – С.970–974.
544. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.26, отд. первое, 1906 р. – №28547 «О выдаче Крестьянским Поземельным банком ссуд под залог надельных земель». – СПб., 1909. – С. 981.
545. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.28, отд. первое, 1908 р. – №30521 «О согласовании посреднической деятельности Крестьянского Поземельного Банка с общими землеустроительными мероприятиями правительства». – СПб., 1911. – С.377–378.
546. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.29, отд. первое, 1909 р. – №31728 «О порядке выдачи ссуд на общепользные надобности переселенцев». – СПб., 1912. – С.267.
547. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.31, отд. первое, 1911 р. – №35370 «О землеустройстве». – СПб., 1914. – С.453–471.
548. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.32, отд. первое, 1912 р. – №37341 «О ссудах и пособиях из средств казны при землеустройстве». – Петроград, 1915. – С.711–713.
549. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. – СПб.: типография МВД, 1910. – 870 с.

Збірники документів.

550. Луцьку 900 років. 1085-1985. Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – 124с.
551. Отмена крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов. – К.: изд-во АН УССР, 1961. – 426 с.
552. Памятники новой русской истории. Сборник исторических статей и материалов: в 3 т. – Т.1. – СПб.: типография Майкова, 1871. – 424 с.

553. «Россия под надзором»: отчёты III отделения. 1827-1869: Сборник документов / Сост. М.Сидорова и Е.Щербакова. – М.: «Рос. фонд культуры»: «Российский Архив», 2006. – 706 с.; ил.
554. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1978. – 535 с.
555. Селянський рух на Україні. 1826-1849. – К.:Наукова думка, 1985. – 504 с.
556. Селянський рух на Україні. 1850-1861. – К.:Наукова думка, 1988. – 484 с.
557. Історія України: Джерельний літопис / Упор. В.І.Червінський, М.І.Обушний, Т.Ю.Горбань, В.Є.Кругляков та ін.; За ред. В.І.Червінського та М.І.Обушного. – К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. – 800 с.

Періодичні видання.

558. Антоний И. Миньковецкое государство (Пер. с польск. А.Копылова) / И.Антоний // Русский вестник. – 1894. – №1.
559. Бертенсон В. Заметки о хлебной торговле / В.Бертенсон // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №8-9. – С.17-22.
560. Богатчук С. Залізничний транспорт в Україні / С.Богатчук // Історія України. – 1999. – №8. – С.11-12.
561. Булдаков В. Социальная история России: лечение новыми иллюзиями? / В.Булдаков // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2000. – Вип.4. – С.119-137.
562. В.В. Разделение труда земледельческого и промышленного в России / В.В. // Вестник Европы. – 1884. – июль. – Т.IV, кн.7. – С.319-356.
563. Гісцова Л., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких у документах ЦДІАУ, м. Київ / Л. Гісцова, Д. Шовковий // Історія України. – 1997. – №18. – С.6-7.
564. Гордуновський О. Розвиток кредитної системи в Україні на прикладі Херсонської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / О.Гордуновський // Історія України. – 2000. – №19. – С.6-7.

565. Городецкий С. Что дает и что может дать полеводство Подольской губернии? / С. Городецкий // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №6. – С.9-11.
566. Дуткевич В. Движение землевладения в Подольской губернии (1863-1906 гг.) / В.Дуткевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18-19. – С.24-34.
567. Еремин Н. Опыт разделения Подольской губернии на сельскохозяйственные районы / Н.Еремин // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №18-19. – С.2-17; №20. – С.9-31.
568. Еремин Н. Организационный строй и основные задачи полеводства Подольской губернии / Н.Еремин // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С.6-18.
569. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию / И.Засухин // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – №2. – С.22-40.
570. “Земледельческая газета”. – СПб., 1850. – №10. – 3 февраля.
571. “Земледельческая газета”. – СПб., 1850. – №28. – 7 апреля.
572. “Земледельческая газета”. – СПб., 1850. – №51. – 27 июня.
573. “Земледельческая газета”. – СПб., 1891. – №7. – 16 февраля.
574. “Земледельческая газета”. – СПб., 1891. – №39. – 28 сентября.
575. “Земледельческая газета”. – СПб., 1891. – №41. – 12 октября.
576. “Земледельческая газета”. – СПб., 1891. – №43. – 26 октября.
577. “Земледельческая газета”. – СПб., 1891. – №44. – 2 ноября.
578. Ильин В. Вытеснение барщинного хозяйства капитализмом в современном русском земледелии / В. Ильин // Начало. – 1899. – №3. – С.96-117.
579. Карапут А.С. Грузооборот Подольской губернии по данным Министерства Торговли и Промышленности / А.С.Карапут // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С.23-53.
580. Карліна О. Єврейські домогосподарства у Волинській губернії в першій половині XIX ст. / О.Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2004. – Вип.4. – С.53-68.

581. Карліна О. Кінець міфів про Україну – Аркадію / О.Карліна // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип.1. – С.60-69.
582. “Киевлянин”. – 1888. – 30 апреля.
583. “Киевское слово”. – 1888. – 4 июня.
584. Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) / Мацузато Кимитака // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2003. – Вип.9. – С.62-121.
585. Кимитака Мацузато. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / Мацузато Кимитака // *Ab imperio*. – 2000. – №1. – С.97.
586. Крамарчук Т. Українська діаспора у республіці Башкортостан: історичний шлях становлення / Т.Крамарчук // Історія України. – 2000. – №3. – С.11-12.
587. Лазанська Т. Торговельні дома України на межі двох століть (1892-1914 pp.) / Т.Лазанська // Історія України. – 2001. – №31-32. – С.12-15.
588. Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь / П.Г.Лебединцев // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №1. – С.13–14.
589. Маркевич Е. Исследование выпасов на толоке и стерне / Е.Маркевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №23. – С.13-35.
590. Мариновський Ю. Куполи над Тясмином / Ю.Мариновський // Людина і світ. – 1994. – №9. – С.8-12.
591. П.Б. (Савваитов П.) Обзорение Киевской, Волынской и Подольской губерний. 1838–1850 / П.Савваитов // Русский архив. – 1884. – №3. – С.1–42.
592. Переселение в Сибирь из Волынской губернии за 1897-1909 годы по данным Челябинской регистрации переселенцев // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – №2. – С.66-72.
593. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво / О.Петренко // Київська старовина. – 2000. – №1. – С.44-61.
594. “Подольские губернские ведомости”. – 1897. – №79.
595. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №14.

596. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №54.
597. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №74.
598. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №97.
599. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №103.
600. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №153.
601. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №155-156.
602. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №158.
603. “Подольские губернские ведомости”. – 1898. – №210.
604. “Подольские епархиальные ведомости”. – 1890. – №48.
605. “Подольский листок”. – 1882. – №2.
606. “Подольский хозяин”. – 1915. – №8.
607. “Подольский хозяин”. – 1915. – №9-10.
608. “Подольский хозяин”. – 1916. – №7-8.
609. Поліщук Т. Зміни в соціальній та національній структурі населення Правобережної України в середині – другій половині ХІХ сторіччя / Т.Поліщук // Історія України. – 1999. – №36. – С.10.
610. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустары Подольской губернии / А.Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7. – С.15-20.
611. Распределение сельскохозяйственных культур в Волынской губернии // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – 1910. – №2. – С.47-62.
612. С. Задачи земледельческой политики. По вопросу об арендной реформе // Вестник Европы. – 1884. – июль. – Т.IV, кн.7. – С.378-398.
613. Слонимский Л. Экономические заметки / Л.Слонимский // Вестник Европы. – Т.4. – 1897. – №5. – С.318-333.
614. Соловьев В. Мнимые и действительные меры к подъему народного благосостояния / В.Соловьев // Вестник Европы. – 1892. – сентябрь. – С.353-361.
615. Тернер Ф. Дворянство и землевладение / Ф.Тернер // Вестник Европы. – Т.4. – 1905. – №8. – С.470-497.
616. Труды Вольного Экономического общества. – Т.IV. – СПб., 1866.

617. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и опыт разделения Подольской губернии на полеводственные районы / В.И.Фролов // Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – №4-5. – С.22-38.
618. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) / В.Шандра // Історія України. – 1999. – №38. – С.3-4.
619. Шандра В. Всемогутність чи слабкість російської влади в Україні XIX ст.: у продовження однієї неординарної статті / В.Шандра // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 1999. – Вип.2. – С.66-74.
620. Шандра В. Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков: політичний портрет / В.Шандра // Історія України. – 1997. – №34. – С.4.
621. Шандра В. Київський генерал-губернатор О.П. Безак та інтеграція Правобережної України у складі Російської імперії / В.Шандра // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.95-105.

Статистичні та довідкові видання.

622. Акционерное дело в России. – Т.2 Статистика акционерных предприятий. Вып.І. Коммерческие банки. Земельные банки. Страховые общества. – СПб.: тип. М.М.Стасюлевича, 1897. – 699 с.
623. Атлас статистический 4-х последних округов Новороссийского и 5-ти Киевского и Подольского военных поселений. За 1840 год к 1-му ноябрю. – Б.м., 1840. – 66 с.
624. Весь Юго-Западный край на 1913 год. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. под общим наблюдением М.В.Довнар-Запольского и под ред. А.И.Ярошевича. Изд.1-е. – К., 1913. – 1115 с.
625. Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т.2. – Б.м.: издание А.С.Суворина, 1897. – С.1534.

626. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д.Воейков, В.Загоскин. – СПб., 1867. – 146 с.
627. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. – Вып. 16: Киевская губерния. – СПб., 1895. – 23 с.
628. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. Подольского губернского правления, 1895. – 452 с.
629. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. С.П.Киржацкого, 1903. – 867 с. + 31 с.
630. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А.Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с.
631. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1894. – 544 с.
632. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А.Забелин. – Ч.1. – К.: типогр. штаба Киевского военного округа, 1887. – 365 с.
633. Задолженность сельских обществ по казённым, земским и мирским окладным сборам и в продовольственные капиталы. Из обследования 1893 г. о сельских обществах 46-ти губерний России // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1894. – №32. – XXXII+143 с.
634. Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размеры платежа процентов на десятину по губерниям // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1889. – №8. – 26 с.
635. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. – СПб.: Гостипография, 1900. – 374 с.
636. Ланге П. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-1897 гг. в одном из районов Киевской губернии / П.Ланге. – К.: тип. Императорского Университета Святого Владимира, 1897. – 10 с.

637. Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи / В. де Ливрон. – СПб.: «Общественная польза», 1874. – 370 с., приложения.
638. Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.1. – СПб., 1903.
639. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. подполк. Генштаба А.Шмидт. – Ч.1. – СПб.: военная типография, 1863. – 601 с. + 2 карты.
640. Материалы для изучения современного положения землевладения и сельскохозяйственной промышленности в России. – СПб.: типография Тренке и Фюсно, 1880. – Вып. I. – 93 с.
641. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. – Каменец-Подольский: типография губернского управления, 1873. – 226 с.
642. Материалы для истории Подольской губернии 1792-1796 гг. – Каменец-Подольский, 1885. – Вып. I. – 316 с.
643. Материалы по вопросу о стоимости обработки земли в Европейской России // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1889. – №10. – 43 с.
644. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. / Сост. Н.А.Проскуракова. Отв. ред. А.П.Карелин. – М.: изд-во АН СССР, 1980. – 79 с.
645. Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года. Отдел первый. – Житомир: «Работник», 1914. – 136 с.
646. Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. – Житомир: «Работник», 1913. – 373 с.
647. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии в 1905 и 1906 гг. Зима и весна. – К.: печатня С.П.Яковлева, 1906. – 20 с.

648. О задолженности землевладения в связи с статистическими данными. О притоке капиталов к помещичьему землевладению со времени освобождения крестьян // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1888. – №2. – XXIII с.
649. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. – К.: типогр. П.Барского, 1894. – 182 с. + 125 с.
650. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.VIII. Волынская губерния. – СПб.: «Слово», 1904. – 281 с.
651. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.XXXII. Подольская губерния. – СПб.: «Слово», 1904. – 285 с. + XI.
652. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр. / М.Порш. – К., 1907. – 34 с.
653. Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: количество сделок. 1863–1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_030.
654. Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: количество десятин. 1863–1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_031.
655. Продажа и покупка земли в уездах (вне городов) по 45 губерниях Европейской России: стоимость земли (в рублях). 1863–1892 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Dynamics/06_032.
656. Производительные силы России. – СПб., 1896. – 1250 с.
657. Саченко С. Статистические очерки Подолии / С.Саченко. – Каменец-Подольский: типогр. С.П.Киржацкого, 1906. – 47 с.
658. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России: в 2 т. – Т.1. – СПб.: «Север», 1904. – 410 с.
659. Сборник статистических материалов по Подольской губернии. Выпуск I. Землевладение. – Немиров: тип. преемников Р.Б.Шерра, 1917. – 18 с.

660. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение. / Сост. И.В.Сосновский. – СПб., 1904. – 234 с.
661. Сельскохозяйственная статистика Европейской России / Сост. А.Фортунатов. – М.: тип. И.Н.Кушнерев и К°, 1893. – 246 с.
662. Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. – Житомир, 1910.
663. Сельское хозяйство России в XX веке. Сборник статистико-экономических сведений за 1901-1922 гг. / Под ред. проф. Н.П.Огановского, Н.Д.Кондратьева. – М.: Новая деревня, 1923. – 340 с.
664. Средний сбор хлебов и картофеля за десятилетие 1883-92 гг. в 60 губерниях Европейской России по отношению к народному продовольствию // Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1894. – №34. – 112 с.
665. Статистика землевладения в 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб.: «Центральная» типо-литография М.Я.Минкова, 1907. – 189 с., прилож.
666. Статистика землевладения 1905 г. Киевская губерния. – СПб., 1907. – Вып.43. – 61 с.
667. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец–Подольский, 1868.
668. Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н.П.Огановского и А.В.Чаянова. – Вып.1. Землевладение и землепользование. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 31 с.
669. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. – Вып. второй. Наличное население империи за 1858 год. – СПб.: типогр. К.Вульфа, 1863. – 330 с. + X.
670. Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская и Волынская губернии) / Н.Тарановский. – К.: типогр. штаба Киевского военного округа, 1882. – 324 с.

671. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т.XXXI: Подольская губерния. – СПб., 1903. – 1112 с.
672. Труды Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1889. – 258 с.
673. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. В 3-х тт. / И.Фундуклей. – СПб.: тип. МВД, 1852. – Т.1. – 550 с.; Т.2. – 534 с.; Т.3. – 572 с.
674. Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России. – СПб.: типогр. П.П.Сойкина, 1897. – 47 с.
675. Цены на землю в Европейской России по продажам, сделанным в 1882 и 1887 годах // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1889. – №11. – 97 с.
676. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т.1. – СПб., 1906. – XX с. + 93 с. + 143 с. + 49 с. + 13 с.

Наукові видання, монографії, статті.

677. А.Я. Вольные люди / Я.А. // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.7. – СПб., 1892. – С.144.
678. Агасієв І.К. Німецькі колонії на Волині з кінця XVIII ст. до 1939 року / І.К.Агасієв. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С.183-185.
679. Алекторов А.Е. Иностранцы в России: современные вопросы / А.Е.Алекторов. – СПб.: типография И.В.Леонтьева, 1906. – 134 с.
680. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины / А.Я.Альтерман. – Одесса: Госиздат Украины, 1923. – 177 с.
681. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860-1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б.В.Ананьич. – Л.: Наука, 1991. – 198 с.
682. Андрухов П. Волинська земля (хроніка-джерела-постаті) / П.Андрухов. – Сокаль, 1992.– 62 с.

683. Анисимов В.И. Наделы / В.И.Анисимов // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.VI. – М.: издание товарищества И.Д.Сытина, 1911. – С.76-103.
684. Антонович А. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / А.Антонович. – М., 1898. – 88 с.
685. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX века / А.М.Анфимов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 207 с.
686. Анфимов А.М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX вв. / А.М.Анфимов. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М.: изд-во АН СССР, 1961. – С.286-307.
687. Анфимов А.М. К вопросу о характере аграрного строя Европейской России в начале XX века / А.М.Анфимов. // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т.65. – С. 119-162.
688. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881-1904) / А.М.Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
689. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). / А.М.Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 393 с.
690. Анфимов А.М. Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец XIX – начало XX вв.) / А.М.Анфимов. – М.: Наука, 1966. – 30 с.
691. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России, 1881-1904. / А.М.Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
692. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении в Европейской России / А.М.Анфимов, И.Ф.Макаров. // История СССР. – 1974. – №1. – С. 82-97.
693. Анцупов И.А. Промышленное предпринимательство в частновладельческих хозяйствах Бессарабии (70-90-е годы XIX в.) / И.А.Анцупов // Вопросы экономической истории Молдавии эпохи феодализма и капитализма. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1972. – С.168-201.

694. Аргудяева Ю.В. Украинцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fegi.ru/PRIMORYE/HISTORY/vost3.htm>.
695. Баграмян Н.С. Помещичьи проекты освобождения крестьян (К проблеме «кризиса верхов») / Н.С.Баграмян // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М.: Наука, 1962. – С.18–39.
696. Баженов Л.В. Населення Подільської губернії за першим російським переписом 1897 р. / Л.В.Баженов // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми економічної географії Поділля». – Кам'янець–Подільський, 1988. – С.142.
697. Бар Ф. Главные причины упадка и задолженности крупного и среднего землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию / Ф.Бар. – СПб.: Сенатская типография, 1903. – 44 с.
698. Барабой А.З. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. / А.З.Барабой. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига: изд-во Латв.ССР, 1963. – С.321-330.
699. Барабой А.З. Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губернии накануне и в период революционной ситуации в России 1859–1861 гг. / А.З.Барабой. // Революционная ситуация в России 1859–1861 гг. – М., 1960. – С.29–48.
700. Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 году / А.З.Барабой. // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т.34. – С. 86-121.
701. Барабой А.З. Посевы и урожаи хлебов, картофеля, сахарной свёклы в помещичьем и крестьянском хозяйствах Правобережной Украины в первой половине XIX в. / А.З.Барабой. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Минск: Наука и техника, 1964. – С.341-350.
702. Бармак М.В. Господарське життя німецьких колоній Волинської губернії (XIX – початок XX ст.) / М.В.Бармак. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.219-222.
703. Бармак М. Законодавче регулювання економічного життя німецьких поселенців на українських землях Російської імперії (кінець XVIII – початок XX

- ст.) / М.Бармак. // Наукові записки ТДПУ імені В.Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2000. – Вип.10. – С.52-54.
704. Бармак М., Брославський В. Шляхи поповнення земельної власності російських дворян та казни на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.) / М.Бармак, В.Брославський. // Наукові записки ТНПУ імені В.Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2005. – Вип.1. – С.16-20.
705. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк / Д.А.Батурицкий. – М.: Новая деревня, 1925. – 142 с.
706. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. / П.Н.Батюшков. – СПб.: «Общественная польза», 1891. – 264 с. + 99 с.
707. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С.Беккер. / Пер. с англ. Б.Пинскера. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
708. Бенджамин Натанс. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией / Натанс Бенджамин. / Пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 463 с., 12 л. ил.
709. Бендюг В. Російські старовіри на Поділлі (Господарська діяльність старообрядців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h.ua/story/100952>
710. Берестовий А.І. Трансформації податкової політики уряду Російської імперії в українському селі в пореформений період: погляди вітчизняних дослідників останньої третини XIX ст. – початку XX ст. / А.І.Берестовий. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.57-59.
711. Беркенгейм А.М. Переселенческое дело в Сибири (по личным наблюдениям и официальным данным) / А.М.Беркенгейм. – М.: типография Товарищества И.Н.Кушнерев и К, 1902. – 62 с.
712. Берсенев В.Л. Исторические особенности реформирования аграрных отношений в России. / В.Л.Берсенев. – Екатеринбург: УРО РАН, 1994. – 136 с.

713. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська єпархія: історичний нарис / Ю.Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.
714. Блюх И.С. Мелиоративный кредит и состояние сельского хозяйства в России и иностранных государствах / И.С.Блюх. – СПб., 1896. – 74 с.
715. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История-статистика: в 4 т. / И.С.Блюх. – Т.2. – СПб.: «Общественная польза», 1882. – 295 с. + VIII; Т.4. – СПб.: тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – 307 с. + XXX.
716. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России / В.И.Бовыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 294 с.
717. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX века – 1908 г.) / В.И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – 286 с.
718. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д.Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
719. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Д.Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
720. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / Д.Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
721. Бовуа Д. «Борьба за землю на Правобережной Украине с 1863 по 1914 год»: Новая книга об украинско-польско-русских отношениях [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.izbornyk.org.ua/vzaimo/vz14.htm>
722. Богушевич Ю.М. О крестьянском малоземелье в связи с помещичьим хозяйством / Ю.М.Богушевич. – СПб., 1881. – 96 с.
723. Бойко Я.В. Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. XIX ст.) / Я.В.Бойко // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.93-101.
724. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1864-1890 гг. / Я.В.Бойко – Черкасы: Сіяч, 1993. – 256 с.
725. Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861 – 1917 рр.) / Я.В.Бойко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.239-241.

726. Бойко Я.В. Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60-80-ті рр. XIX ст.) / Я.В.Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип.80. – Черкаси, 2005. – С.61-75.
727. Бойко Я.В., Данілова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) / Я.В.Бойко, Н.О.Данілова // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С.54–65.
728. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії / В.Бондар // Історіографічні дослідження в Україні. - 2011. – Вип.21. – С.238-257.
729. Борисевич С. // чивесироБ.О.С / іллідоп ан хикьсвокьнаМ дір йикьсняровД .О огляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами Поляки на Хмельниччині: п Хмельницький: –24 червня 1999 р.). -міжнародної наукової конференції (23 511.-С.506 –Поділля, 1999.
730. Борисевич С.О. Державна іпотечна політика Російської імперії у 80-90-ті рр. XIX ст. / С.О.Борисевич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XIX. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С.117-128.
731. Борисевич С.О. До питання вивчення законодавчого регулювання земельних стосунків євреїв Правобережної України в XIX ст. / С.О.Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001 р. – Т.7. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.294-297.
732. Борисевич С.О. Економічний потенціал та правовий статус державних земель в Правобережній Україні на початку XIX ст. / С.О.Борисевич // Наукові праці Кам'янець–Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18: На пошану професора В.С.Степанкова. – Кам'янець–Подільський, 2008. – С.209-215.
733. Борисевич С.О. Законодавче регулювання землеволодіння і землекористування церкви у XIX ст. / С.О.Борисевич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип.15. – С.260-268.

734. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793-1886 роки): Монографія. / С.О.Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
735. Борисевич С.О. Землевласність і землекористування в Подільському краї (1793-1815) / С.О.Борисевич // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.47-48.
736. Борисевич С.О. Політико-правове розв'язання поземельного становища «вільних людей» / С.О.Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т.17. – С.27-31.
737. Борисевич С.О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.) / С.О.Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – №3. – С.84-91.
738. Борисевич С.О. Причини еміграції населення Подільської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / С.О.Борисевич // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.185-186.
739. Борисевич С.О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії / С.О.Борисевич // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.78-90.
740. Борисевич С.О. Чиншова реформа 1886 року / С.О.Борисевич // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.133-138.
741. Боровой С.Я. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период / С.Я.Боровой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Л.: Наука, 1972. – С.197-203.
742. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина ХVІІ века – 1861 г.) / С.Я.Боровой. – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
743. Бражникова А.С. Губернаторский отчёт: изучение источника в отечественной историографии / А.С.Бражникова // Вестник Челябинского государственного университета. История. Выпуск 55. – Челябинск: изд-во ЧГУ, 2013. – С.83-89.

744. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1. – 656 с.; Т.2. – 648 с.
745. Брославський В. Антипольські заходи Київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова / В.Брославський // Наукові записки ТНПУ імені В.Гнатюка. Серія «Історія». – 2005. – №2. – С.41-46.
746. Брусникин Е.М. Переселенческая политика в конце XIX в. / Е.М.Брусникин // Вопросы истории. – 1965. – №1. – С.28-39.
747. Бруцкус Б.Д. Землеустройство и расселение за границей и в России / Б.Д.Бруцкус. – СПб.: типолитография М.П.Фроловой, 1909. – 33 с.
748. Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. / Р.В.Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 6. – С.41-48.
749. Бухановский Л.М. Крестьянское свеклосеяние на Украине / Л.М.Бухановский. – К.: Сахаротрест, 1929. – 307 с.
750. Буцик А.К. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905-1907 гг. / А.К.Буцик // Наукові записки Київського університету. – К., 1949. – С.75-96.
751. Варшавский Л.М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л.М.Варшавский. – М.: типография И.М.Машистова, 1910. – 211 с.
752. Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в Юго-Западном и Северо-Западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н.П.Василенко // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.IV. – М.: издание товарищества И.Д.Сытина, 1911. – С.94-109.
753. Васильчиков А.И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах / А.И.Васильчиков. – СПб.,1881. – Изд. 2-е. – Т.1. – 1008 с.; Т.2. – 393 с.
754. Васильчук В.М. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII – на початку XIX ст. / В.М.Васильчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного

педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.5. – С.179-189.

755. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А.А.Велицын. – СПб.: «Общественная польза», 1893. – 280 с.
756. Вельбель Б.М. Главнейшие выводы Плотянского опытного поля в связи с характеристикой района / Б.М.Вельбель. – Каменец-Подольский: тип. Подольского губ. правления, 1914. – 179 с.
757. Венгерська В.О. Окремі особливості діяльності Волинського відділення Селянського Поземельного банку в умовах реалізації двох земельних реформ / В.О.Венгерська // Волинські історичні записки. – Житомир, 2008. – Т.1.– С.92-98.
758. Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. / В.О.Венгерська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 40 с.
759. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Верига. – Львів: Світ, 1996. – 447 с.
760. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я.В.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
761. Вихованець В.Й. Сангушки на Волині / В.Й.Вихованець // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.30 / Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2003. – С.200-231.
762. Витте С.Ю. Воспоминания: В 3-х томах / С.Ю.Витте. – М.: Мысль, 1960. – Т.1. – 341 с.; Т.2. – 347 с.
763. Владение и пользование землей в различных странах: Собрание статей известных современных экономистов. – СПб.,1871. – 284 с.
764. Власть и реформы. От самодержавной к Советской России. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Экслибрис, 2006. – 734 с. – (Архив).

765. Власюк І. Зміни у розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної реформи (1906-1914 рр.) / І.Власюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 48-54.
766. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Сб. стат. – СПб., 1897. – 532 с.
767. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько–української цукро–бурякової промисловості: У 3 т. / К.Г.Воблий. – Т.2. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1930. – 245 с.
768. Вовк Ю.І. Аграрне перенаселення в Україні в кінці XIX – на початку XX століття: проблеми та наслідки / Ю.І.Вовк // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.264-268.
769. Вовкотруб Ю.М. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.) / Ю.М.Вовкотруб // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.249-252.
770. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX века.) / Я.Е.Водарский. – М.: Наука, 1973. – 158 с.
771. Водовозов М.И. Землевладение и сельское хозяйство: статьи из Handwörterbuch der Staatswissenschaften / М.И.Водовозов. – СПб., 1901. – 213 с.
772. Возникновение и развитие земледелия / Ред. В.Д.Блаватский, А.В.Никитин. – М.: Наука, 1967. – 232 с.
773. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л.Ф.Волохов. – К., 1913. – 102 с.
774. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго–Западном крае / А.Воронин. – Б.м и б.г. – 48 с.

775. Воронков И.А. Польские тайные общества в конце XVIII и в первом тридцатилетии XIX в. / И.А.Воронков // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1957. – Т.60. – С.285-303.
776. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914) / Л.І.Гайдай // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С.116-124.
777. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России: в 2 частях. Ч.1: от реформы 1861 г. до революции 1905 г. / А.Гайстер. – М.: изд. Коммунистической академии, 1928. – 174 с.
778. Галлямова Л.И. Приморский край во второй половине XIX – начале XX ст. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fegi.ru/PRIMORYE/HISTORY>
779. Ганницький С.Г. Діяльність родини Симиренків щодо створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.) / С.Г.Ганницький // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С.6-7.
780. Гембура К. Вклад поляков в России в исследование античной культуры (до 1914 г.) / К.Гембура // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар: “Кубанькино”, 2003. – С.68-73.
781. Геровська Х. До питання про декласацію шляхти у Подільській губернії / Х.Геровська // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.173-177.
782. Гиндин И.Ф. Банки и экономическая политика в России (XIX – начало XX в.) / И.Ф.Гиндин. – М.: Наука, 1997. – 623 с.
783. Гладченко Т.Б. Еволюція поміщицького господарства Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т.Б.Гладченко // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Вип. 80. – Черкаси, 2005. – С.54-61.

784. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О.Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
785. Головка О.М., Кириченко В.Є. Обмежувальне законодавство у сфері іноземного землеволодіння і землекористування в Російській державі під час Першої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2009_47/47/5.pdf
786. Гончарук Т. Транзит польських товарів через Одесу у першій половині XIX ст.: правовий аспект / Т.Гончарук // *Połacy na Poludniowej Ukraine XVII – XIX wiek.* – Olsztyn – Opole – Wrocław – Odessa, 2007. – S.133-136.
787. Горбоватий М.Д. Акціонерне підприємництво та його роль у формуванні ринкових відносин в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Д.Горбоватий // *Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць.* – К., 1998. – Вип.30. – С.64-71.
788. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст. / О.М.Гордуновський // *Український історичний журнал.* – 2000. – №1. – С.61-71.
789. Горенко О.М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання / О.М.Горенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 264 с.
790. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.) / Л.Е.Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
791. Городецький С. Етапи планування сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі / С.Городецький // *Студії з сільськогосподарської економіки України.* – К.: б/в, 1928. – Т.1. – С.1-15.
792. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С.Городецький. – Вінниця: б/в, 1929. – 210 с., табл., діаграми.
793. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчёты и оценки / П.Грегори / Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 256 с.

794. Гринчуцький В.І., Криськов А.А. Вітчизняна історіографія аграрного питання кінця ХІХ – початку ХХ ст. / В.І.Гринчуцький, А.А.Криськов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25-26 жовтня 2001р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7. – С.302-306.
795. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я.Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
796. Гриценко І.А. Торговельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в ХІХ – на початку ХХ ст. / І.А.Гриценко // “Проблеми економічної географії Поділля”. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.137-138.
797. Грум-Гржимайло В.Е. О свёклосохарной промышленности / В.Е.Грум-Гржимайло // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб., 1860. – Т.1. – 65 с.
798. Губенко Г.П. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве юга Украины (конец 19 – начало 20 вв.) / Г.П.Губенко. – К.: Вища школа при КГУ, 1976. – 44 с.
799. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині ХІХ століття / Л.Губицький, Г.Мельник. // Вісник КНТЕУ. – 2010. – №4. – С.108-118.
800. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Б.Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.
801. Гук Д.Т. Історія сільського господарства СРСР / Д.Т.Гук. – Харків: вид-во Харківського державного університету, 1960. – 243 с.
802. Гуля Н.І. Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ Присутствія / Н.І.Гуля // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.231-234.
803. Гуля Н.І., Лавріненко Н.Л. Становище селян в церковних землеволодіннях Правобережної України у ХVІІІ ст. / Н.І.Гуля, Н.Л.Лавріненко // Український

селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: РВВ ЧДУ, 2002. – Вип.6. – С.68-70.

804. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. Подольского губернского правления, 1889. – 414 с. + 64 с. + 16 с., табл.
805. Гуменюк А.О. Особливості демографічних процесів на Правобережній Україні у 60-70-х роках ХІХ ст. / А.О.Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.139-144.
806. Гуменюк А.О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914 рр.) / А.О.Гуменюк // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2005. – Т.14. – С.216–223.
807. Гуменюк А.О. Залізничне будівництво на Поділлі в II половині ХІХ ст. і розвиток капіталістичного міста / А.О.Гуменюк // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми економічної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.142-143.
808. Гуменюк А.О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861 – 1914 рр.) / А.О.Гуменюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С.114-120.
809. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни / Пер. с англ. А.А.Санина / И.Гурвич. – М., 1896. – 66 с.
810. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І.О.Гуржій. – К.: Наукова думка, 1958. – 178 с.
811. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60-90-і рр. ХІХ ст.) / І.О.Гуржій // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С.35-47.
812. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року) / І.О.Гуржій. – К.: вид-во АН УРСР, 1962. – 207 с.

813. Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60-90 рр. XIX ст.) / І.О.Гуржій // Український історичний журнал. – 1965. – №10. – С.15-23.
814. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 450 с.
815. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. / І.О.Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 190 с.
816. Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60-90-і роки XIX ст.) / І.О.Гуржій // Український історичний журнал. – 1963. – №5. – С.48-57.
817. Гуржій О. Війна 1812 року: український контекст / О.Гуржій, О.Реєнт, А.Палій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 154 с.
818. Гуревич М.Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Харьков, 1927.
819. Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России / А.Н.Гурьев // История России: Кредитная система. – М.: ЮКИС, 1995. – С.7-216.
820. Д.М. Еврей-помещики. По поводу «Записки» по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в Западном крае / М.Д. – Одесса: типогр. П.Францова, 1876. – 17 с.
821. Данілов І.В. Це респектабельне слово – БАНК / І.В.Данілов. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – 120 с.
822. Демидас Ю.І. Споживча кооперація в Подільській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.І.Демидас // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С. 325-336.
823. Дерев'янкін Т.І. Економіка Росії та України в XX столітті: зигзаги на рубежі XIX – XX ст. / Т.І.Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип.33–34. – С.56-67.

824. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст.: Текстильне виробництво / Т.І.Дерев'янкін. – К.: вид-во АН УРСР, 1960. – 127 с.
825. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії і практики / Т.І.Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.
826. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Т.І.Дерев'янкін, О.Д.Сайкевич // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип.31–32. – С.54-67.
827. Десятніков І.В. Заробітна плата найманих робітників у поміщицьких господарствах України в кінці XIX – на початку XX століття / І.В.Десятніков // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.260-264.
828. Десятніков І.В. Попит на найману працю у поміщицьких господарствах України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В.Десятніков // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2003. – Вип.7. – С.93-95.
829. Десятніков І.В. Структура найманих сільськогосподарських робітників України в кінці XIX – на початку XX ст. / І.В.Десятніков // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2004. – Вип.8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – С.164-168.
830. Десятніков І.В. Умови праці найманих сільськогосподарських робітників на Україні в кінці XIX – на початку XX століття / І.В.Десятніков // Український селянин. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2003. – Вип.6. – С.75-78.
831. Дневник П.А.Валуева, министра внутренних дел: В 2 т., т.2 (1865-1876 гг.) / Под ред. проф. П.А.Зайончковского. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – 588 с.

832. Довжук І.В. Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період / І.В.Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип.11. – С.142-153.
833. Довжук І.В. Сільськогосподарське машинобудування у підросійській Україні в останній чверті XIX ст. / І.В.Довжук // Український селянин. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.11. – С.254-257.
834. Довженок В.И. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX века / В.И.Довженок // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1941. – С.144-164.
835. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М.Донік // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.16-41.
836. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О.М.Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.18-41.
837. Дорожкин А.Г. Аграрное развитие России в 1861-1905 гг. и положение русского крестьянства: эволюция представлений германоязычной историографии XX века / А.Г.Дорожкин // Вестник Оренбургского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2004. – №6. – С.33-43.
838. Дорошенко В.О. Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / В.О.Дорошенко // Український селянин. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2003. – Вип.6. – С.78-79.
839. Дробижев В.З. Историческая география СССР / В.З. Дробижев, И.Д.Ковальченко, Л.В.Муравьев. – М.: Высшая школа, 1973. – 319 с.
840. Дружинин Н.М. Бывшие удельные крестьяне после реформы 1863 г. / Н.М.Дружинин // Исторические записки. – М.: Наука, 1970. – Т.85. – С.159-206.
841. Дружинин Н.М. Влияние аграрных реформ 1860-х годов на экономику русской деревни / Н.М.Дружинин // История СССР. – 1975. – №5. – С.22-41.

842. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне в дворянских и правительственных проектах 1800-1833 гг. / Н.М.Дружинин // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1940. – Т.7. – С.149-181.
843. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева: В 2 т. / Н.М.Дружинин. – Т.1 Предпосылки и сущность реформы. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 636 с.
844. Дружинин Н.М. Избранные труды: социально-экономическая история России / Н.М.Дружинин. – М.: Наука, 1987. – 421 с.
845. Дружинин Н.М. Купчие земли крепостных крестьян / Н.М.Дружинин // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. – М.: Наука, 1961. – С.176-189.
846. Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Валуевской комиссии 1872-1873 гг.) / Н.М.Дружинин // Исторические записки. – М.: Наука, 1972. – Т.89. – С.187-232.
847. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е.И.Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
848. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М.Дубровский. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
849. Дубінський В.А. Аграрне питання кінця ХІХ – початку ХХ століття в радянській історіографії / В.А.Дубінський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С.68-73.
850. Дьяков В.А. Социальный состав участников польского восстания 1830-1831 гг. (По материалам западных губерний Российской империи) / В.А.Дьяков, В.М.Зайцев, Л.А.Обушенкова // Историко-социологические исследования (по материалам славянских стран). – М.: Наука, 1970. – С.19-168.
851. Дьяконова И. Экономическая история России в конце ХІХ – начале ХХ века / И.Дьяконова // История СССР. – 1992. – №1. – С.201-208.

852. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць та ін.; відп. ред. В.А.Смолій; авт. кол.: Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран та ін.]; НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
853. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности / А.Н.Егунова. – М., 1855. – 83 с.
854. Елишев А.И. Дворянское дело: сборник статей / А.И.Елишев. – М.: Университетская типография, 1898. – 250 с.
855. Єлесіна К.О. Рафінадне виробництво в соціально-економічній діяльності графів Бобринських / К.О.Єлесіна // Вісник Черкаського національного університету. Серія «Історичні науки». – Вип.212. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2011. – С. 46-52.
856. Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания. 1858–1895 / Г.Г.Енни. – К., 1896. – 64 с.
857. Жам О. Торгівля зерном і продуктами його переробки на Правобережній Україні у ХІХ ст. / О.Жам // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С.190-195.
858. Жданков А.В. Изменение условий сельскохозяйственного производства в европейской части России конца ХІХ века под влиянием аграрного кризиса / А.В.Жданков. – Л.: б/в, 1976. – 34 с.
859. Жиленкова І.М. Іноземне землеволодіння на теренах Правобережної України у ХІХ – на початку ХХ ст. / І.М.Жиленкова // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип.19. – С.151-160.
860. Жилюк С.І. Уніатська церква на Правобережному Подніпров'ї (1768–1773 рр.) / С.І.Жилюк // Поділля і Волинь в контексті українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С.203–207.
861. Жмурко О.І. До питання про розвиток цукроваріння і гуральництва на Поділлі у пореформений період / О.І.Жмурко // Наукові праці Кам'янець-Подільського

- державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2. – С.144-148.
862. Забаринский П. Хлебная торговля Одессы с 1878 по 1892 год. Из записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России за 1893 и 1894 гг. / П.Забаринский. – Одесса, 1894. – 133 с.
863. Заборовський В.П. Організаційно-економічні аспекти становлення селянських (фермерських) господарств у Подільській губернії на початку ХХ сторіччя / В.П.Заборовський // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 року). // Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – С.23-29.
864. Завадский И.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее / И.Б.Завадский. – К., 1878. – 312 с.
865. Завальнюк К. Поміщицьке господарство на Поділлі в першій чверті ХІХ ст. (на матеріалах села Сальник Вінницького повіту Подільської губернії) / К.Завальнюк // Pamiętnik Kijowski. – Т.8 Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie. – Kijow-Olsztyn, 2006. – S.141-146.
866. Завальнюк О.М. Дворянське землеволодіння в Подільській губернії на початку ХХ ст. (На матеріалах Кам'янецького, Летичівського, Проскурівського і Ушицького повітів) / О.М.Завальнюк // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С.654-657.
867. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А.Зайончковский. – М.: Наука, 1960. – 366 с.
868. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / П.А.Зайончковский. – М.: изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 468 с.
869. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883-1910) / А.Н.Зак. – М.: типогр. А.А.Левенсон, 1911. – 607 с.

870. Зайцев В.М. Сословно-социальный состав участников восстания 1863 г. / В.М.Зайцев. – М.: Наука, 1973. – 180 с.
871. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі напередодні повстання 1863 р. / Е.О.Зваричук // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.159-163.
872. Зваричук Е.О. Становище римо-католицької церкви на Поділлі в першій половині ХІХ століття / Е.О.Зваричук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.155-157.
873. Зваричук Е.О. Церковне землеволодіння римо-католицького духовенства на Поділлі (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) / Е.О.Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.5. – С.99-104.
874. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904-1906 / А.Зекцер. – Вінниця, 1925. – 125 с.
875. Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів у Правобережній Україні / Ю.Земський // Краєзнавство. – 2011. – №1. – С.36–48.
876. Земський Ю.С., Дячок В.В. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) / Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.
877. Зырянов П.Н. Полтора века споров о русской сельской общине / П.Н.Зырянов // Проблемы социально-экономической и политической истории России ХІХ – ХХ веков. – СПб.: “Алетей”, 1999. – С.87-100.
878. Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. / А.Л.Зінченко // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.36-45.

879. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / А.Л.Зінченко // Український історичний журнал. – 1984. – №1. – С.98-104.
880. Зінченко А.Л. Мукарівський маєток Подільської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л.Зінченко // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.53-54.
881. Зінченко А.Л. Переробка сільськогосподарської продукції та неаграрне виробництво в церковних маєтках на Поділлі в першій половині XIX ст. / А.Л.Зінченко // «Проблеми економічної географії Поділля». Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С.147-148.
882. Зинченко А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в Западных губерниях Российской империи / А.Л.Зинченко // Исторические записки. – М.: Наука, 1985. – Т.112. – С.98-125.
883. Зінченко А. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки / А.Зінченко // Київська старовина. – 2006. – №2. – С. 33–45.
884. Зінченко А.Л. Становище селян в маєтках Поділля в першій половині XIX ст. / А.Л.Зінченко // II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Київ, 1982. – С.345-346.
885. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А.Л.Зінченко. – К.: ОП Білоцерківська друкарня, 1994. – 180 с.
886. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В.А.Золотов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1966. – 248 с.
887. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. / Л.М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С.312-337.

888. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л.М.Иванов // Исторические записки. – Т.60. – М.: АН СССР, 1957. – С.176-214.
889. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: Очерки / Авт. колл. В.И.Бовыкин (руков.), Н.Н.Гурушина, И.А.Дьяконова. – М.: РОССПЭН, 1997. – 328 с.
890. Исаев А.А. О развитии русского народного хозяйства / А.А.Исаев. – Б/м і б/р. – 175 с.
891. История крестьянства России до 1917 г. – М.: Наука, 1993. – Т.3 Крестьянство периода позднего феодализма (середина XVII-1861г.). – 664 с.
892. Історія народного господарства Української РСР: В 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.1 Економіка досоціалістичних формацій. – 463 с.
893. Історія селянства Української РСР / За ред. В.А.Дядиченка. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1 Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 550 с.
894. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. / Авт. кол., В.М.Литвин (голова); відп. ред. В.А.Смолій. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 630 с.
895. Історія Української РСР.: У 8 т., 10 кн. Т.2 Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Наукова думка, 1979. – 614 с.
896. Історія Української РСР.: У 8 т., 10 кн. Т.3 Україна в період розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наукова думка, 1978. – 606 с.
897. Іхтюзський В.П. Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст. / В.П.Іхтюзський // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії / Під головуванням акад. А.Е.Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – Т.II. – С.273-302.

898. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині ХІХ століття / Г.Д.Казьмирчук, Т.М.Соловійова. – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 174 с.
899. Казьмирчук М. Соціально-регіональні аспекти системи вербування робітників у Київській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М.Казьмирчук // Регіональна історія України. Зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип.4. – С.261-270.
900. Кабузан В.М. Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале ХХ века (1795-1917 гг.) / В.М.Кабузан // История СССР. – 1979. – №3. - С.22-38.
901. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М.Кабузан. – М.: Наука, 2006. – 658 с.
902. Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В.М.Кабузан, С.М.Троицкий // История СССР. – 1971. – №4. – С.153–168.
903. Каменецкая И.М. Государственно-монополистическое регулирование сахарной промышленности в России / И.М.Каменецкая // Исторические записки. – М.: Наука, 1970. – Т.86. – С.231-269.
904. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: Українці в етнічній ієрархії Російської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru>
905. Каппелер А. Мала історія України / А.Каппелер / Пер. з нім. – К.: «К.І.С.», 2007. – 264 с.
906. Каппелер А. Російсько-українські стосунки у ХІХ столітті: гіпотези та відкриті питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru>
907. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / А.Каппелер. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 360 с.
908. Каппелер А. «Россия – многонациональная империя»: восемь лет спустя после публикации книги / А.Каппелер // *Ab imperio*. – 2000. – №1. – С.9–21.

909. Картавцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае / Е.Картавцов. – К., 1877. – 152 с.
910. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування / Г.В.Касьянов // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.4–15.
911. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / А.А.Кауфман. – М.: Московское научное издательство, 1919. – 267 с.
912. Кауфман А.А. Аграрный вопрос и переселение / А.А.Кауфман. – Харьков: «Ренессанс», 1918. – 40 с.
913. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения / А.А.Кауфман // Аграрный вопрос. – Т.2. – М., 1907. – С.
914. Кауфман А.А. Переселение и колонизация / А.А.Кауфман. – СПб.: Библиотека общественной пользы, 1905. – IX+349с., приложения.
915. Кауфман А.А. Переселения крестьян в России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.23. – СПб., 1898. – С.266–269.
916. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства в России / Л.Б.Кафенгауз. – М.: Эпифания, 1994. – 848 с.
917. Кириченко В.Є. Правосуб'єктність клієнтів Селянського поземельного банку / В.Д.Кириченко // Учёные записки Таврического Национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т.21 (60). – №2. – 2008. – С.20-27.
918. Кириченко В.Є. Реформа Селянського поземельного банку 1895 р. (причини і передумови) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portAl/soc_gum/0ib/2009_3/PB.../PB-3_16.pdf
919. Кириченко В.Є. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останнє двадцятиріччя ХІХ ст. / В.Є.Кириченко // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С.397-405.
920. Кириченко В.Є. Становлення державного селянського кредиту в Російській імперії (поререформений законотворчий досвід) / В.Є.Кириченко // Науковий вісник

Національного університету ДПС України (економіка, право). – 2009. – №3 (46). – С.171-178.

921. Кириченко В.Є. Урядовий контроль за акціонерними іпотечними банками в умовах кризових явищ кінця XIX – початку XX ст. / В.Є.Кириченко // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». – Симферополь, 2009. – Т.22 (61). – №1. – С.43-51.
922. Кирьяков В.В. Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири) / В.В.Кирьяков. – М., 1902.– 370 с.
923. Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. / Т.А.Клименко // Проблеми історії України XIX – початку XX століть. – К.: Інститут історії України НАН України. – Вип. 14. – С.97-106.
924. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т.5. Курс русской истории. Ч.5 / Под ред. В.Л.Янина; Послесл. и коммент. составили В.А.Александров, В.Г.Зими́на. – М.: Мысль, 1989. – 476, [1] с.
925. Ковальченко И.Д. К вопросу о состоянии хозяйства и положении помещичьих крестьян Европейской России в 40-50-х гг. XIX в. / И.Д.Ковальченко // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М.: Советская наука, 1959. – №2. – С.75-97.
926. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. / И.Д.Ковальченко. – М.: Наука, 1967. – 279 с.
927. Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX – XX веков. Опыт многомерного количественного анализа / И.Д.Ковальченко, Л.И.Бородкин // История СССР. – 1979. – №1. – С.59–95.
928. Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции Европейской России / И.Д.Ковальченко, Л.И.Бородкин // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. Сб. ст. – М., 1991. – С.18-40.
929. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок X – начала XX века / И.Д.Ковальченко, Л.В.Милов. – М.: Наука, 1974. – 399 с.

930. Ковальченко И.Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма / И.Д.Ковальченко, Т.Л.Мойсеенко, Н.Б.Селунская. – М., 1988. – С.
931. Козиренко М.К. Введення положень 19 лютого 1861 р. на Правобережній Україні / М.К.Козиренко // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К.: Наукова думка, 1963. – С.142-167.
932. Козловский П.Г. Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII – первой половине XIX в./ П.Г.Козловский. – Минск: Наука и техника, 1982. – 206 с.
933. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904. Состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1979. – 303 с.
934. Корнилович М. Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку / М.Корнилович // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т.III. – С.271–286.
935. Косинский М.А. К аграрному вопросу / М.А.Косинский. – Одесса, 1906. – 94 с.
936. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М.П.Костюк. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.
937. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.) / О.М.Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С.64-69.
938. Краснікова О.М., Селіхов Д.А. Правове регулювання фінансово–кредитної діяльності Селянського поземельного банку в Україні на рубежі двох століть (XIX–XX) / О.М.Краснікова, Д.А.Селіхов // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Зб. наук. праць молодих учених ПДСГІ. – Полтава, 1997. – №19. – С.232–243.
939. Кривошея І.І. Демагнатеризація Уманьських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І.І.Кривошея // Проблеми історії України

- XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 6. – С.56-69.
940. Кривошея І. Уманьські маєтки Александра Потоцького / І.Кривошея // *Pamiętnik Kijowski*. – Т.8 *Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie*. – Kijow-Olsztyn, 2006. - S.163-168.
941. Кривошея І. Уманьська шляхта в Польському повстанні 1830-1831 рр. / І.Кривошея // *Наукові праці Кам'янець–Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. – Кам'янець–Подільський, 1999. – Т.3. – С.123-128.
942. Кривошея І. Уманьська шляхта в польських повстаннях 1830-1831 та 1863-1864 рр. / І.Кривошея // *Український історичний збірник*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 9. – С.107-123.
943. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О.П.Крижанівський. – К., 1991. – 127 с.
944. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви і релігійної думки в Україні: в 3 кн. / О.П.Крижанівський, С.М.Плохій. – Кн.3. Кінець XVI – сер. XIX ст. – К.: Либідь, 1997. – 335 с.
945. Крижановська О.О. Соціально-економічне становище поміщицьких селян Правобережної України другої чверті XIX ст. у контексті урядової політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1746/52/>
946. Криськов А.А. Землеробські відходи в Подільській губернії у другій половині XIX ст. / А.А.Криськов // *Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: Історичні науки*. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С.290-299.
947. Криськов А.А. Міграційні процеси на Правобережній України у другій половині XIX ст. / А.А.Криськов // *Мандрівець*. – Тернопіль, 2010. – вересень–жовтень. – С.25–28.

948. Криськов А.А. Польське землеволодіння і державна земельна власність в Подільській губернії (1793-1820-ті рр.) / А.А.Криськов // *Pamiętnik Kijowski*. – К., 2004. – Т.7 Polacy na Podolu. – С.106-118.
949. Криськов А.А. Спроби уряду Російської імперії землевлаштувати єврейське населення Подільської губернії у ХІХ ст. / А.А.Криськов // *Український селянин*. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – Вип.9. – С.116–119.
950. Криськов А.А. Чиншове землеволодіння на Правобережній Україні в пореформений період / А.А.Криськов // *Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”*. – Вип.80. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – С.82-88.
951. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце ХІХ – начале ХХ в. На материалах Украины / Б.А.Кругляк. – Самара: изд-во «Самарский университет», 1992. – 191 с.
952. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б.А.Кругляк // *Український історичний журнал*. – 1974. – №3. – С.36-43.
953. Кудь В.О. Сервітути на Волині / В.О.Кудь // *Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.)*. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка. – С.129-131.
954. Кузьминська О.К., Винниченко І.І. Переселення селян Подільської губернії на схід (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О.К.Кузьминська, І.І.Винниченко // *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.188-190.
955. Кузін Б. Земельна реформа 1861 р. на Хмельниччині: старт кооперативного руху / Б.Кузін // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (3–4 липня 1998 р.)*. – Хмельницький, 1998. – С.59–64.
956. Кукурудзяк М.Г. До питання про революційні взаємозв'язки трудящих мас Північної Буковини і Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М.Г.Кукурудзяк // *Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.22-23.

957. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII – 1917 р.) / І.М.Кулинич // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С.18-30.
958. Курінна Т.М. Благодійницька діяльність князів Воронцових та родини Балашових у Мошногородищенському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XIX ст. / Т.М.Курінна // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2003. – Вип.7. – С.7-9.
959. Курс лекцій по истории Украины. – Донецк: “ЕАИ-пресс”, 1994. – 416 с.
960. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т.Лазанська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
961. Лазанська Т. Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких) / Т.Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С.229-246.
962. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И.Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
963. Лазарович М.В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917-1921 років: компаративний аналіз: монографія / М.В.Лазарович. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 760 с.
964. Лебединцев П.Г. Медведовский Николаевский монастырь / П.Г.Лебединцев // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №1. – С.10-19; №2. – С.38-48.
965. Левицкий Ор. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. Отдел. оттиск из журнала «Киевская Старина» / Ор.Левицкий. – К.: Типо-литография Т-ва Н.А.Гирич, 1906. – 46 с.
966. Ленін В.І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття / В.І.Ленін // Ленін В.І. Повне збір. творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1971. – Т.17. – С.53-129.

967. Ленін В.І. Капіталізм у сільському господарстві / В.І.Ленін // Ленін В.І. Повне збір. творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1969. – Т.4. – С.89-114.
968. Ленин В.И. Развитие капитализма в России / В.И.Ленин // Ленин В.И. Полн. собр. сочинений. – М.: государственное издательство политической литературы, 1958. – Т.3. – С.1-609.
969. Ленін В.І. Суть “аграрного питання в Росії” / В.І.Ленін // Ленін В.І. Повне збір. творів. – К.: видавництво політичної літератури України, 1971. – Т.21. – С.291-295.
970. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика: Пер. с англ. / В.Леонтьев. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.: табл., схем.
971. Лещенко И.В. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа Н.К.Потоцкого / И.В.Лещенко. – К.: тип. С.В.Кульженко, 1897. – 188 с.
972. Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861-1900 рр. / М.Н.Лещенко, А.І.Мамалига // Український історичний журнал. – 1976. – №9. – С.81-92.
973. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.) / М.Н.Лещенко. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.
974. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст. / М.Н.Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
975. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. / Н.Н.Лещенко. – К.: вид-во АН УССР, 1959. – 521 с.
976. Лещенко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М.Н.Лещенко. – К.: вид-во АН УРСР, 1955. – 231 с.
977. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н.Лещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.

978. Лещенко М.Н., Мамалига А.І. Капіталістична еволюція селянських господарств Подільської губернії в пореформений період / М.Н.Лещенко, А.І.Мамалига // Український історичний журнал. – 1977. – №11. – С.85–96.
979. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815-1914 / Доминик Ливен. – СПб.: Академический проект, 2000. – 364 с.
980. Литвак Б.Г. Источники по истории Крестьянской реформы 1861г. / Б.Г.Литвак // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – С.197-219.
981. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б.Г.Литвак. – М.: Политиздат, 1991. – 302 с.
982. Лихогляд М.Ф. Поділля в історії економічних зв'язків між Україною і Молдавією в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М.Ф.Лихогляд // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.19-20.
983. Лобко О.А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні ХІХ – початку ХХ ст.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV65-200>.
984. Лобко О.А. Посесія в Російській імперії (на прикладі оренди землі в Теплицько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина ХІХ – початок ХХ ст.) / О.А.Лобко // Проблеми історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип.16. – С.98-107.
985. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760-1822) / Є.Лоек. – К.: Юніверс, 2005. – 448 с.
986. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) Монографія / Віталій Станіславович Лозовий. – Кам'янець-Подільський: ПП «Мошак М.І.», 2008. – 480 с.

987. Лосицкий А.Е. Юго-Западный край / А.Е.Лосицкий // Аграрное движение в России. – Ч.II. – СПб., 1908. – С.1-283.
988. Лось В.Е. Ліквідація унії на Правобережній Україні у 1839 р. / В.Е.Лось // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – Вип. 69. – С.105-109.
989. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX в. / Ф.Е.Лось. – К.: ГосполитиздатУССР, 1955. – 332 с.
990. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / О.І.Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
991. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: В 2 т. / П.И.Лященко. – Т.2 Капитализм. – М.: Госиздат, 1956. – 735 с.
992. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / П.И.Лященко. – СПб., 1913. – Ч.1. Перво-начальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – 721 с.
993. Макарова О.В. Вихідці з Австро–Угорської монархії на території Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.В.Макарова // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С.329-345.
994. Малий В.В. Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (сер. XIX ст.-1914 р.) / В.В.Малий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічно-го університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4. – С.187-192.
995. Мамалига А.І. Землеробський відхід в Подільській губернії / А.І.Мамалига // Тези VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.18-19.

996. Мамалига А.І. Розвиток ремесла на Поділлі в другій половині ХІХ ст. / А.І.Мамалига // ІІ Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Київ, 1982. – С.341-343.
997. Мамалига А.І. Соціальні наслідки сімейних розподілів подільських селян у другій половині ХІХ ст. / А.І.Мамалига // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.38-39.
998. Мануилов А. Поземельный вопрос в России. Малоземелье, дополнительный надел и аренда / А.Мануйлов. – М., 1906. –
999. Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г.И.Марахов. – К.: КГУ, 1967. – 258 с.
1000. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е гг. ХІХ века / Г.И.Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
1001. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е гг. ХІХ века / Г.И.Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
1002. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины (конец ХVІІ – 60-е годы ХVІІІ ст.) / В.А.Маркина. – К.: изд-во Киевского университета, 1971. – 174 с.
1003. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ в.: (Социально-экономическое развитие) / В.А.Маркина. – К.: изд-во Киевского университета, 1961. – 234 с.
1004. Маркина В.А. О характере эксплуатации крестьянства на Правобережной Украине во второй половине ХVІІІ в. / В.А.Маркина // Исторические науки. Научные доклады высшей школы. – М.: Высшая школа, 1961. – №1. – С.76-94.
1005. Маркина В.А. Соотношение форм феодальной ренты на Правобережной Украине в ХVІІІ в. / В.А.Маркина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Минск: Наука и техника, 1964. – С.231-241.
1006. Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.): соціально-економічний аспект / В.І.Марочко // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – К., 1996. – Ч.1. – С.73-79.

1007. Мацумура Такэси. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер землевладения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicatn/acta/21/matsumura.pdf>
1008. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л.Г.Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 239 с.
1009. Мельниченко В.М. Аграрна реформа 1861 р. на Черкащині та її наслідки В.М.Мельниченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України., 2011. – Вип. 18. – С.91-94.
1010. Мигулин П.П. Аграрный вопрос / П.П.Мигулин. – Харьков: «Печатое дело», 1906. – 173 с.
1011. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А.Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
1012. Милов Л.В. Парадокс хлебных цен и характер аграрного рынка России в XIX веке / Л.В.Милов // История СССР. – 1974. – №1. – С.48-63.
1013. Минарик Л.П. Об уровне развития капиталистического землевладения в крупных помещичьих хозяйствах Европейской России конца XIX – начала XX вв. / Л.П.Минарик // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1964. – С.615-626.
1014. Минарик Л.П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX вв. / Л.П.Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России. – М., 1965. – С.356-395.
1015. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – XX вв. / Л.П.Минарик. – М.: Наука, 1971. – 144 с.
1016. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні. 1905-1907 / Н.Мірза-Авак'янц. – Харків: Держ. видав. України, 1925. – 71 с.

1017. Миронов Б.Н. Благополуччя населення и революції в імперській Росії: XVIII – початок ХХ століття / Б.Н.Міронов. – 2-е вид., випр., доп. – М.: Весь світ, 2012. – 848 с.
1018. Міронов Б.Н. Благополуччя російського крістьянства після Великих реформ 1860-1870-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php>
1019. Міронов Б.Н. Внутрішній ринок Росії во другій половині XVIII – першій половині ХІХ вв. / Б.Н.Міронов. – Л.: Наука, 1981. – 259 с.
1020. Міронов Б.Н. «Всяка душа прайднику рада»: труд и отдых в російській деревні другій половини ХІХ – початку ХХ в. / Б.Н.Міронов // Проблеми соціально-економічної и політичної історії Росії ХІХ – ХХ століть. – СПб.: «Алетей», 1999. – С.200-210.
1021. Міронов Б.Н. Міфологема о системному кризисі в Росії після Великих реформ 1860-1870-х гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistor.at.ua/publ/21-1-0-60>
1022. Митина Н.П. Соціальний склад учасників польського повстання 1830-1831 гг. (По списках емігрувавших и скрившихся от репресій) / Н.П.Митина // Історико-соціологічні дослідження (по матеріалам слов'янських країн). – М.: Наука, 1970. – С.169-197.
1023. Михайлик А.О. Вплив ринкових умов 60–90-х рр. ХІХ ст. на розвиток промисловості Правобережної України / А.О.Михайлик // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип.3. – С.130-137.
1024. Михайлик А.О. Форми розвитку ринкових відносин у Подільській губернії в першій половині ХІХ ст. / А.О.Михайлик // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т.13. – С.288-294.
1025. Михайлюк О. Аграрне перенаселення в українських губерніях Російської імперії початку ХХ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

www.dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39913/42-Mikhailyuk.pdf?sequence=1

1026. Михайлюк О.В. Аграрне перенаселення як фактор кризи кризи сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ століття / О.В.Михайлюк // Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. І. – С.8-16.
1027. Мозговой В.Г. Киевская губерния. Очерк / В.Г.Мозговой. – К., 1881. – 82 с. + XVII с.
1028. Мороховец Е.А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции / Е.А.Мороховец. – М.-Л.: Гос. Издат-во, 1926. – 232 с.
1029. Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / М.М.Москалюк. – Тернопіль: ТНПУ, 2012. – 300 с.
1030. Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: Монографія / М.М.Москалюк. – Тернопіль: «Рада», 2009. – 336 с.
1031. Мошенский С.З. Рынок ценных бумаг Российской империи / С.З.Мошенский. – М.: Экополитика, 2014. – 560 с.
1032. Муромцева Ю.І. Демографія: навч. посібник / Ю.І.Муромцева. – К., 2009. – 267 с.
1033. Надольська В.В. Польське питання в національній політиці Російської імперії / В.В.Надольська // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2003. – Т.30. – С.80-84.
1034. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт.: Л.В.Баженов, І.С.Винокур та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 320 с.
1035. Непочонтний В.В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині ХІХ ст. / В.В.Непочонтний. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 24 с.

1036. Неручев М.В. Русское землевладение и земледелие / М.В.Неручев. – М., 1877. – 44 с.
1037. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. / О.О.Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
1038. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О.Нестеренко. – К.: АН УРСР, 1962. – Ч.ІІ. Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.
1039. Неупокоев В.И. Новые данные о Секретном комитете 1835 года «О новом устройстве управления казенных крестьян» / В.И.Неупокоев // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: Наука, 1980. – С.172–200.
1040. Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец ХV – начало ХХ века / С.А.Нефедов. – Екатеринбург: издательство УГГУ, 2005. – 543 с.
1041. Нечаев В. Чиншевое право / В.Нечаев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т.38а, полутом 76. – СПб., 1903. – С.852.
1042. Нечитайло В.В. Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького / В.В.Нечитайло // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: 36. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.151-155.
1043. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В.Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
1044. Ніколаєнко О. Суспільно-політичне життя поляків на Поділлі в 70-90-ті рр. ХІХ ст. / О.Ніколаєнко // Мандрівець. – 2006. – №3 (травень-червень). – С.14-18.
1045. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине ХІХ в. / А.С.Нифонтов. – М.: Наука, 1974. – 318 с.
1046. Обзор Волынской губернии за 1902 год. – Житомир, 1903. – 98 с.
1047. Обзор Киевской губернии за 1898 год. – К., 1899. – 134 с.
1048. Обзор Подольской губернии за 1890 год. – Каменец-Подольск, 1891. – 144 с.
1049. Обзор Подольской губернии за 1891 год. – Каменец-Подольск, 1892. – 156 с.

1050. Обзор Подольской губернии за 1892 год. – Каменец-Подольск, 1893. – 182 с.
1051. Обзор Подольской губернии за 1893 год. – Каменец-Подольск, 1894. – 171 с.
1052. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – Каменец-Подольск, 1896. – 208 с.
1053. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – Каменец-Подольск, 1897. – 207 с.
1054. Обзор Подольской губернии за 1897 год. – Каменец-Подольск, 1898. – 176 с.
1055. Обзор Подольской губернии за 1899 год. – Каменец-Подольск, 1900. – 252 с.
1056. Общее описание лесов Мошногородищенского имени Екатерины Андреевны Балашевой, Киевской губернии, Черкасского уезда, с отдельными приложениями планов хозяйства устроенных пяти дач: Деренковецкой, Драбовской, Белозерской, Староборской и Городищенской. – Черкассы: тип. Ш.Л.Гоннодского, 1897. – 62 с., табл.
1057. Оглоблін О. Нариси історії капіталізму на Україні / О.Оглоблін. – Харків-Київ: Пролетар, 1931. – Т.1. – 175 с., XIV.
1058. Олешко П.С. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після повстання 1863 р. / П.С.Олешко // Науковий вісник Волинського державного університету. – Історичні науки. – Луцьк, 1999. – №5. – С.74.
1059. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861-1914 рр.) / І.В.Олійник // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. – С. 129-138.
1060. Опря А.В. Ліквідація уніатської церкви / А.В.Опря // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.3. – С.91-96.
1061. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А.В.Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.
1062. Орбинский Р. О питании хлебного отпуска Одессы / Р.Орбинский. – Одесса, 1882. – 143 с.

1063. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) / В.М.Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С.75-81.
1064. Орлик В.М. Палати державних маєтностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / В.М.Орлик // Український історичний журнал. – 2004. – №2. – С.113-120.
1065. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В.М.Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 651 с.
1066. Орлик В.М. Поземельна подать і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. / В.М.Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 5. – С.36-41.
1067. Орловський Б.М. Селянська реформа 1861 р. і формування ринку в Україні / Б.М.Орловський // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип.31–32. – С.47-53.
1068. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования / Т.И.Осадчий. – К., 1899. – 132 с.
1069. Осинский Т.Л. Монографический очерк Ситковецкого свёкло-сахарного завода, принадлежащего графу К.К.Потоцкому и арендуемого Ситковецким Высочайше утвержденным Товариществом / Т.Л.Осинский. – Немиров: тип. Р.Б.Шерра, 1897. – 63 с.
1070. Очерк крестьянского хозяйства Новоградволынского уезда (с таблицами и 40 диаграммами). – Житомир: “Работник”, 1912. – 71 с.; табл., диагр.
1071. Очерки по крестьянскому вопросу / Под ред. проф. А.А.Мануилова. – Вип. I. – М.: изд. Д.С.Горшкова, 1904. – 285 с.
1072. Очерки по крестьянскому вопросу / Под ред. проф. А.А.Мануилова. – Вип. II. – М.: изд. Д.С.Горшкова, 1905. – 348 с.

1073. Павлюк В.В. Магнаторія Волині в соціально–економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. / В.В.Павлюк. – Острог: Національний університет «Острозька Академія», 2000. – 184 с.
1074. Павлюк В.В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. / В.В.Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102-108.
1075. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. / В.В.Павлюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки.: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С.220-236.
1076. Павлюк В. Князі Сангушки – творці ринкової економіки на Хмельниччині: історія і сучасність / В.Павлюк // Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції (3–4 липня 1998 р.). – Хмельницький, 1998. – С.65–69.
1077. Пажитнов К.А. К вопросу о роли крепостного труда в дореформенной промышленности / К.А.Пажитнов // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1940. – Т.7. – С.236-245.
1078. Пайпс Р. Русская революция: В 3 кн. Кн. 1. Агония старого режима. 1905-1917 / Р.Пайпс. – М.: Захаров, 2005. – 480 с.
1079. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Кн.1 От реформы к революции / П.Н.Першин. – М.: Наука, 1966. – 492 с.
1080. Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії / П.М.Першин. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 420 с.
1081. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В.Петровський, Л.О.Радченко, В.І.Семененко. – Харків: ВД «Школа», 2008. – 608 с.
1082. Петрункевич И. К аграрному вопросу / И.Петрункевич // Аграрный вопрос: Сборник статей. – М.: Беседа, 1906. – С.XV-XXXIV.

1083. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1906.
1084. Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время / А.В.Пешехонов // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. VI. – М.: издание товарищества И.Д.Сытина, 1911. – С.200-248.
1085. Пилипенко О. Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spilka.us.org.ua/library/immigracija.html>
1086. Пихно Д.И. К переселенческому вопросу / Д.И.Пихно. – К., 1881. – 68 с.
1087. Плансон А. Несколько слов о земледелии в России / А.Плансон. – Смоленск, 1865. – 48 с.
1088. Погребинська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І.М.Погребинська // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.124-132.
1089. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д.П.Пойда. – Днепропетровск: изд-во горного института, 1960. – 487 с.
1090. Поліщук Ю. Переселення чехів на Волинь (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю.М.Поліщук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.6. – С.516-524.
1091. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.2 „Від середини XVII століття до 1923 року” / Н.Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
1092. Польовий Р. Кубанська Україна / Р.Польовий. – К.: Діокор, 2002. – 304 с., іл.
1093. Пономарёв Н.В. О передвижении сельскохозяйственных рабочих, направляющихся в Новороссийские губернии / Н.В.Пономарёв. – СПб.: изд-во министерства земледелия и государственных имуществ, 1895. – 73 с.

1094. Пономаренко О.В. Військові поселення на території України в першій половині XIX ст. (за матеріалами спогадів учасників подій) / О.В.Пономаренко // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. Історія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – Вип.65. – С.13-16.
1095. Попов О. Хлібна торгівля України: передвоєнна криза українського хлібного експорту / О.Попов. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 253 с.
1096. Попова Р.С. Помещичье предпринимательство в период кризиса феодально-крепостнических отношений / Р.С.Попова // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1981. – С.173-182.
1097. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських працівників України в період капіталізму / А.Я.Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.
1098. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В.Е.Постников. – М., 1905. – 392 с.
1099. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л.Похилевич. – К.: тип. Киевопечерской Лавры, 1864. – 764 с.
1100. Приймук С. Тарифна політика на залізницях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.info-library.com.ua/books-text-10405.html](http://www.info-library.com.ua/books-text-10405.html)
1101. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: Соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 638 с.
1102. Присяжнюк Ю.П. Сервітутне право у «картині світу» пересічного українського селянина (на матеріалах Правобережної України початку XX ст.) / Ю.П.Присяжнюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 5. – С.42-48.

1103. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю.П.Присяжнюк, Л.М.Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.88-97.
1104. Проблемы социально-экономической истории России. Сб. статей. – СПб., 1991. – 306 с.
1105. Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи / Н.А.Проскурякова. – М.: РОССПЭН, 2002. – 520 с., ил.
1106. Проскурякова Н.А. Статистика землевладения и землепользования / Н.А.Проскурякова // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – С.219-244.
1107. Раковський Л.Є. Вплив капіталістичної промисловості на оточуюче середовище (за матеріалами цукрової промисловості Поділля II половини XIX ст.) / Л.Є.Раковський // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 1980. – С.31-33.
1108. Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. / А.Г.Рашин // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1950. – Т.34. – С.32-85.
1109. Рева И.М. Киевский крестьянин и его хозяйство / И.М.Рева. – К.,1893. – 63 с.
1110. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П.Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – №1. – С.34-51.
1111. Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни / О.П.Реєнт // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧДУ ім.Б.Хмельницького, 2004. – Вип.8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії). – С.194-205.
1112. Реєнт О.П. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки / О.П.Реєнт // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред., А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.6-16.

1113. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні / О.П.Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – №.3. – С.3–22.
1114. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.): монографія / О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
1115. Реєнт О.П. Україна XIX-XX століть. Роздуми та студії історика / О.П.Реєнт. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдиченко І.С., 2009. – 486 с.
1116. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження / О.П.Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 19. – С.6-26.
1117. Реєнт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.) / О.П.Реєнт // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 17. – С.6-40.
1118. Риттих А.Ф. Переселения / А.Ф.Риттих. – Харьков, 1882. – 90 с.
1119. Рибак І.В., Крочак Е.В. Діяльність царської адміністрації щодо деполонізації Поділля у XIX ст. / І.В.Рибак, Е.В.Крочак // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.124-126.
1120. Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у першій половині XIX ст. / І.В.Рибак // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник, присвячений 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. – Кам'янець-Подільський: Доля, 1995. – С.129-130.
1121. Рибак І.В. Наш край в історії України / І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.П., 2007. – 260 с.
1122. Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в половині XIX ст. / В.П.Рибинський // Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії / Під головуванням акад. А.Е.Кримського. – К.: ВУАН, 1929. – Т.П. – С.199-246.

1123. Рындзюнский П.Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX – XX вв. / П.Г.Рындзюнский // Социально-экономическое развитие России / Отв. ред. акад. С.Л.Тихвинский. – М.: Наука, 1986. – С.155-172.
1124. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. / П.Г.Рындзюнский. – М.: Наука, 1978. – 298 с.
1125. Ролле И Гигиенические очерки Подольской губернии / И.Ролле // Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. – Каменец–Подольский, 1867. – 46–73.
1126. Романюк Н. Приватне землеволодіння в контексті підприємництва в умовах аграрних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. / Н.Романюк // Волинські історичні записки. – 2010. – №5. – С.25–31.
1127. Романюк І.М., Рудь О.М. Вплив столипінської аграрної реформи на продаж і оренду землі у Подільській губернії в 1906-1914 рр. / І.М.Романюк, О.М.Рудь // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред., А.Г.Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.35-37.
1128. Российские реформаторы (XIX - начало XX в.) / Сост. и отв. ред. А.П.Корелин, вступ. ст. А.Н.Сахарова. – М.: Международ. отношения, 1995. – 320 с., ил.
1129. Рудакова Ю. Деякі аспекти земельної політики імператора Павла I на території Волинської губернії / Ю.Рудакова // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. / Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир: М.Косенко, 2003. – Т. 30. – С.85-88.
1130. Рудакова Ю.К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України / Ю.К.Рудакова // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.101-110.
1131. Руднев Н. Крестьянское движение в начале XX века / Н.Руднев. – М.: Изд. Всесоюзного общества политической истории СС-поселенцев, 1929. – 110 с.

1132. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение / И.Рудченко. – К.: типография штаба КВО, 1882. – 180 с., табл.
1133. Салтыков А.А. Голодная смерть под фирмой дополнительного надела. К критике аграрного вопроса / А.А.Салтыков. – СПб.: типография А.С.Суворина, 1906. – 225 с. + IV с.
1134. Сажко В. Соціально-економічне становище українського селянства на початку ХХ століття / В.Сажко // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Тернопіль, 2002. – №1. – С.52-58.
1135. Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России / В.Святловский. – СПб., 1907. – 102 с.
1136. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.) / В.В.Святловский. – Изд. 2-е, пересмотренное и дополненное. – СПб., 1911. – 150 с., табл.
1137. Селицкий А.И. Польская шляхта в социально-правовой системе Российской империи / А.И.Селицкий // Поляки в России: XVII – XX вв.: Материалы Международной научной конференции. – Краснодар: “Кубанькино”, 2003. – С.105-128.
1138. Селунская Н.Б. Источники по истории помещичьего хозяйства / Н.Б.Селунская // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – С.317-344.
1139. Семенов Н.П. Наше дворянство / Н.П.Семенов. – СПб.: гостипография, 1898. – 85 с.
1140. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е.Сецинский. – Каменец-Подольский, 1891. – 234 с.
1141. Сидорук С.А. Військові повинності населення Поділля наприкінці ХІІІ – в першій третині ХІХ ст. / С.А.Сидорук // Наукові праці Кам’янець–Подільського національного університету: історичні науки. – Кам’янець–Подільський, 2008. – Т.18. – С.300–308.

1142. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М.Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с.
1143. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян / А.Скребицкий. – Т. II, ч.1. – Бонн-на-Рейне: тип. Ф.Крюгера, 1863. – VIII+715 с.
1144. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах / М.Є.Слабченко. – Т.1. – Одеса, 1925. – 318 с.;
1145. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах / М.Є.Слабченко. – Т.2. – К.: Держвидав України, 1927. – 271 с.
1146. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А.Смолій. – К.: Наукова думка, 1978. – 190 с.
1147. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави / В.А.Смолій // Український історичний журнал. – 1974. – №8. – С.56-65.
1148. Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В.А.Смолій // АCADEMIA на пошану професора Л.А.Коваленка: Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.91-95.
1149. Соколофф Жорж. Бедная держава: История России с 1815 года до наших дней / Жорж Соколофф; пер. с фр. Н.Ю.Паниной. – М.: изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 882 с.
1150. Соковнин П.Н. Культурный уровень крестьянского полеводства на надельной земле и его значение в земельном вопросе / П.Н.Соковнин. – СПб.: паровая скоропечатня Г.Пожарова, 1906. – 629 с.
1151. Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX в. / А.М.Соловьева. – М.: Наука, 1990. – 272 с.
1152. Соловйова Т.М. Звіти Подільських губернаторів як джерело для вивчення сільськогосподарського розвитку краю у першій чверті XIX ст. / Т.М.Соловйова // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.280-283.

1153. Сосно В.А. “Вільні” люди Західних губерній / В.А.Сосно // Проблеми етнографії, фольклору, мовознавства Поділля. Науковий збірник. – Кам’янець-Подільський, 1992. – С.208-210.
1154. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. / Е.Д.Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
1155. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861р. в їхніх маєтках / О.Степанишина // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К., 1930. – Т.3. – С.117-232.
1156. Струве П. Крепостное хозяйство. Исследование по экономической истории России в XVIII и XIX вв. / П.Струве. – М.: изд. М. и С.Сабашниковых, 1913. – XXVII, 339 с.
1157. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР / С.Г.Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 513 с.
1158. Сулима К.П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении (диссертация на степень доктора медицины) / К.П.Сулима. – СПб.: тип. М.М.Стасюлевича, 1892. – 222 с.
1159. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н.К.Суханов. – М.: т-во типографии А.И.Мамонтова, 1909. – 414 с.
1160. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России (Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг.) / Д.А.Тарасюк. – М.: Наука, 1981. – 128 с.
1161. Гарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. / К.Н.Гарновский. – М.: Наука, 1995. – 269 с.
1162. Татаркін В.Ю. Луцько-Житомирська католицька єпархія на Волині. Конфесії, монастирі, костели / В.Ю.Татаркін // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С.127-137.

1163. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии / Н.И.Тезяков. – Херсон: изд-во Херсонской земской управы, 1896. – 86 с.
1164. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Теличук. – К.: вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
1165. Теличук П.П., Паламарчук В.О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року / П.П.Теличук, В.О.Паламарчук // Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.131-135.
1166. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р.Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
1167. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Т.III Уезды Кременецкий и Заславский. – Почаев: тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. – 670 с.
1168. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) / В.П.Теплицький. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 308 с.
1169. Тихонов Б.В. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о неместных уроженцах) / Б.В.Тихонов // Исторические записки. – М.: Наука, 1971. – Т.88. – С.210-256.
1170. Тихонов Б.В. Переселенческая политика царского правительства в 1892-1897 годах / Б.В.Тихонов // История СССР. – 1977. – №1. – С.109-121.
1171. Тихонов Н.И. Переселения в России во второй половине XIX века (по материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики) / Н.И.Тихонов. – М.: Наука, 1978. – 164 с., прилож.
1172. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 1 / Пер. з англ. А.Шовкуна / А.Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
1173. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 2 / Пер. з англ. В.Митрофанова, П.Таращука / А.Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 406 с.

1174. Торговля и предпринимательство в феодальной России. Сб. статей. – М.: Археографический центр, 1994. – 303 с.
1175. Трубчанінов С.В. Наш край в II-й половині XVIII ст. / С.В.Трубчанінов // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.228-237.
1176. Тюкавкин В.Г. Аграрное перенаселение в России в конце XIX – начале XX в. и его значение для развития капитализма / В.Г.Тюкавкін // XX сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1984. – С.85.
1177. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В.Г.Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с., 8 с. илл.
1178. Уильямс С. Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906–1915 гг. / Стивен Уильямс; пер. с англ. Б.Пинскера. – М.: ИРИСЭН, 2009. – 332 с.
1179. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навчальний посібник для вузів / За ред. Б.Д.Лановика. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
1180. Уманец Ф.М. Колонизация свободных земель в России / Ф.М.Уманец. – СПб., 1884.
1181. Устав Высочайше утвержденного товарищества Черкасского сахарорафинадного завода. – К.: тип. М.Бромирской, 1883. – 23 с.
1182. Устав товарищества Бугаевского свеклосахарного и рафинадного завода. – К.: тип. Г.Фронцкевича, 1885. – 20 с.
1183. Устав товарищества Езеранского свеклосахарного и рафинадного завода. – К.: тип. С.В.Кульженко, 1875. – 30 с.
1184. Устав товарищества Кальникского свеклосахарного завода. – К.: тип. С.В.Кульженко, 1884. – 14 с.
1185. Устав товарищества Кашперовского свеклосахарного завода. – СПб.: тип. Сената, 1868. – 7 с.

1186. Устав товарищества Киселевского сахарного завода. – К.: тип. М.Бромирской, 1883. – 31 с.
1187. Устав товарищества Романовских сахарных заводов. – К.: тип. С.В.Кульженко, 1881. – 8 с.
1188. Устав товарищества свеклосахарного завода „Скоморошки”. – СПб.: тип. Сената, 1871. – 17 с.
1189. Устав товарищества свеклосахарного и рафинадного завода „Соб”. – СПб.: тип. Э.Арнгольда, 1874. – 21 с.
1190. Устав товарищества Ситковецкого свеклосахарного завода. – К.: тип. С.В.Кульженко, 1885. – 11 с.
1191. Устав товарищества Спичинецкого свеклосахарного и рафинадного завода. – К.: тип. Г.Фронцкевича, 1886. – 18 с.
1192. Устав товарищества Турбовского свеклосахарного завода. – К.: тип. Данилова, 1881. – 26 с.
1193. Устав товарищества Цыбулевского свеклосахарного завода. – К.: тип. Д.Повальского, 1877. – 40 с.
1194. Фартушняк Ю. Православна церква і розвиток господарства Подільської губернії в ХІХ ст. / Ю.Фартушняк // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія “Історія”. – Тернопіль, 2000. – Вип.11. – С.26-33.
1195. Фартушняк Ю. Розміщення і розвиток цукробурякового виробництва Подільської губернії в першій половині ХІХ ст. / Ю.Фартушняк // Наукові записки ТДПУ ім. В.Гнатюка. Серія “Історія”. – Тернопіль, 2001. – Вип.13. – С.67-72.
1196. Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних і непартійних організацій в селах Правобережної України) / О.М.Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 248 с.
1197. Філінюк А.Г. Деякі питання політики царизму щодо інкорпорації Поділля до Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. / А.Г.Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2002. – Т.8 (10). – С.230-237.

1198. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А.Г.Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.
1199. Філінюк А.Г. Станова політика російського самодержавства у Правобережній Україні на рубежі XVIII – XIX ст.: До постановки проблеми / А.Г.Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 85-й річниці Української національно-демократичної революції, 15-16 квітня 2002 року: В 2-х томах. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет: інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С.70-73.
1200. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.). / А.Г.Філінюк, Т.В.Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.
1201. Фридрих И.В. Обзор лесного хозяйства в Рахно-Шпиковском имени Его Превосходительства Николая Петровича Балашева. Составлен за 30 летие в 1896 г. / И.В.Фридрих. – Немиров: тип. Р.Шерр, 1896. – 61 с.
1202. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии / В.И.Фролов. – Винница: тип. Винн. гор. управления, 1917. – 20 с.
1203. Хауке О.А. Крестьянское земельное право / О.А.Хауке. – М., 1914. – 372 с.
1204. Хитровська Ю.В. Одержавлення православної церкви України у XVIII-середині XIX ст. та його ідеологічні наслідки / Ю.В. Хитровська // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ "Видавництво „Політехніка”, 2006. Вип. 23. – С.27-34.
1205. Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні / Я.С. Хонігсман // Український історичний журнал. – 1994. – №2-3. – С.67.

1206. Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Я.С.Хонигсман, А.Я.Найман. – Ч.1. – К.: ККТНК, 1992. – 156 с.
1207. Хоптяр Ю.А. З історії дворянства Правобережної України (кінець XVIII – XIX ст.). / Ю.А. Хоптяр // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1. – С.230-239.
1208. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1988. – 311 с.
1209. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках. 1800-1917 / П.А.Хромов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.
1210. Хрулёв С.С. Наш ипотечный кредит: Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности / С.С. Хрулёв. – СПб.: типография В. Киршбаума, 1898. – 160 с.
1211. Цубенко В. Господарство Києво-Подільського військового поселення кавалерії (тваринництво та сільськогосподарські промисли) / В. Цубенко // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2007. – С.200-204.
1212. Цубенко В. Розвиток господарства у Новоросійському військовому поселенні кавалерії / В. Цубенко // Український селянин. – Черкаси: ЧНУ, 2002. – Вип.6. – С.71–72.
1213. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды /А.В. Чаянов / Редкол. сер.: Л.И.Абалкин (пред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 492 с.
1214. Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе / А.И. Чупров. – М.: типография Г.Лиснера и Д.Собко, 1906. – 48 с.
1215. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В.С.Шандра. – К.: НАН України, Інститут історії, 2005. – 427 с.
1216. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра. – К.: УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. – 142 с.

1217. Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861-1917 рр.: чинники і наслідки / В.С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. 19. – С.228-242.
1218. Шандра В.С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М. Дондукова-Корсакова (у 1869-1878 рр.) / В.С.Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С.193-213.
1219. Шаховской Д.И. Выкупные платежи / Д.И. Шаховской // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.VI. – М.: издание товарищества И.Д. Сытина, 1911. – С.104-136.
1220. Шевченко А.М. Вплив митної політики Російської імперії на імпорту торгівлю портів України другої половини XIX – початку XX ст. / А.М. Шевчук // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.13. – С.110-115.
1221. Шевченко А.М. Сільське господарство Південної України в умовах аграрної кризи 1881-1896 рр. / А.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.257-260.
1222. Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: селянство / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.72–81.
1223. Шевченко В.М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство / В.М. Шевченко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2006. – Вип.10. – С.246-249.
1224. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): монографія / В.М.Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл.
1225. Шевченко В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини

- XIX – початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.203-212.
1226. Шевченко В.М. Характеристика земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.75-85.
1227. Шевчук А.В. Волинський дворянський комітет: турбота про майбутнє кріпаків чи захист інтересів поміщиків (1858–1859 рр.)? / А.В. Шевчук // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець–Подільський, 2007. – Т.17. – С.186–193.
1228. Шевчук А.В. Вільні люди Волинської губернії XIX – початку XX ст.: національний аспект при влаштуванні земельного устрою / А.В. Шевчук // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець–Подільський, 2004. – Т.13. – С.277–287.
1229. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 344 с.
1230. Шепелев Л.Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870 –1910-х годах / Л.Е. Шепелев // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука, 1972. – С.274-318.
1231. Шестаков О.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. / О.В.Шестаков. – М., 1930. – 136 с.
1232. Шмид О.П. Причини масової колонізації Волині у другій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.com/content/view/1752/52/>.
1233. Шостак В.І. Ліквідація маєтків римо–католицького духовенства на Волині після 1830 року / В.І. Шостак // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: історичні науки. – Кам'янець–Подільський, 2004. – Т.13. – С.296–301.
1234. Шостак В.І. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830-1831 рр. / В.І.Шостак // Поляки на Волині: історія і сучасність: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-

- краєзнавчого товариства дослідників Волині / Голов. ред. М.Ю. Костиця. – Житомир: М.Косенко, 2003. – Т.30. – С.105-115.
1235. Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства. Вып.1. Сельское хозяйство и земельные отношения до и после реформы 1861 года / И.Д.Шулейкин. – М.-Л.: Сельхозгиз, 1930. – 56 с.
1236. Шулейкин И.Д. История земельных отношений и землеустройства / И.Д.Шулейкин. - М.-Л.: Сельхозгиз, 1933. – 448 с.
1237. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні / М.Шульгін. – Харків: Радянський селянин, 1927. – 96 с.
1238. Шульгин М.М. Землеустройство и переселения в России в XVIII и первой половине XIX вв. / М.М. Шульгин. – М.: изд-во Московского межевого института, 1928. – 210 с.
1239. Шульце-Геве́рниц, фон Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России / Герхарт фон Шульце-Геве́рниц. – М.: «Книжное дело», 1900. – 506 с.
1240. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії (До питання про відрізки) / П.Ф. Щербина // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні. – К., 1960. – Т.13 (окремий відбиток). – С.198-214.
1241. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П.Ф.Щербина. – Львов: Издательское объединение “Вища школа”, 1974. – 189 с.
1242. Щур Л.О. Соціальне становище селянства Поділля після скасування панщини / Л.О. Щур // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 2000. – С.289.
1243. Щур О.Т. Розвиток промисловості Поділля в 80-90-ті роки XIX ст. / О.Т. Щур // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2002. – Т.8 (10). – С.298-304.
1244. Юхнева Н.В. Первый закон о сельскохозяйственных рабочих в России 1863 г. / Н.В. Юхнева // Исторические записки. – М.: изд-во АН СССР, 1957. – Т.60. – С.270-284.

1245. Яблочков М. История дворянского сословия в России. Репринтне видання 1876 р. / М. Яблочков. – Смоленск: Русич, 2003. – 572 с.
1246. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. К юбилею трехсотлетия. Современное положение Сибири. Её нужды и потребности. Её прошлое и будущее / Н.М.Ядринцев. – Спб.: типография М.М.Стасюлевича, 1882. – 471 с.
1247. Якименко М.А. Міграції українського селянства / М.А.Якименко // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С.61–71.
1248. Якименко М.А. Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1987. – №2. – С.61–71.
1249. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С.3-14.
1250. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
1251. Янни Коцонис. Как крестьян делали отсталыми. Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914 / Коцонис Янни / Пер. с англ. В. Макарова. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 320 с.
1252. Янсон Ю.Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях / Ю.Э. Янсон // Труды императорского вольного экономического общества. – СПб.: Общественная польза, 1868. – С.257-276.
1253. Янсон Ю.Э. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний, 1867-1868 гг. / Ю.Э. Янсон. – СПб., 1869. – 364 с.
1254. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Э. Янсон. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1881. – 259 с.
1255. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств / Ю.Э. Янсон. – Т.1. – СПб.: типография М.М.Стасюлевича, 1878. – 372 с.

1256. Янсон Ю.Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю.Э. Янсон. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1870. – IV, 414 с., 75 табл.
1257. Ярославська Л.П. Використання найманої праці в товарних селянських господарствах на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Л.П.Ярославська [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.rusnauka.com/20_PNR_2011/istoria/2_90515.doc.htm.
1258. Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении / А.И.Ярошевич. – К., 1913. – 101 с.
1259. Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда / А.И.Ярошевич. – К., 1912. – 8 с.
1260. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края / А.И.Ярошевич. – К., 1908. – Вып. I-IV.
1261. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине / Ф. Ястребов. – К.: Госиздат, 1936. – 133 с.
1262. Ячменихин К.М. Алексей Андреевич Аракчеев / К.М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1991. – №12. – С.37-50.
1263. Ячменіхін К.М. Військові поселення в Подільській губернії / К.М.Ячменіхін // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С.650-652.
1264. David Kerans. Mind and labor in the farm in Black-Earth Russia. 1861-1914. / David Kerans. – Budapest: Central European University Press, 2001. – 491 p.
1265. Hoch S. Did Russia's Emancipated Serfs Really Pay Too Much for Too Little Land? Statistical Anomalies and Long-Tailed Distributions / S. Hoch // Slavic Review. – 2004. – № 63. – P. 247-274.
1266. Klemantowicz D., Ziomek W. Polacy w uprzemysłowieniu Wołynia w latach 1864-1914 / D. Klemantowicz, W. Ziomek // Ucrainica Polonica. – Київ – Житомир: Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2004. – Т. 1. – С. 51-66.

1267. Michalski A. Z kart historii księstwa klewańskiego książąt Czartoryskich / A.Michalski // Pamiętnik Kijowski. – Kijow-Olsztyn, 2006. – T.8 Polskie dwory i rezydencje na Ukrainie. – S.41-66.
1268. Rosman M.J. The Lords' Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during Eighteenth Century / M.J.Rosman. – Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. – 256 p.
1269. Rossman L. Chmiel / L. Rossman // Encyklopedia rolnictwa i wiadomości zwianzek z niem majacych. – Warszawa, 1873. – T.I “A-C”. – S. 508-518.
1270. Szlązkiewicz P. Cukrownictwo / P. Szlązkiewicz // Encyklopedia rolnictwa i wiadomości zwianzek z niem majacych. – Warszawa, 1873. – T.I “A-C”. – S. 659-760.

Автореферати дисертацій та дисертації

1271. Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796-1914): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / М.В. Бармак. – Львів, 1999. – 228 арк.
1272. Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (Соціально-економічний аспект): автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01. / С.С. Богатчук. – К., 2000. – 18 с.
1273. Борисевич С. А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793-1861 гг.: автореф. дисс.... канд. истор. наук: 07.00.01 / Борисевич Сергей Александрович. – Днепропетровск, 1992. – 18 с.
1274. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Р.В. Буравченко. – Черкаси, 2006. – 199 арк.
1275. Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.О. Венгерська. – Київ, 1998. – 18 с.

1276. Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / О.М.Гордуновський. – Донецьк, 2000. – 18 с.
1277. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Л.М.Горенко. – Донецьк, 1997. – 171 арк.
1278. Гриценко И.А. Северная Буковина, Россия и Надднепрянская Украина в XIX – начале XX ст.: экономические и общественно-политические связи: дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / И.А.Гриценко. – Черновцы, 1980. – 467 л.
1279. Зваричук Е.О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XIII – початку XIX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Зваричук Едуард Олександрович. – Чернівці, 2005. – 20 с.
1280. Канода Н.Н. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX – начало XX в.): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / Н.Н. Канода. – Ашхабад, 1979. – 156 л.
1281. Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Левицький Віталій Орестович. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.
1282. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг.: дисс... канд. истор. наук: 07.00.02 / А.И. Мамалыга. – Днепропетровск, 1978. – 181 арк.
1283. Олешко П.С. Еволюція землеволодіння на Волині другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / П.С. Олешко. – Львів, 2001. – 17 с.
1284. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю XIX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

1285. Присяжнюк Ю.П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60-90 рр. XIX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ю.П.Присяжнюк. – Донецьк, 1997. – 19 с.
1286. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість України в 60–90-ті рр. XIX ст.: автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.02 / Раковський Леонід Едуардович. – Київ, 1995. – 40 с.
1287. Сергейко М.С. Хозяйственное освоение дальневосточных земель населением России в эпоху капитализма (1861 – февраль 1917): дисс ...канд. истор. наук: 07.00.02 / М.С. Сергейко. – Владивосток, 1980. – 233 л.
1288. Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Т.М.Соловйова. – К., 1997. – 28 с.
1289. Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс.... доктора экон. наук: 08.00.01 / П.П.Теличук. – К., 1979. – 357 л.
1290. Темірова Н.Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861-1917 рр.: автореф. дис.... доктора істор. наук: 07.00.01 / Н.Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 32 с.
1291. Фёдорова Е.Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XX – начале XX веков (1861–1905): дисс. ...канд. истор. наук: 07.00.02 / Е.Д. Фёдорова. – Иркутск, 1981. – 187 л.
1292. Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х років XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / В.М. Шевченко. – К., 2011. – 37 с.
1293. Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.): дисс. ... доктора истор. наук: 07.00.02 / Н.А.Якименко. – Полтава, 1988. – 427 л.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Ануати – річні платежі на користь духівництва, які платили світські власники за спеціальними наданнями.

Ґрунтове господарство – селянське господарство, яке володіло землею.

День оранки (день поля) – приблизна міра площі за результатами роботи одного плуга протягом дня.

Десятина – побори на користь католицького та уніатського духівництва, які становили частину врожаю селян і світських власників маєтків. Снопова десятина бралася зерном. Були випадки стягнення й у грошовій формі.

Дим – давня одиниця оподаткування. У XVIII ст. тотожна одному господарству.

Загородник (городник) – селянин, який мав лише присадибну ділянку землі.

Закладні маєтки – маєтки, які були в тимчасовому володінні на підставі застави, за якою доходи з означених маєтків забезпечували надходження процентів з позичених сум позикодавцю.

Злотий польський – срібна монета, що мала 30 грошів або 15 російських копійок сріблом.

Емфітеутичні маєтки – державні маєтки, що віддавалися на тривалий час, переважно на 50 років.

Інвентар – господарський опис маєтку з переліком земель, угідь і споруд, дохідних статей, селянських дворів та їхніх повинностей.

Іпотека – земельний кредит з метою одержання довгострокової позики.

Кварта – частина доходів староства, яка надходила в казну.

Ключ – сукупність фільварків одного власника, які підпорядковувалися спільній адміністрації.

Комірник (кутник, підсусідок, бобиль) – безземельний селянин, який не мав власного житла.

Комісари – уповноважені, які керували приватними маєтками.

Копа – одиниця лічби: 60 снопів; одиниця лічби грошей, що мала 60 литовських грошей.

Ленні маєтки – маєтки, які давалися польськими королями з державного фонду за службу. Право на них скасовувалося з припиненням чоловічої гілки роду.

Літній день – вид додаткової відробіткової ренти – праця на сінокосі й на збиранні врожаю, звичайно, протягом 12 днів улітку і навесні (окремі види робіт – заорки, оборки, заграбки, обграбки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки).

Люстрація – опис державного маєтку.

Напівгрунтовий (напівгрунтове господарство) – господар, який мав половину землі, прийнятій у маєтку за одиницю виміру.

Ординарія – частина оплати сільськогосподарських робітників, яка реалізувалася зерном, картоплею та іншими продуктами.

Осип – вид натуральної ренти у вигляді долі зерна з урожаю.

Очкове – побір з пасік, що дорівнював десятій долі зібраного меду і воску.

Паровий (парове господарство) – господар, який відбував панщину з двома волами.

Піший (піше господарство) – господар, який не мав робочої худоби.

Плуговий (плугове господарство) – господар, який виставляв для оранки фільваркових полів плуг, запряжений шістьма волами (іноді чотирма або вісьмома).

Подорожчина – грошова рента, яка стягалася з селян за користування дорогами.

Поєдинок (поєдинкове господарство) – селянин, який відбував панщину одним волом.

Поєзуїтські маєтки – маєтки, які з'явилися у 1773 р., коли польський уряд заборонив діяльність ордену єзуїтів та конфіскував його майно. У Російській імперії ці маєтки збереглися в руках попередніх власників. В системі казенного обліку вони іменувалися першими поєзуїтськими маєтками. Після вигнання в 1820 р. ордену єзуїтів з Російської імперії, ті маєтки, що залишалися у його володінні, у 1822 р. перейшли в казенне відомство й стали називатися другими поєзуїтськими маєтками.

Посесія – володіння. Існувало дві її форми: 1) орендна – тимчасове володіння майном на правах оренди; 2) заставна – тимчасове володіння маєтком, що був отриманий в плату за борги.

Потрійний (потрійне господарство) – господар, який відбував панщину з трьома волами.

Почвірний (почвірне господарство) – господар, який відбував панщину з чотирма волами.

Пропінація – монопольне право дворян і церковних власників на виробництво і продаж спиртних напоїв.

Рангові маєтки – заселені землі державного скарбу, що призначались на утримання певних посадових осіб. Ці володіння передавались під фінансове забезпечення того чи іншого уряду (рангу) разом із селянами, які тут мешкали.

Ринок (національний) – економічні зв'язки між окремими районами країни, які об'єднують її в спільний господарський організм.

Секуляризація (з лат. *saecularis* – світський) – перетворення церковної і монастирської власності у світську.

Староства – державні маєтки, які були віддані поміщикам в прижиттєве управління. Від державних відрізнялися тим, що були не лише господарськими, а й

адміністративними осередками. На початку XIX ст. втратили адміністративні функції.

Толока – вид відробіткової ренти, який відповідав згону (гвалту). Толока мокра – з частуванням селян їжею і горілкою, толока суха – без частування.

Уставна грамота – документ, яким визначалися поземельні відносини між кожним поміщиком і селянами, що належали йому за кріпосним правом, - розмір наділу, який відводився селянам, та повинності, які вони мали відробляти чи сплачувати на користь поміщика.

Фільварок – комплекс земельних угідь, на яких власники вели своє власне господарство, використовуючи працю кріпаків чи найманих робітників; господарський двір, садиба власника маєтку.

Фундушевий маєток (фундуш) – маєток, наданий шляхетською державою або світським чи духовним магнатом на утримання церковній установі (монастиреві, костюлу, семінарії тощо). Найчастіше маєток надавався при заснуванні церковної установи – фундації.

Халупник – селянин без наділу, який мав лише хату, іноді також і город.

Чинш – грошовий оброк.

Шарварок – відробіткова повинність щодо ремонту та спорудження фільваркових будівель, прокладки й ремонту доріг тощо.

Юридика – частина території міста, містечка чи села, на якій діяла юрисдикція монастиря чи костелу.

ДОДАТКИ

Додаток А

Заборгованість поміщиків станом на 1856 р.

Губернія	Отримано позики в середньому на душу, крб.	Відсоток заставлених маєтків	Відсоток заставлених селян
Волинська	58,35	25,3	39,9
Київська	63,23	56,4	58,7
Подільська	64,35	48,8	56,9

(Джерело: Боровой С.Я. К вопросу о задолженности помещичьего землевладения в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Ленинград, 1972. – С.201.)

Додаток Б

Поділ Правобережної України на місцевості

під час проведення реформи 19 лютого 1861 р.

Номер місцевості	Територія
I	Київська губернія, повіти: Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, південна частина Київського; всі повіти Подільської губернії (крім Балтського)
II	Волинська губернія, повіти: Старокостянтинівський, південні частини Житомирського, Новоград-Волинського, Заславського, Острозького, південно-західна частина Кременецького
III	Київська губернія, повіти: Бердичівський, Липовецький, Таращанський, Уманський, південні половини Васильківського і Сквирського; Подільська губернія, північна частина Балтського повіту
IV	Подільська губернія, південна частина Балтського повіту
V	Волинська губернія, південні частини повітів Дубенського, Рівненського, Володимирського, Луцького, частина Новоград-Волинського до західного його кордону, крайня північна частина Заславського, північно-західна частина Острозького, західна частина Кременецького
VI	Київська губернія, південно-західна частина Радомишльського повіту
VII	Київська губернія, більша частина Радомишльського повіту
VIII	Волинська губернія, частини повітів: Володимирського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Луцького, Новоград-Волинського, Рівненського
IX	Волинська губернія, повіти: Овруцький, Ковельський, північна половина Луцького

(Джерело: Козиренко М.К. Введення положень 19 лютого 1861 р. на Правобережній Україні // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С.152.)

Додаток В

Дроблення селянських наділів

Губернія	Середній наділ на ревізьку душу в 1860 р.	Середній наділ на наявну душу чоловічої статі	
		1880 р.	1900 р.
Волинська	3,8	2,6	1,7
Київська	2,7	1,9	1,2
Подільська	2,4	1,8	1,2
По регіону	2,96	2,1	1,36
По Україні	4,5	3,1	1,9

(Джерело: Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. - Ч.1. – С.76-79.)

Розподіл земельної власності за даними земельних переписів 1877 і 1905 рр.

Губернія	1877 р.			1905 р.		
	У % до загальної площі			У % до загальної площі		
	приватна	надільна	державна	приватна	надільна	державна
олинська	50,6	39,7	9,7	48,9	39,8	11,3
ийвська	46,3	44,9	8,8	45,2	45,6	9,2
одільська	46,2	46,0	7,8	44,4	48,0	7,6
о регіону	47,7	45,5	8,8	46,2	44,5	9,4
о Україні	48,4	43,7	7,9	46,7	45,6	7,7

(Джерело: Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб., 1907. – С.11).

Середній розмір земельної власності за даними переписів 1877 і 1887 рр.

Губернія	Середній розмір дворянської власності у 1887 р., дес.	Середній розмір на душу селянського населення в 1877 р., дес.		Відсоток безземельних селянських дворів всіх категорій
		Колишні поміщицькі селяни	Колишні державні селяни	
Волинська	784,2	3,4	3,1	6,5
Київська	996,3	2,1	3,2	14,7
Подільська	727,6	2,0	3,1	7,5
По Україні	720,9	2,3	4,0	7,8

(Джерело: Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб., 1906. – С.20-21, 24-25, 38-39).

Застосування машин при виконанні
сільськогосподарських робіт (1882-1887 рр.)

Губернія	Частина орної землі, на якій застосовувалася машинна обробка, у відсотках		
	При сіянні	При збиранні	Молотьба
Волинська	13,4	7,0	42,9
Київська	17,8	14,0	33,6
Подільська	38,3	38,3	40,5
По регіону	23,16	19,76	39,0
По Україні	19,42	20,12	33,34

(Джерело: Цены на землю в Европейской России по продажам, сделанным в 1882 и 1887 годах. – СПб., 1889. – С.46-47)

Позанадільна селянська оренда землі в губерніях
Правобережної України у другій половині XIX ст.

Губернія	Загальна кількість орендованої селянами землі, тис. дес.	До надільної землі, %	До приватної землі, %	До всієї позанадільної землі, %
Волинська	145,2	6,4	4,9	4,3
Київська	194,1	10,1	9,6	8,4
Подільська	74,8	4,3	4,6	4,2
По регіону	414,1	7,0	6,2	5,5

(Джерело: Иванов Л.И. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С.315.)

Орендні відносини в губерніях Правобережної України у 1901 р.

Губернія	Всього випадків оренди	В тому числі:							
		За гроші		За відробітки		за долю урожаю		Змішана форма оплати	
		Кіл-ть	%	Кіл-ть	%	Кіл-ть	%	Кіл-ть	%
олинська	1980	1947	98,3	---	---	25	1,3	8	0,4
иївська	573	510	89,1	60	10,4	1	0,2	2	0,3
одільська	439	432	98,4	---	---	5	1,1	2	0,5
о регіону	2992	2889	96,6	60	2	31	1	12	0,4
о Україні	16323	13862	85	568	3,5	449	2,7	1444	8,8

(Джерело: Матеріали Высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения средне-земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. – Ч.1. – С.120-121, 126-129.)

Розмір орендної платні

Губернія	Середня орендна плата за 1 дес., в руб.		Відсоткове відношення орендної плати у 1901 р. до 1881 р.
	У 1881 р.	У 1901 р.	
Волинська	6,58	6,40	97,3
Київська	10,50	16,36	155,8
Подільська	6,58	10,63	161,6
По регіону	7,88	11,13	141,2
По Україні	6,54	10,01	153,0

(Джерело: Ставровський Я.Ф., Алексеев В.В. Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных, одиноких, на заработки и ходоков. – СПб., 1906. – С.20).

Ціни на землю в губерніях Правобережної України (1863-1903 рр.)

Губернія	Середня ціна за 1 дес., в руб.				Ріст ціни, у %
	1863-1867 рр.	1882 р.	1887 р.	1903 р.	
Волинська	20*	24	46	127	635
Київська	28	74	126	184	657,1
Подільська	33	80	111	133	403,0
По регіону	27	59	94	148	548,1
По Україні	24	---	---	166	614,8

*Дані за 1861-1864 рр.

(Джерело: Матеріали по статистике движения землевладения России. Вып. XIII. Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за 40-летие 1863-1902 гг. – СПб., 1907. – С.XV; ЦДІАК, ф. 442, оп. 303, спр. 122, част. 1, арк. 325-333 зв.; Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкасы, 1993. – С.164).

Річна оплата сільськогосподарських робітників за десятиліття 1881-1891 рр.

Губернія	«Річний» працівник, в руб.		«Літній» працівник, в руб.	
	Середня річна оплата	Коливання	Середня оплата	Коливання
Волинська	30	20-50	----	----
Київська	51	30-90	41	30-50
Подільська	44	30-60	34	26-45
По району	41,67	20-90	37,5	26-50
Бессарабська	85	60-100	53	45-75
Херсонська	80	60-80	53	40-60
Катеринославська	84	50-120	54,5	35-75
Таврійська	104	80-120	54	40-60
По району	88,25	50-120	53,63	35-75

(Джерело: Гурвич И. Экономическое положение русской деревни. – М., 1892. – С.256).

Поденна оплата «пішого» сільськогосподарського працівника за 1881-1891 рр.

Губернія	З власним харчуванням			З харчуванням у працедавця		
	сівба	косіння	збирання	сівба	косіння	збирання
	Середня оплата, в коп.			Середня оплата, в коп.		
Волинська	32	46	48	22	----	40
Київська	33	52	57	26	40	45
Подільська	33	50	61	26	33	50
По району	33	49	55	25	36	45
Бессарабська	54	85	82	40	64	65
Херсонська	37	58	104	27	47	99
Катеринослав.	38	65	102	28	50	87
Таврійська	53	102	120	37	66	91
По району	45,5	77,5	102	33	56,8	85,5

(Джерело: Гурвич И. Экономическое положение русской деревни. – М., 1892. – С.259-261).

Додаток II

Рух переселенців з Правобережної України до Сибіру
в кінці XIX – на початку XX ст.

Губернії	Роки			Всього
	1885-1896	1896-1910	1911-1915	
Волинська	428	49120	18904	68452
Київська	2326	172291	26042	200659
Подільська	204	65264	19640	85108
По регіону	2958	286675	64586	354219

(Джерело: Сельское хозяйство России в XX веке / Под ред. Н.П.Огановского. – М., 1923. – С.30-31; Теличук П.П. Экономические основы аграрной революции на Украине: дисс... докт. экон. наук. – К., 1979. – С.247).

Витрати і прибуток від обробітку моргу землі

Пшениця*		Цукровий буряк**	
Видатки			
Назва операції	Вартість, коп.	Назва операції	Вартість, коп.
Податок з моргу	450	Податок з моргу	450
Подвійна оранка	120	Подвійна оранка	300
Потрійне боронування	60	Екстирпатування	50
Сівба	5	Потрійне боронування	60
Насіння 5 пуд.	375	Сівба	10
Боронування	20	Насіння 1 пуд	400
Прополювання	100	Валькування	10
Збирання 8 кіп	240	Проривання	600
Звезення і скиртування	80	Плужкування	120
Молотьба та очистка	240	Копання і доставка	1440
Разом:	1690	Разом:	3440
Прибуток			
40 пуд. по 75 коп.	3000	120 корців по 50 коп.	6000
Солома	240	120 пуд.	480
Валовий прибуток	3240	Валовий прибуток	6480
Чистий прибуток	1550	Чистий прибуток	3040

*- при середньому збиранні з моргу 8 кіп з виходом зерна по 5 пудів з копи (640 кг.).

** - при середньому збиранні з моргу 120 корців по 5,5 пудів (10560 кг.).

(Джерело: Szlązkiewicz P. Cukrownictwo // Encyklopedia rolnictwa i wiadomości związek z niem mających. – Т.І. “А-С”. – Warszawa, 1873. – S.746).

Додаток С

Забезпечення колишніх державних селян землею у Правобережній Україні
станом на початок 1880-х років

Губернія	Кількість ревізьких душ, які мали землі (в десятинах)										
	Загальна кількість ревізьких душ	Від 1 до 2	Від 2 до 3	Від 3 до 4	Від 4 до 5	Від 5 до 6	Від 6 до 7	Від 7 до 8	Від 8 до 10	Від 10 до 15	Більше 15
Волинська	96502	1682	6570	20866	18854	19213	11639	6751	5914	4153	850
Київська	131433	8686	31829	39977	27301	12386	4999	2124	2103	1257	771
Подільська	121239	4770	41607	29542	23644	15311	4170	1278	408	509	---
Разом	349174	15138	80006	90385	69799	46910	20808	10153	8425	5919	1621

(Джерело: Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1960. – С.289).

Додаток Т

Забезпечення колишніх поміщицьких селян землею у Правобережній Україні станом
на початок 1880-х років

Губернія	Загальна кількість ревізських душ	Кількість ревізських душ, які мали землі (в десятинах)					
		До 1	Від 1 до 2	Від 2 до 3	Від 3 до 4	Від 4 до 5	Понад 5
Волинська	365887	3712	24905	136693	116902	56700	26975
Київська	578826	2725	122970	332188	62468	16044	42431
Подільська	537500	3375	181439	258682	42123	12658	39223
Разом	1482213	9812	329314	727563	221493	85402	108629
% до загальної кількості	100	0,7	22,2	49,0	15,0	5,8	7,3

(Джерело: підрахунки автора на основі Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкасы, 1993. – С.158-162).

Додаток У

Межування та поширення сервітутів у маєтках Правобережної України

Губернії	Загальна кількість приватних володінь	Маєтки без права сервітутів	Маєтки з розділеними сервітутами	Нерозмежовані маєтки	Маєтки, де не проводилося межування, незважаючи на прохання		
					власників	селян	разом
Волинська	3544	154	339	3051	141	259	400
Київська	2057	200	321	1536	168	172	340
Подільська	2176	168	341	1667	158	133	291
РАЗОМ	7777	522	1001	6254	467	564	1031

(Джерело: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.98).

Додаток Ф

Чисельність та щільність населення Правобережної України (1881 р.)

Губернія	Населення	Площа в км ²	Щільність на 1 км ²
Волинська	2050929	71851	29
Київська	2624623	50998,1	51
Подільська	2642614	42017,6	53
Разом	7318166	164866,7	в середньому 44,3

(Джерело: Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.106).

Додаток X

Площа землі, придбаної селянами за сприяння Селянського земельного банку

Губернія	Земля, придбана селянами, в тис. дес.		
	1883-1885 рр.	1886-1890 рр.	1891-1895 рр.
Волинська	4,1	22,7	21,1
Київська	7,7	36,6	18,7
Подільська	6,4	21,7	14,4
Разом	18,2	81	54,2

(Джерело: Воблий К.Г. Нариси з історії українсько-російської цукро-бурякової промисловості. – Т.2 (1862-1895). – К., 1930. – С.76.)